

संग्रह-२

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

[भाग-१]

प्रकाशक
आनन्दकुटी विद्यापीठ
स्वयम्भू, काठमाडौं,
नेपाल ।

आ. रु. ६/-

ने. रु. ८/-

प्रकाशक :-

आनन्दकुटी विद्यापीठ

स्वयम्भू, काठमाडौं,

नेपाल ।

फोन : १११६३

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्द : २५१६

मुद्रक :-

नेपाल प्रेस

काठमाडौं, नेपाल ।

फोन : ११०३२

प्रथमावृत्ति : १५००

स्मृतिमा

प्रकाशकीय-तीर्थनारायण मानन्धर,

सेक्रेटरी, आ. कु. विद्यापोठ

भावनाको भेट्-कृष्णराज अर्याल,

शिक्षा राज्यमन्त्री

भूमिका-बटुकृष्ण "भूषण"; एम. ए.

PREFACE

प्राक्कथन

संक्षिप्त शब्दको अर्थ

मूल-ग्रन्थहरू

सहायक-ग्रन्थहरू

विषय-सूचि

अकारादि क्रमले शीर्षक-सूचि

"बुद्धकालीन गृहस्थीहरू"

नामावली

शब्दावली

स्वर्गीय पूज्य प्रव्रज्याचार्य
ऊ. चन्द्रमणी महास्थविरको
स्मृतिमा ।

Dhamma.Digital

प्रकाशकीय

‘आनन्दकुटी विद्यापीठ’ र ‘आनन्दकुटी साइन्स कलेज’ का संस्थापक पूज्य आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरले अथक प्रयासगरी संकलित गर्नु भएको यसग्रन्थ हामी गृहस्थीहरूलाई अति उपयोगी बौद्ध-ज्ञान सम्बन्धी यो दोश्रो संग्रह “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” (भाग-१) पनि आनन्दकुटी विद्यापीठलाई प्रकाशनगर्न सुम्पिदिनु भएकोमा विद्यापीठ परिवार निकै हर्षित र वहाँको चीर ऋणी पनि भएको छ । साथै सर्वसाधारण नेपाली गृहस्थीहरूको समक्ष यो पुस्तक पुऱ्याइदिन पाएकोमा विशेष हर्ष लाग्नु स्वाभाविकै हो ।

यस्ता मानवोपयोगी पुस्तकहरूले अवश्य पनि हामीहरूलाई सच्चरित्र र सद्धर्मको बाटो देखाई गृहस्थी जीवन सुधार्नको निमित्त घेरं महत् पुऱ्याउने छ भन्ने विश्वास लिन सकिन्छ ।

तीर्थनारायण मानन्धर

सेक्रेटरी,

६ भाद्र २०२९

आनन्दकुटी विद्यापीठ

भावनाको भेद

मानव सभ्यताको शुरू शुरू देखिन नेपालले विद्वत जगतमा आफ्नो प्रतिष्ठा कायम गर्दै आएका कुराहरू हाम्रा प्राचीनग्रन्थ, वेद, उपनिषद्, पुराण आदिहरूबाट प्रष्ट हुन्छ । सोही समय देखिन यस हिमवतखण्ड नेपालमा अनेकौं ऋषि मुनिहरूको आश्रम रहिआएको छ । जनक, यज्ञ-वलक र गार्गी जस्ता स्वतन्त्र चिन्तन मनन तथा विचार र विवेकको प्रतिपादन गर्दै आउने महान् व्यक्तिहरूको उदय नेपालमा समय समयमा भएको छ । यही ज्ञान भूमिमा शान्तिका पथ प्रदर्शक भगवान् बुद्धको जन्म भयो र स्वतन्त्र चिन्तन र ज्ञान-विवेकको परम्परामा नयाँ मोड लिई मानव धर्मको उदय भयो ।

आज विश्वमा एक तनाव पूर्ण स्थिति उत्पन्न भएको छ । यसको मुख्य कारण मानवले मानवलाई चिन्न नसक्नुनै हो भन्नुमा केही अत्युक्ति नहोला । मानव शक्तिको लागि भगवान् बुद्धको सन्देशको व्यापक प्रचारको आवश्यक छ भन्न सकिन्छ । भौतिकवादको एकतर्फी विकासले मात्र मानिसलाई आत्म सन्तुष्टि हुन नसकेको हामी पाउँछौं । विकासको र विज्ञानको दृष्टिकोणले अत्यन्त विकसित देशहरूमा पनि मानिसहरू

सथाकथित सुखका साधनमा डुवेर उकुस मुकुस भई शान्तिको निमित्त छटपटाइरहेका छन् । भौतिक सुखले, शक्तिको पराकाष्ठा ले यो विज्ञानको विकासले मात्र उनीहरूको चित्त शान्त गर्न सकेको छैन । विश्वका सम्पूर्ण मानव आज प्रत्यक्षया अप्रत्यक्ष अन्तरद्वन्द्वता को अनुभवबाट सधैं चिन्तित, आशंकित र त्रासमय वातावरणमा पिल्सिइरहेका छन् । आत्म सन्तुष्टिका लागि अध्यात्मवादको विकास आवश्यक छ भन्ने पनि महसूस गरेका छन् । यस दिशातर्फ मानव मात्रलाई सजग गराउन भगवान् बुद्धको अहिंसाको सिद्धान्त तथा “इच्छा माथिको विजय” अर्थात् चित्तवृत्ति निरोध आज पनि सम्पूर्ण मानवको निमित्त अत्यन्त आवश्यक छ ।

आज नेपालका परम सुपुत्र भगवान् बुद्धको शान्तिको सन्देश बुझ्ने उत्सुकता संसारभरका बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा मात्र नभई विश्वको समस्त मानवमा उदाएकोले र विश्वको तनाव पूर्ण स्थितिको निराकरण केवल शान्ति र सह-अस्तित्वको आधारमा मात्र सम्भव हुने भएकोले भगवान् बुद्धका उपदेशहरूको प्रचार र प्रसार हुन अत्यन्त आवश्यक वेलामा श्रद्धेय भिक्षु श्री अमृतानन्दज्यूले आफ्नो धेरै काल देखिको लगनसिलता र कठिन परिश्रमबाट तयार गर्नु भएको यस पुस्तकले नेपाली समाजलाई बुद्धकालीन गार्हस्थ्य जीवनको सच्चा चित्रण गर्नुको साथै भगवान् बुद्धको सत्य सन्देशहरूले मानवधर्मकोमर्म पनि राम्ररी बोध गराउने छ भन्ने विश्वास राख्दछु । यस देशका विभिन्न भागहरूमा रहेका प्राचीन संस्कृति र ऐतिहासिक महत्वका कुराहरूलाई सर्व साधारणले

[९]

बुद्धने भाषामा प्रचार गर्न सके नेपालको निमित्त ठूलो योगदान हुन सक्ने कुरा निर्विवाद छ । तसर्थ म भिक्षु श्री अमृतानन्दज्यूलाई जहाँको यस सु-प्रयासको लागि हार्दिक बधाई अर्पण गर्दछु ।

कृष्णराज अर्याल

वि सं. २०२६ भाद्र ३

शिक्षा राज्यमन्त्री

भूमिका

बौद्धिक मूल्याङ्कनको मुख्य आधार समझदारी हो त्यसैले कुनै पनि युग या समयको साहित्यिक प्रतिभाको खोजी र ग्रन्थको उपादेयताको उचित मूल्याङ्कन र कदर विभिन्न ग्रन्थद्वारा समाजको उत्थानगर्न चाहने विद्वान्हरूबाटै प्राय सम्भवहुन्छ । यसै आधारमा प्रस्तुत 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' नामक अनुदित संकलन (ग्रन्थ) खासगरेर अविद्याको निरोध र सत्यज्ञान आदिको प्रेरणाको उद्गम श्रोतको रूपमा रही समाज र धर्मको आधारमा खडा भएको अन्य परम्पराको अन्तगरी समाजलाई परिष्कृत, सार्थक र उत्कृष्टताको नयाँ आलोक दिन पथ प्रदर्शन गर्ने प्रतिनिधिको रूपमा नेपाली साहित्यको उद्यानमा सम्मिलित गराइएको हो भन्ने कुरा यसका अनुवादक विशिष्ट अनुभवी भाषा विशेषज्ञ आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्जुले 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' पछि लगत्तै यो बोधो 'बुद्धकालीन गृहस्थीहरू' (भाग-१, संप्रह-२) उपहारको रूपमा दिनु भएकोले पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । साथै चाँडै न ओइलाउने नयाँ खालको सुवासित एक थूंगा फूल बढी फुलाउन पाएकोमा नेपाली साहित्य-उद्यान र त्यसका मालीहरू पनि आशाभिमुखीभई गौरवका अनुभव गर्दा होलान् ।

यसै क्रममा प्रस्तुत ग्रन्थकार (अनुवादक) को साधारण परिचय समावेश गर्न पनि त्यत्तिकै आवश्यकता छ जति आवश्यकता अनुवादकज्यूले नेपाली साहित्य उद्यानले आशा गरिरहेको बौद्ध-साहित्यरूपी फूललाई क्रमशः फुसाउँदै लैजानु पर्ने आवश्यकता देख्नु भएको छ ।

अमिष्ट प्राप्तिको निमित्त त्याग र तपस्याको जरुरत छ भन्ने कुरालाई मूलमन्त्र ठानी, सर्वप्रथम बौद्धिक विकासद्वारा नै देशको सर्वाङ्गीण विकास सम्भव छ भन्ने धारणालाई आचार्य भिक्षु अमृतानन्द महास्थविरज्यूले भिक्षाद्वारा २००८ सालमा आनन्दकुटी विद्यापीठ (बौद्ध छात्रावास हाइस्कूल) को स्थापना गर्नु भयो र त्यसपछि आनन्दकुटी साइन्स कलेजको स्थापनागरी भिक्षाद्वारा नै विभिन्न आवश्यकिय साधनहरू समेत संग्रह गरिदिनु भएको छ । यसको साथै वहाँ अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रले परिचित, विभिन्न भाषाका ज्ञाता, बहुमुखी प्रतिभा सम्पन्न, कर्मठ, बौद्धिक, साहित्यिक, दार्शनिक, धार्मिक, सामाजिक तथा, सदाचारको क्षेत्रमा जति व्यक्तित्व शाली र कर्तव्यनिष्ठ हुनुहुन्छ त्यतिनै मिलनसार, कारुणिक, शान्त र गम्भीर । हुनत वहाँले गर्नु भएका विभिन्न क्षेत्रको विशेष परिचयत जति अन्तरराष्ट्रिय क्षेत्रले पाउने मौका पाएको छ त्यति हामीले पाउन सकेकाछैनौं ।

वहाँ जस्ता बौद्धिकताको साथै सात्विक गुणले सुशोभित बहुमुखी प्रतिभाशालीबाट विभिन्न बौद्धधर्म सम्बन्धी ग्रन्थहरू उत्तरोत्तर नेपाली साहित्यले भित्र्याउन पाउने छ भन्ने आशा लिई ग्रन्थको भूमिकातिर खानेको छु ।

प्रस्तुत ग्रन्थ मागधि (पालि) भाषामा लेखिएको त्रिपिटकका विभिन्न ग्रन्थहरूबाट संग्रहित, विभिन्न विषयमा अग्रस्थान पाएका गुणग्राही विद्वान्, धनीमानी तथा विवेकी दश गृहस्थी पात्रहरूको धार्मिकजन्य इतिहास शैलीमा मागधि (पालि) भाषाको माध्यमद्वारा ११० सूत्रहरूले चरित्र चित्रण गरेका छन् । यिनका चरित्रहरूले तत्कालीन सभ्यता, संस्कृति, धर्म, दर्शन तथा इतिहासको साथ साथै समाज के कुरातिर कसरी उन्मुख भएको छ र कस्तो वातावरणलाई भित्र्याउन खोजेको छ भन्ने कुराको संकेत मात्र होइन—अफ गहिरिएर विचारगर्ने हो भने— प्राचीन गृहस्थाश्रम पद्धतिलाई नविनी करणगरी नयाँ गृहस्थीहरूको उत्पादन गर्ने आधुनिक उपकरण सज्जित नयाँ कारखानाको श्रीगणेश हो कि भन्ने भान पर्दछ ।

साहित्य र संस्कृतिले कुनै एक खास युगको भावना, व्यवस्था र सृजनात्मक अभिव्यक्तिको प्रतिबिम्बन गर्दछ र यी त्यस युगको मापदण्डको रूपमा रहेका हुन्छन् । साहित्य, संस्कृति, भावना तथा आदर्शहरू परम्पराका सन्तति मात्र होइनन् बरु भविष्यका जननी पनि हुन् । समष्टिरूपमा भन्ने हो भने यसैको आधारमा आधारित प्रस्तुत गृहस्थी-हरूका विभिन्न गृहस्थी पात्रहरूले आध्यात्मिकताको साथै विभिन्न बौद्धिक चेतनाको पुनरावलोकन मात्र गराएका छैनन् र जागृतसमस्याहरूको अतलस्पर्शी गहिराइमा सुतिरहेकाहरूलाई श्रद्धा, शील, त्याग र प्रज्ञा आदि जस्ता विभिन्न विचारत्वद्वारा व्युत्पादिएका पनि छन् । यहाँका विभिन्न दश पात्रहरूले—सामाजिक, धार्मिक, ऐतिहासिक, पुनर्जन्म आदि जीवनसंग सम्बन्धित जटिल ग्रन्थीहरूलाई—मनोविज्ञान पुटित आदर्श र

कर्तव्यको सहायताद्वारा — सजिलैसँग फुकालि दिएकाछन् । जुन कुराहरू जीवन तथा विचार रसको आदर्शमा सुगमतापूर्वक व्यक्त भएका देखिन्छन् । यस भिन्नका गृहस्थीहरूको कार्यकलापलाई सरसरती हेर्दा पनि प्रत्येकमा कुनै न कुनै रूपमा गार्हस्थ्यजीवनको अवस्था, कर्तव्य र सत्यतातिर संकेतगरेको राम्ररी नै थाहापाउन सकिन्छ भने— रागादिव्लेशबाट मुक्त भएको काय, वचन र मनको निर्माण गर्ने पाठाशालाको अनुभव हुन्छ । यी उपदेश प्रधान कथाहरू हुन् । यिनीहरूमा जीवनको प्राय अदृश्य, अमूर्त तथा अन्त सत्यलाई नै विभिन्न उपदेशहरूद्वारा व्यावहारिक (साकार) बनाएको कुरा जुनसुकै गृहस्थी-जीवनबाट पनि प्रतिबिम्बित हुन्छ । यस मध्येका अनाथपिण्डक, चित्र गृहपतिको बुद्ध, धर्म, सङ्घ, आर्यशील, दशाङ्गिक मार्गहरूले नै बुद्ध दर्शनको सारदेखाइ दिएको छ र जीवक कौमारभृत्यलाई योग्य चिकित्सक बनाउने चिकित्सा शास्त्रको सिद्धान्तद्वारा 'चतुरार्यसत्य' को मूल ढोकालाई घच् घच्याइ दिएको आवाज पनि प्रतिध्वनित हुन्छ । साथै एकातिर मनोवैज्ञानिक ढंगले गरिने चिकित्साशास्त्रको चरमोत्कर्षको सफलता र शल्यचिकित्साको पूर्वकालीन ज्ञान पनि यसबाट भएको छ भने अर्कोतिर अनाथपिण्डक जस्तो गृहस्थीको दानकार्यले बलिराजा, कर्ण, शिवी र हरिश्चन्द्र आदिलाई बिसाईदिने योजना बनेको छ; २५ वर्षसम्म बुद्धलाई श्रावस्तीमै राख्न सम्पत्तीको खोलोबगाई बुद्ध प्रतिको अगाध श्रद्धा भक्तिको मूल फुटाइ दिएको छ । त्यस्तै बुद्धका खास उपदेशहरू र मैत्रीभावना सम्बन्धी तस्बीर पनि खिचि दिएको छ । साथै दानफल भन्दा ध्यानफल नै विशेष लाभदायी हुन्छ भन्ने कुराको मार्मिक उद्गार गुञ्जाउंदै पञ्चमय वैराडि

उपशान्त र चार स्रोतापत्यङ्गले स्नातक मात्र आर्य हुन सक्तछ भनी परम्परागत अर्यलक्षणमा संशोधन गरिएको पनि पाइन्छ । कतै कतै अतिशयोक्तिपूर्ण कुराहरूको अनुभव भए पनि बलजफत यस धर्ममा ल्याउने चेष्टा बिलकुल नगरिएको कुरा केशपुत्रनिगमवासी कालामहरू-लाई अबेरचित्त युक्त बुद्धको 'तिमीहरूको हृदयले जुन धर्म असल ठान्दछ त्यसमा जाऊ' भन्ने उपदेशद्वारा पनि सन्तोष मात्र सकिन्छ ।

यसरी नै खोज्दै जाने हो भने—एकातिर दानद्वारा अप्रस्थान प्राप्त गरेका अनाथपिण्डिक गृहपति अन्तरगतको प्राणीघात, अदिग्नादान काममिथ्याचार, मृषावाद र सुरामेरयमद्यपान जस्ता पञ्चमयले भयभीत पारेको वातावरणको समूलोच्छेदन र बुद्ध, धर्म, सङ्घ तथा आर्यशील जस्ता स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न हुनको निमित्त तत्कालीन प्रबुद्ध समाज क्रमशः संगठित हुन भगवान्, गौतम बुद्धको नेतृत्वका पिपासु थिए भन्ने कुराका प्रमाणहरूको संकलन यो ग्रन्थबाट पनि प्रशस्तगर्न पाइन्छ भने अर्कोतिर कुनै पनि विषयमा तल्लीन भएपछि त्यसको ज्ञानफल अवश्य प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई सार्थक पारिदिएको देखिन्छ ।

कुनै पनि देश, जातिको— इतिहास, दर्शन, कला, साहित्य आदि हेर्दा सामाजिक व्यवस्थाको क्रान्तिकारी परिवर्तनमा निम्नवर्गभन्दा (जातीय आधार विशेष नभई अरू वस्तुहरूद्वारा वञ्चित) विशेष अप्रणी उच्चवर्ग (सबै वस्तुले सम्पन्न) नै भएको सुनिन्छ, देखिन्छ र पढिन्छ पनि । त्यस्तै यो धार्मिक तथा दार्शनिक परिवर्तनको रट्टा गट्टा मिलाउने कार्य-रूपी प्राङ्गणमा सर्वप्रथम सबल गृहस्थीहरू नै उमिइरहेका कुरा

प्रस्तुत ग्रन्थले पनि देखाइदिएको छ । यसका खण्टा हुनुहुन्छ भगवान् गौतम बुद्ध ।

×

×

×

उपदेश प्रधान प्रस्तुत ग्रन्थसम्बन्धी विषय वस्तुको प्रस्तुतीकरणको सन्दर्भमा प्रस्तुत ग्रन्थलाई नै आधारभूतमानी भगवान् गौतमको विस्तृत घटनाक्रम र परिचय यहाँ सम्भव हुन नसके पनि छोटो परिचय त्यत्तिकै आवश्यक छ जति ग्रन्थरूपी महासागरमा डुबुल्की मान्न ।

इतिहास र साहित्य, कला र संस्कृति, धर्म र दर्शनलाई आधुनिक मध्यकालीन र पौराणिक जुनसुकै इतिहासको सन्दर्भमा हेरे पनि कुनै धर्म, जाति, समाज, इतिहास आदिको उत्थान र अवसान विशेष विवेक शील तथा विद्ववर्गबाट भएको पाइन्छ नकि अन्य मण्डलीबाट । यसैको परिप्रेक्षमा कपिलवस्तु जनपदस्थित शुद्धोदनका छोरा (ई. पू. ६२४ मा जन्मनु भएको) सिद्धार्थ गौतमले आफ्नो राजसी ठाँटबाट र अस्-आरामलाई छोडी तत्कालीन देश र समाजको विभिन्न क्लेशजन्य अवस्थालाई बुझी त्यसबाट छुटकारा दिलाउनको निमित्त सामाजिक आचरण तथा धर्म र संस्कृतिसँग संशोधन गर्ने उद्देश्यले धर्मजन्य अहिंसारूपी अस्त्र प्रयोग गर्ने मार्गको अनुसरण गर्नमा कटिबद्ध भई वैचारिक दृढतामा अल्फिनु भएका सिद्धार्थले कोशलराज्यको 'अनोमा' नदिको किनारामा २९ वर्षको उमिरमा सन्यास ग्रहणगरी, बहुमूल्य वस्त्र त्यागी, कषायवस्त्र धारीको रूपमा आफूलाई देखिनु भयो ।

अनि समाधिका सात सोपानका विशेषज्ञाता सांख्यदर्शनज्ञ आलारकालाम कहाँ ज्ञानपिपासु सिद्धार्थ पुग्तु भयो र अनि उनबाट आकिञ्चन्यायतनसम्मको शिक्षा पाउनु भयो । यस भन्दा पनि विशेष ज्ञान हासिल गर्नचाहने सिद्धार्थ, समाधिको आठ सोपानका विशेषज्ञ उद्दक रामपुत्रका आश्रममा पुग्तुभयो । उनैबाट समाधिको सोपान मानिएको नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको शिक्षा पाउनुभयो । जुन कुरा समाधि सम्बन्धी आफ्नो अनुभव तपुस्सको कारण अनन्य हितेषी शिष्य आनन्दलाई बताउनु भएको 'अनुपूर्वविहार' शीर्षकले विस्तृतीकरण गरेर देखाइदिएको मात्र होइन ज्ञानदर्शनरूपी राजमार्गको पनि उद्घाटन गरिदिएको छ ।

तर सिद्धार्थले जुन् ज्ञानको निमित्त अभिनिष्क्रमग गर्नु भएको हो त्यो पुराहुन नसक्दा त्यहाँबाट भौतारिदै गई वैशाखपूर्णिमाको दिन उरुवे-लको नेरञ्जरा नदीको पिपलको रुखमनी बस्ने अठोटगरी 'श्रोत्रिय' नामक घाँसीले दिएको आठ मुठी घाँस त्यहीँ ओच्छघाई 'चाहे मेरो हाडछालामात्र किन बाँकी नरहोस्, सम्यक् सम्बोधि प्राप्त नगरी यो आसनबाट उठ्ने छैन' भन्ने प्रतिज्ञागरी बज्रासनमा बसी साँझ बितिसके पछि रातको पहिलो र दोश्रो प्रहरमा आफ्नो पूर्वजन्मको ज्ञान र मध्य-रातमा दिव्यचक्षु तथा अन्तिम प्रहरमा प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञान गर्नु भयो । अर्थात् प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञाननं परम मोक्षज्ञान हो । जसको निमित्त सिद्धार्थ गौतम प्रव्रजित हुनु भएको थियो । त्यसपछि प्रतीत्यसमुत्पादलाई अनुलोम तथा विलोम (अन्वय व्यतिरेक) गरेर तृष्णाजनित दुःख हो, अत दुःख सहेतुक छ; जबसम्म दुःख हेतु रहन्छ तबसम्म दुःख भइनै रहन्छ; हेतुरूपी तृष्णाको नाश भएपछि समुवय

जनित भएभरका क्लेशहरू पनि नष्ट हुन्छन् । यो तृष्णारूपी हेतुको नाशको उपाय नै अष्टाङ्गिकमार्ग हो । जसको अभ्यास र आचरणबाट हेतुको नाश अवश्यंभावी छ — भन्ने मूल सिद्धान्त मानिएको चतुरार्य-सत्य तथा यसै अन्तरगतको — सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म, सम्यक् जीविका, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधि — अष्टाङ्गिकमार्गको पनि ज्ञान भयो । यही ज्ञानले मध्यममार्गको रूपमा प्रसिद्ध पाएको छ र यसैको उपदेशरूपी सागरमा सर्वप्रथम आषाढपूर्णिमाको दिनमा पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूलाई बुद्धले पौडन सिकाउनु भयो । जुन उपदेश धर्मचक्रप्रवर्तनको रूपमा प्रतिष्ठित भएको छ ।

संक्षेपमा यसरी नै सिद्धार्थले बुद्धत्व प्राप्तगरी सर्वप्रथम मगध-देशजाई नयाँ आलोकविदं क्रमशः विश्वमा शान्तिको अप्रदूतको रूपमा पूजिन थालेको कुरा 'तपुस्स र भल्लुक' रूपी दर्पणबाट प्रतिबिम्बित भएको छ ।

सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरेको सात हप्तासम्म बोधिबृक्ष तथा अन्य विभिन्न वृक्षहरू मनी निराहार बसी विमुक्ति ध्यानको परम सुखको अनुभव गरिसकेपछि सर्वप्रथम उत्कल (उडिसा) निवासी बुइ ब्यापारी तपुस्स र भल्लुकद्वारा प्रदत्त सत्तुपिण्ड (एक प्रकारको लड्डु) ग्रहण गर्नु भयो भने बोधिलाभ गर्ने दिनमा सेनानी ग्राम (बिहार) निवासी कृषक पतिकी कन्या मुजाताद्वारा प्रदत्त खीर भोजन गर्नु आएको थियो । सत्तुपिण्ड ग्रहण गरेकै दिन गृहस्थी तपुस्स र भल्लुकलाई

सर्वप्रथम द्वैवाचिक शिष्यको रूपमा अग्रस्थान दिएको पुष्टिएको छ भने अन्तिम शिष्य सुभद्र परिव्राजक हुन् भने कुराको साथ चुन्दनामक लोहारले दिएको भोजनपछि शालको रूखमनी ८० वर्षको उमेरमा परिनिर्वाण भएको कुरा पनि प्रतिध्वनित भएको छ ।

त्यसपछि धर्मप्रचार-अभियानको-संकल्पगरे अनुसार आलारका-लाम र उदक रामपुत्रलाई धर्मोपदेश दिनेइच्छा थियो । तर उनीहरू परलोक भइसकेका हुनाले पहिलाका ५ शिष्य (कौण्डिन्य, वप्प, भद्विय, महानाम, अस्सजि) जो भ्रमवस सिद्धार्थ गौतमलाई तपस्या भंगी ठानी ऋषिपतन (सारनाथ) को जंगलमा तपस्याको निमित्त बसेकाथिए— उनीहरूलाई नै प्रथम धर्मचक्र प्रवर्तनको उपदेश दिनु भयो ।

‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी’ भन्दा पनि माथिल्लो स्तरमा बस्ने महात्माहरूले विश्वलाई नै जन्मभूमि समान ठानि दिन्छन् । त्यसैले ऋग्वेद, अथर्ववेद, मनुस्मृति, वेदभाष्यकार, सायणाचार्य, महाभारत र रामायण आदिले मगधलाई ब्रात्य (व्रतगर्भे नभई नोच-ताको अर्थमा) बस्ने ठाउँ हो भनी प्रष्ट सुनिनेगरी फत्ताके पनि—प्राकृतिक दृश्यका रमणीय छटाले परिपूर्ण तथा हिमशृङ्खलाको आसपासको आफ्नो जन्मभूमि छाडी मगधलाई नै जन्मभूमि समान ठानी तपोभूमि बनाउनु भयो । हुन सक्छ समय अनुसार धर्म, ज्ञान, आचार र विवेकरूपी पाङ्ग्राहरू सजिलैसंग गुडन सक्ने तपस्वरूपी राजमार्ग पहिल्याएर पनि । अहाँ प्राचीन ऋषिहरूले पनि तपोभूमि बनाएको कुराको उल्लेख यत्र तत्र पाइन्छ ।

यसरी यहाँ बुद्धजीवनको केही अध्ययन सम्बन्धी आधारभूतरूपी क्यंगालबाट चिहाउँदा ऐतिहासिक, भौगोलिक र निष्पक्षता जस्ता आदि कुराहरूको संकेत प्रस्तुत ग्रन्थकै मनोवैज्ञानिक विश्लेषणबाट पाउन सकिन्छ । ऐतिहासिक सन्दर्भमा सरसती हेर्दा 'कण्टके नैव कण्टकम्' भन्ने सिद्धान्त चरितार्थ भएको कुरा वैदिक कर्मकाण्डका अन्यमनस्की बुद्ध धर्मको सम्बर्धनमा विभिन्न विषयका विद्वान् ब्राह्मणहरू नै अप्रणी तथा प्रमुख सहायक गराइएका कुरा धर्मसेनापति सारिपुत्र, महामौद्गल्यायन, महाकाश्यप, रेवत आदिबाट नक्कले होइन तैपनि प्रस्तुत ग्रन्थ र यो भन्दा अगिल्लो 'बुद्धकालीन ब्राह्मण', सारिपुत्र आदि र मित्रताको जगमा सम्बन्ध खडागरी 'प्राणीमात्र एकहुन्' भन्ने भावनालाई सम्प्रदायजन्य कुभावनाका समूलोच्छेदनगर्न आँटगर्ने यस धर्मको कार्य-कलापबाट परिहार भएको छ भन्ने कुरा बुद्ध धर्मरूपी रथको क्रमशः महारथी हुँदै आएका र बुद्धको परिनिर्वाण पछि पनि महाकाश्यपले बुद्धधर्मरूपी कण्डालाई निहुरिन नदिएकोबाट पनि प्रष्टिएको छ । त्यस्तै सारिपुत्र र महामौद्गल्यायनलाई बराबर सारिपुत्र जन्मवाता र महामौद्गल्यायन पालनकर्ता जस्तै हुन् भनी भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्थ्यो भन्ने कुरा म.नि. ३.४.१. द्वारा प्रमाणित भएकैछ र प्रस्तुत ग्रन्थको 'चित्र-गृहपति' अन्तरगतको 'मापदण्ड' शीर्षकले पनि बुद्धका ज्यादै प्रियपात्र थिए भन्ने कुरा जनाउँछ । त्यसैले नै सङ्घमा वैमनस्य चलवा त्यसको निरीघको निमित्त मानव मष्तिष्कलाई परिष्कारगर्न सक्ने क्षमता भएका सारिपुत्रलाई नै जिम्मा दिइन्थ्यो भन्ने कुरा पनि 'चित्र-गृहपति' ले संकेत गरेको छ ।

हुनत उपदेशको निमित्त ४५ वर्षसम्म आफ्ना शिष्य मण्डलीका साथ विभिन्न जनपदको भ्रमण र वहाँको ज्ञानोपदेशले गर्दा हजारौं विद्वान्, सेठ, राजकुल, नारी गृहस्थी आदिहरू पनि चतुरार्यसत्यद्वारा, लाभान्वित भई; धर्मको उपासकबनी बुद्धधर्मको उन्नयनमा प्रमुखरूपले सहायक सिद्ध भएकामात्र होइनन्, सहर्ष आत्मोत्सर्गको निमित्त पनि सक्षम भएका कुराहरू प्रस्तुत ग्रन्थको परिवेशमा बसेर यात्रागर्दा देखिने विभिन्न कार्यकलापरूपी दृश्यहरूले देखाएकै छन् ।

बुद्धधर्मको समुन्नतिको निमित्त जसरी बुद्धको बुद्धत्व प्राप्तिमा विभिन्न जनपद, दार्शनिक, तपस्वी, पवित्रभूमि, प्राकृतिक सौन्दर्य आदि सहायक भएका छन्, त्यसरी नै (बुद्धको जीवन कालमा) ऋषिपतन मृगदावन, उरुवेल, राजगृह, पावा, श्रावस्ती, नालक आदि विभिन्न भूभाग र विद्वान्, राजा, श्रेष्ठी, भ्रमण र परिव्राजक आदि पनि त्यसरी नै सहायक सिद्ध भएका छन् । यिनै बुद्धानुयायीहरूले बुद्धधर्मरूपी जमिनलाई समय समयमा विभिन्न प्रकारका दुःखोच्छेदगर्ने ज्ञानरूपी साधनहरू प्रयोग गरेर नै उर्वरा बनाइदिंदै आएकाहुन् भन्ने कुरा पनि त्यति नै चम्किलो देखिन्छ जत्तिकै ध्रुवतारा !

तत्कालीन वातावरण अनुरूप यस धर्मरूपी वासन्तिक वाटिकाले दुःख, दुःखहेतु, र त्यसको निरोधको उपायलाई सरलतापूर्वक उन्मूलन गराउने सुवास फेलाइ दिनुको साथै दानबाट—आयु, वर्ण, सुख र शक्ति प्रदानगर्ने प्रेरणा पनि दिएका छ । साथै धार्मिक संस्थानका संस्थापक भन्दा बढी व्यावहारिक जीवनका प्रणेतामा हुने विशिष्ट गुण बुद्धमा

भएकाले नै विभिन्न गृहस्थी तथा अन्य मानिसहरू यसमा मग्न भएका हुन् भन्ने कुरालाई गृही कर्तव्य अन्तरगतको अस्तिसुख, भोगसुख, अभ्रमणसुख, निरवद्यसुख र सम्पत्तीको सदुपयोग आदिले पनि देखाइ दिएका छन् ।

हुनत भगवान् बुद्धको जीवन कालमा वहाँलाई महत्गर्ण सारिपुत्र आदि जस्ता विशिष्ट प्रतिभाहरूको आभा देखिएता पनि बुद्धले जे जति गर्नु भयो त्यसमा अरू केवल सहायकमात्र हुन् नकि प्रवर्तक । यतिसम्म भन्न सकिन्छ कि यदि बुद्धलाई बुद्धमार्गको मार्गनिर्माणकर्ताको रूपमा चिन्न सकिन्छ भने सारिपुत्र आदिलाई त्यस बाटोको रेखदेखगरी हिडने प्रथम दुगका पथिकहरूको रूपमा मात्र ।

एकातिर बाताबरण अनुकूल बुद्धधर्मको जग हालिएको छ भने अर्कोतिर सरस तथा नाटकीय ढङ्गले विद्वान् तथा साधारण जनमानसलाई विमुग्धपारी आकर्षणगर्न सक्षम भएको कुरा प्रस्तुत ग्रन्थबाट प्रतिबिम्बित भएका त्याग, सहानुभूति, समयोचित ज्ञान, अवंरचित्त, चार आश्वासन जस्ता विशिष्ट गुण गुम्फित विभिन्न प्रकारका व्रशगृहस्थीहरूको चरित्र नै काफी छ । अन्यत्र भौतारिइरहुनु पर्दैन ।

गौतमले स्वधर्मलाई स्थायित्व दिनको निमित्त ऋषिपतनदेखि शुङ्गेरेको अभियानको शिलशिलामै राजगृह, वेणुवन, वैशाली, मङ्कुलपर्वत, आवस्ती, कोशाम्बि, आलवी, सुंसुमारगिरि, कलन्दकनिवाप आदि स्थानहरूको भ्रमणगरी यस ग्रन्थमा समावेशित गृहस्थी पात्रहरूलाई पनि निर्माण-मार्गाहूढ गराउनु भएको कुरा आदर्शकै रूपमा रहेको छ ।

उक्त कुराको मन्थनबाट यो सार निस्किएको छ कि ६ वर्षको घोर तपस्या पछि गौतम बुद्धले उखेलमा जुन दुःख, दुःख समुदय, दुःख निरोध, र दुःख निरोधगामिनी प्रतिपद् (अष्टांगिकमार्ग) ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो त्यही नै बौद्धधर्मको खासकेन्द्र विन्दु हो र यसलाई चतुरार्यसत्य भनिएको हो । जसरी अन्य ऋषिमुनिहरू ज्ञानका खण्डा होइनन् द्रष्टा-थिए त्यसरी नै गौतम बुद्ध पनि 'चतुरार्यसत्य' का द्रष्टाको रूपमा पूजित भएको छ भन्ने कुरालाई स्वतः कल्पना गर्न सकिने सरलबाटो पहिल्याइ दिएको छ ।

यसको विश्लेषणबाट अरु के प्रत्यक्ष हुन्छ भने—जन्म, मरण, शोक, रुदन, परिवेदन, दौर्मस्थ, अप्रियवस्तुको संयोग, प्रिय वस्तुको वियोग र इच्छित वस्तुको अप्राप्ति आदि र रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानलाई पञ्च उपादानस्कन्धको रूपमा मानी यसलाई दुःखको संज्ञा दिइएको हो । किन कि यी सबै मनुष्यमात्रको निमित्त अनुभूत र प्रत्यक्ष छन् । जस्तो वैशेषिक दर्शनले पृथ्वी, वायु, जल र अग्नि यी चार महाभूतहरूलाई मूर्तद्रव्य मानेको छ भने बुद्धले यसलाई रूपको संज्ञा दिनु भएको छ । यस्तै सुख दुःख आदिको—अनुभवलाई वेदना, वेदनाजन्य ज्ञान (चेतनता) लाई संज्ञा वा विज्ञान, यी सबैको संस्करण हुने तत्त्वलाई संस्कार र यिनै पाँच स्कन्धहरू उपादानस्कन्धको रूपमा सार्थक भएका छन् । जसलाई साख्य दर्शनले 'महत्' को रूपमा हेरेको छ । संज्ञा, वेदना र विज्ञान अन्योन्याश्रयी हुन् । त्यस्तै काम, भव, विभव, इन्द्रियसुख यश आदिको तृष्णाबाट नै दुःखको समुदय हुन्छ र यी सबै तृष्णाको परित्यागबाट दुःख निरोध हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत ग्रन्थको

‘अनाथपिण्डिक’ र ‘चित्र-गृहपति’ ले देखाइदिएको मात्र होइन दर्शनरूपी ज्ञानको भण्डार पनि खोलिदिएको छ । यी दुःख निरोधका जुन अष्टाङ्गिक मार्गछन् त्यसैमध्ये सम्यक् वचन, सम्यक् कर्म र सम्यक् जीविकालाई शील; सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति र सम्यक् समाधिलाई समाधी र सम्यक् दृष्टि र सम्यक् सङ्कल्पलाई प्रज्ञा भन्दछन् भन्ने कुराहरूको साथै यिनै अष्टाङ्गिक मार्ग अन्तरगत हिंसा, चोरी र व्यभिचारलाई कायिक; फट कुरा, चुक्ली, अप्रिय कुरा र प्रलापलाई वाचिक र लोभ, प्रतिहिंसा र मिथ्या धारणालाई मानसिकको नामकरण गरी तीन भागमा विभाजित गरेको कुरा प्रस्तुत ग्रन्थले देखाउँदै अज्ञानताले अलमलिइरहेका मानिसहरूलाई ज्ञान मार्गद्वारा डोच्याई मनुष्यत्व मार्गमा पुऱ्याइदिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत ग्रन्थले चार आर्यसत्य-ज्ञानको संक्षेपीकरणगरेर देखाइदिनुको साथै यसैको आचरणबाट मनुष्यमात्रको दुःखानरोध तथा अत्यक्ष मुखलाभ हुन्छ भन्ने कुरालाई मुरिलो तथा रसिलो स्वरलहरीमा सबैलाई लठ्याइदिएको छ ।

प्रस्तुत ग्रन्थको अर्को सारांशमा दुःख, प्रतीत्यसमुत्पाद र अनात्म यही सिद्धान्त नै हाँचो अगाडि आएको छ । यस ग्रन्थले खास गरेर यसैलाई विभिन्नरूप लिएर प्रदक्षिणागर्दै तिनीहरूका विभिन्नरूपहरूका र उपायको मार्गहरूका अवलोकन गराइदिएको छ ।

हुनत गौतम बुद्धले सबै धर्महरूको (दुःखादि) उच्छेदको निमित्त नै ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’ र ‘अनात्म’ सिद्धान्तको स्थापना गर्नु

भएको हो । यो सिद्धान्त गौतम बुद्धको तपस्याद्वारा प्रतिफलित सिद्धान्त हो र यसको पूर्वापर ज्ञानको निमित्त तीन भागमा विभाजित गरिएका स्कन्ध, आयतन र धातुज्ञान पनि अत्यन्त आवश्यक छन् । जसरी सांख्यशास्त्रका प्रवर्तक कपिलले—

“मूल प्रकृतिरविकृति महदाद्याः प्रकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृति न विकृति पुरुषः ॥”

भनेर मानेका छन्, त्यसरी नै गौतम बुद्धले ३६ तत्व मान्नुभएको कुरा पनि प्रस्तुत ग्रन्थको अनाथपिण्डिक गृहपतिको मृत्यु शय्यामा विइएका उपदेशबाटै उद्धृत गर्न सकिन्छ । जस्तै— आयतनमा— चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय, मनगरी छ ज्ञानेन्द्रियहरू र रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, धर्म पनि यिनैका छ विषयहरू हुन् । यस दर्शनमा धर्मको खास अर्थ वेदना, संज्ञा र संस्कार, मानिएको देखिन्छ । त्यस्तै धातु, अन्तरगत १२ आयतन र, चक्षुविज्ञान, श्रोतविज्ञान, घ्राणविज्ञान, जिह्वाविज्ञान, कायविज्ञान र मनोविज्ञानगरी जम्मा १८ तत्व मानिएको छ । तथापि यसमा यो विचारणीय छ कि उपर्युक्त तत्वहरूमा ५ कर्मेन्द्रियहरूलाई भिन्नै स्थान भने दिइएको पाइँदैन । यस दर्शन अनुसार यी पञ्चस्कन्ध, द्वादशायतन र अष्टादश धातुहरू सबै नै कृत्य, संस्कृत र विध्वंशी छन् । यी नित्य, सत्य, शास्वत तथा अविकारी छन् ।

यसै क्रममा प्रतीत्यसमुत्पादको अन्वयार्थको विश्लेषणगर्दा (प्रति-इत्य) प्रतिको अर्थ हो ‘एक’ इतिको अर्थ हुन आउँछ ‘फेरि, तदनन्तर बोभोको समुत्पाद । अर्थात् विलोममा यौटाको निरोध पछि अर्कोको

समुत्पादको पनि निरोध हुन्छ । यसकारण यसलाई हेतु प्रत्ययको बाट पनि भनिन्छ । त्यसैले वेदना, संज्ञा र संस्कारलाई नै धर्म भनिएको हो र यिनीहरू पनि प्रतीत्यसमुत्पादहुन् भन्ने कुरालाई बुझले भन्नु भएको— ‘जसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई देखेको छ उसले धर्मलाई पनि देखेछ र जसले धर्मलाई देखेछ उसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई पनि देखेछ’ बाट अब-बोधगर्न सकिन्छ । यसैलाई—जरामरण, जाति, भव, उपादान, तृष्णा, वेदना, स्पर्श, छ आयतन, नाम-रूप, विज्ञान, संस्कार र अविद्यालाई—द्वादशाङ्ग (द्वादश निदान) पनि भनिन्छ । पुनः यही द्वादशाङ्गलाई अविद्याबाट संस्कार,—संस्कारबाट विज्ञान—विज्ञानबाट नाम-रूप आदि तरिकाले जरामरणसम्म पुगिन्छ र यसैलाई उल्टो क्रमबाट गणनागर्दा अविद्यासम्म पुगिन्छ । यसैले नै यी सबै क्षणिक उत्पन्न धर्म र विनाशी हुन् भन्ने कुरालाई सरलतापूर्वक हृदयङ्गमगर्न सकिन्छ । यसैलाई नै अनुलोम विलोम गरेर बुद्धदर्शनले दुःख, दुःख समुदय, दुःख निरोध र दुःख निरोधका अष्टाङ्गिक मार्गलाई साधारण जनमार्गको रूपमा समेत प्रस्तुत गरिदिएको छ । यी सबै—हेतु प्रत्ययफल—न त नित्य हुन्, न त सत्य नै । अर्थात् यी सबै कार्य कारणको निरोधगर्न सकिन्छ । यसैलाई यस दर्शनको सारांशले प्रतीत्यसमुत्पाद या क्षणिकवाद भन्दछ ।

x

x

x

बुद्ध-पूर्वकालीन दार्शनिकहरूको रङ्गमञ्चमा एक आत्मवादी र आत्माको अस्तित्व नै स्वीकार नगर्ने (उच्छेदवादी) अर्को वर्गको अभिनय चलिरहेको थियो । यी मध्येका नायक पात्र ‘भग्नी भूतस्य’

‘देहस्य पुनारागमनं कुतः’ भन्ने चार्वाक र त्यसका सहगामी अजित-
केशकम्बल थिए । यी अनात्मवादीहरूको खास भनाइ के हो भने—
जसरी शारिरीक विकासबाट इन्द्रियहरूको विकास हुन्छ त्यसरी नै सबै
विकसित इन्द्रियहरूको सन्निकर्षबाट चेतनाको विकास हुन्छ र त्यही
विकसित चेतनाको दोश्रो नाम नै आत्मा हो । जब इन्द्रियहरू र शरीर
नष्ट हुन्छ तब आत्मा पनि नष्ट हुन्छ । यसै कारण आत्माको भिन्न
अस्तित्व हुँदैन । त्यस्तै आत्मावादीहरूको पनि बुझ्नु पर्छ । एक व्यक्त
र दोश्रो अव्यक्त । यिनै आत्मावादी र अनात्मवादी (उच्छेदवादी)
हरू भन्दा भिन्नै तेश्रो नयाँमार्ग (मध्यममार्ग) तयार पार्ने गौतम
बुद्धले प्रत्येक क्षणमा उत्पन्न चित्त-चेतसिक प्रवाहलाई प्रत्येकक्षणमा
परिवर्तन हुने सरीतासँग दाँजी विच्छिन्न तथा अविच्छिन्न दुवै तरिकाको
स्रोत देखाइदिनु भएको छ । यस्तो स्रोताधारले आत्माको परिशोधन र
निर्वाण दुवैको समस्या समाधानगरी आत्मदर्शनका पिपासुहरूको प्यास
मेटाइ दिएको कुरा दीर्घनिकायको महानिदान सूत्रले देखाइदिएको छ ।

जसरी यो दर्शन अनात्मवादी छ त्यसरी नै अनिश्वरवादी
पनि । यस दर्शनले यदि ईश्वरमान्ने पक्षलाई अबलम्बन गर्‍यो भने मानि-
सलाई पनि ईश्वराधीन मान्नुपर्ने हेतु पैदा हुने हुनाले नै ‘मनुष्य आफ्नो
स्वामी आफै हो, उसले आफुलाई इच्छागरे अनुसार बनाउन सक्तछ’
भनेर भनिएको हो । हुन पनि जब आत्मालाई नै नित्यमानिएको छैन
भने ईश्वरीय कल्पना त फन असम्भव हुन्छ ।

हुनत यहाँ नित्य आत्मा भएकोले नै पुनर्जन्म हुन्छ भन्ने धारणा
भएकाहरूको मनमा यसदर्शनले (तपस्तु र भल्लुक, तकुलपिता, हस्तक

आलवक, वेलास ब्राह्मणद्वारा पनि) पुनर्जन्म मानेर पनि आत्म नित्य नमान्दा विरोधाभाष जस्तो लाग्नु कुनै अस्वाभाविक हुँदैन तर तृष्णा-जन्य कर्मको स्रोत अविच्छिन्न रूपले प्रवाहित हुने हुनाले पूर्वजन्मको फलले यस जन्मको जीवनरूपी डुङ्गालाई सञ्चालन गरेको हुन्छ भन्ने कुरालाई सरलतात्मक रूपमा पूर्वजन्मको सम्बन्धलाई सम्झाउनको निमित्त—जसरी दियोको बलेको बत्तीद्वारा अर्को दियोको बत्ती बाल्न सकिन्छ त्यसरी नै पूर्वजन्मको कर्मफल हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न हुन्छ भन्ने दृष्टान्तद्वारा शंकासमाधान गरिदिएको छ । यस्तै कुराहरूको गहिराइमा नै बौद्धदर्शनको जगबसेको छ र प्रस्तुत ग्रन्थको सार पनि यसैको परिवेश भित्र नै परिचालन भएको छ ।

x

x

x

द्वैवाचिक शिष्यको रूपमा प्रथमस्थान पाएका तपुस्स र भल्लुक, दानद्वारा अप्रस्थान प्राप्त गर्ने अनाथपिण्डिक, धर्मकथिकहरू मध्ये अप्रस्थान पाएका चित्र गृहपति, प्रणीतदानदिनेमा महानाम शाक्य, प्रियंकर वस्तुको दानदिने मध्येमा वैशालीवासी उद्गत गृहपति, संघोपस्थापक उपासकहरू मध्ये हस्तिग्रामवासी उद्गत गृहपति, विशिष्ट श्रद्धा राख्नेमा शूर अम्बुष्ठ, व्यक्तिगत प्रसन्न हुनेमा जीवक कौमारभृत्य र विश्वासीहरू मध्ये नकुलपिता—यी दश विभिन्न विचारका तर उदार चित्त भएका प्रत्येक गृहस्थीहरूको आभ्यन्तरिक कुराहरूको खोजी र विस्तृत विश्लेषण गर्न यहाँ सम्भव नभएता पनि यिनोहरूको व्यक्तिगत तथा व्यावहारिक जीवन र आर्थिक उन्नतिको राम्रो स्रोत पंदा गराउन पञ्चकामविषय,

पञ्चकामविषयका आस्वादलाई—कृषि, गौपालन, वाणिज्य, नोकरी आदि शिल्पलाई—उत्साह, प्रयत्न र परिश्रमपूर्वक धनोपाजनको निमित्त युद्ध वा कलह मात्र होइन बाबुले छोरो, छोरोले आमा पनि नभनी काम, क्रोध, लोभ, मोह आदिको जालमा जेलिई कामका आस्वाद गुण र वचनमा लट्टिएकाहरूलाई सही उपायद्वारा धनोपाजनको निमित्त देखाइदिएका सरल उपायहरूलाई महानाम शाक्य अन्तरगतका उपदेशहरूले खडागराइदिएको आदर्शको बाटोलाई बुद्धधर्मले सफलभूत गराइदिने विभिन्न प्रकारका उपदेशहरूले अभिसिञ्चित गृहस्थी पात्रहरूलाई सफलताको बाटोतिर डोच्याइदिएको छ । जुन कुराहरू माथि पनि उल्लेख भइसकेका छन् ।

साँच्चै भन्ने हो भने पारिवारिक जीवनलाई सपारी बुद्ध, धर्म, सङ्घप्रति अटल श्रद्धा र आर्यकान्त शीलले युक्तभएका आर्यश्रावकहरूलाई निर्वाण पथतिर लंजाने नयाँ मार्गको ढोका खोलिदिएको छ भने—श्रद्धा, स्मृति, वीर्य, समाहित चित्त प्रज्ञावानले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्ने कुरा बताएको छ ।

हुनत ध्यान दृष्टिले (प्रज्ञा चक्षु) विचारगर्न सक्ने अमता भएका—गौतम बुद्धले—बुद्धानुस्मृति, धर्मानुस्मृति, सङ्घानुस्मृति, शीलानुस्मृति, त्यागानुस्मृति, देवतानुस्मृति जस्ता छ धर्महरूको भाविता गरेपछि; राग, द्वेष, मोहबाट पारभई सजिलैसँग अर्थावबोध, धर्मावबोध तथा प्रीतिमय ज्ञानद्वारा चित्तले सजिलैसँग आनन्दको मार्ग पहिल्याउन सक्तछ र त्यहाँबाट गृहस्थीहरू पूर्वानुस्मृति, दिव्यचक्षु र विद्याचरण

सम्पन्नतामा पुगी देवता भन्दा पनि ठूला हुन सक्तछन् भन्नुहुँदै गृहस्थीहरूलाई कर्म प्राप्ति फलोन्मुखमा पुऱ्याउने आश्वासनदिदै, भिक्षुत्वको महत्त्व, नियम, आचरण तथा अनुशासनको तरिका आदिको सारगर्भित रूपमा अभिव्यक्तिगरेको पनि पाइन्छ ।

हुनत यी गृहस्थीहरूको व्यक्तिगत जीवनको चर्चा गर्दा आर्थिक उन्नतिको पराकाष्ठामा पुगेको पाइन्छ र यसको मुख्य स्रोत व्यापार नै देखिएको छ भने कसिगर भन्दा पनि तुच्छ ठानी फालिएका गणिकापुत्र 'जीवक कौमारभृत्य' जस्ता अनाथलाई चिकित्सा शास्त्रले सनाथ मात्र पारिदिएको होइन 'उद्योगिनं पुरुषसिंह मुपैतिलक्ष्मी' भन्ने उक्तिलाई पनि सार्थक बनाई, अन्यगृहस्थीहरूलाई समेत प्रेरणाको वातावरण सौर्जना गरिदिएको छ भने हामीले अनैतिक ठानेको कार्यलाई गणिकाको प्रशंसाले भर्तृहरि तथा अमरखैट्यामको मात्र होइन यौन शास्त्रका विद्वान् फ्रायड्ललाई जन्माइदिएको छ भने अनाथपिण्डककी दासी पूर्णाले आत्मविश्वासमा बुद्धलाई समेत डोऱ्याइदिएकी छ र 'यत्रनार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' भन्ने उक्तिलाई व्यावहारिक बनाइदिएको छ । हुनत यस्ता कुराहरू नाटकभित्र आउने चुटकिला प्रहसन जस्ता मात्र हुन् ।

बुद्धचरितरूपी दुङ्गामा यात्रा गर्दा देखिएका कुराहरूको साथै उक्त विभिन्न मामिक सहानुभूति र उपदेशका घटनाहरू मध्ये आफ्नो र परहितको लागि आनापानस्मृतिको साथै आर्यजीवन, ब्रह्मजीवन र तथागत जीवनको महत्त्वपूर्ण भूमिकाले गृहस्थीहरूलाई कर्तव्यरूपी चौडा-टोको संगममा पुऱ्याइदिएको छ । एकातिर पति र पत्नीको घनिष्ठताको

साथै मनोवैज्ञानिक ढङ्गबाट गरिने कटुसत्यले पनि मृतसञ्जीवनीको काम दिएको कुरा 'नकुल माता र पिता' बाट अनुभवगर्न पाइन्छ भने अर्को-तिर बुद्धका महत्वपूर्ण उपदेशहरूको महत्वलाई साधारण मानिएका खेत, कुखुराको फुल, एउटै डोरीमा बाँधिएका (हलोमा नारिएका) गोह-हरू जस्ताका उदाहरणद्वारा सजिलसँग द्विविधाको अन्तगरी सम्बन्धित विषयमा लठ्याइदिएको छ ।

हुनत प्रस्तुत संग्रहलाई उपदेश उपदेश शैली निर्मित दार्शनिक आदर्शवादको रङ्गमञ्चमा ल्याएर अभिनय गराएको देखिए पनि जसरी नाट्य रङ्गमञ्चका विभिन्न पात्रहरूको अभिनयको अनुभवमा कतै निकै राम्रो र घतलाग्दो, कतै साधारण, कतै नबुझेर राम्रो नलाग्नु स्वाभाविक भएजस्तै यहाँ पनि त्यस्तै अनुभव हुन सक्तछ होला तर निगण्ठनाथपुत्र जस्तासंगको कथनोपकथनको फलको पनि देखिने हुनाले सायद त्यति निरसिलो होला भन्न सकिदैन । किनकि मानिस यौटै विचारधाराको शृङ्खलामा बाँधिने प्राणी होइन उ जुनसुकै आधारमा आधारित भएता पनि विचारमा स्वतन्त्र छ भन्ने कुरा त आफ्नी गृहिणीलाई समेत अन्य-पुरुलाई सुम्पिदिने जस्ता घटनाले सार्थक पारिदिएकै छ भने यसबाट पाइने सारहरू मध्ये विभिन्न उपदेश, अनुभव, उत्साह, विचार, कौशल, सल्लोनीता, सम्मान, मित्रता, त्याग, अहिंसा, धैर्य, उत्साह, अनुकरण, कामको परिणाम, भक्ति, जिगिषा, अनुशासन, कष्ट, एकता, दूरदर्शिता, वास्तविकज्ञान, इहलोक र परलोक आदिहरू नै मुख्य हुन आउँछन् । सरलरूपमा अन्यज्ञानहरू यस संग्रहका प्रत्येक पात्र परिचय र प्राक्कथनले पनि दिएकै छन् । यसले गर्दा ग्रन्थनिर्माणकलाको दक्षता प्रशंसापूर्ण

भएको छ ।

समालोचनात्मक दृष्टिकोणले भूमिकाको स्थान जति महत्वपूर्ण छ त्यति नै यस संग्रहको मार्मिक अनुभूतिको अनुभव सन्तोषजनक रूपमा गराउन नसके पनि यसमा भएका सबै गृहस्थीपात्रहरूको उत्तिकै रोचक र उत्तिकै बहुमुखी प्रतिभाको आभा प्रदान गर्न सक्ने खालका यस भित्रका विषय वस्तुलाई तत्कालीन समाज र अवस्थाको इतिहासभित्र रङ्गमिगदा अनुभव हुन्छ । यो त केवल ग्रन्थ परिचय गराउने बलजफती आँट मात्र हो । किनकि यस विषयमा स्वयं अल्पज्ञ छु । यही कुरा यसमन्दा अगिल्लो “बुद्धकालीन ब्राह्मण” को भूमिकामा पनि भनिसकेकोले पुनः त्यही कुरा यहाँ दोहर्‍याएको छु ।

x

x

x

Dhamma.Digital

मौलिक ग्रन्थ लेखदा सम्बन्धित स्वतन्त्र विचारको राजमार्गमा दौडने साहस जति बढ्दछ त्यतिनै शब्दानुवादलाई प्राधान्यदिने अनुभावकले ज्ञानरूपी कीरणलाई मूलग्रन्थरूपी कोठाभित्र सिमित पार्न पर्दछ । यदि यहाँ कुनै छिद्राहरू भएमात्र त्यसका केही आभाहरू बाहिरनिस्कन्छन् । त्यो ग्राह्य छ । किन भने अनुवादन कला यस्तो कलाहो कि केवल अर्काको विचारलाई अन्यभाषारूपी जाँतोमा पृष्टपेषण गर्नु शिवाय अरु कुनै सहारा नै के हुन्छ र । यदि अन्यसार समेत निकाल्ने (भावानुवादमा सम्भव छ) प्रयत्न गर्‍यो भने मूल लेखको अस्तित्वमा आघातपर्ने मात्र होइन कि मुन पित्तल र पित्तल मुने जस्तै हुन जान्छ । हो, अनुवादकको-

हातमा यतिसम्म अधिकार रहन्छ कि सुन र पित्तलमा रहेको कस फाली टल्काइदिने मात्र । यसो गर्न सक्नु पनि अनुवादकको खुबीहरू मध्ये एक मानिन्छ । त्यसैले अनुवादकमा पनि मौलिकता हुन्छ भन्ने विचार यस्तै कुराहरूमा आएर अडिएको हुन्छ भने यस अनुदित ग्रन्थले पनि मूलग्रन्थमा जति दुर्बोधयता छ त्यति नै सुबोधता, मृदुता, सामञ्जस्यता, विषय वस्तुको प्रस्तुतिकरण तथा अभिव्यक्तिको दक्षता, क्रमिकता पात्र संगठनको शिल्पता तथा पात्र परिचय र विभिन्न शीर्षक आदिले मौलिकताको आधुनिकबाटो पनि देखाइने प्रयास गरेको छ । तर ग्रन्थको शैली र सिद्धान्त भित्र बसेर ।

धार्मिकजन्य आदर्श तथा उपदेशात्मक शैली मागधि (पालि) मा लेखिएको मूल ग्रन्थबाट संग्रहित प्रस्तुत संग्रह सकभर सहशैलीमै अनुदित भएको कुरा विभिन्न ठाउँका दोहरिएका वाक्य र उपदेशहरूले देखाइ दिएका छन् । हुनत बुद्धकालीन भाषा शैली आजको जस्तो परिष्कृत अवस्थामा नभए पनि मनोवैज्ञानिकतापूर्ण उपदेशात्मक शैलीले गर्दा त्यसबेलाको समाज र भाषाको स्वभावसँग सहजै परिचित हुन सकिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत संग्रहात्मक ग्रन्थ पढिदिदा पनि त्यसै बेलाको समाज तथा भाषाको इतिहासलाई सम्झेर पढिदिनेमा आघातशैलीको बदला भाषाको स्तर पत्तालाग्उने कुरामा पनि सहायक हुनेछ । तैपनि यहाँ अनुवादकबाट सकभर भाषा-शैलीलाई सरल र सरस तुल्याउन प्रयास भएको कुरा प्रस्तुत “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” पढदा अनुभवगर्न पाइन्छ ।

हुनत बोधगम्यताको निमित्त सरलीकृत आधुनिक शैलीमै अनुवाद

हुन नसक्ने होइन तर त्यसो गरेमा तत्कालीन समयको भाषा, व्याकरण, साहित्य, भाव प्रस्तुतिकरण शील्पको अस्तित्व के रहन्छ र ! यसैलाई आधारमानी अनुदित भएको बुझिन्छ र यस्तो हुनु आवश्यक पनि छ । अन्यथा पैतृक आर्जनको नामनिशा नै के रहन्छ र !

३।५।०२६

बहुकृष्ण “भूषण” एम. ए.

Preface

After the compilation of “**Buddhakalin Brahman**” (**Buddha’s Contemporary Brahmins**) **Volume One, Part One**, I am happy to place before the readers “**Buddhakalin Grihasthiharu**” (**Laymen of Buddha’s Time**) **Part One, Volume Two**.

Of hundreds of laymen, this work includes only **ten**.

As mention of the ten names of laymen was made in the original Pali work, **Anguttaranikaya**, in **Etadagga Division** all the discourses on which I landed during my research into stories and discourses where references were made about them, have been compiled together.

The ten laymen given here were extolled by the **Buddha** himself. They are: (1) **Tapussabhalluka**, (2) **Anathapindika**, (3) **Citta Grihapati**, (4) **Hatthaka Alavaka**, (5) **Mahanama Sakka**, (6) **Uggata Grihapati**.

of Vaisali, (7) Uggata Grihapati of Hatthigamaka, (8) Sura Ambattha Grihapati, (9) Jivaka Komarabhacco and (10) Nakulapita Grihapati.

(1) Five references have been found to have made about Tapussabhalluka: once in Mahavagga of Vinayapitaka, Thrice in Anguttaranikaya and once in Theragathapali of Suttapitaka.

(2) Thirty references have been found to have made about Anathapindika: twice in Cullavagga, once in Mahavaggapali, once in Pacittiypali of Vinayapitaka, six times in Samyuttanikaya, nineteen times in Anguttaranikaya and once in Majjhimanikaya of Suttapitaka.

(3) Sixteen references have been found to have made about Citta Grihapati: eleven times in Samyuttanikaya, three times in Anguttaranikaya of Suttapitaka and twice in Cullavaggapali of Vinayapitaka.

(4) Eight references have been found to have made about Hatthaka Alavaka: seven times in Anguttaranikaya, and once in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

(5) Twenty-one references have been found to have made about Mahanama Sakka: eight times in Anguttaranikaya, eight times in Samyuttanikaya, twice in

Majjhimanikaya of Suttapitaka, once in Cullavaggapali and twice in Pacittiyapali of Vinayapitaka.

(6) Six references have been found to have made about Uggata Grihapati of Vaisali: five times in Anguttaranikaya and once in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

(7) Four references have been found to have made about Uggata Grihapati of Hatthigamaka: thrice in Anguttaranikaya and once in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

(8) Two references have been found to have made about Sura Ambattha in Anguttaranikaya of Suttapitaka.

(9) Sixteen references have been found to have made about Jivaka Komarabhacco: ten times in Mahavaggapali, once in Cullavaggapali of Vinayapitaka, thrice in Anguttaranikaya, once in Majjhimanikaya and once in Dighanikaya of Suttapitaka.

(10) Six references have been found to have made about Nakulapita Grihapati: four times in Anguttaranikaya and twice in Samyuttanikaya of Suttapitaka.

Thus this compilation includes the translation from original Pali of 12 discourses from Mahavaggapali, 57

from Anguttaranikaya, 1 from Theragatha, 6 from Cullavagga, 3 from Pacittiya, 30 from Samyuttanikaya, 4 from Majjhimanikaya and 1 from Dighanikaya, 114 all told.

These discourses and works are as follows:

References given here are to the pages of the Pali works published from Nalanda in India and with R. to the pages of the Pali works published in Roman by Pali Text Society in London.

1. *TAPUSSABHALLUKA*:

- Mh. 5, Rajayatanakatha, R.3
 A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
 " Vol. III, Tapussasuttam, R. Vol. III, 450
 " Vol. IV, 74, Tapussasuttam, R. Vol. IV, 438
 Th. 235, Bhalliyatheragatha, R.2

2. *ANATHAPINDIKA*:

- Cu. 249 Anathapindikakatha, R, 154
 " 258 Jetavanaviharanumodana, R. 164
 Sa. Vol. I, 212 Sudattasuttam, R. Vol. Vol. I, 220
 " Vol. I,58, Pancaverabhayastuttam, R. Vol. II,68
 " Vol. I,53, Anathapindikasuttam, R. Vol. I, 55

- " Vol.IV. 324 Pathama Anathapindikassuttam, R.
Vol. V, 380
- " " " 329, Duttiya Anathapindikassuttam, R.
Vol. V385
- " " " 331, Pathama Bhayaverupasantassuttam, R. Vol. V, 387
- A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
- " " " 60, Sacittavaggo, R. Vol. I, 63
- " " " 242 Arakkhitasuttam R. Vol. I, 261
- " " " 243, Byapannassuttam, R. Vol. I, 262
- A. Vol. II, 67, Sudattassuttam, R. Vol. II, 63
- " " " 69, Pattakammasuttam, R. Vol. II, 65
- " " " 73, Ananyassuttam, R. Vol. II, 69
- " " " 68, Gihissamicissuttam, R. Vol. II, 65
- " " " 310, Adiyassuttam, R. Vol. III, 45
- " " " 312, Itthassuttam, R. Vol. III, 47
- " " " 450, Verassuttam, R. Vol. III, 204
- " " " 452, Pitisuttam, R. Vol. III, 206
- " " " 457, Gihissuttam, R. Vol. III, 211
- A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
- A. Vol. IV. 35, Velamassuttam, R. Vol. IV, 392
- " " " 46, Pathamaverassuttam, R. Vol. IV, 405
- " " " 241, Kamabhogissuttam, R. Vol. V. 176
- " " " 246, Bhayassuttam, R. Vol. V, 182
- " " " 248, Kinditthikassuttam, R. Vol. V, 185

- Pa. 216, Angulimuddikavatthu, R. 162
 Mh. 387, Attharasavatthukatha, Kosambakakkhandhm R. 354
 Ma. Vol. III, 345 Anathapindikovadasuttam, R. Vol. II, 258

3 *CITTA (CITRA) GAHAPATI :*

- Sa. Vol. II, 196, Ekaputtakasuttam, R. Vol. II, 235
 Sa. Vol. III, 252, Samyojanasuttam, R. Vol. IV 281
 " " " 253, Pathama Isidattasuttam, R. Vol. IV, 283
 " " " 255, Dutiya Isidattasuttam, R. Vol. IV, 285
 " " " 257, Mahaka Patihariyasuttam, R. Vol. IV, 288
 " " " 259, Pathama Kamabhusuttam, R. Vol. IV, 291
 " " " 260, Dutiya Kamabhusuttam, R. Vol. IV, 193
 " " " 265, Niganthanataputtasuttam, R. Vol. IV, 298
 " " " 263, Godattasuttam, R. Vol. IV, 295
 " " " 267, Acelakassapasuttam, R. Vol. IV, 300

” ” ” 268, Gilanāḍassanasuttam, R. Vol. IV, 302.

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
 A. Vol. I, 81, Ayacanavagga, R. Vol. II, 88
 A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
 Cu. 32, Patisaraniyakammam, R. 15
 ” 37, Attharasavatthukatha R. 19

4. HATTHAKA (*Hastaka*) ALAṬAKA:

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo R. Vol. I, 26
 ” ” ” 126, Hatthakasuttam, R. Vol. I, 136
 ” ” ” 259, Hatthakasuttam, R. Vol. I, 278
 ” ” ” 81, Ayacanavagga, R. Vol. I, 88
 A. Vol. III, 149, Bhallukadistuttam, R. Vol. III, 451
 ” ” ” 321, Pathama Hhthakasuttam, R. Vol. IV, 216
 ” ” ” 323, Dutiya Hatthakasuttam, R. Vol. IV, 218
 Sa. Vol. II, 196, Ekaputtakasuttam, R. Vol. II, 235

5. MAHANAMA SAKKA:

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

- A. Vol. I, 257, Bharandukalamasuttam, R. Vol. I, 276
 " " " 203, Mahanamasakkasuttam, R. Vol. I, 219
 A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
 " " " 7, Mahanamasuttam, R. Vol. III, 284
 " " " 324, Mahanamasuttam, R. Vol. IV, 220
 A. Vol. IV, 371, Pathama Mahanamasuttam, R. Vol. V, 328
 " " " 375, Dutiya Mahanamasuttam, R. Vol. V, 332
 Sa. Vol. IV, 337, Mahanamasuttam, R. Vol. V, 395
 " " " 278, Kankheyyasuttam, R. Vol. V, 327
 " " " 314, Pathama Mahanamasuttam, R. Vol. V, 369
 " " " 316, Dutiya Mahanamasuttam, R. Vol. V, 371
 " " " 317, Godhasakkasuttam, R. Vol. V, 371
 Sa. Vol. IV, 319, Pathama Sarananisuttam, R. Vol. V, 375
 " " " 321, Dutiya Sarananisuttam, R. Vol. V, 378
 " " " 349, Gilanasuttam, R. Vol. V, 408
 Cu. 279, Sanghabhedakkhandham, R. 180
 Pa. 140, Mahanama Bbesajjapavaranaavattu, R. 101
 " 141, Chabbaggiya-Mahanamavattu, R. 102

M. Vol. I, 126 Culadukkhakkhandhasuttam, R. 91

M. Vol. II 20, Sekhasuttam, R. 354

6. *UGGATA GAHAPATI OF VESALI:*

A. Vol. I, 26 Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

A. Vol. II, 314 Manapadayisuttam, R. Vol. III, 49

A. Vol. II, 315 Manapadayisuttam, R. Vol. III, 50

A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451

A. Vol. III, 315, Pathama Uggatasuttam, R. Vol.
IV, 208

Sa. Vol. III, 100, Vesalisuttan, R. Vol IV, 109

7. *UGGATA GAHAPATI OF HATTHIGAMAKA:*

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451

A. Vol. III, 318, Dutiya Uggasuttam, R. Vol. IV, 212

Sa. Vol. III, 101, Vajjisuttam, R. Vol. IV, 109

8. *SURA AMBATTHA GAHAPATI:*

A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26

A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451

9. *JIVAKA KOMARABHACCO:*

- A. Vol. I, 26, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
 A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
 A. Vol. III, 325, Jivakasuttam, R. Vol. IV, 222
 Cu 208, Navakammika, R. 119
 Mh. 286, Jivakavatthu, Civarakkhandha, R. 268
 " 288, Setthibharyivatthu, R. 270
 " 290, Bimbisara-
 rajavatthu, R. 272
 " 291, Rajagahasetthivatthu, 273
 " 292, Setthiputtavatthu, R. 275
 " 293, Pajjotarajavatthu, R. 276
 " 296, Samatimsavirecanakatha, R. 279
 " 297, Varayacanakatha, R. 280
 " 298, Kambalanujanadikatha, R. 281
 " 76, Pancabadhavatthu, Mahakhandha, R. 71
 M. Vol. II, 39, Jivakasuttam, R. I, 368
 Di. Vol. I, 41 Samannaphalasuttam, R. 71

10. *NAKULAPITA GAHAPATI:*

- A. Vol. I, 16, Etadaggavaggo, R. Vol. I, 26
 A. Vol. III, 149, Bhallukadisuttam, R. Vol. III, 451
 A. Vol. III, 17, Nakulapitusuttam, R. Vol. III, 295

11]

A. Vol. II, 65, Pathamasamajivisuttam, R.Vol.II,6E

Sa. Vol. III, 106, Nakulapitusuttam, R. Vol.IV, 116

Sa. Vol. II, 241, Nakulapitusuttan, R. Vol. III, 1

**Anandakuti,
Kathmandu,
Nepal.**

Bhikkhu Amritananda

Aug. 28,1972

List of Abbreviations:

- A = Anguttaranikaya**
- Cu= Cullavaggapali**
- Di = Dighanikaya**
- M = Majjhimanikaya**
- Mh= Mahavaggapali**
- Pa = Pacittiyapali**
- Sa = Samyuttanikaya**
- Th = Theragatha**

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स”

प्राक्कथन

“बुद्धकालीन ब्राह्मण” संप्रह-१, भाग-१ पछि “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग-१, संप्रह-२ पाठकहरूका सामुने प्रस्तुत गर्न पाएकोमा मलाई खुशी लागेको छ ।

शयकडौं गृहस्थी उपासकहरूमध्ये यस ग्रन्थमा केवल १० जनालाई मात्र समावेश गर्न सकिएको छ ।

अङ्गुत्तरनिकाय^१ नामक मूलपालि ग्रन्थ अन्तरगतको “एतद्वर्गवग्गो” अर्थात् एतद् अग्र भन्ने वर्गमा १० गृहस्थी उपासकहरूका नामहरू एक ठाउँमा पाइएको हुँदा, यिनीहरूकै बारेमा अन्त अरु ग्रन्थहरूका कुन कुन सूत्रहरूमा र कथाहरूमा उल्लेख भएको रहेछ भनी खोजीगर्दा भेटिएका सूत्रहरूलाई एकत्रितपारी यसमा राखिदिएको छु ।

-
१. एक एक अङ्ग बढ्दैगर्दै ११ अङ्गसम्मको कुरा भएको हुँदा यसलाई ‘अङ्गुत्तर’ अथवा ‘अङ्गोत्तर’ निकाय भनिएको हो । यस ग्रन्थमा एक एक अङ्गबेखि लिएर ११ अङ्गसम्मका कुराहरू पाइन्छन् ।

समय समयमा देशना गरिएका, यत्रतत्र छरिएका सूत्रहरू एकै ठाउँमा संग्रहर्वा उस्तै कुरा बुझ्ने तीन पटक र उही कुरा बुझ्ने तीन पात्रहरूलाई उपदेश गरिएको रहेछ भन्ने कुरा पनि ज्ञातहुन आएको छ । अतएव यस संग्रहात्मक पुस्तकमा पाठकवर्गलाई कहीं कहीं उही नै कुरा दोहरो तेहरो भएको जस्तो लाग्नु कुनै आश्चर्य हुनेछैन । वर्षौंको घटनामा उहीनै कुरा बुझ्ने तीन पटक एकै पात्रलाई वा भिन्नाभिन्न पात्रहरूलाई उपदेश दिइएको न होला भन्न सकिदैन । राम्रा र असल कुराहरू एक पटक त के १०, २० पटक पनि पुनः पुनः भनिन्छन् । हाम्रो जीवनमा हेरेता पनि उही नै कुरा, उही नै उपदेश आफ्ना गुरुजनबाट, आमा बाबुबाट अथवा साथी सुमित्रहरूबाट वर्षौंको कुरा त छाडिदेउं, एक महीनाको भित्र घेरै पटक ती नै कुराहरू सुनिन्छन्, भनिन्छन् भने दशौं, बीसौं वर्षको सत्संगत कालमा उही नै उपदेश, उही नै कुरा एकै पुरुषलाई बुझ्ने तीन पटक तथा उही नै उपदेश भिन्नाभिन्न पात्रहरूलाई दोहर्प्याई बताइएको भए पनि यसमा कुनै अस्वभाविकता आउला जस्तो लाग्दैन । यहाँ यत्तिमात्र फरकपर्ने आउने सक्तछ कि यत्रतत्र पढ्दा उही नै कुरा भएता पनि पढ्नेलाई अघि पढिसकेको कुरा बिसैर गैसकेको पनि हुन सक्छ अथवा दोहरिएको जस्तो लाग्दैन तर सोही कुराहरूको संकलनगरी एक ठाउँमा राख्दा पढ्नेलाई तुरन्तातुरन्तै उही नै कुरा दोहरिएर आएको जस्तो प्रभाव पर्ने जानु स्वाभाविक हो । यस्तो प्रभावपर्ने भएता पनि लेखनुपर्ने सूत्रहरू न लेखि भएन । अतएव पाठकहरूले ग्रन्थ पढ्दा कहीं कतै त्यस्तो प्रभाव पर्ने गएको खण्डमा उपरोक्त कुराको संज्ञा गरिबिनु हुनेछ भन्ने आशा गर्बछु । यदि पाठकहरूले राम्ररी मननगरी हेरेको खण्डमा उही नै कुरा जस्तो

लागेको ठाउँमा पनि केही न केही फरक अवश्य नै पाउनु हुनेछ । जस्तै महानाम शाक्यको कथामा, 'कसरी उपासक हुन्छ' भन्ने शीर्षकको कुरामा, पहिलो सूत्रमा शील सहितको कुरा र दोश्रो सूत्रमा प्रज्ञासमेतको कुरा अन्तरगत भएको पाउनु हुनेछ । अतः प्रथमतः हेर्दा उही नै कुरा जस्तो लागेता पनि विशेष ध्यान दिएर हेर्दा, केही न केही फरक देख्न सक्नु हुनेछ ।

यसमा उल्लेख भएका दश गृहस्थी उपासकहरू स्वयं बुद्धद्वारा प्रशंसित छन् । ती हुन् :—

(१) तपुस्स र भल्लुक गृहपति, (२) अनाथपिण्डक गृहपति, (३) चित्र-गृहपति, (४) हस्तक आलवक, (५) महानाम शाक्य, (६) वैशालीवासी उद्गत गृहपति, (७) हस्तिप्रामवासी उद्गत गृहपति, (८) शूर अम्बष्ठ गृहपति, (९) जीवक वेद्य र (१०) नकुलपिता गृहपति ।

(१) तपुस्सभल्लुकको बारेमा— विनयपिटकको^१ महावग्ग पालिमा १ ठाउँमा, सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा र धेरैगाथापालिमा^२ १ ठाउँमागरी जम्मा ५ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

-
१. भिक्षुहरूको नियम सम्बन्धी कुराहरू संग्रहित भएका ग्रन्थहरू ।
 २. स्वविरहरूले आफैले व्यक्त गरेका श्लोकहरूको संग्रह भएको ग्रन्थ ।

(२) अनाथपिण्डिककोबारेमा—विनयपिटकको चुल्लवग्गपालिमा २ ठाउँमा, महावग्गपालिमा १ ठाउँमा, पाचित्थियपालिमा १ ठाउँमा; सूत्रपिटकको संयुक्तनिकायमा^१ ६ ठाउँमा, अङ्गुत्तरनिकायमा १९ ठाउँमा र मज्झिमनिकायमा^२ १ ठाउँमागरी जम्मा ३० ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(३) चित्र-गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको संयुक्तनिकायमा ११ ठाउँमा र अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा तथा विनयपिटकको चुल्लवग्गपालिमा २ ठाउँमागरी जम्मा १६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(४) हस्तक आलवककोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ७ ठाउँमा र संयुक्तनिकायमा १ ठाउँमागरी जम्मा ८ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(५) महानाम शाक्यकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ८ ठाउँमा, संयुक्तनिकायमा ८ ठाउँमा र मज्झिमनिकायमा २ ठाउँमा तथा विनयपिटकको चुल्लवग्गपालिमा १ ठाउँमा र पाचित्थियपालिमा २ ठाउँमागरी जम्मा २१ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(६) वैशालीवासी उद्गत गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको

१. छोटो शैलीमा वर्णन गरिएका सूत्रहरूको संग्रह भएको ग्रन्थ अर्थात् संयुक्तनिकाय ।

२. मध्यम प्रमाणका सूत्र संग्रहित ग्रन्थ अर्थात् मध्यमनिकाय ।

अङ्गुत्तरनिकायमा ५ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा १ ठाउँमागरी जम्मा ६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(७) हस्तिप्रामक उद्गत गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा १ ठाउँमागरी जम्मा ४ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(८) शूर अम्बष्ठकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा २ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(९) जीवक वैद्यकोबारेमा—विनयपिटकको महावग्गपालिमा १० ठाउँमा, चुल्लवग्गपालिमा १ ठाउँमा तथा सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ३ ठाउँमा, मज्झिमनिकायमा १ ठाउँमा र दीर्घनिकायमा^१ १ ठाउँमागरी जम्मा १६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

(१०) नकुलपिता गृहपतिकोबारेमा—सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायमा ४ ठाउँमा र संयुत्तनिकायमा २ ठाउँमागरी जम्मा ६ ठाउँमा समुल्लेख भएको पाइएको छ ।

यसप्रकार जम्मा ११४ सूत्रहरूका संख्या भएता पनि वास्तवमा ११० सूत्रहरूका मात्र अनुवाद भएको छ । बाँकि ४ सूत्रहरू अनाथपिण्डकको संग्रहमा अन्तरगत छन् । यिनीहरू सं. नि. को 'सुदत्तसुत्त' चुल्ल. ध. को 'अनाथपिण्डककथा' मा^२, अं. नि. को 'अथसुत्त' र

१. लामा लामा सूत्रहरूको संग्रह भएको ग्रन्थ अर्थात् दीर्घनिकाय ।

२. हेर. पृ. ३१ को प्पटिप्पणिमा ।

६]

सं.नि. को 'पञ्चभयवेरमुत्तं' अं.नि. को 'पठमभयवेरूपसन्तमुत्तं'मा^१ तथा सं.नि. को 'अनाथपिण्डकमुत्तं' म.नि. को 'अनाथपिण्डकोवादमुत्तं' मा^२ अन्तरगत भएका छन् । उपरोक्त ११४ सूत्रहरूका नामहरू निम्न प्रकार छन् । यसमा बिहएका ग्रन्थ र पृष्ठहरू नालन्दाबाट प्रकाशित पालिग्रन्थ अनुसार हुन् ।

तपुस्स र भल्लुक :—

पृष्ठ^३

महाव. पृ. ५: राजायतनकथा—	५
अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	२४
अं. नि. भाग-३, पृ. १४८: तपुस्समुत्तं—	२३
अं. नि. भाग-४, पृ. ७४: तपुस्समुत्तं—	७
थे. गा. पृ. २३५: भल्लियत्थेरगाथा—	२२

अनाथपिण्डक गृहपति :—

चुल्ल. व. पृ. २४९: अनाथपिण्डककथा—	३१
चुल्ल. व. पृ. २५८: जेतवन विहारानुमोदना—	४२
सं. नि. भाग-१, पृ. २१२: सुदत्तमुत्तं—	३१

-
१. हेर. पृ. ११४ को पावटिप्पणिमा ।
 २. हेर. पृ. १३४ को पावटिप्पणिमा ।
 ३. सयपुस्तकको पृष्ठ । सूत्रको नाम पावटिप्पणिमा बिहएको छ ।

ऐ ऐ	पृ. ५८: पञ्चमयवेरसुत्तं—	११४
ऐ ऐ	पृ. ५३: अनाथपिण्डकसुत्तं—	१३४
ऐ	भाग-४, पृ. ३२४: पठमअनाथपिण्डकसुत्तं—	६७
ऐ ऐ	पृ. ३२९: दुतियअनाथपिण्डकसुत्तं—	९१
ऐ ऐ	पृ. ३३१: पठमभयवेरूपसन्तसुत्तं—	११४
अं. नि.	भाग-१, पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	११४
ऐ ऐ	पृ. ६०: सच्चित्तवग्गो—	७४
ऐ ऐ	पृ. २४२: अरक्खितसुत्तं—	७५
ऐ ऐ	पृ. २४३: ब्यापन्नसुत्तं—	९५
अ. नि.	भाग-२, पृ. ६७: सुवत्तसुत्तं—	४५
ऐ ऐ	पृ. ६९: पत्तकम्मसुत्तं—	५८
ऐ ऐ	पृ. ७३: आनण्यसुत्तं—	५५
ऐ ऐ	पृ. ६८: गिहिसामीचिसुत्तं—	५३
ऐ ऐ	पृ. ३१०: आदियसुत्तं—	१०३
ऐ ऐ	पृ. ३१२: इट्ठसुत्तं—	४६
ऐ ऐ	पृ. ४५०: वेरसुत्तं—	४९
ऐ ऐ	पृ. ४५२: पीतिसुत्तं—	६४
ऐ ऐ	पृ. ४५७: गिहिसुत्तं—	१०६
अं. नि.	भाग-३, पृ. १४९: मल्लुकादिसुत्तं—	११३
अं. नि.	भाग-४, पृ. ३५: वेलामसुत्तं—	९७
ऐ ऐ	पृ. ४६: पठमवेरसुत्तं—	८५
ऐ ऐ	पृ. २४१: कामभोगीसुत्तं—	७७

ऐ ऐ	पृ. २४६: भयसुत्तं—	११४
ऐ ऐ	पृ. २४८: किबिद्धिकसुत्तं—	१२०
पाचि. पृ. २१६:	अङ्गुलिमुद्दिकवत्थु—	८९
महाव. पृ. ३८७:	अट्टारसवत्थुकथा—	८८
म. नि. भाग-३, पृ. ३४५:	अनाथपिण्डकोवादसुत्तं—	१२६

चित्र-गृहपति :—

सं. नि. भाग-३, पृ. २५२:	संयोजनसुत्तं—	१४४
ऐ ऐ	पृ. २५३: पठमइसिवत्तसुत्तं—	१४६
ऐ ऐ	पृ. २५५: दुतियइसिवत्तसुत्तं—	१४९
ऐ ऐ	पृ. २५७: महकपाटिहारियसुत्तं—	१५५
ऐ ऐ	पृ. २५९: पठमकामभूसुत्तं—	१५८
ऐ ऐ	पृ. २६०: दुतियकामभूसुत्तं—	१६०
ऐ ऐ	पृ. २६५: निगण्ठनाटपुत्तसुत्तं—	१८२
ऐ ऐ	पृ. २६३: गोवत्तसुत्तं—	१६५
ऐ ऐ	पृ. २६७: अचेलकस्सपसुत्तं—	१८५
ऐ ऐ	पृ. २६८: गिलानदस्सनसुत्तं—	१८८
सं. नि. भाग-२, पृ. १९६:	एकपुत्तकसुत्तं—	१७८
अ. नि. भाग-१, पृ. २६:	एतवग्गवग्गो—	१८०
ऐ ऐ	पृ. ८१: आयाज्जनवग्गो—	१८१
अं. नि. भाग-२, पृ. १४९:	भल्लुकमदिसुत्तं—	१८०

चुल्ल.	व.	पृ. ३२:	पटिसारणीयकम्मं—	१६९
	ऐ	ऐ	पृ. ३७: अट्टारसवत्तं—	१७५

इस्तक आलवक :—

अं. नि. भाग-१,	पृ. २६:	एतदग्गवग्गो—	२०३	
	ऐ	ऐ	पृ. १२६: हत्थकमुत्तं—	१९३
	ऐ	ऐ	पृ. २५९: हत्थकमुत्तं—	२०७
	ऐ	ऐ	पृ. ८१: आयाचनवग्गो—	२०६
अं. नि. भाग-३,	पृ. १४९:	मल्लुकादिसुत्तं—	२०३	
	ऐ	ऐ	पृ. ३२१: पठमहत्थकमुत्तं—	१९७
	ऐ	ऐ	पृ. ३२३: दुतियहत्थकमुत्तं—	२००
सं. नि. भाग-२,	पृ. १९६:	एकपुत्तकमुत्तं—	१९६	

महामाम शाक्य :—

अं. नि. भाग-१,	पृ. २६:	एतदग्गवग्गो—	३९५	
	ऐ	ऐ	पृ. २५७: भरण्डुकालामसुत्तं—	२४५
	ऐ	ऐ	पृ. २०३: महानामसवकमुत्तं—	२८४
अं. नि. भाग-३,	पृ. १४९:	मल्लुकादिसुत्तं—	३९४	
	ऐ	ऐ	पृ. ७: महानामसुत्तं—	२३०
	ऐ	ऐ	पृ. ३२४: महानामसुत्तं—	२१९
अं. नि. भाग-४,	पृ. ३७१:	पठममहानामसुत्तं—	२२३	

ऐ ऐ	पृ. ३७५: दुतियमहानामसुत्तं—	२८८
सं. नि. भाग-४,	पृ. ३३७: महानामसुत्तं—	२२१
ऐ ऐ	पृ. २७८: कड्खेय्यसुत्तं—	२३५
ऐ ऐ	पृ. ३१४: पठममहानामसुत्तं—	२६१
ऐ ऐ	पृ. ३१६: दुतियमहानामसुत्तं—	३९५
सं. नि. भाग-४,	पृ. ३१७: गोघसक्कसुत्तं—	२४१
ऐ ऐ	पृ. ३१९: पठमसरणानिसुत्तं—	२६७
ऐ ऐ	पृ. ३२१: दुतियसरणानिसुत्तं—	२७२
ऐ ऐ	पृ. ३४९: गिलानसुत्तं—	२६३
चुल्ल. व.	पृ. २७९: सङ्खभेदक्खन्ध—	२१७
पाचि.	पृ. १४०: महानामभेसज्जपवारणवत्थु—	२७८
ऐ ऐ	पृ. १४१: छब्बगिय-महानामवत्थु—	२८०
म. नि. भाग-१,	पृ. १२६: चूलदुक्खक्खन्धसुत्तं—	२९८
म. नि. भाग-२,	पृ. २०: सेखसुत्तं—	२४९

वैशालीवासी उद्गत गृहपति :—

अं. नि. भाग-१,	पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	३२३
अं. नि. भाग-२,	पृ. ३१४: मनापदायीसुत्तं—	३२४
ऐ ऐ	पृ. ३१५: मनापदायीसुत्तं—	३२७
अं. नि. भाग-३,	पृ. १४९: भल्लुकाविसुत्तं—	३२३
ऐ ऐ	पृ. ३१५: पठमउग्गसुत्तं—	३१३
सं. नि. भाग-३,	पृ. १००: वेसालीसुत्तं—	३१८

हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति :—

अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	३४१
अं. नि. भाग-३, पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	३४०
ऐ ऐ पृ. ३१८: वृत्तियउग्गसुत्तं—	३३२
सं. नि. भाग-३, पृ. १०१: वज्जीसुत्तं—	३३८

शूर अम्बष्ठ उपासक :—

अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	३४५
ऐ ऐ पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	३४६

जीवक वैद्य :—

अं. नि. भाग-१, पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	४०१
अं. नि. भाग-३, पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	४००
ऐ ऐ पृ. ३२५: जीवकसुत्तं—	३९०
चुत्तल. व. पृ. २०८: नवकम्मिक—	३९८
महाव. पृ. २८६: जीवकवत्थु, चीवरक्खन्धकं—	३६२
ऐ ऐ पृ. २८८: सेट्ठिमरियावत्थु—	३६७
ऐ ऐ पृ. २९०: बिम्बिसारराजवत्थु—	३७१
ऐ ऐ पृ. २९१: राजगहसेट्ठिवत्थु—	२७३
ऐ ऐ पृ. २९२: सेट्ठिपुत्तवत्थु—	३७७
ऐ ऐ पृ. २९३: पज्जोतराजवत्थु—	३७९

ऐ	ऐ	पृ. २९६: समतिसधारेचनकथा—	३८४
ऐ	ऐ	पृ. २९७: वरयाचनकथा—	३८८
ऐ	ऐ	पृ. २९८: कम्बलानुजाननकथा—	३९३
ऐ	ऐ	पृ. ७६: पञ्चाबाधवत्थु, महाखन्धकं—	३९४
म. नि.	भाग-२,	पृ. ३९: जीवकसुत्तं—	४०१
वी. नि.	भाग-१,	पृ. ४१: सामञ्जफलसुत्तं—	४०८

नकुलपिता गृहपति :--

अं. नि.	भाग-१,	पृ. २६: एतदग्गवग्गो—	४४३
अं. नि.	भाग-२,	पृ. ६५: पठमसमजीविसुत्तं—	४३१
अं. नि.	भाग-६,	पृ. १७: नकुलपितुसुत्तं—	४३८
ऐ	ऐ	पृ. १४९: भल्लुकादिसुत्तं—	४४३
सं. नि.	भाग-२,	पृ. २४१: नकुलपितुसुत्तं—	४२२
सं. नि.	भाग-३,	पृ. १०६: नकुलपितुसुत्तं—	४२३

“बुद्धकालीन ब्राह्मण” को प्राक्कथनमा उल्लेख गरेकं यस प्रकारको संकलनात्मक ग्रन्थ तयारगर्नुको एकमात्र लक्ष, नेपाली पाठकहरूका सामुन्ने बौद्धसाहित्यको पालिवाङ्मयलाई अनुवादको रूपमा प्रस्तुत गर्नुको साथ साथै पाठक सञ्जनवृन्दहरूले मूल सूत्रहरूका कुराहरू सोज्ने थाहापाउन सक्नु भन्ने अभिप्राय हो । नेपालीमा पनि मूलपालि सूत्रहरूका कुराहरू उपलब्ध भएमा नेपाली साहित्यले, नेपाली समाजमा मात्र सीमित नभई बौद्धजगतमा पनि ख्याति प्राप्त गर्न सक्नेछ भन्ने

भाषा राख्नु र यसबाट केही अंशमा भए पनि नेपाली साहित्यको महत्त्व बढेर नै जानेछ शिवाय घटेर जानेछैन होला भन्ने विश्वास राखेको छ । त्यसैले विदेशी बौद्धहरूलाई यस ग्रन्थमा कुन्, कुन्, पालि ग्रन्थहरूबाट कुन्, कुन्, सूत्रहरूको उल्लेख भएको रहेछ भन्ने मात्र भएता पनि अवबोध गराउनको निमित्त अंग्रेजीमा पनि ग्रन्थपरिचय दिन परेको हो ।

अतिसक्यो उति विभिन्न विषयका पुस्तकहरू आफ्नो भाषामा उपलब्ध हुनु पनि भाषाविकासको एक माध्यम हो । अंग्रेजी, फ्रेञ्च, रूसी, जर्मनी तथा चीनी आदि भाषाहरू किन धनी तथा विश्वविख्यात भए भने यी भाषाहरूमा उल्लेख नभएका विश्वका कुनै पनि त्यस्ता विषयहरू छैनन् होलान् जुन कि यी भाषाहरूमा उपलब्ध हुन नसकुन् । आफ्नो क्षेत्र नै बुद्धधर्म सम्बन्धी पालिसाहित्य भएको हुँदा जानी न जानी भए पनि नेपालीमै “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” प्रस्तुत गरेको छ । यसबाट एक विन्दुमात्र नेपाली साहित्य विकासमा सहयोग र नेपालीहरूलाई बुद्धकालमा घटेका केही घटनाहरू मात्र जानकारी हुनसकेता पनि म खुशि नै हुनेछु । हुनत यत्तिकैले बुद्धधर्म, बौद्धसाहित्य, बौद्धइतिहास तथा बौद्धसमाजको ज्ञानको लागि पर्याप्त हुनेछ भन्ने कुरा होइन । अरु यस्ता ग्रन्थहरू दर्जनका दर्जन हुनसकेमा मात्र नेपाली-साहित्यमा पनि बौद्धसाहित्य भएको ठहरिने छ ।

यस पुस्तकको अनुवादकार्य २५।११।०२८ मा शुरू भई १४।३।०२९ सालमा समाप्त भएको थियो । यस बीच एशियन् बुद्धिष्ठ सम्मेलनमा भागलिन श्रीलङ्का जानपरेको थियो र श्रीलङ्कामा बसुञ्जेल २४ बँशाख देखि २० जेष्ठसम्म अनुवादको काम जारिनै रहेको थियो ।

कोलम्बोमा भएको दशौं विश्वबौद्ध सम्मेलनमा पनि भागलिई काठमाडौं फर्कि सकेपछि १४।३।०२९ मा अनुवादकार्य समाप्त गर्ने सके ।

ग्रन्थ संशोधन कार्यमा मात्र नभई प्रूफहेर्ने कार्यमा समेत जे जति श्री बटुकृष्ण 'भूषण' बाट 'बुद्धकालीन ब्राह्मण' को लागि मेहनत तथा सौहार्दपूर्ण सुझावहरू पाएको थिए, उत्तिकै नै परिश्रम तथा लग्नता यस ग्रन्थको संशोधनादि कार्यमा पनि पाएको हुँदा, गुणमात्सर्यता रहित, कृतवेदितापूर्वक वहाँलाई धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । यस रूपमा प्रस्तुत पुस्तक पाठकहरूका सामु राख्न सकेको नै एक मात्र श्री बटुकृष्णज्यूबाट पाएको सौहार्दपूर्ण सहयोगले नै हो । विद्वत्पूर्ण भूमिका पनि लेखिदिनु भएकोमा वहाँप्रति ज्यादै आभारी छु । यदि वहाँबाट यसकिसिमको सहयोग नपाएको भए कदाचित पाठकहरूले यो पुस्तक हेर्ने पाउन सक्नुहुने थिएन होला ।

प्रत्येक पात्रहरूका शुरूमै पालि मूलसूत्रको अलावा अर्थकथामा पाइएका विशेष कुराहरूलाई समेत ध्यानमाराखी छोटकरी परिचय दिएको छु । प्रत्येक सूत्रको पादटिप्पणिमा ग्रन्थ र सूत्रको नामराखिदिएको छु । सूत्र भन्ने नाउँ नभएको मूलपालिलाई 'मूल पालि' भनी सूत्रको शुरूमै लेखिदिएको छु । सूत्रहरूको शीर्षक आफ्नै विचारले राखेको हुँ । आफ्नो तरफबाट लेखिएका कुराहरू कोष्ठाभित्र राखिदिएको छु । पुनरावृत्ति हटाउनको निम्ति '...' र '०' को चिन्ह प्रयोग गरेको छु । यस पुस्तकमा उल्लेख भएका सबै शीर्षकहरूको एक अकारादि क्रम-सूचि र नामावली तथा शब्दावली पनि राखि दिएको छु ।

यो पुस्तक पनि उहीनै नोट्सहरूबाट तयार हुनसकेको हो जुन-
बेला गतवर्ष म पाल्पामा श्री रणबहादुर शाक्यपरिवारहरूबाट समुचित

उपस्थानपाई चिकित्सा गर्दथिएँ । अतएव यत्किञ्चित् यस कार्यद्वारा कुशलपुण्य प्राप्त भएमा वहाँहरूलाई पनि सो कुशलपुण्य प्राप्तहोस् भन्ने हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

प्रेसमा गई प्रूफ ल्याउनमा निरन्तर निरालसतापूर्वक सेवा प्रदान गरेकोमा आनन्दकुटी वासी श्री चन्द्र उपासक र श्री महेन्द्रकाजी शाक्यलाई धन्यवाद दिएको छु ! यस्तैगरी शब्दावली तथा नामावली तयार पार्नको लागि सहयोग पाएकोमा आयुष्मान् अश्वघोष र आयुष्मान् कुमार काश्यप पनि हार्दिक धन्यवादका पात्र भएका छन् । अंग्रेजीमा ग्रन्थपरिचय तयारपार्न सहयोग पाएकोमा प्राध्यापक श्री कृष्णबहादुर मानन्धरलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गरेऊँ कभरमा छापिएको ब्लोक प्रदान गरेकोमा अनगारिका धम्मावतीलाई पनि धन्यवाद दिएको छु । अन्तमा प्रकाशनको कार्यभार आनन्दकुटी विद्यापीठले उदारतापूर्वक ग्रहण गरेकोमा विद्यापीठका संचालकवर्ग सहित सबै विद्यापीठ परिवारलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु ।

भवतु सव्व मङ्गलं

आनन्दकुटी, स्वयम्भू.

कठमाडौं,

नेपाल ।

भिक्षु अमृतानन्द

१५१५१०२६

त्रि-पिटक

सुत्तपिटक

विनयपिटक

अभिधम्मपिटक

१-दीघनिकाय

२-मज्झिमनिकाय

३-संयुत्तनिकाय

४-अङ्गुत्तरनिकाय

५-खुद्दकनिकाय

(१) खुद्दकपाठ

(२) धम्मपद

(३) उदान

(४) इतिवृत्तरु

(५) सुत्तनिपात

(६) विमानवत्थु

(७) पेतवत्थु

(८) थेरगाथा

(९) थेरीगाथा

(१०) जातक

(११) निद्देस { १-महानिद्देस
२-चुल्लनिद्देस

(१२) पटिसम्भिसदासग्ग

(१३) अपदान

(१४) बुद्धवंस

(१५) चरियापिटक

१-पाराजिकपालि

२-पाच्चित्तियपालि

३-महावग्गपालि

४-चुल्लवग्गपालि

५-परिवारपालि

} सुत्तविमङ्ग

} खण्डक

१-धम्मसङ्गणि

२-विमङ्ग

३-धातुकथा

४-पुग्गलपञ्जसि

५-कथावत्थु

६-यमक

७-पट्टान

संक्षिप्त शब्दको अर्थः—

अ. क. = अट्टकथा (अर्थकथा) ।

अं. अ. क. }
अं. नि. अ. क. } = अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथा ।

अं. नि-१ = अङ्गुत्तरनिकाय एककनिपात इत्यादि ।

उदान = उदान ।

चुल्ल. व. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. मा-१ = जातकपालि भाग-१

थे. गा. }
थेरगा. } = थेरगाथा ।

थेरगा. अ. क. }
थे. गा. अ. क. } = थेरगाथा अर्थकथा ।

दी. नि-१ = दीघनिकाय भाग-१

दी. नि. अ. क. = दीघनिकाय अर्थकथा ।

धम्म. अ. }
अम्म. अ. क. } = धम्मपद अर्थकथा ।

पटि. अ. क. = पटिसम्भिवामग्ग अर्थकथा ।

पाच्चि. = पाच्चित्तियपालि ।

म. नि. = मज्झिमनिकाय ।

म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकाय अर्थकथा ।

१८]

महाव. = महावग्गपालि ।

समन्त, पा. = समन्तपासादिका ।

सं. नि-१ = संयुत्तनिकाय सत्तायवग्गो ।

सं. नि-२ = ” निवानवग्गो ।

सं. नि-५ = ” महावग्गा ।

सं. नि-१ = ” भाग १ इत्यादि ।

सं. नि. अ.

सं. अ. क. } = संयुत्तनिकाय अर्थकथा ।

सं. नि. अ. क.

सि. बु. च. = सिंहल बुद्ध चरित ।

हि. त्रि. पि. = हिन्दी विनयपिटक ।

D.P.P. = Dictionary of Pali-Proper Names.

—०—

मूल ग्रन्थहरूः-

- दीर्घनिकाय (दीर्घनिकाय)
- मज्झिमनिकाय (मध्यमनिकाय)
- अङ्गुत्तरनिकाय (अङ्गोत्तरनिकाय)
- संयुत्तनिकाय (संयुक्तनिकाय)
- महावग्गपालि (महावर्गपालि)
- चुल्लवग्गपालि (चूलवर्गपालि)
- पाचित्तियपालि (पाचित्तियपालि)
- थेरगाथापालि (स्थविर गाथा)

सहायक ग्रन्थहरू :-

अमरकोष

जातकट्टकथा—आचार्य बुद्धघोष

धम्मपवट्टकथा — ” ”

नेपाली शब्दकोष—बालचन्द्र शर्मा

पपञ्चसूदनी—आचार्य बुद्धघोष

परमत्थदीपनी—धम्मपालत्थेर

पद्मचन्द्र कोष—गणेशदत्त शास्त्री

बुद्ध चरित—आनन्दमेत्तैय्य

मनोरथपूरणी—आचार्य बुद्धघोष

सद्धम्मप्पकासिनी—महानामत्थेर

समन्तपासादिका—आचार्य बुद्धघोष

सारत्थप्पकासिनी— ” ”

सुमङ्गलविलासिनी—” ”

शब्दार्थ-कौस्तुभ—चतुर्वेदी द्वारकाप्रसाद शर्मा

हिन्दीमा अनुदित — विनयपिटक, संयुक्तनिकाय, अङ्गुत्तरनिकाय
र दीर्घनिकाय ।

Dictionary of Pali- Proper Names—Malalasekara,
Pali English Dictionary—Rhys Davids William
Stede.

विषय-सूचि

	पृष्ठः	पृष्ठः
१. तपुस्स र भल्लुक दाजुभाइ	१-२४	
परिचय		१
१. सत्तुदान		४
२. तपुस्स गृहपति र आनन्दमहास्थविर अनुपूर्व विहार		७ ६
३. भल्लुक प्रव्रज्या		२१
४. छ गुणमा प्रतिष्ठित		२३
५. अप्रस्थान घोषणा		२३
२. अनाथपिण्डिक गृहपति	२५-१३६	
परिचय		२५
१. भगवान्सँग पहिलो भेट		३०
२. जेतवन विहार दान		४२
३. दान कथा		४५
४. प्रार्थनाले मात्र स्वर्गलाभ हुन सक्तैन		४६
५. पञ्चभय		४६
६. गृही कर्तव्य		५३
७. चार गृही-मुख		६५

८. सम्पत्तिको सदुपयोग	५८
९. प्रीतिमय-जीवन	६४
१०. बिरामी अनाथपिण्डक	६७
सारिपुत्रो पदेश	६८
११. कति दान-पात्र छन् ?	७४
१२. भद्राभद्र मरण	७५
१३. दश-कामभोगीहरू	७७
१४. छोटापन्न-लक्षण	८५
१५. कौशाम्बिक भिक्षुहरू	८८
१६. कर्मान्त गाउँमा	८९
१७. सञ्चोनभएका अनाथपिण्डक	९१
१८. असल र खराबचित्तको परिणाम	९५
१९. दानभन्दा ध्यान-महत्त्व	९७
बेलाम ब्राह्मणको दान	९८
दान-विशुद्धि	१००
२०. सम्पत्तिद्वारा हुनुपर्ने काम	१०२
२१. निर्मल जीवन	१०६
२२. बुद्धद्वारा प्रशंसा	११३
२३. अग्रस्थान घोषणा	११३
२४. आर्य लक्षण	११४
प्रतित्यसमुत्पाद	११७
२५. परिव्राजकाराममा	११९

अनेक दृष्टि	१२१
२६. रोगग्रस्त अनाथपिण्डिक गृहपति	१२६
सारिपुत्रोपदेश	१२७
अनाथपिण्डिक-देवपुत्र	१३४
३. चित्र-गृहपति	१३७-१६०
परिचय	१३७
१. संयोजन	१४४
२. धातुकथा	१४६
३. शाश्वत लोक	१४६
४. प्रातिहार्य	१५५
५. निर्वाण-रथ	१५८
६. निरोध-समापत्ति	१६०
७. अनिमित्त-चित्त	१६५
८. आयुष्मान सुधर्म	१६६
९. सुधर्मे भिक्षुद्वारा क्षमायाचना	१७५
१०. माप-दण्ड	१७८
११. बुद्धद्वारा प्रशंसा	१८०
१२. अग्रस्थान घोषणा	१८०
१३. आयाचना	१८१
१४. निगण्ठनाथपुत्र	१८२
रूपावचर-ध्यान	१८३

१५. अचेलकश्यप	१८५
१६. विरामी चित्र-गृहपति	१८८
४. हस्तक-आलवक	१६१-२०६
परिचय	१६१
१. मुख शयन	१६३
२. अल्पेच्छता	१६७
३. चार संग्रह-वस्तु	२००
४. बुद्धद्वारा प्रशंसा	२०२
५. अग्रस्थान घोषणा	२०३
६. माप-दण्ड	२०४
७. आयाचना	२०६
८. हस्तक-देवपुत्र	२०७
५. महानाम शाक्य	२१०-३०६
परिचय	२१०
१. महानाम र अनुरुद्ध शाक्य	२१७
२. कसरी उपासक हुन्छ ?	२१६
३. कसरी उपासक 'शीलवान्' हुन्छ ?	२२१
४. कुन विषयमा मनलगाई बस्ने ?	२२३
छ अनुस्मृति	२२५
५. आर्यभ्रावकको चर्या	२३०
छ अनुस्मृति	२३१

६. शैक्ष-जीवन र तथागत-जीवन आनापान (प्राण-अपान) स्मृति	२३५ २३७
७. गोघ शाक्यसँग	२४१
८. भरण्डु कालामको आश्रममा	२४५
९. कनित्तवस्तुमा नवसंस्थागार	२४६
शैक्ष-प्रतिपदा	२५२
शील-सम्पन्नता	२५२
भोजनमा मात्राज्ञता	२५३
जाग्रतता	२५४
सप्त सद्वर्म्ममा सम्पन्नता	२५५
ध्यानलाभी	२५६
कुखुराका चला	२५७
पूर्वानुस्मृति	२५८
दिव्यचक्षु	२५८
आस्रवक्ष्य	२५९
विद्या-चरण सम्पन्नता	२५९
१०. तिम्रो मरण राम्रै हुनेछ	२६१
११. बिरामीलाई आश्वासन	२६३
१२. शरणानि शाक्यबारे (क)	२६७
शिक्षाशैक्ष लक्षण	२६६
१३. शरणानि शाक्यबारे (ख)	२७२
शिक्षाशैक्ष लक्षण	२७३
कमसल असल खेत	२७६
१४. भैषज्य दान	२७८

१५ छ वर्गीय भिक्षुहरू	२८०
१६. बिरामी बुद्धकहाँ	२८४
ध्यान पहिले कि ज्ञान पहिले ?	२८५
आयुष्मान् आनन्दको उपदेश	२८५
शैक्ष-शील	२८६
शैक्ष-समाधि	२८६
शैक्ष-प्रज्ञा	२८७
१७. सधैं भावितागर	२८८
छ अनुस्मृति	२८९
१८. बुद्धद्वारा प्रशंसा	२९४
१९. अग्रस्थान घोषणा	२९४
२०. निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछौं	२९५
चार गुण-धर्म	२९६
२१. अल्पमुख-बहु दुःख	२९८
कामको आस्वाद के हो ?	३००
कामको दोष के हो	३०१
निगण्ठ सर्वदर्शी छ	३०४
बिम्बिसार र बुद्धमा को सुखी छन् ?	३०७
६. वैशालीवासी उद्गत गृहपति ३१०-३२६	
परिचय	३१०
१. अष्ट आश्चर्यगुण	३१३
आनुपूर्वी-कथा	३१४
२. किन यसैजन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	३१८

३. बुद्धद्वारा प्रशंसा	३२२
४. अग्रस्थान घोषणा	३२३
५. प्रियंकर वस्तु-दान	३२४
६. उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास	३२७
७. हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति	३३०-३४१
परिचय	३३०
१. अष्ट-आश्चर्यगुण	३३२
२. किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	३३८
३. बुद्धद्वारा प्रशंसा	३४०
४. अग्रस्थान घोषणा	३४१
८. शूर अम्बष्ठ उपासक	३४२-३४६
परिचय	३४२
१. अग्रस्थान घोषणा	३४५
२. बुद्धद्वारा प्रशंसा	३४६
९. जीवक वैद्य	३४७-४११
परिचय	३४७
१. जीवक कथा	३६२
२. सेठनीको चिकित्सा	३६७
३. बिम्बिसार राजाको चिकित्सा	३७१
४. शल्य चिकित्सा	३७३
५. बनारसी सेठपुत्रको शल्य-चिकित्सा	३७७
६. राजा प्रद्योतको चिकित्सा	३७९

७. तीसपटक विरेचन	३८४
८. दोसला-दान	३८८
९. कसरी उपासक हुन्छ ?	३९०
१०. कम्बल-दान	३९३
११. भिक्षु बनाउन अयोग्य पुरुष	३९४
१२. जीवकको प्रार्थना	३९८
१३. बुद्धद्वारा प्रशंसा	४००
१४. अग्रस्थान-घोषणा	४०१
१५. त्रिकोटी परिशुद्ध मांस ब्रह्मविहारी	४०१ ४०३
पाँच कारणले अपुरण्य कमाउँछ	४०६
१६. आम्रवनमा भगवान् बुद्ध	४०७
१०. नकुलपिता गृहपति	४१२-४४४
परिचय	४१२
१. म वृद्ध छु सारिपुत्रोपदेश	४२२ ४२५
२. सुखमय दाम्पत्य जीवन	४३१
३. किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छ ?	४३३
४. बिरामी नकुलपिता	४३८
५. अग्रस्थान-घोषणा	४४२
६. बुद्धद्वारा प्रशंसा नामावली शब्दावली	४४३ ४४५ ४५५

अकारादि क्रमले शीर्षक-सूची

पृष्ठः

अप्रस्थान घोषणा	२३, ११३, १८०, २६४, २०३,
	३२३, ३४१, ३४५, ४०१, ४४२
अचेल कश्यप	१८५
अष्ट आश्चर्यगुण	३१३, ३३२
अनाथपिण्डिक गृहपति	२५
अनाथपिण्डिक देवपुत्र	१३४
अनिमित्त चित्त	१६५
अनुपूर्व विहार	६
अनेक दृष्टि	१२१
अल्पसुख बहुदुःख	२६८
अल्पेच्छता	१६७
असल र खराबचित्तको परिणाम	६५
आना-पान (प्राण-अपान) स्मृति	२३७
आनुपूर्वि कथा	३१४
आम्रवनमा भगवान् बुद्ध	४०७
आर्य लक्षण	११४
आर्यश्रावकको चर्या	२३०
आयाचना	१८१, २०६
आयुष्मान् आनन्दको उपदेश	२८५
आयुष्मान् सुधर्म	१६६
आस्रवक्ष्य	२५६

उद्गत गृहपति	३१०, ३३०
उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास	३२७
कति दानपात्र छन् ?	७४
कपिलवस्तुमा नवसंस्थागार	२४६
कम्बल-दान	३६३
कमसल-असल खेत	२७६
कर्मान्त गाउँमा	८६
कसरी उपासक हुन्छ ?	२१६, ३६०
कसरी उपासक शीलवान् हुन्छ ?	२२१
कामको आस्वाद के हो ?	३००
कामको दोष केहो ?	३०१
किन यसैजन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?	३१८, ३३८, ४३६
कुसुराका चला	२५७
कुन विषयमा मनलगाई बस्ने ?	२२३
कौसाम्बिक भिक्षुहरू	८८
गृहथी-कर्तव्य	५३
गोध शाक्यसँग	२४१
चार गुण-धर्म	२६६
चार गृही-सुख	५५
चार संग्रहवस्तु	२००
चित्र गृहपति	१३७
छ अनुस्मृति	२२५, २३१, २८६

छ गुणमा प्रतिष्ठित	२३
छवर्गीय भिन्दुहरू	२८०
आपतता	२५४
जीवक कथा	३६२
जीवक वैद्य	३४७
जीवकको प्रार्थना	३६८
जेतवन विहारदान	४२
तपुस्सु र भल्लुक दाजुभाई	१
तपुस्स गृहपति र आनन्द महास्थविर	७
तिम्रो मरण राम्रै हुनेछ	२६१
त्रिकोटी परिशुद्ध मांस	४०१
तीसपटक विरेचन	३८४
दशकाम भोगीहरू	७७
दानकथा	४५
दानभन्दा ध्यान महत्फल	६७
दान-विशुद्धि	१००
दिव्यचक्षु	२५८
दोसल्ला-दान	३८८
धातुकथा	१४६
ध्यान पहिले कि ज्ञान पहिले ?	२८५
ध्यानलाभी	२५६
नकुलपिता गृहपति	४१२
निगण्ठनाथपुत्र	१८२

निगण्ठ सर्वदर्शाङ्ग	३०४
निर्मल-जीवन	१०६
निरोध-समापत्ति	१६०
निर्वाण-रथ	१५८
निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछौ	२६५
पञ्चभय	४६
परिचय	१,२५,१३७,१६१,२१०,३१०, ३३०,३४२,३४७,४१२
परिव्राजकाराममा	११६
पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ	४०६
पूर्वानुस्मृति	२५८
प्रतित्यसमुत्पाद	११७
प्रातिहार्य	१५५
प्रार्थनाले मात्र स्वर्गलाभ हुन सक्तैन	४६
प्रियंकर वस्तु-दान	३२४
प्रीतिमय-जीवन	६४
बनारसी सेठ-पुत्रको शल्य-चिकित्सा	३७७
बिम्बिसार र बुद्धमा को सुखी छन् ?	३०७
बिम्बिसार राजाको चिकित्सा	३७१
बिरामी अनाथपिण्डक	६७
बिरामी नकुलपिता	४३८
बिरामी बुद्धकहाँ	२८४

विरामी चित्रगृहपति	१८८
विरामीलाई आश्रयसुन	२६३
बुद्धद्वारा प्रशंसा	११३, १८०, २६४, २०२, ३२२, ३४०, ३४६, ४००, ४४३
ब्रह्मविहारी	४०३
भगवान्‌सँग पहिलो भेट	३०
भरण्डुकालामको आश्रममा	२४५
भद्राभद्रमरण	७५
भल्लुक प्रव्रज्या	२१
भिच्छु बनाउन अयोग्य पुरुष	३६४
भैषज्य-दान	२७८
भोजनमा मात्राहता	२५३
म वृद्धछु	४२२
महानाम र अनुवृद्ध शाक्य	२१७
महानाम शाक्य	२१०
मापदण्ड	१७८, २०४
राजा प्रद्योतको चिकित्सा	३७६
रूपावचर ध्यान	१८३
रोगग्रस्त अनाथपिण्डिक गृहपति	१२६
विद्याचरण सम्पन्नता	२५६
वेलाम ब्राह्मणको दान	६८
वैशालीबासी उद्गत गृहपति	३१०
सञ्चो नभएका अनाथपिण्डिक	६१
सप्त सद्धर्ममा सम्पन्नता	२५६
सत्तदान	४

सम्पत्तिको सदुपयोग	५८
सम्पत्तिद्वारा हुनुपर्ने काम	१०२
स्वारिपुत्रोपदेश	६८, १२७, ४२५
सुखमय दाम्पत्य जीवन	४३१
सुख शयन	१६३
सुधर्म भिक्षुद्वारा क्षमा याचना	१७५
सेठनीको चिकित्सा	३६७
स्रोतापन्न लक्षण	८५
संयोजन	१४४
सधैँ भावितागर	२८८
शरणानि शाक्यबारे (क)	२६७
शरणानि शाक्यबारे (ख)	२७२
शल्य चिकित्सा	३७३
शाश्वत लोक	१४६
शील सम्पन्नता	२५२
शूर अम्बष्ठ उपासक	३४२
शैक्ष-जीवन र तथागत-जीवन	२३५
शैक्ष-प्रतिपदा	२५२
शैक्ष-प्रज्ञा	२८७
शैक्ष-समाधि	२८६
शैक्ष-शील	२८६
शौचाशौच लक्षण	२६६, १७३
हस्तक आलवक	१६१
हस्तक देवपुत्र	२०७
हस्तिप्रामक चद्गत गृहपति	३३०

संग्रह-२

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू
[भाग-१]

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा सम्बुद्धस्स”

१. तपुस्स र भल्लुक दाजुभाइ

परिचय

तपुस्स^१ र भल्लुक^२ बुइ दाजुभाइ उक्कल (उत्कल) राज्यको असितञ्जन^३ नगरमा एक धनाढ्य कुलमा जन्मेका थिए। तपुस्स गृहपति जेठा र भल्लुक गृहपति कान्छा थिए। ठूला भएपछि यी दुवै दाजुभाइहरूले ब्यापार गर्नथाले। गाडामा खेप गर्थे।

एकदिन ५०० गाडामा मालसामान राखी ब्यापारगर्न परवेश गइरहेको बेला यी दुवै बुद्धगयातिर पुगेका थिए। बाटोमा आफ्ना गाडाहरू चलाउन सकेनन्। बेलहरूले एक पाइला पनि सारेनन्। कति प्रयत्न गर्दापनि गाडा चलाउन सकेनन्। त्यसबखतमा भवान्तरमा यी दुवैका रगत सम्बन्धी नातापने एक देवपुत्र कुनै मनुष्यमा आवेश भई आई यिनीहरूलाई, “भगवान् बुद्ध भरखर बुद्धत्व प्राप्तगरी राजायतन

१. कहीं कहीं ‘तपस्सो’ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।
२. कहीं कहीं ‘भल्लिक’ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।
३. थेरगाथा अर्थकथामा ‘पोक्खरवती’ भनिएकोछ पृ. ४८।

वृक्षमुनी बस्नु भएको छ । वहाँले सात सप्ताहदेखि केही आहार ग्रहण गर्नु भएको छैन । तिमीहरू त्यहाँ गई वहाँलाई सत्तु, मधु आदिद्वारा संग्रह गर । तिमीहरूका लागि दीर्घकालसम्म पुण्यलाभ हुनेछ” भनी भनेबमोर्जि यी दुवैले त्यस्तै गरे ।

भगवान्‌ले भोजन सिध्याइसकेपछि तपुस्स र भल्लुक गृहपतिले पूजार्थ भगवान्‌सँग केश-धातु मागेका कुरा र भगवान्‌ले यिनीहरूलाई आफ्नो शीरबाट आठ मुट्टी (आठ पटक) केश-धातु दिनु भएको कुरा पनि अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथामा^१ समुल्लेख भएको पाइन्छ^२ । यी केशहरू राखी यिनीहरूले असितञ्जन नगरको द्वारनिर एक स्तूप बनाएका थिए । भनिन्छ कि सो स्तूपबाट प्रत्येक उपोसथको^३ दिनमा नीलो रश्मी निस्कन्थ्यो^४ ।

x Dhamma Digital x

भगवान्‌ भल्ल राज्यको उरुवेलकल्प (उरुवेलकल्प) भन्ने निगममा बस्नुभएको बेला एकदिन भगवान्‌ भिक्षाटनबाट फर्की भोजनपछि दिवा बिहारको निमित्त महावन भित्र जानु अगाडि, ‘त्यहाँ तपुस्स

१. मूल सूत्रहरूको अर्थ-व्याख्यागरिएको ग्रन्थलाई ‘अर्थकथा’ भनिन्छ ।

२. अं. अ. क. पृ. २०८

३. प्रत्येक पूर्णिमाको दिनमा उपोसथ व्रतशील पालन गरिने भएकोहुँदा बौद्धसाहित्यमा पूर्णिमाको दिनलाई ‘उपोसथ’ भनिन्छ ।

४. अं. अ. क. पृ. २०८

गृहपति आउनेछन् र उनलाई गम्भीर धर्मोपदेश हुनेछ' भन्ने कुरा थाहापाउनुभई तथागतले आनन्द महास्थविरलाई जंगल बाहिरै बस्न लगाउनु भएको थियो' । जुन कुरा तल 'तपुस्स गृहपति र आनन्द महास्थविर' भन्ने शीर्षकमा आउनेछ ।

तपुस्स गृहपति पनि बिहानको खानाखाई भगवान्सँग सतसंगत गर्नको लागि त्यसतरफ गए । टाढैबाट तपुस्सले आयुष्मान् आनन्दलाई देखी वहाँकहाँगई कुरागर्न थाले र पछि आनन्द महास्थविरले तपुस्स गृहपतिलाई महावन भित्र भगवान्कहाँ लग्नुभएको थियो । यस सूत्रमा केवल तपुस्स गृहपतिको नाउँ मात्र उल्लेख भएकोछ । यद्यपि अर्थकथामा पनि यी भल्लुक गृहपतिका दाजुहुन् भन्ने कुराको उल्लेख भएको पाइँदैन तथापि यी भल्लुकका दाजुहुन् भन्नेकुरा प्रसङ्गबाट बोध हुन्छ ।

Dhamma.Digital

भगवान्ले आनन्द महास्थविरलाई सम्बोधन गर्नु हुँदै सुनाउनु भएको धर्मोपदेशबाट तपुस्स गृहपति प्रसन्न भएका थिए ।

एकदिन राजगृहमा भगवान्कहाँ गई धर्मोपदेश सुनी तपुस्स गृहपति स्त्रीतापन्न र कान्छाभाइ भल्लुक भिक्षुभई अर्हत् भए^२ ।

बुद्धधर्मको इतिहासमा सर्वप्रथम भगवान् बुद्धको शरणजाने उपासकहरू यिनीहरूनै हुन् । यिनीहरू शरणपर्दा केवल बुद्ध र धर्म भन्ने

१. अं. अ. क. पृ. ८१४

२. थेरगा. अ. क. पृ. ४८ : भल्लिकथेरगाथा ।

मात्र थिए । भिक्षुहरू नभएकोले 'सङ्घ' भन्ने शब्द थिएन । त्यसैले यिनीहरूलाई 'द्वैवाचिक' उपासक भनिएको हो ।

x

x

x

१-सत्तुदान

[बेशाख पूर्णिमाको रातको प्रथमयाममा प्रतित्य समुत्पाद, द्वितीययाममा दिव्यचक्षु र तृतीययाममा प्रतित्यसमुत्पादलाई अनुलोम र प्रतिलोम पूर्वक बिचारगरिसकेपछि अरुणोदयमै पद्मासनमा बस्नु भएको सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्वले सर्वज्ञताका साथै बुद्धत्व प्राप्तगर्नु भयो । तदनन्तर बिहान अर्थात् प्रतिपदादेखि खान पान तथा मल-मूत्र त्याग विनानै सोही पद्मासनमै एक हप्ता बिताउनु भयो । यस्तैगरी जम्मा सात हप्तासम्म बोधिवृक्ष^१ र बोधिवृक्षको आसपासमै बसी विमुक्ति ध्यानको परम सुख अनुभवगर्दै सात हप्तासम्म निराहार बस्नु भयो । आठौं हप्ताको बिहान राजायतन रूखमुनी बसोरहुनु भएको समयमा तपुस्स र भल्लुक बुइ दाजुभाइ ब्यापारीहरू भगवान् समक्ष आई मही सहित चतुर्भु राखी

-
१. भगवान्ले बुद्धगयामा पीपलको रूखमुनी बसी बुद्धत्व प्राप्तगर्नु भएको हुँनाले सो पीपलको रूखलाईनै 'बोधिवृक्ष' भन्ने प्रचलन भएको हो ।

पिण्डपारिएको सत्तुपिण्ड प्रवान गरे^१ । जुन कुरा मूलपालिमा यसरी उल्लेख भएकोछ ।]

मूलपालि :—

एक हप्ता बितिसकेपछि भगवान् बुद्ध समाधि-आसनबाट उठी, मुचल्लिन्द वृक्षबाट राजायतन वृक्षनिरगई, आसनबाँधी परम विमुक्ति-सुख अनुभवगर्दै बस्नुभयो^२ ।

त्यसबखतमा तपुस्स र भल्लुक भग्ने ब्यापारीहरू उक्कला (उत्कला^३) देशबाट त्यस देशतिर जाँदैथिए जुन देशमा भगवान् हुनुहुन्थ्यो । अनि तपुस्स र भल्लुकका पूर्वजन्ममा ज्ञातिपर्ने एक देवताले यी दुवैलाई यसो भने :—

“हे मारिष ! यहाँ भगवान् बुद्ध भरखरै बुद्धत्व ज्ञान प्राप्तगरी राजायतन-वृक्षमुनी बस्नुभएकोछ । तिमिहरू त्यसठाउँमा गई भगवान्लाई मही र चतुर्धुमा मुछिरालेको सत्तुपिण्ड चढाऊ । यो पुण्य-कार्यद्वारा तिमिहरूको दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

१. अं. अ. क. आधारित ।

२. महाब. पृ. ५ : राजायतनकथा ।

३. वर्तमान उडीसा—हि. वि. पि. ।

अनि तपुस्स र भल्लुक ब्यापारीहरू मही र सत्तुपिण्डलिई भगवान्कहाँ गई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा उभिए । त्यसपछि उनीहरूले भगवान्सँग प्रार्थनागरे :—

“भगवान् ! यो मही र चतुर्मधुयुक्त सत्तुपिण्ड ग्रहण गर्नु होस् । यसद्वारा हामीहरूको निम्ति दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

त्यसबखतमा भगवान्को मनमा यस्तो लाग्यो :—

“तथागतले हातमा थापेर लिदैनन् । यो मही र मधुयुक्त सत्तुपिण्ड केमा थापेर लिने होला ?”

त्यसंदेलामा चतुर्दिशाका चारै देवपुत्रहरूले भगवान्को मनको कुरा थाहापाई चारैदिशाबाट चारै देवपुत्रहरूले “भगवान् ! मही र मधुयुक्त सत्तुपिण्ड यसमा थापेर लिनुहोस्” भन्दै शैलमय पात्रहरू चढाए ।

भगवान्ले त्यो अभिनव शैलमय पात्रहरू स्वीकारगरी त्यसमा मही र मधुयुक्त सत्तुपिण्ड ग्रहणगरी भोजन गर्नु भयो । त्यसपछि तपुस्स र भल्लुक ब्यापारीहरूले भगवान्सँग प्रार्थनागरे :—

“भन्ते ! हामीहरू भगवान् र धर्मको शरणमा पर्दछौं । आजदेखि आजीवनसम्म शरणमा आएका उपासकहुन् भनी हामीहरूलाई स्वीकार गर्नु होस् !”

१. समन्तपासादिका ग्रन्थानुसार शरणगइसके पछि यिनीहरूले पूजाार्थ भगवान्सँग केही चीज माग्दा भगवान्ले आफ्नो शीरको केश विनु भएकोथियो भन्ने उल्लेख भएका पाइन्छ । पृ. ७२०

यो लोकमा सर्वप्रथम बुद्ध र धर्मको शरणमा गएका—यिनीहरूले
द्वैवाचिक^१—उपासकहरू हुन् ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

२—तपुस्स गृहपति र आनन्द महास्थविर

एक समय भगवान् मल्लराज्यस्थित उरुवेलकप्प^२ नामक
मल्लहरूको निगममा बस्नु भएको थियो^३ ।

एक दिन भगवान् पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर
ग्रहणगरी उरुवेलकप्पमा भिक्षाटनार्थ जानुभयो । भिक्षाटन पछि भोजन
सिध्याई आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“आनन्द ! म दिवा-विहारको निमित्त महावनमा बसुञ्जेलसम्म
तिमी यहींै बसिरह ।”

-
१. यसबेलासम्म भिक्षुसङ्घ नभएकोहुनाले यिनीहरू बुद्ध र धर्मको शरणमा गएका हुँदा यिनीहरूलाई 'द्वैवाचिक' अर्थात् बुद्ध बचनले शरणमा गएका भनी भनिएको हो । भिक्षु सङ्घ स्थापना भइसके पछि बुद्ध, धर्म र सङ्घका शरण जाने परम्परा बसेकोहो ।
 २. मल्लराज्यको नगर पावा र कुशीनगरको अतिरिक्त भोगनगर, अनुप्पिया र उरुवेलकप्प पनि मल्लदेशका नगरहरू हुन् ।
 ३. अं. नि-९. पृ. ७४ : तपुस्ससुत्तं ।

“हवस्” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनु भयो ।

भगवान् महावनमा गई दिवा-विहारगर्नको निम्ति एक रूखमुनी बस्नुभयो ।

त्यस समय तपुस्स गृहपति जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका तपुस्स गृहपतिले आयुष्मान् आनन्दसँग यस्तो बित्ति-गरे :—

“भन्ते ! हामी गृहीकामभोगी, कामविषयमा रमणगर्ने, काम-विषयमा रतहुने तथा कामविषयबाट उद्गमहुनेहरूलाई ‘नैऋम्य’ प्रपात जस्तो लाग्छ । मैले मुनेको छु कि—यहाँ ‘शान्तिछ’ भनी देख्ने युवक भिक्षुहरूको चित्त यस धर्म-विनयको (बुद्धधर्मको), नैऋम्यमा जान्छ प्रसन्नगर्छ, राख्छ तथा त्यसैमा चित्त पनि लगाउँछन् ।’ नैऋम्यगरी यस धर्म-विनयमा बस्ने भिक्षुहरूको जीवन र अरू जनताको जीवनमा भिन्नताछ ।”

“हे गृहपति ! यस कुराको सम्बन्धमा भगवान्को दर्शनगर्न जानु बेश होला । हामी जाऔं, जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँगई भगवान्सँग यो कुरा सोधौं र जस्तो भगवान्ले भन्नुहुनेछ त्यस्तै हामीले धारण तथा ग्रहण गरौं ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी तपुस्स गृहपतिले आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिए ।

अनि आयुष्मान् आनन्द, तपुस्स गृहपतिसँग, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई निम्नकुरा सुनाउनु भयो :—

“भन्ते ! यी तपुस्स गृहपति यस्तो भन्दछन्—‘भन्ते ! हामी गृही-कामभोगी ... कामविषयबाट उद्गमहुनेहरूलाई ‘नैष्कर्म्य’ प्रपात जस्तो लाग्छ । ‘यहाँ शान्तिछ’ भनी बेल्ने युवक भिक्षुहरूको चित्त यस धर्म-विनयको नैष्कर्म्यमा जान्छ, ... त्यसैमा चित्त पनि लगाउँछन्’ भन्ने भैले सुनेकोछु । नैष्कर्म्यगरी यस धर्म-विनयमा बस्ने भिक्षुहरूको जीवन र अरू जनताको जीवनमा भिन्नताछ’ ।”

अनुपूर्व विहार

१—“यस्तैहो, आनन्द ! यस्तैहो, आनन्द !! मलाईपनि अधि — सम्बोधि प्राप्तहुनु अगाडि, बोधिसत्वमै छँदा—यस्तै लाग्यो— ‘नैष्कर्म्यमा शान्तिछ, एकान्तवास राख्नु हो’ भनी जानेर पनि नैष्कर्म्यमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, प्रसन्न हुँदैनथ्यो, बस्दैनथ्यो र लाग्दैनथ्यो ।”

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि नैष्कर्म्यमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि नैष्कर्म्यमा मेरो चित्त नगएको, प्रसन्न नभएको, नबसेको हुन नलागेको ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘कामविषयको आदिनव (अवगुण) देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; नैष्कर्म्यको (ध्यानको) अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस (गुण, प्रभाव) पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि नैष्कर्म्यमा मेरो चित्त नगएको, प्रसन्न नभएको, बस्न नसकेको र नलागेको ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि मैले कामविषयको आदिनव (अवगुण) जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, नैष्कर्म्यको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई सेवनगरेको भए, नैष्कर्म्यमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने-थियो, प्रसन्नहुनेथियो, बस्नेथियो र लाग्ने पनि थियो ।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले कामविषयको आदिनव (अवगुण) हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, नैष्कर्म्य (ध्यान) को आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई सेवनगरे । अनि नैष्कर्म्यमा (ध्यानमा) ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, प्रसन्न हुनथाल्यो, बस्न-थाल्यो र लाग्न पनि थाल्यो । त्यसपछि कामबाट अलगभई, अकुशल-धर्मबाट अलगभई—समितर्क, सविचार भएको, विवेकज (समाधिज) प्रीति-सुख युक्त प्रथम-ध्यान प्राप्तगरी बसें । त्यस्तोगरी बस्दा, आनन्द ! मेरो चित्त ‘कामसहगत संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्नहुँदा हुने बाधाकें बाधापूर्ण थियो ।

२ — ‘आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म वितर्क, विचारलाई उपशान्तगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसाव-
लाई एकाग्रगरी, वितर्क-विचार रहित—समाधिज प्रीति-सुख भएको
द्वितीय-ध्यान प्राप्तगरी नबसों !’ तर आनन्द ! अवितर्कमा ‘शान्तिछ’
भनी जानेर पनि अवितर्कमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि अवितर्कमा ‘शान्तिछ’ भनी
जानेर पनि अवितर्कमा मेरो चित्त नगएको,....?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘वितर्कको अवगुण (आदिनव) देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर
बहुल हुन सकिन; अवितर्कको अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस
(गुण, प्रभाव) पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्तिछ’ भनी
जानेर पनि अवितर्कमा मेरो चित्त नगएको,....।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि मैले वितर्कको आदिनव (अवगुण) जानी त्यसलाई बहुल
हेर्ने गरेको भए, अवितर्कको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई
सेवनगरेको भए, अवितर्कमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त
जानेथियो,....।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले वितर्कको आदिनव (अवगुण) हेरी
त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, अवितर्कको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी
त्यसलाई सेवनगरे । अनि अवितर्क (ध्यान) मा ‘शान्तिछ’ भनी

त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, ...। त्यसपछि वितर्क-विचारलाई उपशान्तगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्रगरी, वितर्क-विचार रहित, समाधिज प्रीति-सुख भएको द्वितीय-ध्यान प्राप्तगरी बसें । त्यस्तोगरी बस्दा मेरो चित्त 'वितर्कसहगत-संज्ञा' मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरै-लागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्नहुँदा हुने बाधाकै बाधापूर्ण थियो ।

३ — “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षितभई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान्भई, शरीरले सुख अनुभवगरी नबसों ! — जसलाई ज्ञानीहरू— ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् ।’ तर आनन्द ! नैष्प्रीतिकमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि नैष्प्रीतिकमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि नैष्प्रीतिकमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ...?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘प्रीतिको अवगुण (आदिनव), देखनसकिन, त्यस्तो देखनेतिर बहुल हुन सकिन; नैष्प्रीतिक (समाधि) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस (गुण, प्रभाव) पनि प्राप्तगर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि नैष्प्रीतिकमा मेरो चित्त नगएको, ...।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि मैले प्रीतिको अवगुण (आदिनव) जानी त्यसलाई बहल
हेर्ने गरेको भए, नैष्प्रीतिकको आनिसंस (गुण, प्रभाव) हेरी त्यसलाई
सेवनगरेको भए, नैष्प्रीतिकमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जाने-
थियो, ...।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले प्रीतिको आदिनव (अवगुण) हेरी
त्यसमा बहलतर चित्त लगाएँ, नैष्प्रीतिक (समाधि) को गुण हेरी
त्यसलाई सेवनगरे’ । अनि नैष्प्रीतिक (समाधि) मा ‘शान्तिछ’ भनी
त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, ...। त्यसपछि प्रीतिलाई पनि त्यागेर,
उपेक्षितभई, स्मृतिवान्भई, ज्ञानवान्भई शरीरले सुखानुभव प्राप्तगरी
बसे — जसलाई जानीहरू — ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् सुखपूर्वक
बस्ने’ भनी भन्दछन् । त्यस्तोगरी बस्वा मेरो चित्त ‘प्रीतिसहगत-संज्ञा’
मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख
उत्पन्नहुँदा हुने बाधाजं बाधापूर्ण थियो ।

४ — “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिलेनै अन्तगरी, सुख दुःखलाई
त्यागी; दुःख र सुख नभएको स्मृति परिशुद्धभई उपेक्षायुक्त चतुर्थ ध्यान
प्राप्तगरी नबसौं !’ तर आनन्द ! अदुःखमसुखमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर
पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, अदुःखमसुखमा ‘शान्तिछ’ भनी
जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ...?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘उपेक्षासुखको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देखेतिर बहुल हुन सकिन; अदुःखमसुखको अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि अदुःखमसुखमा मेरो चित्त नगएको, ...।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि मैले उपेक्षासुखको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, अदुःखमसुखको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेको भए, अदुःखमसुखमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो, ...।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले उपेक्षासुखको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्तलगाएँ, अदुःखमसुखको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेँ । अनि मेरो चित्त, अदुःखमसुखमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, ...। त्यसपछि सौमनस्य दौर्भनस्यलाई पहिलेनै अन्तगरी, सुख-दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको — स्मृति परिशुद्धभई उपेक्षित भएको चतुर्थ-ध्यान प्राप्तगरी बसेँ । त्यस्तोगरी बस्दा, मेरो चित्त ‘उपेक्षासहगत संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्नहुँदा हुने बाधाउँ बाधापूर्णथियो ।

५—“आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म सबै रूपसंज्ञालाई अतिक्रमगरी, प्रतिघ-संज्ञालाई अन्तगरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी—‘अनन्त आकाश’ भनी:

आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी नबसी !' तर आनन्द !
आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्तिछ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त
जाँदैनथ्यो, ...।'

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

'के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, आकाशानन्त्यायतनमा
'शान्तिछ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ...?'

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

'रूप (रूपीय ध्यान) को अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर
बहुल हुन सकिन; आकाशानन्त्यायतनको अभ्यास नगरेकोले त्यसको
आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यस्मा 'शान्तिछ' भनी जानेर
पनि आकाशानन्त्यायतनमा मेरो चित्त नगएको, ...।'

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

'यदि मैले रूप (रूपीय ध्यान) को अवगुण जानी त्यसलाई
बहुल हेर्ने गरेको भए, आकाशानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन-
गरेको भए, आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्तिछ' भनी त्यसमा मेरो चित्त
जानेथियो, ...।'

“आनन्द ! त्यसपछि मैले रूप (रूपीय ध्यान) को अवगुण हेरी
त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, आकाशानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई
सेवनगरेँ । अनि आकाशानन्त्यायतनमा 'शान्तिछ' भनी त्यसमा मेरो
चित्त जानथाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो रूपसंज्ञालाई समतिक्रमगरी,
प्रतिघ-संज्ञालाई अन्तगरी, नानत्व-संज्ञालाई पनि मनन नगरी, 'अनन्द

‘आकाश’ भनी आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी बसे ।
 त्यस्तो गरी बस्वा, मेरो चित्त ‘रूपसहगत-सज्ञा’ मनन गरी बस्वथ्यो ।
 त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधाकै
 बाधापूर्ण थियो ।

६—“आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म सर्वतो आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रमगरी, ‘अनन्त
 विज्ञान’ भनी विज्ञानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी नबसीं !’ तर
 आनन्द ! विज्ञानन्त्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो
 चित्त जाँदैनथ्यो, ...!’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, विज्ञानन्त्यायतनमा ‘शान्तिछ’
 भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ...?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘आकाशानन्त्यायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देखेतिर
 बहुल हुन सकिन; विज्ञानन्त्यायतन (समापत्ति) को अभ्यास नगरेकोले
 त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्तिछ’ भनी
 जानेर पनि विज्ञानन्त्यायतनमा मेरो चित्त नगएको, ...!’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि मैले आकाशानन्त्यायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल
 हेर्ने गरेको भए, विज्ञानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरेको भए,
 विज्ञानन्त्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो, ...!’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले आकाशानन्त्यायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुत्तर चित्तलगाएँ, विज्ञानन्त्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरेँ । अनि विज्ञानन्त्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, ... । त्यसपछि सर्वतो आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रमगरी, ‘अनन्त विज्ञान’ भनी विज्ञानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी बसेँ । त्यस्तोगरी बस्दा, मेरो चित्त ‘आकाशानन्त्यायतनसहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधाजं बाधापूर्ण थियो ।

७—“आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई अतिक्रमगरी, ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी नबसों !’ तर आनन्द ! आकिञ्चन्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ... ।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, आकिञ्चन्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ... ?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘विज्ञानन्त्यायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देखनेतिर बहुल हुन सकिन; आकिञ्चन्यायतन (समापत्ति) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्तगर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि आकिञ्चन्यायतनमा मेरो चित्त नगएको, ... ।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि विज्ञानन्त्यायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, आकिञ्चन्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरेको भए, आकिञ्चन्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो, ...।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले विज्ञानन्त्यायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, आकिञ्चन्यायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवन गरेँ । अनि आकिञ्चन्यायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रमगरी ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी बसेँ । त्यस्तो-गरी बस्दा, मेरो चित्त ‘विज्ञानन्त्यायतनसहगत-संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधाजं बाधापूर्ण थियो ।

८ — “आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रमगरी, नैवसंज्ञाना-संज्ञायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी नबसौं !’ तर आनन्द ! नैवसंज्ञाना-संज्ञायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।’

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शान्तिछ’ भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ...?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘आकिञ्चन्यायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समापत्ति) को अभ्यास नगरेकोले त्यसको आनिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा ‘शांतिछ’ भनी जानेर पनि नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा मेरो चित्त नगएको, ...।’

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि आकिञ्चन्यायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरेको भए, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शांतिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो, ...।’

“आनन्द ! त्यसपछि मैले आकिञ्चन्यायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरे । अनि नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा ‘शांतिछ’ भनी त्यसमा मेरो चित्त जान थाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रम गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (समापत्ति) प्राप्तगरी बसें । त्यस्तोगरी बस्दा, मेरो चित्त ‘आकिञ्चन्यायतनसहगत संज्ञा’ मननगरी बस्दथ्यो । त्यो मेरोलागि बाधापूर्ण थियो । सुखमा दुःख उत्पन्न हुँदा हुने बाधाकै बाधापूर्ण थियो ।

९—“आनन्द ! त्यसपछि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘किन म सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रमगरी संज्ञा-बेदयित निरोध (संज्ञालाई बिदित गर्नेको निरोध) प्राप्तगरी नबसों !’

तर आनन्द ! संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्तिछ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त जाँदैनथ्यो, ...।'

“अनि मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘के हेतु, के प्रत्यय रहेछ जो कि, संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्तिछ' भनी जानेर पनि त्यसमा मेरो चित्त नगएको, ...?’

“त्यसपछि, आनन्द ! मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अवगुण देख्न सकिन, त्यस्तो देख्नेतिर बहुल हुन सकिन; संज्ञावेदयित निरोधको अभ्यास नगरेकोले त्यसको धानिसंस पनि प्राप्त गर्न सकिन । त्यसैले यसमा 'शान्तिछ' भनी जानेर पनि संज्ञावेदयितनिरोधमा मेरो चित्त नगएको, ...।'

“पुनः मलाई यस्तो लाग्यो :—

‘यदि नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अवगुण जानी त्यसलाई बहुल हेर्ने गरेको भए, संज्ञावेदयितनिरोधको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरेको भए, संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्तिछ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जानेथियो, ...।'

“आनन्द ! त्यसपछि मैले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अवगुण हेरी त्यसमा बहुलतर चित्त लगाएँ, संज्ञावेदयित निरोधको गुण हेरी त्यसलाई सेवनगरेँ । अनि संज्ञावेदयित निरोधमा 'शान्तिछ' भनी त्यसमा मेरो चित्त जानथाल्यो, ...। त्यसपछि सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रमगरी संज्ञावेदयित निरोध (समापत्ति) प्राप्तगरी बसेँ । प्रज्ञाद्वारा हेरेर मेरो आस्रवहरू पनि परिक्षोण भएर गयो ।

“आनन्द ! जबसम्म यी (उपरोक्त) नौ अनुपूर्व विहारी समापत्तिहरूलाई अनुलोभ प्रतिलोभ गरी समाधिष्ठ भएर उठन सकेको थिइन, तबसम्म मैले — देव, मार, ब्रह्मलोकमा; भ्रमण-ब्राह्मण, प्रजा र देवसहित मनुष्यहरूलाई, — ‘अनुत्तर सम्यक् सम्बुद्धत्व अभिसम्बोध गरिसके’ भनी ज्ञापनगरेको थिइन । आनन्द ! जब यी नौ अनुपूर्वविहारी समापत्तिहरू यसप्रकार अनुलोभ प्रतिलोभगरी समाधिष्ठ भएर उठन पनि जाने, तबमात्र मैले—देव, मार...र देवसहित मनुष्यहरूलाई—‘अनुत्तर सम्यक् सम्बुद्धत्व अभिसम्बोध गरिसके’ भनी ज्ञापनगरे । यस्तो ज्ञानदर्शन पनि मलाई उत्पन्न भयो—‘मेरो चित्त विमुक्तछ’ अकोप्य (अपरिवर्त्य) छ, यहीनै (मेरो) अन्तिम जन्महो, अब उप्रान्त पुनर्भव पनि छैन’ ।”

X

X

X

Dhamma.Digital

३-भल्लुक प्रत्रज्या

[एकदिन भगवान् बुद्ध बुद्धगयाबाट वाराणशीस्थित ऋषिपतन मृगदाबनमा पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूलाई धर्मचक्र सूत्र उपदेश गरिसके पछि क्रमशः राजगृह नगरमा गई त्यहाँ बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखतमा त्यहाँ तपुस्स र भल्लुक गृहपतिहरू भगवान्कहाँ आएकाथिए र भगवान्को उपदेश सुनिसकेपछि जेठो भाइ तपुस्स गृहपति स्तोतापन्न भए र कान्धोभाइ भल्लुक गृहपति भिक्षुसङ्घमा प्रब्रजितभई षडभिन्न लाभो अरहन् भए । एकदिन मार देवपुत्रले आयुष्मान् भल्लुक-

लाई डराउन खोजेको थियो जुन बखत आयुष्मान् भल्लुकले आफूमा कुनै पनि भय नभएको कुरा भन्नु हुँदा मूल पालि थेरगाथामा उल्लेख भएको गाथा भन्नु भयो^१ ।]

मूलपालि : —

“यो पानुदी मच्चुराजस्स सेनं,
नलसेतुं व सुदुब्बलं महोघो ।
विजितावी अपेत भेरवोहि,
दन्तो सो परिनिब्बुतो ठित्तो ति^२ ॥”

अर्थ : —

“हे मारदेव ! मृत्युराजको सेनालाई मैले मदनगरिसकेकोछु, कमजोर पुल ठूलो बाढीमा जसरी अड्न सक्तैन त्यसरीनै तिभ्रो मारसेनालाई विजयगरी, भयबाट पनि मुक्तभई सकेकोछु र शान्त-दान्तभई परिनिर्वाणमा प्रतिष्ठित भएकोछु ।”

×

×

×

१. थे. गा. अ. क. पृ. ४८

२. थे. गा. पृ. २३५ : भल्लियथेरगाथा ।

३. धी आठ कारणलाई मार-सेना भनिन्छन् : —

(१) काम, (२) रति, (३) क्षुधापिपासा, (४) तृष्णा, (५) शारीरिक तथा मानसिक आलस्यपन, (६) भय-त्रास, (७) शंका सन्देह र (८) मान-मक्ष - सुत्त. नि. पधानसुत्तं ।

मूल सूत्र :-

४-छ गुणमा प्रतिष्ठित

श्रावस्तीमा ।

“हे भिक्षुहरू ! तपुस्स गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी अमृत-दर्शी तथा अमृत साक्षात्कारगरी छ गुण-धर्महरूमा प्रतिष्ठित छन्^१ । कुन छ भने ? —

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-प्रज्ञा तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यीनै छ गुण-धर्ममा प्रतिष्ठितभई तपुस्स गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी तथा अमृत साक्षात्कारगरी बसेकाछन् ।”

x

x

x

५-अग्रस्थान घोषणा

[एक समय श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भेला भएका भिक्षुहरू तथा उपासकहरूको अगाडि विभिन्न उपासकहरूको विशेषताबारे चर्चा हुँदा बुद्धको शरणजाने-उपासकहरूमध्ये सबभन्दा पहिले शरणजाने तपुस्स र भल्लुक उपासकहरू हुन् भन्नु हुँदा भगवान्ले निम्न कुरा भन्नु भयो ।]

१. अं. नि.-६. पृ. १४८ : तपुस्समुत्तं ।

मूल सूत्र :—

“एतद्दगं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं पठमं
सरणं गच्छन्तानं यदिदं तपुस्स भल्लिका वाणिजा’ति^२ ॥

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमध्ये प्रथम शरण जाने-
हरूमा तपुस्स र भल्लुक दुइ व्यापारी अग्रगण्य हुन् ।”

२. अनाथपिण्डक गृहपति

परिचय

बुद्धधर्ममा अनाथपिण्डक गृहपतिको ठूलो स्थानछ । यिनले बुद्धधर्मको लागि जे जति परित्याग गरे त्यो अवर्णनीयछ । सारा त्रिपिटक ग्रन्थहरूमा— जुनसुकै सूत्रमा पनि— यिनले बनाएको जेतवन विहारकै नाउँ धेरैजसो आउँछ ।

२० एकड जति भूमिभागमा विभिन्नप्रकारका घरहरू निर्माणका लागि र निर्माणकार्य सिद्धिएपछि तीन महीनासम्म महोत्सव कार्यका लागि समेत गरी जम्मा ५४ करोड धन खर्च गरे । अतः बौद्ध-साहित्यमा अनाथपिण्डक गृहपतिको नाउँ अति सुविख्यातछ र अनाथपिण्डक गृहपति सबै दाताहरूमध्येमा अग्रगण्य छन् ।

यिनी श्रावस्ती नगरका एक ठूलो धनी व्यापारी कुलमा जन्मेका थिए । यिनका बाबुको नाउँ सुमन सेठ^१ थियो । यिनको विवाह राजगृह नगरवासी त्यस्तै ठूलो घनाढ्य व्यापारी 'राजगृह सेठ' की बहिनी पुण्यलक्षणा भन्ने कुमारीसँग र 'राजगृह सेठ' को विवाह अनाथपिण्डक महाजनकी बहिनीसँग भएको थियो^२ ।

१. अं. नि. अ. क. पृ. २०८ ।

२. सं. नि. अ. पृ. २४० ।

अनाथपिण्डक महाजनका 'काल' भन्ने एक छोरा,^१ 'महा-सुभद्रा',^२ 'चूलसुभद्रा'^३ र 'सुमना'^४ भन्ने तीन छोरीहरू थिए । विशाखा उपासिकाकी कान्छी बहिनी अर्थात् धनस्त्रानी सेठकी कान्छी छोरी 'सुजाता' भन्ने कुमारीसँग आफ्नो छोरा काललाई विवाह गरिदिएका थिए । यी (बुहारी) नोकरहरूप्रति कर्कश व्यवहार गर्दथिन् र एकदिन भगवान्‌ले यिनलाई उपदेश पनि दिनु भएको थियो^५ । महासुभद्रा र चूलसुभद्रा यथासमयमै विवाहितभई परकुल गइन् । यिनीहरू दुवैले स्रोतापन्न-फल प्राप्त गरेका थिए । सुमना कुमारीले सकृदागामी फल प्राप्तगरेकी थिइन् र कुमारी अवस्थामानं परलोक भइन् । अनाथपिण्डकका पुत्र कालले पनि स्रोतापन्नकै फल प्राप्त गरेका थिए ।

अनाथपिण्डक महाजनका एक 'पूर्णा' भन्ने दासी थिई । एकदिन भगवान् जेतवन विहारबाट चारिकागर्न निस्कन लाग्नुहुँदा अनाथपिण्डक महाजनले भगवान्‌लाई रोक्न नसकी अँध्यारो मुख पारी बसेको देखेर पूर्णा दासीले पञ्चशील पालनगर्ने कबुलगरी भगवान्‌लाई रोक्नमा सफल भएकी थिई । यो घटनालाई ध्यानमा राखी अनाथ-पिण्डक महाजनले आफ्नो दासी पूर्णालाई दासत्वबाट मुक्तगरी पुत्री-स्थानमा राखेकाथिए^६ ।

१. धम्म. अ. पृ. ४२८ । २. धम्म. अ. पृ. ७६ ।

३. धम्म. अ. पृ. ५५० । ४. धम्म. अ. पृ. ७६ ।

५. अं. नि-७. पृ. २२३ : मरियासुत्तं ।

६. अं. नि. अ. क. पृ. ७१६ ।

अनाथपिण्डक महाजनको बालकपन देखिको कालकृष्णि भन्ने एक साथी थियो । पछि उ गरीब भएर आफुकहाँ आउँदा उसलाई अनाथपिण्डक साहुले आफ्नै घरमा राखी सबैप्रकारका सुखभोग दिएका थिए^१ ।

राजगृह-सेठ र अनाथपिण्डक महाजनको खूब राम्रो सम्बन्ध थियो । यिनीहरू अन्योन्य व्यापारको निमित्त एक अर्काको देशमा आइपुग्दा एक योजनसम्म टाढा गई बाटोहेर्न जान्थे ।

एकदिन अनाथपिण्डक महाजन ५०० गाडामा मालसामान लिई राजगृह नगरतिर गए । राजगृह सेठलाई आफु आइरहेको खबर सधेँ पठाए । किन्तु उनी पहिलेको जस्तो बाटोहेर्न आएनन्^२ । घरमा पुग्दा क्षेमकुशल कुरा बाहेक अरु कुरा पनि गरेनन् । बडो व्यस्तभई नोकरचाकरहरूलाई काम अह्लाउँदै थिए । पछि बुद्धलाई निम्तो गरेको कुरा थाहापाई अनाथपिण्डक महाजनले पनि निम्तो गरे । जुन कुरा तलको सूत्रबाट स्पष्ट हुनेछ ।

अनाथपिण्डक महाजनले बुद्धको प्रथमबार दर्शन भेट राजगृह नगरमा गरेका थिए र बुद्धलाई श्रावस्ती नगरमा पाल्नुहुन निम्तो पनि दिएका थिए । साथै बुद्धका प्रथम उपदेश सुनी उनले स्रोतापन्न-फल पनि प्राप्त गरेका थिए । राजगृहबाट फर्केर जाँदा ४५ योजन हिडनुपर्ने

१. जा. भा. १. पृ. २६८ : कालकृष्णिजातक ।

२. सं. नि. अ. क. पृ. २४० ।

बाटामा, एक एक योजनामा^१ त्यहाँका मानिसहरूलाई भनी आफुले पनि खर्च विई विहार बनाउन लगाएका थिए^२ । अनाथपिण्डक महाजनका कुरालाई त्यस ठाउँका जनताले खूब मान्दथे र उनको कुरालाई ठूलो सम्मानकासाथ सुन्दथे ।

माथि उल्लेख भएकै अनाथपिण्डक महाजनले ५४ करोड धन खर्चगरी जेतवन विहार—भगवान्को उपदेश मुताबिक—भिक्षुसङ्घप्रति अर्पित गरेर आफ्नो घरमा पनि दिनका दिन शयकडौं भिक्षुहरूका लागि आसन, भोजन, गिलानप्रत्यय भैषज्यं परिष्कार तयारगरिराखेका हुन्थे । उनको घरमा कहिले पनि भिक्षुहरू खालि हुन्थे^३ । उनी दिनको तीन पटकसम्म पनि विहारमागई बुद्धप्रमुख भिक्षुहरूको उपस्थान गर्थे^४ । विहारमा जाँदा कहिले पनि खालिहात जान्थे । खानेकुरा बा पूजाका सामग्री नभएको बेलामा बालुवा भएपनि आँगनमा छर्न लैजान्थे^५ ।

२४ वर्षसम्मको सतसंगतकालमा^६ अनाथपिण्डक गृहपतिले कहिले पनि भगवान्सँग कुनै प्रश्न गरेको कतैबाट पनि ज्ञात हुँदैन । हो, एकचोटि मात्र उनले भगवान्सँग दान-पात्रबारे प्रश्न सोधेका कुरा तलको 'कति दान-पात्र छन् ?' भन्ने सूत्रले पुष्ट्याइ गर्दछ । अन्य

१. १ योजनाको ४ कोस ।

२. सं. नि. अ. क. I पृ. २४३ ।

३. अं. नि. अ. क. पृ. २०८ ।

४. म. नि. अ. क-IV पृ. २०५ ।

५. म. नि. अ. क-IV पृ. २०४ ।

‘भिक्षुहरूसँग सोधेता पनि दानसम्बन्धी कुरा मात्र सोध्दथे र भिक्षुहरूले पनि उनलाई धेरैजसो दानकै विषयमा कुरा सुनाउँदथे’ ।

अनाथपिण्डकको जीवन अध्ययनगर्दा यो स्पष्ट हुन्छ कि उनी कुनै पनि कारणले भगवान्लाई तकलिफ दिन चाहँदथे । यतिसम्म भगवान्प्रति उनको श्रद्धा, भक्ति तथा स्नेह देखिन्छ कि यदि उनले भगवान्सँग केही प्रश्न सोधेको खण्डमा, उनलाई उत्तरदिदा भगवान्लाई तकलिफ हुनेछ । यस्तो विचारगरी कहिल्यै कुनै कारणबाट पनि भगवान्लाई तकलिफ दिन चाहँदथे । इत्यादि कारणले गर्दा जहिले पनि भगवान् स्वयंलेनै उनलाई केहीन केही उपदेश सुनाउनु हुन्थ्यो । भगवान्लाई तकलिफ दिन चाहँदथे भन्ने कुराको पुष्ट्याई अनाथपिण्डक बिरामी हुँदा भगवान्लाई बोलाउन नपठाई अरू भिक्षुहरूलाई बोलाउन पठाएबाट पनि प्रष्ट हुन्छ भन्ने कुरा तल लेखिएका सूत्रहरूले संकेत गरेकाछन् ।

X

X

X

अनाथपिण्डक महाजन व्यापारगर्नमा मात्र दक्ष थिएनन् बल्कि उनी धर्म-छलफल र धर्म बुझ्नमा पनि दक्ष थिए । एकदिन उनले अन्य-तैर्थाय परिव्राजकहरूसँग गरेको तर्क-वितर्कबाट उनको धर्मज्ञान तथा तर्क-दक्षताबारे तल लेखिएको ‘परिव्राजकाराममा’ भन्ने सूत्रबाट स्पष्ट हुनेछ ।

अनाथपिण्डकलाई ‘अनाथपिण्डक’ भन्ने व्यवहारिक नामबाटै उनको चरित्र फल्किन्छ । उनी अनाथ, गरीबकुटुम्बालाई भात (पिण्ड)

खूब दिन्थे । त्यसैले अनाथहरूलाई भात (पिण्ड) दिने साहु भन्ने अर्थले 'अनाथपिण्डक' भन्ने नामले सुप्रसिद्ध भएका हुन् । उनको खास नाम चाहिँ 'सुदत्त' हो । उनी राजगृहको शीतलवनमा पहिलोबार बुद्धकहाँ जाँदा—“यदि 'बुद्ध' 'बुद्धहुन्' भने मलाई मेरो ब्यवहारिक नामले नपुकारी आमाबाबुले दिएको 'सुदत्त' नामले पुकार्नेछन्” भनी मनमा चिन्ताए बमोजि भगवान् बुद्धले उनलाई—‘हे सुदत्त ! यताआऊ !’ भनी भन्नुभएबाट अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा ठूलो प्रीति उत्पन्न भएको थियो । यो कुरा तलको सूत्रबाट थाहा हुनेछ । उनी दिने कार्यमा सधैं अधिबढेको र दिनेकार्यमा कहिले पनि पछि नहटेको देखिन्छ । जस्तोमुकै विपत्ति आइपरेको बेलामा पनि दिनेकार्यबाट विमुख भएका देखिन्नन् । यस कुराको पुष्ट्याई तल लेखिएको 'दान भन्दा ध्यान महत्फल छ' भन्ने सूत्रबाट स्पष्ट हुन्छ । अरू भिन्न भिन्न समयमा भिन्न भिन्न प्रकारले बुद्ध भगवान्ले दिनुभएका उपदेशहरूका संकलनहरू तल लेखिएका सूत्रहरूबाट अवबोध हुनेछ । अनाथपिण्डक महाजनको देहावसान भगवान् तथा आयुष्मान् सारिपुत्र महास्थविरहरू परिनिर्वाण हुन अगाडिनै भएका हो ।

x

x

x

मूल पालि :—

१—भगवान्सँग पहिलो भेट

त्यस बखत अनाथपिण्डक गृहपति राजगृहवासी सेठकी

बहिनीको पति भएका थिए^१ । अनि अनाथपिण्डक गृहपति केही कामले राजगृह गए ।

त्यस बखत राजगृहवासी सेठले भगवान् सहित भिक्षुसङ्घलाई भोलिको लागि निम्तो गरेका थिए । त्यसैले उनले आफ्ना दाश, कर्मचारीहरूलाई भने कि — “हे भणे ! हैत, समयमं उठी यागु, भात र सूप तथा तरकारीहरू पनि तयार गर !”

त्यहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो—“अधि अधि म यहाँ आइपुग्दा यी गृहपति (जेठान) सबै काम छाडी पहिले मसँग सम्मोदनीय कुराकानी गर्थे । किन्तु अहिले भने यी खुब व्यस्त भई दाश, कर्मचारीहरूलाई—“हैत, समयमै उठी यागु, भात, सूप तथा तरकारीहरू पनि तयार गर !” भनी भन्दछन्, “यी गृहपतिको भोलि के रहेछ ? आवाह छ कि, विवाहछ^२ कि, महायज्ञछ कि अथवा भोलिको निम्ति यिनले मगध राजा सेनीय बिम्बिसार सहित सेनालाई निम्तो गरेकाछन् कि !” भन्ने विचारगरे ।

अनि राजगृहवासी सेठ दाश, कर्मचारीहरूलाई अन्हाउनु पर्ने काम आन्हाइसके पछि अनाथपिण्डक गृहपतिकहाँ गई सम्मोदनीय कुरा

१. चुल्ल.व.पु. २४९: अनाथपिण्डककथा र सं. नि. I पृ. २१२: सुदत्तमुत्तं ।

२. कन्या ल्याउनेलाई ‘आवाह’ र कन्या दिनेलाई ‘विवाह’ भनिन्छ ।

कानी गरी एक छेउमा बसे । त्यस पछि राजगृहवासी सेठसँग अनाथ-पिण्डक गृहपतिले सोधे:—“भो गृहपति ! अघि अघि म यहाँ आइपुग्दा तपाइ सबै काम छाडी पहिले मसँग कुरा गर्नु हुन्थ्यो, किन्तु अहिले (आज) तपाइ खूब व्यस्त भई वाश कर्मचारीहरूलाई ‘हैत, समयमै उठी यागु आवि पकाऊ !’ भनी भन्दै हुनुहुन्छ । के भोलि तपाइकहाँ आवाह-विवाह छ कि, महायज्ञ छ कि अथवा मगध राजा सेनीय बिम्बिसार सहित सेनालाई निम्तो गर्नु भएको छ कि, क्याहो ?”

“भो गृहपति ! (जुवाई) मकहाँ न त आवाह-विवाह नै छ, न त मगध राजा सेनीय बिम्बिसार सहित सेनालाई नै निम्त्याएको छ, किन्तु महायज्ञ-कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने छ—त्यो हो—भोलिको निम्ति मैले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याएको छु ।”

“भो गृहपति ! के तपाइ ‘बुद्ध’ भन्नु हुन्छ ?”

“हो, म ‘बुद्ध’ भन्दछु ।”

“भो गृहपति ! के तपाइ ‘बुद्ध’ भन्नु हुन्छ ?”

“हो, म ‘बुद्ध’ भन्दछु ।”

“भो गृहपति ! के तपाइ साँच्चैने ‘बुद्ध’ भन्नु हुन्छ ?”

“हो, म साँच्चैने ‘बुद्ध’ भन्दछु ।”

यति कुरा सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति यसो भन्दछन् :—

“भो गृहपति ! ‘बुद्ध, बुद्ध’ भन्ने शब्दसम्म पनि यो लोकमा सुन्न दुर्लभ छ । के अहिले भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न सकिएला ?”

“भो गृहपति ! अहिले वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्ने समय छैन, अबेर भइसक्यो । भोलि तपाइ समयमै वहाँ भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न जानुहोस् !”

अनि अनाथपिण्डक गृहपति “भोलि चाडैने भगवान् अरहत्, सम्यक् सम्बुद्धको दर्शन गर्न जानेछु” भनी बुद्धको अनुस्मरण गर्दै सुते । “प्रभात भयो” भन्दै रातको तीनपटकसम्म उठे । त्यस पछि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ (राजगृहको) शिव-द्वार (नगर द्वार) थियो त्यहाँ गए । अमनुष्य (देव आदि) ले द्वार खोलिए । नगरद्वारको बाहिर पुग्नासाथ आलोक (उज्यालोपन) लोप भई अन्धकार भयो । त्यस बखतमा अनाथपिण्डक गृहपतिको मन लोमहर्षित (जिरिङ्ग) भयो । त्यहीँबाटै फर्कने विचार गरे । त्यस बखत शिवक यक्षले अन्तर-ध्वनी गरी यस्तो सुनाए :—

१—“सतं हत्थी सतं अस्सा सतं अस्सतरी रथा ।
सतं कब्बासहस्सानि आमुक्कमणिकुण्डला ।
एकस्स पद वीतिहारस्स कलं नाग्घति सोल्लसि ॥

२—“अभिवकम गहपति, अभिवकम गहपति ।
अभिवकन्तं ते सेय्यो नो पटिवकन्तंति ॥”

अर्थ :—

१-२—“शय हाती, शय घोडा, शय खच्चरतीको रथ र मणि-कुण्डल लगाएका शत सहश्र कन्याहरू, (तिम्रो) एक पाइलाको सोह्र

भागमध्ये एक भाग पनि मूल्य छैन । त्यसैले, गृहपति ! (तिमि) अगाडिनै बढेर जाऊ ! अगाडिनै बढेर जाऊ ! !”

यस पछि अन्धकार लोपभई आलोक प्रादुर्भाव भयो । अनि डरले जिरीङ्गीएका अनाथपिण्डक गृहपतिको मनबाट डर हट्यो ।

दोश्रो पटक पनि आलोक अन्तरधान भयो अन्धकार उत्पन्न भयो र अनाथपिण्डक गृहपति जिरिङ्गीई डराउन थाले । दोश्रो पटक पनि शिवक यक्षले अधिक जस्तै कुराको आवाज सुनाए । यस पछि अन्धकार लोप भयो, आलोक प्रादुर्भाव भयो । डरले जिरीङ्गीएका अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा जुन डर थियो सो पनि दूर भयो ।

तेश्रो पटक पनि आलोक अन्तरधान भयो, अन्धकार उत्पन्न भयो र अनाथपिण्डक गृहपति जिरिङ्ग भई डराउन थाले । तेश्रो पटक पनि शिवक-यक्षले अधि भनेको जस्तै कुराको आवाज सुनाए । यस पछि पुनः अन्धकार लोप भयो, आलोक प्रादुर्भाव भयो । अनि डरले जिरीङ्गीएका अनाथपिण्डक गृहपतिको मनबाट डर हटेर नै गयो । त्यस पछि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ शीत-वन थियो त्यहाँ गए ।

त्यस बखतमा भगवान् रातको प्रत्युष सप्रयमा उठी, खुला ठाउँमा चक्रमण (टहलनु) गरी रहनु भएको थियो । अनाथपिण्डक गृहपति आइरहेको टाढैबाट देखी, भगवान् बुद्ध चक्रमण-स्थलबाट ओल्हाँ बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यस पछि भगवान्ले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई यसो भन्नु भयो—“हे सुवत्त ! (यता) जाऊ !”

अनाथपिण्डक गृहपति, 'भगवान्‌ले मलाई मेरो नाम लिई बोलाउंदा हुनुहुन्छ' भन्दै बडो खुशी भई, हर्षले गद् गद् भई जहाँ भगवान्‌ हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवान्‌को चरण-कमलमा शीरले ढोगी उनले भगवान्‌सँग "भन्ते ! भगवान्‌ सुखपूर्वकं निदाउनु भयो होला ?" भनी सोधे ।

भगवान्‌ले उत्तर दिनु भयो :—

- १—“सब्बदावे सुखंसेति ब्राह्मणो परिनिब्बुतो ।
यो नल्लिम्पति कामेसु सीतिभूतो निरूपधि ॥
- २—“सञ्ज्ञा आसत्तियो छेत्वा विनेय्य हृदये दरं ।
उपसन्तो सुखंसेति सन्ति पप्पुय्य चेतसांति ॥”

अर्थ :—

१—“जो निर्वाण प्राप्त ब्राह्मण (पाप नभएको), जो काम वासनामा लिप्त छैन र द्वेष रहित, शीतल भई बस्दछ उ सदैव आराम-पूर्वक निदाउँछ ।

२—“चित्तमा परम शान्ति प्राप्तगरी जसले हृदयको दुःखलाई हटाई सबै आसक्तलाई छेदनगरी सकेको छ, उ नै उपशान्त भई आराम-पूर्वक निदाउँछ ।”

यस पछि अनाथपिण्डक गृहपतिलाई आनुपूर्विकथा भन्नुहुँदै

१. यहाँसम्मको कुरा सं. नि. I पृ. २१२: सुदत्तमुत्तमा पनि समुल्लेख भएको छ ।

भगवान्ले — वान-कथा, शील-कथा, स्वर्ग-कथा, कामविषयको अवगुण, रुच्छता, संक्लिष्टता तथा नैऋत्म्यताको आनिसंस (गुण) प्रकाश गर्नु भयो । जत्र अनाथपिण्डक गृहपतिको चित्त उपयुक्तछ, मृदुछ, नीवरण रहितछ, हर्षित तथा प्रसन्नछ भनी भगवान्ले थाहा पाउनु भयो अनि वहाँले जुन स्वयं प्राप्तगर्नु भएको धर्महो त्यही धर्म प्रकाश गर्नु भयो— “यो दुःखहो, यो दुःखको समुदयहो, यो दुःखको निरोध (निर्वाण) हो र यो दुःख निरोधको मार्गहो ।” जस्तै सुकिलो वस्त्रमा रङ्गले रात्ररी समात्छ त्यस्तैगरी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सोही आसनमै विरज, वीतमल, धर्मचक्षु प्राप्त भयो र “जे जति समुदय धर्मका हुन् ती जन्मै निरोध धर्म हुन्” भन्ने ज्ञान पनि भयो । त्यसपछि अनाथपिण्डक गृहपतिले — दृष्टधर्म, प्राप्तधर्म, विदितधर्म र धर्मको गहिरोपनलाई बुझि-सके पछि—निःशंकी, निश्चिन्त तथा वैशारद्य भई धर्मकोबारे कसैको सहायता नचाहिने भइसकेपछि—भगवान्सँग यसरी प्रार्थना गरे :—

“धन्य, भन्ते ! धन्य, भन्ते !! जस्तो घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिदा - आंखा हुनेहरूले रूप देखे ऊँ—तपाइ भगवान्ले अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म तपाइको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि मलाई आजीवनसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नु-होस् ! भोलिको निम्ति भिक्षुसङ्घ सहित तपाइले मेरो निम्तो पनि स्वीकार गर्नु होस् !”

भगवान्ले तूष्णिभावद्वारा निम्तो स्वीकार गर्नु भयो ।

अनाथपिण्डक गृहपति भगवान्‌ले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको कुरा बुझी आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

राजगृहवासी सेठले “अनाथपिण्डक गृहपतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोलिको निम्ति निम्तो गरे ” भन्ने खबर सुनी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई यसो भने :—

“भो गृहपति ! तपाइले भोलिको निम्ति बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्त्याउनु भएकोछ । तपाइ यहाँ आगन्तुक हुनुहुन्छ । म तपाइलाई कामकाज गर्ने मानिसहरू दिनेछु जसले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको लागि भोजन समेत तयारगारि दिनेछन् ।”

“भो गृहपति ! भयो ठीकछ; भोजन तयारगर्नको निम्ति मसँग मानिसहरू छन् ” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिले जवाफ दिए ।

मगध राजा सेनीय बिम्बिसारले पनि “अनाथपिण्डक गृहपतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई भोलिको निम्ति निम्तो गरे” भन्ने खबर सुनी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भने :—

‘हे गृहपति ! तिमिले भोलिको निम्ति भगवान् प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई निम्तो दिएकाछौ । तिमि यहाँ आगन्तुक हौ । बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको लागि भोजन तयार पानको निम्ति म तिमिलाई मानिस दिनेछु ।’

अनाथपिण्डक :—‘भो वेव ! भइहाल्यो, बुद्ध प्रमुख भिक्षु-सङ्घको लागि भोजन तयारपार्ने मानिसहरू मसँगै छन् ।’

अनाथपिण्डक गृहपतिले त्यस रात बितिसके पछि राजगृहवासी सेठको घरमा प्रणीत खाद्य भोज्य तयारपार्न लगाई भगवान्लाई समयको सूचना पनि दिन पठाए—‘भन्ते ! समय भयो, भोजन तयारछ ।’

भगवान् पूर्वाह्न समय चीवर पहिरो पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ राजगृहवासी सेठको घरहो त्यहाँ जानु भई भिक्षुसङ्घ सहित बिच्छुघाइ राखेको आसनमा बस्नु भयो । अनाथपिण्डक गृहपतिले पनि बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खाद्य भोज्य आफ्नै हातले सन्तर्पित गरी भोजनद्वारा तृप्तगराए । त्यस पछि भगवान्ले पात्र एक छेउमा राखिसक्नु भएपछि अनाथपिण्डक एक छेउमा बसी भगवानसँग यस्तो प्रार्थना गर्न लागे :—

‘भन्ते ! भिक्षुसङ्घ सहित श्रावस्तीमा वर्षावास गर्नुहुन मेरो निम्तो स्वीकार गर्नु होस् !’

‘हे गृहपति ! तथागत शून्यागारमा अभिरमण गर्छ ।’

‘भगवान् ! मैले कुरा बुझें, सुगत ! कुरा बुझें ।’

यसपछि भगवान्ले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा सम्प्रहर्षित गराई आसनबाट उठी फर्कनु भयो ।

त्यस बखत अनाथपिण्डक गृहपतिका कुराहरू रात्ररी सुन्ने धेरै साथी तथा मित्रहरू थिए । आफ्नो काम सकिए पछि अनाथपिण्डक गृहपति राजगृहबाट श्रावस्ती फर्केर गए । बाटैका छेउमा घरहुने मानिसहरूलाई अनाथपिण्डक गृहपतिले यसो भने :—

“हे आर्यहरू ! लोकमा बुद्ध उत्पन्न भइसक्नु भएको छ । मैले वहाँलाई निम्तो गरी आएको छु । वहाँ यही बाटो भएर पाल्नु हुनेछ । अतः तिमीहरूले आरामहरू बनाऊ ! विहारहरू बनाऊ ! दान-वस्तुहरू तयार गर !”

ती मानिसहरूले पनि अनाथपिण्डक गृहपतिको कुरा सुनी आराम र विहारहरू बनाए, दान-वस्तुहरू पनि तयार गरे ।

श्रावस्ती नगरमा पुगिसकेपछि अनाथपिण्डक गृहपतिले श्रावस्तीको चारैतिर ठाउँ हेरी विचार गरे :—“भगवान्लाई कता बसाउनु उचित हुनेछ ? त्यस्तो ठाउँ उचित हुनेछ जुन ठाउँ गाउँबाट धेरै टाढा पनि नहोस्, न धेरै नगिच नै; यातायातको सुविधा पनि होस्, इच्छुकहरूलाई आउन सजिलो पनि होस्; दिनमा अल्प-भौड र रातमा अल्प-शब्द र अल्प-घोष होस्; मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट दूर होस्, रहस्यमय काम गर्ने मनुष्यहरूलाई पाएक पर्ने जस्तो निर्जन स्थानहोस् र जुन ठाउँमा बास गर्दा ध्यानगर्न समेत उपयुक्त हुनसकोस् ।”

यसै बखत अनाथपिण्डक गृहपतिले जेत कुमारको त्यस्तै उद्यान देखे जो उपरोक्त गुणले युक्तथियो । अनि उनले जेत कुमारकहाँ गई भने :—

“भो आर्यपुत्र ! मलाई तपाइको उद्यान आराम बनाउनको निम्ति दिनुहोस् ।”

“हे गृहपति ! यो उद्यान अदेय छ, कोटी रुपैयाँ बिच्छ्याइ दिइता पनि दिन सकिन्न ।”

“भो आर्यपुत्र ! मैले उद्यान लिईसकें ।”

“हे गृहपति ! लिएको छैन ।”

“लियो कि लिएन” भनी व्यवहारिक-महामात्य (न्यायाधीश) संग सोधे । महामात्यले भने :—

“भो आर्यपुत्र ! तपाइले मोल भन्नु भएको हुँदा उद्यान लिएको ठहरिन्छ ।”

अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले गाडामा हिरण्य ल्याई जेतवनमा कोटी हिरण्य^१ बिच्छ्याइ दिए । पहिलो पटक ल्याएको हिरण्य जेतवनमा बिच्छ्याउँदा एक कोठाको ठाउँ जत्रै ठाउँलाई पुगेन र अनाथपिण्डक गृहपतिले मानिसहरूलाई—“हे भणे ! जाऊ ! हिरण्य ल्याऊ ! यो ठाउँमा बिच्छ्याइ दिनेछु ।”

त्यस बाखत जेत कुमारको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“यो गृहपतिले यत्तिका हिरण्य परित्याग गरिसके भने यो काम मामुलि होओइन होला ।”

१. जेतवनमा बिच्छ्याउन १८ कोटि हिरण्य (सुवर्णमय रुपैयाँ) लागेको थियो भनी अ. क. मा उल्लेख छ—पृ. ९०१

यति मनमा सोची जेत कुमारले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई
 भने :—

“हे गृहपति ! भइहाल्यो, त्यो ठाउँमा बिच्छ्याउन नलगाए
 पनि हुन्छ । त्यो ठाउँ मलाई बेऊ, मेरो दान हुनेछ ।”

अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले “यो राजकुमार नामीभन्नु
 सबैले यिनलाई चिन्दछन् ; यस्ता नामी आनुभास सम्पन्न व्यक्ति
 यस धर्ममा प्रसन्न हुनु राम्रो हो” भनी विचार गरी त्यो ठाउँ जेत
 कुमारलाई नै दिए । जेत कुमारले त्यस ठाउँमा कोठा^१ बनाइ दिए ।

अनाथपिण्डक गृहपतिले पनि जेतवनमा विहारहरू^२, परिवेणहरू
 (प्राङ्गण सहित भएका घरहरू), भण्डारहरू, उपस्थान शालाहरू
 (सभागृह, Hall for attendance), अग्नि शालाहरू, (पानी
 तताउने घरहरू), कप्पियकारकहरू^३ बस्ने कुटीहरू, चर्बीहरू, चक्रमण
 (टहलने) स्थानहरू, चक्रमण-शालाहरू, पानीखाने ठाउँहरू, पानीघर-
 हरू, स्नान घरहरू, स्नान गृहशालाहरू, पुष्करीणीहरू र मण्डपहरू बनाउन
 लगाए^४ ।

×

×

×

१. साततले प्रासाद बनाइ दिए—अ. क. पृ. ९०१

२. भिक्षुहरू बस्ने आश्रमलाई ‘विहार’ भन्दछन् ।

३. भिक्षुहरूको हेरचाह गर्नेहरूलाई ‘कप्पियकार’ भनिन्छ ।

४. समन्तप्रासादिका अनुसार ८ करिस प्रमाण भूमि भागमा

अर्थात् २० एकड जमिनको भागमा निर्माणकार्य गरे—पृ. ९०२

मूल पालि :—

२-जैतवन विहार दान

भगवान् चारिकागदं क्रमशः श्रावस्ती नगरमा पुगी अनाथपिण्डिक गृहपतिको जैतवन विहारमा बस्नुभएको थियो^१ ।

अनि अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि अनाथपिण्डिक गृहपतिले भगवान्संग निवेदन गरे :—

“भन्ते ! भोलि भगवान् प्रमुख भिक्षुसङ्घको निम्ति मेरो निम्तो स्वीकार गर्नु होस् !”

भगवान्ले तूष्णिभावद्वारा निम्तो स्वीकार गर्नु भयो ।

भगवान्ले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको बुझी अनाथपिण्डिक गृहपति आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए । त्यस रात बितिसकेपछि अनाथपिण्डिक गृहपतिले प्रणीत खाद्य भोज्य तयारगरी भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए—

“भन्ते ! समय भयो, भोजन तयार छ ।”

त्यसपछि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर धारण गरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ अनाथपिण्डिक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभई भिक्षुसङ्घ सहित बिच्छ्याइरालेको आसनमा बस्नु भयो । अनाथपिण्डिक गृहपतिले भगवान् प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले

१. चुल्ल व. पृ. २५८: जैतवनविहारानुमोदना ।

प्रणीत खाद्य भोज्य सन्तर्पित गरी, भोजनद्वारा संतृप्तगराए । भोजनो-
परान्त भगवान्‌ले पात्र एक छेउमा राख्नु भएपछि अनाथपिण्डक गृहपति
एक छेउमा बसे । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले भगवान्‌सँग निम्न
कुरा सोधे : —

“भन्ते ! जेतवन विहारबारे मैले के कस्तो व्यवहार गर्नु
पर्ला ?”

“त्यसो भए, हे गृहपति ! जेतवन विहार चतुर्दिशाबाट आए
नआएका सङ्घको निम्ति प्रतिष्ठित गरीदौ ।”

“हवस्” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिले जेतवन विहार चतुर्दि-
शाबाट आए नआएका सङ्घको निम्ति प्रतिष्ठित गरी दिए अर्थात्
अर्पण गरे ।

यसपछि भगवान्‌ले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई निम्न गाथाद्वारा
अनुमोदन गर्नु भयो :—

- १ — “सीतं उण्हं पटिहन्ति ततो वालमिगानि च ।
सरिसपे च मकसे सिसिरे चापि वुट्टियो ॥
- २ — “ततो वातातपे घोरा सञ्जातो पटिह्व्वति ।
लेणत्थं च सुखत्थं च भायितुं च विपस्सितुं ॥
- ३ — “विहारदानं सङ्गस्स अगं बुद्धेन वण्णितं ।
तस्माहि पण्डितो पोसो सम्पस्सं अत्थमत्तनो ॥

- ४—“विहारे कारये रम्मे वासयत्थ बहुस्सुते ।
तेसं अन्नं च पानं च वत्थसेनासनानि च ॥
- ५—“ददेय्य वजुभूतेसु विप्पसन्नेन चेतसा ।
ते तस्स धम्मं देसेन्ति सब्बदुक्खा पनूदन् ।
यं सो धम्मं इधब्बाय परिनिब्बाति अनासवो’ति ॥”

अर्थ :—

१—“जाडो र गर्मीलाई हटाउँछ, क्रूर जानवरहरूबाट पनि बचाउँछ; सर्प, लामखुट्टे र शिशिर हावा र वर्षादिबाट पनि बचाउँछ ।

२—“घोर हावा र गर्मीबाट बचाउँछ । बस्नको लागि, ध्यान गर्नको लागि र विपश्यना^१ भावना गर्नका लागि पनि सुखावह हुन्छ ।

३,४,५—“सङ्घलाई विहारदान दिनु ‘अप्रदानहो’ भनी बुद्धद्वारा पनि वर्णितछ । आफ्नो हितलाई ध्यानमा राख्ने पण्डित पुरुषले रमणीय विहारहरू बनाई, त्यसमा बहुश्रुतहरू राखी, उनीहरूको निमित्त अन्न, पान, घस्त्र र शयनासनको प्रबन्ध गरी, ऋजु भएका (सङ्घ) लाई प्रसन्न चित्तले दान दिउन् । उनीहरूले (सङ्घले) उनलाई (दातालाई) सबै दुःखबाट मुक्तहुने उपदेश दिन्छन् र जुन धर्मोपदेश अबबोध गरी यसै जन्ममा अनासूव भई परिनिर्वाण हुनसक्छ ।”

१. अनित्य, दुःख, अनात्म भनी ध्यान गर्नेलाई विपश्यना भावना भनिन्छ ।

यी गाथाद्वारा अनुमोदन गरी भगवान् आसनबाट उठी फर्केर जानु भयो ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

३-दान कथा

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवानलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । अनि उनलाई भगवान्ले यसो भन्नु भयो :—

“हे गृहपति ! भोजन दानदिवा आर्य भ्रावकले प्रतिप्राहकलाई निम्न चार कुरा पनि दिएको ठहर्दछ :—

“(१) आयु दिएको हुन्छ, (२) वर्ण दिएको हुन्छ, (३) सुख आराम दिएको हुन्छ र (४) शक्ति दिएको हुन्छ ।”

“आयु दिएर आयुके भागी हुन्छ, वर्ण दिएर वर्णके भागी हुन्छ, सुख दिएर सुखके भागी हुन्छ, र शक्ति दिएर शक्तिके भागी हुन्छ—दिव्य-लोक तथा मनुष्य लोकमा पनि । अतः भोजन दानदिवा प्रतिप्राहकलाई उक्त चार कुरा पनि आर्यभ्रावकद्वारा दिइएको हुन्छ ।”

१. अं. नि-४. पृ. ६७: सुदत्तमुत्तं ।

यसपछि पुनः गाथा भन्नु भयो :—

१—“थो सञ्चतानं परदत्त भोजिनं,
कालेन सक्कच्च ददाति भोजनं ।
चत्तारि ठानानि अनुप्पवेच्छति,
आयुं च वर्णं च सुखं बलं च ॥

२ - “सो आयुदायी वर्णदायी, सुखं बलं ददो नरो ।
दीघायु यसवा होति, यत्थ यत्थूपपज्जती’ति ॥”

अथ :—

१ — “जसले अकलि दिएको मात्र भोजन गर्ने र काय र वचन-
द्वारा संघम गर्नेलाई यथासमय सत्कारपूर्वक भोजन दान दिन्छ, उसले
त्यसलाई आयु, वर्ण, सुख र शक्ति समेत गरी चार कुरा प्रदान गरेको
ठहर्दछ ।

२—“आयु दिने, वर्ण दिने, सुख र शक्ति प्रदान गर्ने पुरुष जहाँ
जहाँ जन्मिन्छ, त्यहाँ त्यहाँ उ दीर्घायु तथा यशवान् पनि हुन्छ ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

४—प्रार्थनाले मात्र स्वर्गलाभ हुन सक्तैन

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो

त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । अनि भगवान्ले एक छेउमा बसेका अनथपिण्डिक गृहपतिलाई भन्नु भयो :—

‘हे गृहपति ! यो लोकमा इष्ट, कान्त र मनाप भएका पाँच धर्म (वस्तु) हरू दुर्लभ छन् । कुन पाँच भने ? —

“(१) यो लोकमा इष्ट, कान्त र मनापहुने ‘आयु’ दुर्लभ छ, (२) इष्ट, कान्त र मनापहुने ‘वर्ण’ दुर्लभ छ, (३) इष्ट, कान्त र मनापहुने ‘सुख’ दुर्लभ छ, (४) इष्ट, कान्त र मनापहुने ‘यश’ दुर्लभ छ र (५) इष्ट, कान्त र मनापहुने ‘स्वर्ग’ पनि दुर्लभ छ । यही पाँच वस्तुहरू हुन् जुन यो लोकमा दुर्लभ छन् ।

‘हे गृहपति ! लोकमा दुर्लभ भएका र इष्ट, कान्त, मनाप भएका यी पाँच वस्तुहरू आयाचना र प्रार्थना गर्नाले मात्र प्राप्त हुन सक्छन् भनी म भन्दैन । यदि यी पाँच इष्ट—कान्त—मनाप भएका, लोकमा दुर्लभ भएका वस्तुहरू आयाचना र प्रार्थना गरेर मात्र प्राप्त हुने भए यहाँ कसलाई केको परिहानी हुनेछ र ?

१—‘हे गृहपति ! ‘आयु’ को कामना गर्दै, आयुको आयाचना वा अभिनन्दन गरी आयुको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निम्ति उपयुक्त छैन । ‘आयु’ चाहने आर्यश्रावकले आयु-दायी प्रतिपदामा (मार्गमा) लाग्नु पर्छ । आयु-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र आयुलाभ हुनसक्छ । यसरी उ दिव्य वा मानुषीय आयु-लाभी हुनसक्छ ।

१. अं. नि-५, पृ. ३१२: इदमुत्तं ।

२—“हे गृहपति ! ‘वर्ण’ को कामना गर्दै, वर्णको आयाचना वा अभिनन्दन गरी वर्णको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निम्ति उपयुक्त छैन । ‘वर्ण’ चाहने आर्यश्रावकले वर्ण-दायी प्रतिपदामा लाग्नुपर्छ । वर्ण-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र वर्णलाभ हुनसक्छ । यसरी उ दिव्य वा मानुषीय वर्ण-लाभी हुनसक्छ ।

३—‘हे गृहपति ! ‘सुख’ को कामना गर्दै, सुखको आयाचना वा अभिनन्दन गरी सुखको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निम्ति उपयुक्त छैन । सुख चाहने आर्यश्रावकले सुख-दायी प्रतिपदामा लाग्नुपर्छ । सुखदायी प्रतिपदामा लागे मात्र सुख लाभ हुनसक्छ । यसरी उ दिव्य वा मानुषीय सुख-लाभी हुनसक्छ ।

४—‘हे गृहपति ! ‘यश’ को कामना गर्दै, यशको आयाचना वा अभिनन्दन गरी यशको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निम्ति उपयुक्त छैन । ‘यश’ चाहने आर्यश्रावकले यश-दायी प्रतिपदामा लाग्नुपर्छ । यश-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र यश लाभ हुनसक्छ । यसरी उ दिव्य वा मानुषीय यश-लाभी हुनसक्छ ।

५—‘हे गृहपति ! ‘स्वर्ग’ को कामना गर्दै, स्वर्गको आयाचना वा अभिनन्दन गरी स्वर्गको अभिलाषा गर्नु आर्यश्रावकको निम्ति उपयुक्त छैन । ‘स्वर्ग’ चाहने आर्यश्रावकले स्वर्ग-दायी प्रतिपदामा लाग्नुपर्छ । स्वर्ग-दायी प्रतिपदामा लागे मात्र स्वर्ग लाभ हुनसक्छ । यसरी उ स्वर्ग-लाभी हुनसक्छ ।”

उक्त कुरा भनि सक्नु भएपछि फेरि निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो :—

१—“आयुं वर्णं यसं किति, समं उच्चा कुलीनतं ।
रतियो पथयानेन, उलारा अपरापरा ।
अप्पमादं पसंसन्ति, पुब्बकिरियासु पण्डिता ॥

२—“अप्पमत्तो उभो अत्थे, अधिगण्हाति पण्डितो ।
दिट्ठेव धम्मै च यो अत्थो, यो चत्थो सम्परायिको ।
अत्थाभिसमया धीरो, पण्डितो ति पवुञ्चती ति ॥”

अर्थ :—

१—“आयु, वर्ण, यश, कीर्ति स्वर्ग, उच्चकुलीनता र अरू
ठुल-ठूला रतिसम्पत्तिको प्रार्थनागर्ने पुरुष पुण्यकार्यमा अप्रमत्त हुनु प्रशं-
सनीय छ ।

२—“अप्रमादी हुने पण्डितले इहलोकार्थ र परलोकार्थ—यी
दुवै अर्थ अधिग्रहण गर्छन् । यसरी अर्थलाभ गर्ने धीर नै ‘पण्डित’ कह-
लाउँछ ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

५—पञ्चभय

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो

त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवान्ले निम्न कुरा भन्नु भयो :—

“हे गृहपति ! पाँच भय-त्रास र वैरभावलाई न त्याग्ने व्यक्तिलाई ‘बुःशील’ भन्छन् र उ नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छ । कुन पाँच भने ?—

‘(१) प्राणीघात, (२) अविज्ञादान, (३) काम-मिथ्याचार, (४) मृषावाद र (५) सुरा-मेरय-मद्यपान—यी पाँच भय-त्रास र वैरभावलाई^२ नत्याग्ने व्यक्तिलाई ‘बुःशील’ भन्छन् र उ नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।’

“हे गृहपति ! पाँच भय-त्रास र वैरभावलाई त्याग्ने व्यक्तिलाई ‘शीलवान्’ भन्छन् र उ सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ । कुन पाँच भने ?—

‘(१) प्राणीघात, (२) अविज्ञादान, (३) काम-मिथ्याचार, (४) मृषावाद र (५) सुरा-मेरय-मद्यपान—यी पाँच भय, त्रास र वैरभावलाई त्याग्ने व्यक्तिलाई ‘शीलवान्’ भन्छन् र उ सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।’

“(१)हे गृहपति ! जुन प्राणीहितक पुरुषलाई प्राणीघातको कारणले गर्दा यस जन्ममा भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ,

१. अं. नि-५. पृ. ४५०: वेरसुत्तं ।

२. प्राणीघातादि पाँच बुःशील काम गर्नेहरूको चित्तमा भय त्रास र वैरभाव भएको हुन्छ । अतः यस्ता कामलाई त्यागनुपर्छ ।

सम्परायिक भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ र मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; प्राणीघातकर्म त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने कारण हुँदैन, न सम्परायिक भय-त्रासको सामना गर्नु पर्ने कारण नै हुन्छ, न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी प्राणीघातलाई त्यागीबस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।

“(२) हे गृहपति ! जुन अदिघ्नादायी पुरुषलाई अदिघ्नादानको कारणले गर्दा यस जन्ममा भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ, सम्परायिक भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ र मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; अदिघ्नादान (चोरी) कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने कारण हुँदैन, न सम्परायिक भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने नै हुन्छ, न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी अदिघ्नादानलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।

“(३) हे गृहपति ! जुन काममिथ्याचारी पुरुषलाई काम मिथ्याचारको कारणले गर्दा यस जन्ममा ... दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; काम मिथ्याचार कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नुपर्ने कारण हुँदैन, ... न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी काम

मिथ्याचारलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।

“(४) हे गृहपति ! जुन मृषावादी पुरुषलाई मृषावादीको कारले गर्दा यस जन्ममा ... दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; मृषावाद कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, ... न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी मृषावादलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।

“(५) हे गृहपति ! जुन सुरा-मेरय-मद्यपायी पुरुषलाई मद्य-पानको कारणले गर्दा यस जन्ममा ... दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव समेत हुन्छ; सुरा-मेरय-मद्यपान कर्मलाई त्याग्ने पुरुषलाई यस जन्ममा त्यस्तो भय-त्रास र वैरभावको सामना गर्नु पर्ने कारण हुँदैन, ... न त मानसिक दुःख दौर्मनस्य प्रतिसंवेदनानुभव नै हुन्छ । यसरी सुरा-मेरय-मद्यपानलाई त्यागी बस्ने पुरुषको भय-त्रास र वैरभाव उपशान्त भएको हुन्छ ।”

उक्त कुरा भनिसक्नु भएपछि पुनः निम्न गाथा प्रकाश गर्नु भयो :—

- १—“यो पाणमतिपातेति, मुसावादं च भासति ।
लोके अदिन्नं आदियति, परदारं च गच्छति ॥
- २—“सुरामेयपानं च, यो नरो अनुयुञ्जति ।
अप्पहाय पञ्च वेरानि, दुस्सीलो इति वुच्चति ।
कायस्स भेदा दुप्पक्खो, निरयं सोपपज्जति ॥

- ३—“यो पाणं नातिपातेति, मुसावादं न भासति ।
लोके अदिन्नं नादियति, परदारं न गच्छति ।
४—“सुरामेरयपानं च, यो नरो नानुयुञ्जति ।
पहाय पञ्च वेरानि, सीलवा इति वुञ्चति ।
कायस्स भेदा सप्पब्बो, सुगतिं सोपपज्जतीति ॥”

अर्थ :—

१,२—“जसले यो लोकमा प्राणीघात गछं, मृषावाद बोल्छ, चोरी गछं, परदारगमन गछं र सुरापान गर्ने काममा लागिरहन्छ; पञ्च भय-त्रास र वैरभाव न त्यागेको हुनाले उसलाई ‘दुःशील’ भन्दछन् । उ मिबुद्धि भई मृत्युपछि नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।

३,४—“जसले यो लोकमा प्राणीघात गर्दैन, मृषावाद बोल्दैन, चोरी गर्दैन, परदारगमन गर्दैन र जो सुरापान गर्ने काममा पनि लाग्दैन; पञ्च भय-त्रास र वैरभावलाई त्यागेको हुनाले उसलाई ‘शीलवान्’ भन्दछन् । उ प्रज्ञावान् भई मृत्युपछि सुगतिमा पनि उत्पन्न हुन्छ ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

६-गृही-कर्तव्य

एक समय अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा

१. अं. नि-४. पृ. ६८: गिहिसामीचिसुत्तं ।

बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवान्‌ले निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! चार धर्म (कर्तव्य) द्वारा सम्पन्न भएको आर्य-
श्रावकलाई गृही-कर्तव्य पालनगरी यशलाभी र स्वर्गगामी मार्गमा
लागेको भन्न सकिन्छ । कुन चार धर्म (कर्तव्य) भने ?—

“(१) यहाँ आर्यश्रावकले भिक्षुसङ्घलाई चीवरद्वारा
प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ, (२) भिक्षा भोजनद्वारा प्रत्युपस्थान
गरेको हुन्छ, (३) शयनासनद्वारा प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ र (४)
गिलानप्रत्यय अर्थात् भैषज्यपरिष्कारद्वारा प्रत्युपस्थान गरेको हुन्छ ।
यिनै चार धर्म (कर्तव्य) द्वारा सम्पन्न भएको आर्यश्रावकलाई नै
गृही-कर्तव्य पालनगरी यशलाभी र स्वर्गगामी मार्गमा लागेका भन्द
छन् ।”

पुनश्च निम्न गाथा सुनाउनु भयो :—

- १—“गिहिसामीचिपटिपदं, पटिपञ्जन्ति पण्डिता ।
सम्मगते सीलवन्ते, चीवरेण उपट्टिता ॥
२—“पिण्डपातसयनेन, गिलानपचचयेन च ।
तेसं दिवा च रत्तो च, सदा पुञ्चं पवड्ढति ।
सगं च कमतिट्टानं, कम्मं कत्वान भद्दंति ॥”

अर्थ :—

१—“पण्डित गृहस्थीहरूले गृही-कर्तव्य पालनगरी सम्पन्न
शीलवान्‌हरूलाई चीवरद्वारा उपस्थान गर्छन् ।

२—“मिक्षा-भोजनद्वारा, शयनासनद्वारा र गिलानप्रत्यय अर्थात् औषधी उपचारद्वारा उपस्थान गच्छन् । यसरी रात दिन पुष्य बढने भद्रकार्य गरी उनिहरू स्वर्गलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छन् ।”

[यो उपदेश सुनी अनाथपिण्डक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :—

७--चार गृही-सुख

एक दिन आनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवान्ले निम्न उपदेश सुनाउनु भयो :—

“हे गृहपति ! गृही-कामभोगीले निम्न चार सुख समय समयमा उपलब्ध गर्नु पर्छ । कुन चार भने ?—

‘(१) अस्ति-सुख अर्थात् ‘छ’ भन्ने सुख, (२) भोग-सुख, (३) अ-ऋण-सुख र (४) निरवद्य-सुख ।’

“(१) हे गृहपति ! ‘अस्ति-सुख’ भनेको केहो भने—यहाँ कुलपुत्रको आफ्नो उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना

१. अं. नि-४. पृ ७३: आनप्यसुत्तं ।

बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्ति हुन्छ । 'मेरो आफ्नै उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्ति छ' भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ । यसैलाई 'अस्ति-सुख' अर्थात् 'छ' भन्ने सुख भनिएको हो ।

“(२) हे गृहपति ! 'भोग-सुख' भनेको केहो भने — यहाँ कुलपुत्रले आफ्नो उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्तिको उपभोग पनि गर्छ, पुण्यादिकार्य पनि गर्छ । 'मैले आफ्नै उत्थान-बल-वीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मपूर्वक कमाइराखेको धार्मिक-सम्पत्तिबाट आफुले पनि उपभोग गरिरहेको छु, पुण्यादिकार्य पनि गरिरहेको छु' भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ । यसैलाई 'भोग-सुख' भनी भनिएको हो ।

“(३) हे गृहपति ! 'अ-ऋण-सुख' भनेको केहो भने — यहाँ कुलपुत्रले कसैलाई पनि थोरै वा धेरै ऋण तिर्नु पर्ने हुँदैन । 'कसैलाई पनि थोरै वा धेरै ऋण तिर्नु पर्ने छैन' भनी मनमा चिताउँदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ । यसैलाई 'अ-ऋण-सुख' भनी भनिएको हो ।

“(४) हे गृहपति ! 'निरवद्य-सुख' भनेको केहो भने — यहाँ आर्यश्रावक निरवद्य (निर्दोष) कायकर्मले युक्तभएको हुन्छ, निरवद्य शचीकर्मले युक्तभएको हुन्छ, निरवद्य मनः कर्मले युक्तभएको हुन्छ ।

‘निरवद्य कायकर्मले युक्तछु, निरवद्य वचीकर्मले युक्तछु, निरवद्य मनः कर्मले युक्तछु’ भनी मनना चिताउंदा उसलाई अपार सुखानुभव र सौमनस्यानुभव हुन्छ । यसैलाई ‘निरवद्य-सुख’ भनी भनिएको हो ।

‘हे गृहपति ! यिनं चार सुखलाई गृही कामभोगीले समय सम-यमा उपलब्ध गर्नु पर्दछ ।’

तत्पश्चात् पुनः निम्न गाथा सुनाउनु भयो :—

- १—“आनण्यसुखं ब्रह्म^१, अधो अस्थिसुखं परं^२ ।
भुञ्जं भोगसुखं मरुचो, ततो^३ पञ्चा विपस्सति ॥
२—“विपस्समानो जानाति, उभो भोगे सुमेधसो ।
अनवज्जसुखस्सेतं, कलं नाग्घति^४ सोलसि^५ति ॥”

अर्थ :—

१—“अ-ऋणसुखलाई जानी, अस्तिसुखलाई पनि जानी मनु-प्यले भोगसुख अनुभव गर्नुपर्छ, त्यसपछि प्रज्ञा-दृष्टिले हेर्नुपर्छ ।

२—“यसरी हेरी मेधावी भई बुबं सुख अर्थात् निरवद्य सुख र अरू बाँकी तीन सुखहरू मध्ये, निरवद्य सुखको अगाडि अरू तीनसुखहरू सोह्र भागमा एक भाग जतिको पनि मूल्य छैन भन्ने पनि थाहा पाउँछ ।”

[यी उपदेश सुनी अनाथपिण्डिक गृहपति प्रसन्न भए ।]

×

×

×

१. रोमनमा: कत्वान । २. रोमनमा: सरे ।

३. रोमनमा: तथो । ४. रोमनमा: नग्घति ।

मूल सूत्र :—

८—सम्पत्तिको सदुपयोग

एक समय अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवान्ले निम्न कुरा भन्नु भयो :—

“हे गृहपति ! इष्ट, कान्त र मनाप भएका चार धर्महरू (कुराहरू) यो लोकमा दुर्लभ छन् । कुन चार भने ?—

चार सम्पत्ति—“(१) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक मलाई इष्ट, कान्त र मनाप भएको ‘भोगसम्पत्ति लाभ होस्’ भन्ने यो पहिलो इष्ट-कान्त-मनाप भएको धर्म (कुरा) लोकमा दुर्लभछ ।

‘(२) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति लाभहुनेलाई, ‘ज्ञाति सहित र उपाध्याय सहित यशलाभ होस्’ भन्ने यो दोश्रो इष्ट-कान्त-मनाप भएको कुरा लोकमा दुर्लभछ ।

‘(३) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति लाभगरी ज्ञाति-सहित र उपाध्याय सहित यशलाभ हुनेले ‘म चिरकालसम्म बाँच्न पाऊँ, दीर्घायु हुनपाऊँ’ भन्ने यो तेश्रो इष्ट-कान्त-मनाप भएको कुरा लोकमा दुर्लभछ ।

१. अं. नि-४. पृ. ६९ : पत्तकम्मसुत्तं ।

‘(४) हे गृहपति ! धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति लाभगरी ज्ञाति सहित, उपाध्याय सहित यशपति लाभगरेको हुन्छ र चिरकालसम्म बाँची दीर्घायु लाभ पनि गरी, ‘मरणपछि सुगति स्वर्गलोकमा पुग्न सकियोस्’ भन्ने यो चौथो इष्ट-कान्त-मनाप भएको कुरा लोकमा दुर्लभछ ।’

“यी (उक्त) चार...लोकमा दुर्लभ धर्महरूले निम्न चार कुराको लाभार्थ नजिक पुन्याइ दिन्छन् :—

‘(१) श्रद्धा-सम्पदा, (२) शील-सम्पदा, (३) त्याग-सम्पदा र (४) प्रज्ञा-सम्पदा ।’

चारसम्पदा—१—‘हे गृहपति ! श्रद्धा-सम्पदा भनेको केहो भने—यहाँ आर्यश्रावक श्रद्धालु हुन्छ र तथागतको बोधीमा यस्तो श्रद्धा राख्छ—‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, ... र वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ यसैलाईनै ‘श्रद्धा-सम्पदा’ भनिन्छ ।

२—‘हे गृहपति ! शील-सम्पदा भनेको केहो भने—यहाँ आर्यश्रावक, प्राणीघातबाट अलग रहेको हुन्छ, अदिग्नादानबाट अलग रहेको हुन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग रहेको हुन्छ, मृषावादबाट अलग रहेको हुन्छ तथा सुरा, मेरय, मद्य, प्रमादस्थानबाट पनि अलग रहेको हुन्छ । यसैलाईनै ‘शील-सम्पदा’ भनिन्छ ।

३—‘हे गृहपति ! त्याग-सम्पदा भनेको केहो भने—यहाँ आर्यश्रावक निर्लोभी हुन्छ, त्यागी हुन्छ, शुद्ध-हातले दानकार्यमा अग्रसर

१. हेर तल बुद्धानुस्मृतिमा ।

भई याचक-पात्र हुन्छ, दानसंविभाजनमा दत्तचित्त भई घर बस्छ । बसैलाईनै 'त्याग-सम्पदा' भनिन्छ ।

४—“हे गृहपति ! प्रज्ञा-सम्पदा भनेको केहो भने—(१) अभिध्याविषम लोभाभिभूत अर्थात् लोभमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्य (नगनुर्पने) कामगर्छ, कृत्य (गनुर्पने) काम गर्दैन । अकृत्यकाम गनलि र कृत्यकाम नगनलि यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (२) व्यापादा-भिभूत अर्थात् द्वेष भावमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्यकाम गनलि र कृत्यकाम नगनलि यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (३) थीनमिद्धाभिभूत अर्थात् शारीरिक तथा मानसिक आलस्यपनमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्य काम गनलि र कृत्यकाम नगनलि यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (४) उद्धञ्जुकुकुञ्चाभिभूत अर्थात् शारीरिक र मानसिक चञ्चलपनमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्यकाम गनलि र कृत्यकाम नगनलि यश र सुख विध्वंश हुन्छ । (५) विचिकिञ्छाभिभूत अर्थात् शंका-उत्संकांमा वशीभूत भई बस्दा अकृत्यकाम गर्छ, कृत्यकाम गर्दैन । अकृत्यकाम गनलि र कृत्यकाम नगनलि यश र सुख विध्वंश हुन्छ ।

“हे गृहपति ! सां आर्यश्रावकले अभिध्याविषमलोभ चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी — चित्तको उपक्लेश अभिध्या विषमलोभलाई हटाउँछ । व्यापाद् चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी — चित्तको उपक्लेश व्यापदलाई हटाउँछ । थीनमिद्ध चित्तको 'उपक्लेश हो' भनी जानी — चित्तको उपक्लेश थीनमिद्धलाई हटाउँछ । उद्धञ्जुकुकुञ्च चित्तको

“उपक्लेश हो’ भनी जानी—चित्तको उपक्लेश उद्धच्चकुक्कुच्चलाई हटाउँछ । विचिकिच्छा चित्तको ‘उपक्लेश हो’ भनी जानी—चित्तको उपक्लेश विचिकिच्छालाई हटाउँछ ।

“हे गृहपति ! जव आर्यश्रावकको—अभिध्याविषमलोभ चित्तको ‘उपक्लेश हो’ भनी जानी ‘अभिध्याविषमलोभ चित्तोपक्लेश’ प्रहीण हुन्छ, व्यापाद चित्तको ‘उपक्लेश हो’ भनी जानी ‘व्यापाद विषमलोभ चित्तोपक्लेश’ प्रहीण हुन्छ, थीनमिद्ध चित्तको ‘उपक्लेश हो’ भनी जानी, ‘थीनमिद्ध चित्तोपक्लेश’ प्रहीण हुन्छ, उद्धच्चकुक्कुच्च चित्तको ‘उपक्लेश हो’ भनी जानी ‘उद्धच्च कुक्कुच्च चित्तोपक्लेश’ प्रहीण हुन्छ र विचिकिच्छा चित्तको ‘उपक्लेश हो’ भनी जानी ‘विचिकिच्छा चित्तोपक्लेश’ प्रहीण हुन्छ, तब सो आर्यश्रावकलाई महाप्राज्ञ, पृथुक्तप्राज्ञ, अपाथदर्शी र प्रज्ञासम्पन्न भनिन्छ । यसैलाईनै ‘प्रज्ञासम्पदा’ भनिन्छ ।

“हे गृहपति ! सो आर्यश्रावकले उत्थानबलवीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपाज्जन गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा निम्न चार उपयुक्त कामहरू गर्छ । कुन चार भने—

सदुपयोग— १— “उत्थानबलवीर्यद्वारा, ... उपाज्जन गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई सुखीपाछं, हृष्ट-पुष्टगरी बलियोपाछं तथा राम्ररी सुख परिहरण गर्छं; पुत्र, भार्या, दाश, कामदारहरूलाई पनि सुखीपाछं, हृष्ट-पुष्टगरी बलियोपाछं तथा राम्ररी सुख परिहरण गराउँछं; इष्ट मित्र साथीहरूलाई पनि सुखीपाछं, हृष्ट-पुष्टगरी बलियोपाछं तथा राम्ररी सुख परिहरण गराउँछं । यसरी सो आर्यश्रावकले

भोगसम्पत्तिद्वारा यो पहिलो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ, युक्तियुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।

२ — “फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्ति-बाट कुनै कारणले आइपने — आगोको आपद, पानीको आपद, राजाको आपद, चोरको आपद अथवा अप्रिय अनधिकारी व्यक्तिको आपदादि— आपदहरूका रोकावटकालागि पहिलेनै रक्षात्मक कामको व्यवस्थाका निमित्त धन व्ययगर्छ, आफुलाई सुरक्षित राख्छ । यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो दोश्रो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ, युक्तियुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।

३ — “फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्ति-द्वारा — (१) ज्ञाति-बली, (२) अतिथी-बली, (३) पूर्वप्रेत-बली, (४) राज-बली तथा (५) देव-बली इत्यादि पञ्चबली^१ कार्य पनि गर्छ । यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो तेश्रो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।

४ — “फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा, ... उपार्जन गरेको भोगसम्पत्ति-द्वारा — अप्रमादी भई क्षान्तिशीलमा बसेका, आत्मदमनका साथ आत्म-शान्ति भएका, परिनिर्वाणको बाटोमा लागेका र उँभोजाने बाटोमा लागेका श्रमण, ब्राह्मण (श्रेष्ठ) हरूलाई — दान दिन्छ — जुनकार्य उसको

१. पञ्चबलीको अर्थ हिंसा युक्त बलीकार्य होइन परन्तु ज-जसलाई जुनरूपले सेवा, स्वागत, पुण्यदान, शुल्कदान तथा हिसारहित पूजागर्नु हो ।

निम्ति स्वर्गगामी, सुखविपाकी र विशिष्ट स्वर्गदायी पनि हुन्छ । यसरी सो आर्यश्रावकले भोगसम्पत्तिद्वारा यो चौथो उपयुक्त काम पूरा गरेको हुन्छ, युक्तियुक्तकाम पूरा गरेको हुन्छ तथा समुचित परिभोग पनि गरेको हुन्छ ।

“हे गृहपति ! यसरी सो आर्यश्रावकले आफ्नो उत्थानबलवीर्यद्वारा, बाहुबलद्वारा तथा पतिनाबगाई धर्मतापूर्वक उपाजन गरेको भोगसम्पत्तिद्वारा यिनै चार उपयुक्त कामहरू गरेको हुन्छ ।

“यी चार उपयुक्त काममा बाहेक अरु कुनै काममा भोगसम्पत्ति खर्च हुन्छ भने—त्यस्तालाई—‘अकारणमा, अनुपयुक्त ठाउँमा, व्यर्थमा खर्च भएको’ भनी भनिन्छ र यी चार उपयुक्त कामहरूमा भोगसम्पत्ति खर्च हुन्छ भने—त्यस्तालाई—‘सकारणमा, उपयुक्त ठाउँमा, सार्थक काममा खर्च भएको’ भनी भनिन्छ । यसप्रकार गरिएको खर्चलाई ‘भोगसम्पत्तिको सदुपयोग’ भनी भन्दछन् ।”

त्यसपछि पुनः गाथा भन्नु भयो :—

- १—“भुक्ता भोगा भता भञ्जा, वितिष्णा आपदासु मे ।
उद्धग्गा दक्खिणा दिन्ना, अथो पञ्चबलीकता ।
उपट्टिता सीलवन्तो, सब्बता ब्रह्मचारयो ॥
- २—“यदत्थं भोगं इच्छेय्य, पण्डितो घरमावसं ।
सो मे अत्थो अनुप्पत्तो, कतं अननुतापियं ॥
- ३—“एतं अनुस्सरं मञ्चो, अरियधम्मो ठितो नरो ।
इषेव नं पसंसन्ति, पेच्च सग्गे पमोदती’ति ॥”

अर्थ :—

१—“भोगसम्पत्ति अनुभोग गरेकोछु, पालन-पोषण गर्नु पर्ने अर्थात् भृत्यलाई पालन-पोषण गरेकोछु, आपदबाट पनि उत्तीर्ण भएकोछु; उँभोलानेलाई (भ्रमण-ब्राह्मणलाई) दान दक्षिणा दिएकोछु, पञ्चबली कार्य र संयमी, ब्रह्मचारी तथा शीलवान्लाई उपस्थान पनि गरेकोछु ।

२—“पण्डितभई घरमाबस्नेलाई जुन कामको निमित्त भोग-सम्पत्ति चाहिन्थ्यो, सो कामको लागि सम्पत्ति पनि प्राप्तछ र त्यसद्वारा अनुताप गर्नु नपर्ने काम पनि गरेकोछु ।

३—“आर्य-धर्ममा प्रतिष्ठितभई, उपरोक्त पुण्यकार्यको अनुस्मरण गरी बस्ने पुरुष यसलोकमा पनि प्रशंसित छ र मृत्युपछि स्वर्गलोकमा पनि प्रमुदित हुनेछ ।”

[यो उपदेश सुनी अनाथपिण्डक गृहपति प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :—

६-प्रीतिमय-जीवन

एकदिन अनाथपिण्डक गृहपति पाँचशय उपासकहरूका साथ अहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक

छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवान्‌ले
निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! तिमीहरूले भिक्षुसङ्घलाई चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्यं परिष्कारद्वारा उपस्थान गरिरहेकाछौ । परन्तु ‘हामीले भिक्षुसङ्घलाई चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्यंपरिष्कारद्वारा उपस्थान गरिरहेकाछौं’ भनी यत्तिले मात्र सन्तोष मान्न हुँदैन । किन्तु यस्तो पनि सोचनुपर्छ कि—‘कुनै उपायद्वारा हामीहरू पनि समय समयमा प्रविवेक (ध्यान) मय प्रीति प्राप्तगरी बसेका छौं कि छैनौं ?”

यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्‌लाई यस्तो निवेदन गर्नु भयो :—

“भन्ते ! आश्चर्य, अद्भुत, कति सुभाषित !! भगवान्‌ले—‘हे गृहपति ! तिमीहरूले भिक्षुहरूलाई चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भैषज्यं परिष्कारद्वारा उपस्थान गरिरहेकाछौ; यत्तिले मात्र सन्तोष मान्न हुन्न किन्तु यस्तो पनि सोचनु पर्छ कि—‘कुनै उपायद्वारा हामीहरू पनि समय समयमा प्रविवेक (ध्यान) मय प्रीति प्राप्तगरी बसेकाछौं कि छैनौं ?’ भनी जुन कुरा आज्ञागर्नु भयो त्यो सारंनै सुभाषित छ ।

“भन्ते ! जुन समय आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्तगरी बस्छन् त्यस समयमा उसमा निम्न पाँच कारणहरू हुँदैनन् । जस्तै :—

१. अं. नि-५. पृ. ४५२ : पीतिसुत्तं ।

१ — 'जो कामसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।

२ — 'जो कामसंयुक्त सुख-सौमनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।

३ — 'जो अकुशलसंयुक्त दुःख-दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।

४ — 'जो अकुशलसंयुक्त सुख-सौमनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।

५ — 'जो कुशलसंयुक्त दुःख-दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन ।'

“भन्ते ! जुन समयमा आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्तगरी बस्छ त्यस समयमा उसमा यी (उक्त) पाँच कारणहरू हुँदैनन् ।”

“साधु ! साधु ! ! सारिपुत्र, जुन समय आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्तगरी बस्छ, त्यस समयमा उसमा यी (उक्त) पाँच कारणहरू हुँदैनन् र जो कामसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो... र जो कुशलसंयुक्त दुःख दौर्मनस्य हो सो पनि त्यस समयमा हुँदैन । जुन समयमा आर्यश्रावक प्रविवेक-प्रीति प्राप्तगरी बस्छ त्यस समयमा उसमा उक्त पाँच कारणहरू हुँदैनन् ।”

x

x

x

१. बौद्ध साहित्यमा 'साधु ! साधु !' भन्ने शब्द 'ठीकछ, राम्रोछ, असलछ, धन्यहो' भन्ने भाव व्यक्तार्थ प्रयोग भएको पाइन्छ ।

मूल सूत्र :—

१०—बिरामी अनाथपिण्डक

श्रावस्तीमा^१ ।

त्यसबखत अनाथपिण्डक गृहपति बिरामी तथा दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले एक पुरुषलाई बोलाई—“हे पुरुष ! तिम्रो भाऊ, तिम्रो जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँ गई मेरो बचनले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा वन्दना गरेर—‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति सारं बिरामीछ, तथा सारं दुःखीछ । उ आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्छ’ भनेर पुनः यस्तो निवेदन गर—‘भो भन्ते ! यदि अनुकम्पाराखी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपति छ त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र पाल्नुभए बेश हुने थियो ।”

“हवस् भन्ते^२ !” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसी यस्तो निवेदन गर्‍यो :—

“भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति सारं बिरामी हुनुहुन्छ तथा दुःखी पनि । वहाँले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दना गर्नु भएकोछ । यस्तो पनि निवेदन गर्नुहुन्छ कि—‘भो भन्ते ! अनुकम्पाराखी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपति छ त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र पाल्नुभए बेश हुने थियो ।”

१. सं. नि-५. पृ. ३२४ : पठम अनाथपिण्डकसुत्तं ।

२. भन्ते भनी सम्बोधन गर्ने चलन भिक्षुहरूलाई मात्र नभई आफुले मान्नपर्ने अरूलाई पनि भनिएको पालि साहित्यमा पाइन्छ ।

आयुष्मान्, सारिपुत्रले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नु भयो ।

अनि आयुष्मान्, सारिपुत्र पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरो पात्र-चीवर ग्रहणगरी आयुष्मान्, आनन्द सहित अरू श्रमणहरूलाई पछाडि राखी, जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थानहो त्यहाँ जानुभई बिच्छ्याई राखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यसपछि आयुष्मान्, सारिपुत्रले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नु भयो :—

“हे गृहपति ! क्षमनीय तथा यापनीय छौ ? दुःखवेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ त ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ नि ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय तथा यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ, घटेको छैन; बढेकै धेरै देखिन्छ, घटेको देखिन्न ।”

Dhamma.Digital

सारिपुत्रोपदेश

बुद्धगुण—“हे गृहपति ! जुनरूपले बुद्धप्रति अप्रसाद युक्त चित्त हुँदा, यहाँ अभ्युत्तवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात, तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो अप्रसादचित्त तिमीमा छैन । बुद्धप्रति—‘वहाँ भगवान्, अरहत, हुनुहुन्छ, सम्यक्, सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्याचरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यका शास्ता हुनुहुन्छ तथा भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने अटलश्रद्धा पनि तिमीमा छँदैन । यदि

तिमीले आफुमा भएको बुद्धप्रतिको अटलश्रद्धालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो बेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

धर्मगुण — ‘हे गृहपति ! जुनरूपले धर्मप्रति अप्रसादयुक्त चित्त हुँदा, यहाँ अभ्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो अप्रसादचित्त तिमीमा छैन । धर्मप्रति—‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, प्रत्यक्षणीय छ, अ-कालिक छ, ‘आऊ, हेर !’ भन्न योग्य छ, औपनयिक (निर्वाण नजिक पुऱ्याउने) छ तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ’ भन्ने अटलश्रद्धा पनि तिमीमा छँदैछ । यदि तिमीले आफुमा भएको धर्मप्रतिको अटलश्रद्धालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो बेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

सङ्घगुण—‘हे गृहपति ! जुनरूपले सङ्घप्रति अप्रसादयुक्त चित्त हुँदा, यहाँ अभ्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो अप्रसादचित्त तिमीमा छैन । सङ्घप्रति — ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्नछ, ऋजुप्रतिपन्नछ, निर्वाणमार्गमा प्रतिपन्नछ, अनुकूल मार्गमा प्रतिपन्नछ; यिनै चारजोडा अर्थात् आठ पुद्गलहरू भगवान्का श्रावकसङ्घ हुन्, जो पूजनीय छन्, पाहुना बनाउन योग्य छन्, दक्षिण्य छन्, हातजोरी नमस्कारगर्न योग्यछन्, तथा लोकवासीका निम्ति पुण्य-क्षेत्र पनि हुन्’ भन्ने अटलश्रद्धा पनि तिमीमा छँदैछ । यदि तिमीले आफुमा भएको सङ्घप्रतिको अटलश्रद्धालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो बेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

आर्य-शील — ‘हे गृहपति ! जुनरूपको दुःशीलताले युक्त हुँदा, यहाँ अभ्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुन-

सक्छ, त्यस्तो बुद्धशीलता तिम्रो छैन । तिम्रो अखण्ड, अखिन्न, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामर्शित तथा समाधि-संवर्तनिक आर्यकान्त शील छंदैछन् । यदि तिम्रो आफुमा भएको ती अखण्ड, ...समाधिसंवर्तनिक आर्यकान्त शीललाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्त शान्त भएर जानसक्छ ।

दशांगिकमार्ग—(१) 'हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यादृष्टि युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्यादृष्टि तिम्रो छैन । तिम्रो सम्यक्दृष्टि छ । यदि तिम्रो आफुमा भएको सो सम्यक्दृष्टिलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्त शान्त भएर जानसक्छ ।

(२) 'हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यासङ्कल्प युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्यासङ्कल्प तिम्रो छैन । तिम्रो सम्यक्सङ्कल्प छ । यदि तिम्रो आफुमा भएको सो सम्यक्सङ्कल्पलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्त शान्त भएर जानसक्छ ।

(३) 'हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यावाचा युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्यावाचा तिम्रो छैन । तिम्रो सम्यक्वाचानै छ । यदि तिम्रो आफुमा भएको सो सम्यक्वाचालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्त शान्त भएर जानसक्छ ।

(४) 'हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्याकर्म युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ,

त्यस्तो मिथ्याकर्म तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्कर्मनै छ । यदि तिमीले आफुमा भएको सो सम्यक्कर्मलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

(५) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्याजीविका युक्त हुँदा यहाँ अश्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्याजीविका तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्जीविकानै छ । यदि तिमीले आफुमा भएको सो सम्यक्जीविकालाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

(६) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्याव्यायाम (वीर्य) युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्याव्यायाम तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्व्यायाम (वीर्य) नै छ । यदि तिमीले आफुमा भएको सो सम्यक्व्यायामलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

(७) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यास्मृति युक्त हुँदा यहाँ अश्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्या-स्मृति तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्-स्मृतिनै छ । यदि तिमीले आफुमा भएको सो सम्यक्-स्मृतिलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

(८) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्यासमाधि युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान्, पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्यासमाधि तिमीमा छैन । तिमीमा सम्यक्समाधि नै छ ।

यदि तिमिले आफुमा भएको सो सम्यक्समाधिलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

(९) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्याज्ञान युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्याज्ञान तिम्रो छैन । तिम्रो सम्यक्ज्ञान नै छ । यदि तिमिले आफुमा भएको सो सम्यक्ज्ञानलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।

(१०) “हे गृहपति ! जुनरूपको मिथ्या-विमुक्ति युक्त हुँदा, यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन मृत्युपछि अपाय, ...तथा नर्कमा उत्पन्न हुनसक्छ, त्यस्तो मिथ्या-विमुक्ति तिम्रो छैन । तिम्रो सम्यक्-विमुक्ति नै छ । यदि तिमिले आफुमा भएको सो सम्यक्-विमुक्तिलाई राम्रोसँग मननगरी हेरेको खण्डमा तिम्रो वेदना तुरन्तै शान्त भएर जानसक्छ ।”

यति उपदेश सुनिसकेपछि अनाथपिण्डक गृहपतिको वेदना तुरन्तै शान्त भएर गयो र आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्दलाई क्षीर भोजन अर्पित गरे । आयुष्मान् सारिपुत्रले भोजन सिध्याएर एक छेउमा पात्र राख्नु भएपछि अनाथपिण्डक गृहपति एक स्यानो आसनलिएर एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले निम्न गाथाद्वारा अनुमोदन गर्नु भयो :—

१—“यस्मि सद्वा तथागते, अचला सुप्पतिट्ठिता ।

सीलं च यस्स कल्याणं, अरियकन्तं पसंसितं ॥

२—“सङ्घे पसादो यस्सस्थि, उजुभूतं च दस्सनं ।

अदल्लिहो ति तं आहु, अमोघं तस्स जीवितं ॥

३—“तस्मा सद्धं च शीलं च, पसादं धम्मदस्सनं ।
अनुयुञ्जेथ मेधावी, सरं बुद्धानसासनंति ॥”

अर्थ :—

१—“जसको श्रद्धा तथागतप्रति अचल र सुप्रतिष्ठित छ, जसको कल्याण शील, आर्यकान्त र प्रशंसित छ;

२—“जसको चित्त ऋजु, दर्शनीय र सङ्गमा प्रसन्न छ, त्यस्ताको जीवनलाई अ-दरिद्र र अमोघ भनिन्छ ।

३—“त्यसैले मेधावी पुरुषहरू बुद्ध र धर्मको अनुस्मरणगदें श्रद्धा, शील, प्रसन्नता र धर्मदर्शनमा अनुयुक्त होऊन् ।”

यी गाथाद्वारा अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई अनुमोदनगरी आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो ।

त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दसँग भगवान्ले सोध्नुभयो :—

“हे आनन्द ! यस्तो मध्यान्ह समयमा कहाँबाट आइरहेछौ ?”

“भन्ते ! आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो प्रकारले अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई अववाद-उपदेश गर्नुभयो” भनी भगवान्लाई जम्मैकुरा सुनाउनुभयो ।

“हे आनन्द ! सारिपुत्र पिण्डित हुन्, महाप्राज्ञ हुन्, जहाँ कि...
चार स्रोताप्रत्यङ्गलाई दश आकारले विभाजनगरी बताइदिए ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

११—कति दान-पात्र छन् ?

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिले भगवान्सँग प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! लोकमा कति दक्षिण्य छन् ? कुन ठाउँमा दान दिनुपर्छ ?”

“हे गृहपति ! लोकमा शैक्ष र अशैक्ष^२ दुइ दक्षिण्य छन् । यही दुइ दक्षिण्य हुन्, जहाँ दानदिन योग्य छ ।”

यति भन्नु भएपछि पुनः गाथा भन्नु भयो :—

“सेखो असेखो च इममि लोके,
आहुनेय्या यजमानानं होन्ति ।
ते उज्जुभूता कायेन, वाचाय उद चेतसा,
खेतं तं यजमानानं, एत्थ दिन्नं महप्फलं ॥”

१. अं. नि-२ पृ. ६०: सच्चित्तवग्गो ।

२. स्रोतापन्नादि चार मार्गहरूमा लागेकालाई ‘शैक्ष’ र अरहन्त-फल प्राप्त गरिसकेकालाई ‘अशैक्ष’ भनिन्छ ।

अर्थ :—

“यो लोकमा शैक्ष र अशैक्ष दुइ यजमानहरूका आहुनेय्य (स्वागत योग्य) हुन्, उनीहरू काय, वाक् र चित्तले ऋजु हुन्छन् र यजमानहरूको क्षेत्र समान भएको हुँदा— यहाँ दानदिनु महत्फलदायी हुन्छ ।”

[यति कुरा सुनेपछि अनाथपिण्डिक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

१२-भद्राभद्र मरण

एक समय अनाथपिण्डिक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवान्ले निम्न कुरा सुनाउनु भयो :—

‘हे गृहपति ! चित्त सुरक्षित भएनभने काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि सुरक्षित हुँदैन । असुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म र मनः-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुन्छ । रागादि क्लेशद्वारा भिजेको काय-कर्म, वची-कर्म र मनः-कर्म दूषित हुन्छ । दूषित काय-कर्म, वची-

१. अं. नि-३. पृ. २४२: अरविखतसुत्त ।

कर्म, र मनः-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले हुँदैन अभद्ररूपले नै हुन्छ ।

“हे गृहपति ! जस्तो कि—रात्ररी छाना नछाएको घरको घुँरो पनि असुरक्षित हुन्छ, मूसीहरू पनि असुरक्षित हुन्छन् र भित्ता पनि असुरक्षित हुन्छ; धुँरोबाट पनि पानी पस्छ, मूसीहरूबाट पनि पानी पस्छ र भित्ता पनि मिज्छ; धुँरो पनि कुहिन्छ, मूसीहरू पनि कुहिन्छन् र भित्ता पनि गल्छ ।

“हे गृहपति ! यस्तैगरी चित्त सुरक्षित नहुँदा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मनः-कर्म पनि सुरक्षित हुन्न । असुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मनः-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुन्छ । रागादि क्लेशद्वारा भिजेका काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म दूषित हुन्छ । दूषित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले हुँदैन अभद्ररूपले नै हुन्छ ।

“हे गृहपति ! चित्त सुरक्षित भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि सुरक्षित हुन्छ । सुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म र मनः-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि वची-कर्म पनि र मनः-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुँदैन । रागादि क्लेशद्वारा नभिजेको काय-कर्म, वची-कर्म र मनः-कर्म दूषित हुँदैन । दूषित नभएको काय-कर्म, वची-कर्म र मनः-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले नै हुन्छ अभद्ररूपले हुँदैन ।

“हे गृहपति ! जस्तो कि—रात्ररी छाना छाएको घरको घुँरो

पनि सुरक्षित हुन्छ, मुसीहरू पनि सुरक्षित हुन्छन्, र भित्ता पनि सुरक्षित हुन्छ; धुरीमा पनि पानी पस्दैन, मुसीहरूमा पनि पानी पर्दैन र भित्ता पनि भिज्दैन; धुरी पनि कुहिंदैन, मुसीहरू पनि कुहिंदैनन् र भित्ता पनि गल्दैन ।

“हे गृहपति ! यस्तैगरी चित्त सुरक्षित हुँदा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मनः-कर्म पनि सुरक्षित हुन्छ । सुरक्षित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि तथा मनः-कर्म पनि रागादि क्लेशद्वारा भिजेको हुँदैन । रागादि क्लेशद्वारा नभिजेको काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म दूषित हुँदैन । अदूषित काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको मृत्यु, भद्ररूपले नै हुन्छ । अभद्ररूपले हुँदैन ।

[यति कुरा सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्रः—

१३—दश-कामभोगीहरू

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो^१ ।

१. अं. नि-१०, पृ. २४१: कामभोगीमुत्तं ।

अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवान्ले निम्न कुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! दश-कामभोगीहरू लोकमा विद्यमान् छन् । कुन दश भने ?—

a (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस^१ तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ र साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफुलाई सुखी र बलियोपार्छ, न बाँड्छ न त पुण्यकार्य नै गर्छ ।

a (२) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ र साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा केवल आफुलाई मात्र सुखी र बलियोपार्छ तर बाँड्दैन, न त पुण्यकार्य नै गर्छ ।

a (३) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ र साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपार्छ, बाँड्छ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छ ।

b (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस र अ-साहस (साहस कर्म विना), धर्म र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति

१. धर्माधर्मको वास्ता नराखी जुनसुकै तरिकाले भए पनि भोग-सम्पत्ति मात्र उपार्जन गर्न कोशिस गर्ने ।

खोजीगर्छं र साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफुलाई सुखी र बलियोपाछं, न बाँडछ्छं न त पुण्यकार्य नै गर्छं ।

b (२) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं र साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा केवल आफुलाई मात्र सुखी र बलियोपाछं तर बाँडदैन, न त पुण्यकार्य नै गर्छं ।

b (३) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं र साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ्छं पनि पुण्यकार्य पनि गर्छं ।

c (१) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहस विना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं र साहसविना धर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफुलाई सुखी र बलियोपाछं, न बाँडछ्छं, न त पुण्यकार्य नै गर्छं ।

c (२) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं र साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा केवल आफुलाई मात्र सुखी र बलियोपाछं तर बाँडदैन, न त पुण्यकार्य नै गर्छं ।

c (३) “हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं र साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजीगरेको

भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छ ।

d (१) 'हे गृहपति ! यहाँ एकथरी कामभोगीले साहसविना-अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ र साहसविना-अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि, पुण्यकार्य पनि गर्छ । त्यो कामभोगी त्यस भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको पनि हुन्न, मूर्च्छित पनि हुन्न, न डुबिनैरहेको हुन्छ बल्कि अवगुण देखने र मुक्ति-चाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छ ।

निन्दा-प्रशंसा—& १—'हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफुलाई सुखी र बलियोपाछं, न बाँडछ, न त पुण्यकार्य नै गर्छ; त्यस्तालाई—तीन-कारणले निन्दा गर्छन् । 'साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्तिको खोजीगर्छ' भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । 'न आफुलाई सुखी र बलियोपाछं' भनी यो दोश्रो कारणले निन्दा गर्छन् । 'न बाँडछ न त पुण्य नै गर्छ' भनी यो तेश्रो कारणले पनि निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी तीनै कारणले निन्दित हुन्छ ।

& २—'हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई भने सुखी र बलियोपाछं तर बाँडदैन, पुण्यकार्य पनि गर्दैन; त्यस्तालाई—दुई कारणले निन्दा गर्छन् र एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ' भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । आफु-

साई सुखी र बलियोपाछं' भनी यो एक कारणले प्रशंसा गर्छन् ।
 'बाँडदैन, पुण्यकार्य पनि गर्दैन' भनी यो दोश्रो कारणले निन्दा गर्छन् ।
 यसरी सो कामभोगी बुद्ध कारणले निन्दित र एक कारणले प्रशंसित हुन्छ ।

६३—“हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस तथा अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छ; त्यस्तालाई—एक कारणले निन्दा गर्छन्, बुद्ध कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'साहस तथा अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ' भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । 'आफुलाई सुखी र बलियोपाछं' भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'बाँडछ, पनि पुण्यकार्य पनि गर्छ' भनी यो दोश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी एक कारणले निन्दित र बुद्ध कारणले प्रशंसित हुन्छ ।

६१—“हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफुलाई सुखी र बलियोपाछं, न बाँडछ, न त पुण्यकार्य नै गर्छ; त्यस्तालाई—एक कारणले प्रशंसा र तीन कारणले निन्दा गर्छन् । 'साहसविना धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ' भनी यो एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । साहस र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ' भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । 'आफुलाई सुखी र बलियोपाछं' भनी यो दोश्रो कारणले निन्दा गर्छन् । 'न बाँडछ, न त पुण्यकार्य नै गर्छ' भनी यो तेस्रो कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी एक कारणले प्रशंसित र तीन कारणले निन्दित हुन्छ ।

b २—“हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई भने सुखो र बलियोपाछं तर बाँडदैन, पुण्यकार्य पनि गर्दैन; त्यस्तालाई— बुइ कारणले प्रशंसा गर्छन्, बुइ कारणले निन्दा गर्छन् । ‘असाहस र धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘साहस र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘आफुलाई सुखी र बलियोपाछं’ भनी यो दोश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘न बाँडछ, न त पुण्यकार्य नै गर्छं’ भनी यो दोश्रो कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी बुइ कारणले प्रशंसित र यी बुइ कारणले निन्दित हुन्छ ।

b ३—“हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहस र असाहस, धर्म र अधर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छं; त्यस्तालाई— तीन कारणले प्रशंसा र एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहस रहित धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘साहस र अधर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छं’ भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘आफुलाई सुखी र बलियोपाछं’ भनी यो दोश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘बाँडछ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छं’ भनी यो तेस्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी तीन कारणले प्रशंसित र एक कारणले निन्दित हुन्छ ।

c १—“हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा न आफुलाई सुखी र

बलियोपाछं, न बाँडछ, न त पुण्यकार्यं नं गच्छं; त्यस्तालाई—एक कारणले प्रशंसा र बुझ कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगच्छं’ भनी यो एक कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘न आफुलाई सुखी र बलियोपाछं’ भनी यो पहिलो कारणले निन्दा गर्छन् । ‘न बाँडछ, न त पुण्यकार्यं नं गच्छं’ भनी यो दोश्रो कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी एक कारणले प्रशंसित र बुझ कारणले निन्दित हुन्छ ।

८२—‘हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई भने सुखी र बलियोपाछं तर बाँडदैन, पुण्यकार्य पनि गर्दैन; त्यस्तालाई—बुझ कारणले प्रशंसा गर्छन् र एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगच्छं’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘आफुलाई सुखी र बलियोपाछं’ भनी यो दोश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘न बाँडछ, न पुण्यकार्यं गच्छं’ भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यो बुझ कारणले प्रशंसित र एक कारणले निन्दित हुन्छ ।

८३—‘हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि पुण्यकार्यं पनि गच्छं, किन्तु उ सो भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुन्छ, मूर्छित भएको हुन्छ, डुबिरहेको हुन्छ र अवगुण नदेख्ने तथा मुक्ति नचाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छं; त्यस्तालाई—तीन कारणले प्रशंसा गर्छन् र एक कारणले निन्दा गर्छन् । ‘साहस रहित धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगच्छं’ भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । ‘आफु-

लाई सुखी र बलियोपाछं' भनी यो दोश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'बाँडछ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छ' भनी यो तेश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'किन्तु उ भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुन्छ, ... मुक्ति नचाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छ' भनी यो एक कारणले निन्दा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी तीन कारणले प्रशंसित र एक कारणले निन्दित हुन्छ ।'

d १—'हे गृहपति ! यहाँ जो त्यो कामभोगीले साहसविना-धर्मतापूर्वक खोजीगरेको भोगसम्पत्तिद्वारा आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि पुण्यकार्य पनि गर्छ र भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुन्न, मूर्छित भएको हुन्न, डुबिरहेको हुन्न र अवगुण देखेको हुन्छ तथा मुक्ति चाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; त्यस्ता कामभोगीलाई—चारै कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'साहसविना-धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ' भनी यो पहिलो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'आफुलाई सुखी र बलियोपाछं' भनी यो दोश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'बाँडछ पनि, पुण्यकार्य पनि गर्छ भनी यो तेश्रो कारणले प्रशंसा गर्छन् । 'भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको हुँदैन, मूर्छित हुँदैन, डुबिरहेको हुँदैन र अवगुण देखेको हुन्छ तथा विमुक्ति चाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छ' भनी यो चौथो कारणले पनि प्रशंसा गर्छन् । यसरी सो कामभोगी यी चारै कारणले प्रशंसित हुन्छ ।

'हेगृहपति ! यी नै (उक्त) दश-कामभोगीहरू लोकमा विद्यमान छन् । यी दश-कामभोगीहरूमा जो कामभोगी साहसविना धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगर्छ र साहसविना धर्मतापूर्वक भोगसम्पत्ति खोजीगरी आफुलाई पनि सुखी र बलियोपाछं, बाँडछ पनि, पुण्यकार्य पनि गर्छ र भोगसम्पत्तिमा बाँधिएको पनि हुन्न, मूर्छित हुन्न, डुबिरहेको

हुस बल्कि अन्नगुण देखनेभई, मुक्ति चाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; सोही कामभोगी ती दश-कामभोगीहरू मध्येमा अग्र, श्रेष्ठ प्रमुख, उत्तम र प्रवर ठहरिन्छ ।

“हे गृहपति ! जस्तै - गाइबाट दूध दूधबाट दही, दहीबाट नौनी, नौनीबाट घ्यू, घ्यूबाट घ्यूकोमण्ड अग्र देखिन्छ त्यस्तै - यी (उक्त) दश-कामभोगीहरू मध्येमा जो कामभोगी साहसविना धर्मतापूर्वक ..., मुक्ति चाहनेभई सम्पत्ति परिभोग गर्छ; सोही कामभोगी ती दश-कामभोगीहरू मध्येमा अग्र, ... प्रवर ठहरिन्छ ।”

[यी कुरा सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

x

x

x

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

१४-स्रोतापन्न लक्षण

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे^१ । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई भगवान्ले निम्न कुरा सुनाउनु भयो :—

१. अं. नि-९ पृ. ४६: पठमवेरसुत्तं ।

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको (अ) पाँच भय र वंशभावहरू उपशान्त हुन्छन्, र (आ) चार स्रोतापत्यङ्गहरूले सुसम्पन्न हुन्छन्, तब उसले चाहेमा आफुले आफैलाई यस्तो भन्नसक्छ, प्रकाशगर्न सक्छ कि— ‘म नरकगतिबाट मुक्तछु, तिरश्चिनगतिबाट मुक्तछु, प्रेतगतिबाट मुक्तछु, अपायगतिबाट मुक्तछु; म स्रोतापन्नहुँ अविनिपातीहुँ र निश्चितपूर्वक सम्बोधिपरायण पनि हुँ ।’

“(अ) कुन पाँच भय र वंशभावहरू उपशान्त भएका हुन्छन् भने ?— हे गृहपति ! प्राणातिपाती र प्राणातीपातको कारणले जुन यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वंशदि र मानसिक दुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; प्राणातिपातबाट विरतरहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वंशदि तथा मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । अदिघ्नादायी र अदिघ्नादानको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; अदिघ्नादानबाट विरत रहँदा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । काममिथ्याचारी र काममिथ्याचारको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; काममिथ्याचारबाट विरत रहँदा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । मृषावादी र मृषावादको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; मृषावादबाट विरत रहँदा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । सुरामेरय मद्य प्रमादस्थायी र सुरामेरय मद्य प्रमादस्थानको कारणले जुन यसै जन्ममा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य हुन्छ; सुरामेरय मद्य प्रमादस्थानबाट विरत रहँदा ... मानसिक दुःख-दौर्मनस्य उपशान्त हुन्छ । यिनै पाँच भय-वंशबाट उपशान्त भएको हुन्छ ।

बुद्धगुण—“(आ) कुन चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न भएको हुन्छ भने—हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ—‘वहाँ भगवान् अरहन्त हुनुहुन्छ, सम्यक् सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्याचरण सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत (असल ठाउँमा पुग्नु भएको) हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’

धर्मगुण—“यहाँ आर्यश्रावक धर्मप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ—‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, प्रत्यक्षणीयछ, अ-कालिक छ, ‘आऊ, हेर !’ भन्न योग्य छ, औपनयिक (निर्वाण नजिक पुग्दाउने) छ तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ ।’

सङ्घगुण—“यहाँ आर्यश्रावक सङ्घप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ—‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्नछ, ऋजुप्रतिपन्नछ, ज्ञेयमार्ग प्रतिपन्नछ, उपयुक्तमार्ग प्रतिपन्नछ; यिनै चार जोडा अर्थात् आठ पुद्गलहरू भगवान्का श्रावकसङ्घ हुन्, जो पूजनीय छन्, पाहुना बनाउन योग्य छन्, दक्षिण्य छन्, हातजोरी नमस्कार गर्न योग्य छन्, र लोकवासीका निम्न पुण्यक्षेत्र समान पनि छन् ।’

आर्यशील—“यहाँ आर्यश्रावक आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न भएको हुन्छ अर्थात् उसको शील—अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामशित तथा समाधिसंवर्तनिक हुन्छ । यिनै चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न भएको हुन्छ ।

“हे गृहपति ! जब आयंश्रावकको यी (उक्त) पाँच भय-वैरहरू उपशान्त भएका हुन्छन्, यी (उक्त) चार स्त्रोतापत्यङ्गहरूले सुसम्पन्न भएका हुन्छन्, तब उसले चाहेमा आफैले आफुलाई यस्तां भन्नसक्छ, प्रकाशगर्न सक्छ कि — ‘म नरकगतिबाट मुक्तछु, तिरश्चिनगतिबाट मुक्तछु, प्रेतगतिबाट मुक्तछु, अपायगतिबाट मुक्तछु; म स्त्रोतापन्नहुँ अविनिपातीहुँ र निश्चितपूर्वक सबोधपरायण पनि हुँ ।’”

[यति कुरा सुनी अनाथपिण्डक खुशी भए ।]

× × ×

मूल पालि :—

१५—कौशाम्बिक भिक्षुहरू

[एक समय भगवान् कौशम्बीस्थित घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत त्यहाँ केही भिक्षुहरूका बीच वादविवाद भएको थियो । यिनीहरू भगवान्का कुरा पनि मात्र तयार भएनन् । यस प्रकार केही भिक्षुहरूका बीच बुझ विचार धारा भए । पछि यिनीहरू कौशम्बीबाट श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा गए ।]

त्यसबेला^१ अनाथपिण्डक गृहपतिले सुने कि — “ती कौशम्बिक—सङ्घमा ऋगडागराउने, कलह गराउने, विवाद गराउने, कुरा गराउने — भिक्षुहरू श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा आउँदै छन् ।” अनि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्-

लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि उनले भगवान्सँग सोधे :—

“भन्ते ! ती कौशाम्बिक—सङ्घमा ढगडा गराउने, कलह गराउने, विवाद गराउने, कुरा गराउने—भिक्षुहरू श्रावस्तीस्थित जितवन विहारमा आउँदछन् । उनीहरूप्रति मैले के कस्तो व्यवहार गर्नु पर्ला ?”

“हे गृहपति ! त्यसोभए दुवैथरीलाई दान देऊ ! दुवैथरीलाई दान दिई, दुवैथरीका धर्म-कुराहरू सुन । दुवैथरीका धर्म-कुराहरू सुनिसके पछि त्यसमध्ये जुन भिक्षुहरू धर्मवादी हुन्, उनीहरूका दृष्टि, धारणा र विचारलाई लेऊ !”

मूल पालि:—

१६—कर्मन्त गाउँमा

त्यस समय काशीजनपदमा अनाथपिण्डिक गृहपतिको कर्मन्तगाउँ थियो^१ । गृहपतिले अन्तेवासीलाई यस्तो आज्ञा दिएका थिए—
“यदि भदन्तहरू आउनु भएमा भोजन तयारगरि दिनु ।”

त्यस बखत केही भिक्षुहरू काशीजनपदमा चारिकागर्दै जहाँ अनाथपिण्डिक गृहपतिको कर्मन्तगाउँ थियो त्यहाँ पुगे । सो पुरुषले

१. पाचि. पृ. २१६: अङ्गुलिमुद्दिकवत्थु ।

भिक्षुहरू आइरहनु भएको टाढैबाट देखेर ती भिक्षुहरूकहाँ गई अभिवादनगरी निवेदनगरे :—

“भन्ते ! भोलिको निम्ति गृहपतिको निम्तो स्वीकार गर्नु होस् !”

ती भिक्षुहरूले तूष्णिभावले निम्तो स्वीकार गर्नु भयो ।

अनि सो पुरुषले त्यस रात बितिसकेपछि प्रणीत खाद्य भोज्य तयारगरी समयको सूचना दिन पठाए । भिक्षुहरूलाई भोजन गराउन हातको ओँठी ढिकी भोजन गराए । “आर्य ! भोजन गरेर पाल्नुहोस् ; म पनि काममा जान्छु” भनी काममा गए । ओँठी लिनबित्तौं । “यदि हामीहरू गर्यौं भने यो ओँठी हराउने छ” भनी भिक्षुहरू त्यहीँ नै बसिरहे । सो पुरुष कामबाट फर्केर आउँदा भिक्षुहरू त्यहीँ नै बसिरहेका देखेर सोधे :—

“हे आर्य ! किन तपाइहरू यहीँ नै बसिरहनु भएको ?”

भिक्षुहरूले सो पुरुषलाई कारण बताए अनि श्रावस्तीमा गई भिक्षुहरूलाई यो कुरा सुनाए । यसै सन्दर्भमा भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई धार्मिक कुरा सुनाई आमन्त्रणगरी—“हे भिक्षुहरू म अतुमति दिन्छु कि आरामभित्र वा वासस्थानभित्र भएका रत्न वा रत्नसम्मत बस्तुलिई वा लिनलगाई निक्षेप गरिराख्नु — जसको हो उसले लिनेछ ।”

x

x

x

मूल पालि : —

१७—सञ्चोनभएका अनाथपिण्डक

आवस्तीमा^१ ।

त्यस बखत अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सञ्चो थिएन, सारं बिसञ्चो भएकाले दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले एक पुरुषलाई बोलाई — “हे पुरुष ! आऊ ! तिमो जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ त्यहाँगई, मेरो बचनले आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले वन्दनागरी — ‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सञ्चोछैन, सारं बिसञ्चो भएकाले दुःखीछ । उ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शीरले वन्दना गछ’ भनी भनेर यस्तो निवेदनगर — ‘भन्ते ! अनुकम्पाराखी आयुष्मान् आनन्द जहाँ अनाथपिण्डक गृहपति छ त्यहाँ पाल्नुभए बेश हुने थियो ।”

“हवस्” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिलाई प्रत्युत्तरदिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बस्यो । अनि उसले आयुष्मान् आनन्दलाई निवेदन गयो : —

“भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपतिलाई सञ्चोछैन; सारं बिसञ्चो भएकाले वहाँ दुःखी हुनुहुन्छ । वहाँ आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा

१. सं. नि-५. पृ. ३२९ : दुतियअनाथपिण्डकसुत्तं ।

शीरले बन्दना गर्नु हुन्छ र यस्तो पनि भन्नुहुन्छ—“भन्ते ! अनुकम्पाराखी आयुष्मान् आनन्द जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिछ, त्यहाँ पाल्नुभए बेश हुनेछ ।”

आयुष्मान् आनन्दले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नु भयो ।

अनि आयुष्मान् आनन्द पूर्वाणहसमयमा चीवर पहिरो, पात्र चीवर ग्रहणगरी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नुभयो :—

“हे गृहपति ! क्षमनीय र यापनीयत छौ ? दुःखवेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछनि ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते ! मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । मेरो दुःखवेदना बढेकैछ, घटेको छैन; बढेकै धेरै देखिन्छ, घटेको देखिन्न ।”

“हे गृहपति ! अश्रुतवान् पृथक्जनलाई चार कारणहरूले उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छन् । कुन चार भने :—

(१) “हे गृहपति ! अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त बुद्धप्रति अप्रसन्नयुक्त हुन्छ, आफुमा बुद्धप्रति अप्रसन्नयुक्त चित्त भएको पाउँदा उसकोमनमा—उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ ।

(२) “फेरि, अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त धर्मप्रति अप्रसन्न

युक्त हुन्छ, आफुमा धर्मप्रति अप्रसन्नयुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा—उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ ।

(३) “फेरि, अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त सङ्गप्रति अप्रसन्नयुक्त हुन्छ, आफुमा सङ्गप्रति अप्रसन्नयुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा—उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ ।

(४) “फेरि, अश्रुतवान् पृथक्जनको चित्त बुशिल्ययुक्त हुन्छ, आफुमा बुशिल्ययुक्त चित्त भएको पाउँदा उसको मनमा—उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुन्छ ।

(५) “हे गृहपति ! श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ—‘वहाँ भगवान् अरहन्त हुनुहुन्छ, ^{१०} तथा भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको चित्त आफुमा पाउँदा, उसको मनमा उत्त्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन ।

(६) “फेरि, श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ—‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, ^{१०} तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीयछ ।’ धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको चित्त आफुमा पाउँदा, उसको मनमा उत्त्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन ।

(७) “फेरि, श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त सङ्गप्रति उत्कृष्ट-

१. हेर पृ. ८७ बुद्धगुण, धर्मगुण ।

प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ — ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्नछ, २०
 ० तथा लोकवासीका निमित्त पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’ सङ्घप्रति उत्कृष्ट
 प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको चित्त आफुमा पाउँदा, उसको मनमा उत्रास,
 जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन ।

(४) “फेरि श्रुतवान् आर्यश्रावकको चित्त आर्यकान्त शीलले
 सुसम्पन्न हुन्छ अर्थात् उसको शील — अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रम-
 सहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामशित तथा समाधिसंवर्तनिक हुन्छ ।
 आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न भएको चित्त आफुमा पाउँदा, उसको मनमा
 उत्रास, जिरीङ्ग र सम्परायिक मरण-भय उत्पन्न हुँदैन ।”

“भन्ते, आनन्द ! म डराउँदिन, केलाइ म डराउने ! बुद्धप्रति
 म उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्नछु — ‘वहाँ भगवान् अरहन्त हुनुहुन्छ, २०
 तथा भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ धर्मप्रति म उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्नछु —
 ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, २० तथा विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीयछ ।’
 सङ्घप्रति म उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्नछु — ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ
 सु-प्रतिपन्नछ, २० तथा लोकवासीका निमित्त पुण्यक्षेत्र हुन् ।’

“भन्ते ! जुन भगवान्ले गृही-सदाचार, गृही-शिक्षापवहरू
 उपदेश गर्नु भएकोछ, त्यसमा म आफुलाई कुनै खण्डित भएको
 पाउँदिन ।”

२. हेर. पृ. ८७ बुद्ध, धर्म, संघगुणमा ।

‘हे गृहपति ! यो तिम्रोलागि ठूलो सुलाभहो !! तिमीले
स्रोतापत्तिकलको कुरा ब्यक्तगन्थौ !”

×

×

×

मूल सूत्र :-

१८-असल र खराबचित्तको परिणाम

फेरि एकदिन एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिलाई
भगवान्ले भन्नुभयो^१—

‘हे गृहपति ! चित्त खराब (अनिर्मल) भएमा काय-कर्म पनि,
वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि खराबनै हुन्छ । खराब काय-कर्म, वची-
कर्म, तथा मनः-कर्म हुनेको मृत्यु पनि खराबरूपलेनै हुन्छ, असलरूपले
हुँदैन ।

‘हे गृहपति ! जस्तो कि—राम्ररी छाना नद्याएको घरको
धुरी पनि खराब हुन्छ, मूसीहरू पनि खराब हुन्छन्, तथा भित्ताहरू पनि
खराबनै हुन्छन् ।

‘हे गृहपति ! त्यस्तैगरी—चित्त खराब भएमा काय-कर्म पनि,
वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि खराबनै हुन्छ । खराब काय-कर्म, वची-
कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको मृत्यु पनि खराबरूपलेनै हुन्छ, असलरूपले
हुँदैन ।

१. अं. नि-३. पृ. २४३ : व्यापन्नसुत्तं ।

“हे गृहपति ! चित्त असल (निर्मल^१) भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि असल (निर्मल) हुन्छ । असल काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको मृत्यु असलरूपलेनै हुन्छ, खराबरूपले हुँदैन ।

“हे गृहपति ! जस्तो कि—रात्ररी छानां छाएको घरको धुरी पनि खराब हुन्न, मूसीहरू पनि खराब हुन्न, भित्ताहरू पनि खराब हुन्न ।

“हे गृहपति ! यस्तैगरी—चित्त असल (निर्मल) भएमा काय-कर्म पनि, वची-कर्म पनि, मनः-कर्म पनि असलनै हुन्छ । असल काय-कर्म, वची-कर्म तथा मनः-कर्म हुनेको मृत्युपनि असलनै हुन्छ, खराब हुन सक्दैन ।

[यति कुरा सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति सन्तुष्ट भए ।]

×

×

×

-
१. यस ठाउँमा असल (निर्मल) चित्त भनेको चित्तको प्रकृति, निर्मल स्वभावलाई भनेको हो । चित्तको प्रकृतिरूप निर्मल हुन्छ । बाहिर-बाट आउने रागादि क्लेशद्वाराने चित्त मलिन हुन्छ । जस्तै अं. नि. को एकक निपातमा, ‘पञ्चस्तरमिदं भिषखवेचित्तं । तंच खो आगन्तुकेहि उपक्किजेसेहि उपक्किलिट्ठं, अर्थात् हे भिक्षुहरू ! यो चित्त प्रभाश्वर निर्मलछ किन्तु सोही आगन्तुक उपक्लेशद्वारा लिकिष्ठ हुन्छ— पृ. १० ।

मूल सूत्र :-

१६-दान-भन्दा ध्यान-महत्फल

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो^१ ।

अनि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डक गृहपतिसँग भगवान्ले सोध्नुभयो :-

“हे गृहपति ! के अहीले पनि तिम्नो कुलघरमा दान दिइन्छ ?”

“भन्ते ! अहीले पनि मेरो कुलघरमा दान दिइन्छ, तर त्यो रूक्षछ, केही अँगिलोखोलेको साथ कनिका पकाएर खाना दिइन्छ ।”

“हे गृहपति ! चाहे रूक्षहोस्, चाहे प्रणीतहोस्; यदि त्यो दान असत्कारपूर्वक, अगौरवपूर्वक दिइन्छ भने अथवा आफ्नै हातले दिइन्छ भने अथवा फ्याक्ने जस्तोगरी दिइन्छ र दिएको दानको फलपनि पाइँदैन भने धारणाले दिइन्छ भने, त्यस्तो दानको फलद्वारा जहाँ जन्मेतापनि बढिया बढिया स्वादिष्ट खाना खानमा उसको मन लाग्दैन; राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाउनमा उसको मन लाग्दैन, राम्रा राम्रा रथवाहनहरूद्वारा जानमा उसको मन लाग्दैन, न उत्तम उत्तम पञ्चविषय-सुखभोग गर्नमानै

१. अं. नि-९. पृ. ३५ : वेलाममुत्तं ।

उसको मन लाग्छ । उसका जुन पुत्रहरू, स्त्रीहरू, दाशहरू, प्रेश्यहरू, अथवा कामदारहरू हुन्छन् तिनीहरूले उसको कुरा सुन्नमा मन दिँदैनन्, न कान थप्छन्, न त कुरा बुझ्नको निम्ति ध्यान दिन्छन् । सो किन भएको भने ?—गृहपति ! सोही असत्कारपूर्वक दिइएको दान-कर्मको फलद्वाराने त्यस्तो हुन गएको हो ।

“हे गृहपति ! चाहे रूक्षहोस्, चाहे प्रणीत होस्; यदि त्यो दानसत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक तथा आफ्नै हातले दिइन्छ, फ्याक्ने जस्तो गरेर पनि दिइँदैन बल्कि दिएको दानको फल पाइन्छ भन्ने धारणाले दिइन्छ भने, त्यस्तो दानको फलद्वारा जहाँ जन्मेतापनि बढिया बढिया स्वादिष्ट खाना खानमा उसको मनलाग्छ; राम्रा राम्रा लुगाहरू लगाउनमा उसको मनलाग्छ, राम्रा राम्रा रथहरूद्वारा जानमा उसको मनलाग्छ, उत्तम उत्तम पञ्चाविषय-सुखभोग गर्नमा पनि उसको मनलाग्छ । उसका जुन पुत्रहरू, स्त्रीहरू, दाशहरू, प्रेश्यहरू अथवा कामदारहरू हुन्छन्, तिनीहरूले उसको कुरा सुन्नमा मन दिन्छन्, कान पनि थप्छन् र कुरा बुझ्नको निम्ति ध्यान पनि दिन्छन् । सो किन भएको भने ?—गृहपति ! सोही सत्कारपूर्वक दिइएको दानकर्मको फलद्वाराने त्यस्तो हुन गएको हो ।

वेलाम ब्राह्मणको दान

“हे गृहपति ! अतीत समयमा वेलाम भन्ने ब्राह्मण थिए । उनले यस्तो दान दिएका थिए :— रूपैयाँ भरिएका ८४ हजार सुवर्णपात्रहरू, सुन भरिएका ८४ हजार चाँदीका पात्रहरू, हिरण्य भरिएका

८४ हजार काँसका पात्रहरू, सुवर्णालंकृत, सुवर्ण ध्वजापताका र हेमजाल विभूषित ८४ हजार हात्तीहरू; सौहचर्म, व्याघ्रचर्म, मृगचर्म, उत्तम कम्बलहरूले सुसज्जित सुवर्णालंकार, सुवर्णध्वजा र हेमजालहरूले अलंकृत ८४ हजार रथहरू; अनेक वस्त्रालंकृत र दूध थाप्ने काँसका भाँडाहरू सहित ८४ हजार घेनुहरू दान दिए । आमुक्तमणि-कुण्डल विभूषित ८४ हजार कन्याहरू पनि दान दिए । दुवैतरफबाट रातो तक्रिया भएको, अनेकप्रकारका बिच्छ्याउनाहरू सहित ओढने कपडाहरू समेत भएका ८४ हजार पलङ्गहरू; ८४ हजार पाँच पाँच गजका सन कपडा, रेशम कपडा, कम्बल, सूती कपडाका र पछ्यौराहरूगरी सहश्रकोटी कपडाहरू दान दिए । अन्न, पान, खाद्य, भोज्य, लेय्य, पेय्य वस्तुहरूको त कुरै गर्नु पर्दैन — मानो दानवस्तुहरूका नदी बगेजं ।

Dhamma.Digital

“हे गृहपति ! शायद तिम्रो मनमा, ‘त्यस्तो दानदिने बेलाम ब्राह्मण को रहेछन् ?’ भन्ने लाग्ला । तिमिले यसरी विचारगर्ने पर्दैन । त्यसबेला त्यस्तो महान दानदिने बेलाम भन्ने ब्राह्मण मनै थिएँ । त्यस-बखत दक्षिणेय^१ पुरुषहरू कोही पनि थिएनन्, न त्यो दान कुनै प्रति-प्राहकबाट विशुद्ध अर्थात् महत्फलनै भएको थियो ।

१. स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी तथा अरहन्तहरूलाई ‘दक्षिणेय’ भनिन्छ । त्यसबखत त्यस्ता कुनै पनि पुरुष नभएकोले कुनैपनि प्रति-प्राहकबाट दानको फल विशुद्ध भएको थिएन अर्थात् दानपात्रबाट महत्फल भएको थिएन ।

दान-विशुद्धि

“हे गृहपति ! त्यसबखतमा जुन त्यत्रो महान दान वेळामा ब्राह्मणले दिए त्यो दानको फल भन्दा कुनै एक दृष्टिसम्पन्न^१ पुरुषलाई दिएको दानको फल महानछ ।

१—“शय दृष्टिसम्पन्न हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक सकृदागामी^२ हुनेलाई दिएको दानको फल महानछ ।

२—“शय सकृदागामी हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक अनागामी^३ हुनेलाई दिएको दानको फल महानछ ।

३—“शय अनागामी हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक अरहन्तलाई^४ दिएको दानको फल महानछ ।

४—“शय अरहन्त हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक प्रत्येक बुद्धलाई^५ दिएको दानको फल महानछ ।

५—“शय प्रत्येक-बुद्ध हुनेलाई दिएको दानको फलभन्दा एक तथागत अरहत्, सम्यक्, सम्बुद्ध^५लाई दिएको दानको फल महानछ ।

१. स्रोतापन्न पुरुष । यो सातपटक बाहेक जन्म हुन्न र त्यसपछि परि-निर्वाण हुन्छ ।

२. एकपटकसम्ममात्र जन्मलाई त्यसपछि निर्वाण हुने पुरुष ।

३. यसलोकमा जन्म नलाई ब्रह्मलोकबाट निर्वाण प्राप्त गर्ने पुरुष ।

४. यसै जन्ममा आस्रवक्षयगरी निर्वाण प्राप्त पुरुष ।

५. स्वयं सम्बोधि प्राप्तगरी निर्वाण प्राप्त महापुरुष ।

६—“शय तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई दिएको दानको फलभन्दा बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दिएको दानको फल महानछ ।

७—“शय बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दिएको दानको फलभन्दा चारैदिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको निमित्त बनाइदिएको विहारदानको फल महानछ ।

८—“चारैदिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको निमित्त बनाइदिने विहारदानको फलभन्दा प्रसन्नचित्तले बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा जानेको फल महानछ ।

९—“बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा जानेको फलभन्दा प्रसन्नचित्तले निम्न पाँच शिक्षापदहरू पालनगरेको फल महानछ—‘(१) प्राणीघातबाट विरत रहनु, (२) अदिन्नादान (चोरी) बाट विरत रहनु, (३) काम-मिथ्याचारबाट विरत रहनु, (४) मृषावादबाट विरत रहनु र (५) सुरा, मेरय, मद्य प्रमादस्थानबाट विरत रहनु ।’ योभन्दा पनि नाकले गन्ध सुँघने बेलासम्म अथवा दूध दुहनको लागि एकचोटि गाइको थुनामा हात लगाउने समयसम्म मैत्रीचित्त भावना गरेको फल महानछ ।

“हे गृहपति ! वेलासम ब्राह्मणले जुन महान दान दिएका थिए - जुन एक दृष्टिसम्पन्न पुरुषलाई दिइने भोजन दान हो, जुन शय दृष्टिसम्पन्न पुरुषहरूलाई दिइने भोजन दानहो, जुन एक सकृदागामीलाई दिइने भोजन दानहो, जुन शय सकृदागामीहरूलाई दिइने भोजन दानहो, जुन एक अनागामीलाई दिइने भोजन दानहो, जुन शय अनागामीहरू-

लाई दिइने भोजन दानहो, जुन एक अरहन्तलाई दिइने भोजन दानहो, जुन शय अरहन्तहरूलाई दिइने भोजन दानहो, जुन एक प्रत्येक-बुद्धलाई दिइने भोजन दानहो, जुन शय प्रत्येक-बुद्धहरूलाई दिइने भोजन दानहो, जुन एक तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई दिइने भोजन दानहो, जुन शय तथागत अरहत् सम्यक् सम्बुद्धलाई दिइने भोजन दानहो र जुन बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई दिइने भोजन दानहो, जुन चारैदिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको निमित्त विहार बनाइदिइनेहो, जुन प्रसन्नचित्तले बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा जाने हो, जुन प्रसन्नचित्तले पाँचै शिक्षापदहरूको पालन गर्नेहो, जुन गन्ध सुँघने समयसम्म मैत्री-चित्त भावना गर्नेहो र जुन एक चुट्कीको समयसम्म भएपनि अनित्यसंज्ञा^१को भावना गर्नेहो— यिनीहरूमध्ये एक चुट्कीको समयसम्म भएपनि अनित्यसंज्ञाको भावना गर्नु नै सबभन्दा महत्फलछ ।”

[यति उपदेशसुनी अनाथपिण्डक गृहपति प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

२०—सम्पत्तिद्वारा हुनुपर्ने काम

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक सेठको

-
१. अनित्यतालाई मननगरी त्यसैलाई प्रधानता राखी भावना गर्नेलाई ‘अनित्यसंज्ञा’को भावना भन्दछन् ।

जैतवन विहारमा बन्नु भएको थियो^१ ।

त्यसबखत अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि भगवान्ले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई निम्नकुरा भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! भोगसम्पत्तिद्वारा यी पाँच कर्तव्य पालन गर्नु पर्छ । कुन पाँच भने ?—

“(१) उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको, बाहुबलद्वारा सञ्चित गरिएको र पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपार्जन गरिएको भोग-सम्पत्ति हुने आर्यश्रावकले आफुलाई धर्मतापूर्वक सुखी तुल्याउनु पर्छ, प्रमुदित तुल्याउनु पर्छ र रात्ररी सुखभोग परिहरण गर्नु पर्छ । भोग-सम्पत्तिबाट गर्नु पर्ने यो पहिलो कर्तव्य हो ।

“(२) फेरि उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको भोगसम्पत्ति हुने आर्यश्रावकले ज्ञाति-मित्रहरूलाई सुखी तुल्याउनु पर्छ, प्रमुदित तुल्याउनु पर्छ र रात्ररी सुखभोग परिहरण गराउनु पर्छ । भोगसम्पत्ति-बाट गर्नु पर्ने यो दोश्रो कर्तव्य हो ।

“(३) फेरि उत्थान बलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको...भोग-सम्पत्तिलाई आपदहरूबाट अर्थात् अग्निभयबाट, पानीको भयबाट, राजभयबाट, चोरकोभयबाट र अप्रिय अनधिकारी व्यक्तिको हातमापर्ने भयबाट बचाई आफुलाई निर्बिघ्न र क्षेम तुल्याउनु पर्छ । भोगसम्पत्ति-बाट गर्नु पर्ने यो तेश्रो कर्तव्य हो ।

१. अं. नि-५. पृ. ३१० : आदियसुत्तं ।

“(४) फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको...भोग-सम्पत्तिबाट धर्मानुकूल पञ्चबली^१ अर्थात् (१) ज्ञाति-बली, (२) अतिथी-बली, (३) पूर्वप्रेत-बली, (४) राज-बली र (५) देव-बलीः (पूजा) गर्नु पर्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नु पर्ने यो चौथो कर्तव्य हो ।

“(५) फेरि उत्थानबलवीर्यद्वारा उपलब्ध गरिएको, बाहुबल-द्वारा सञ्चित गरिएको र पसिना बगाई धर्मतापूर्वक उपार्जन गरिएको भोगसम्पत्ति हुने आर्यश्रावकले प्रमाद रहित भई, क्षान्ति-शीलमा बसेका, आत्मदमनका साथ आत्म-शान्ति भएका, परिनिर्वाणको बाटोमा लागेका र उंभोजाने बाटोमा लागेका श्रमण-ब्राह्मण (श्रेष्ठ) हरूलाई दानदिन्छ— जुन पुण्यकार्यले उसकोलागि स्वर्गगामी, सुखविपाकी र विशिष्ट स्वर्गवास-सम्म पनि पु-याउन सक्ने हुन्छ । भोगसम्पत्तिबाट गर्नु पर्ने यो पाँचौं कर्तव्य हो ।”

“हे गृहपति ! यदि यी पाँच दातव्य कार्य गर्दा आर्यश्रावकको भोगसम्पत्ति परिक्षीण हुँदै गयो भने उसले यस्तो विचार गर्छ :—

‘जुन भोगसम्पत्तिद्वारा दातव्य कार्य गर्नु पर्ने थियो सोही कार्य गर्दै भोगसम्पत्ति परिक्षीण हुँदैगयो ।’ यसबाट उसलाई अन्यथा हुँदैन ।

१. यहाँ पञ्चबलीको अर्थ हिंसायुक्त कुनै पूजा नभई केवल ज्ञाति-संग्रह, अतिथी-संग्रह, परलोक भइसकेका ज्ञातिहरूलाई पुण्य अर्पण, राज्य वा राजालाई तिर्नु पर्ने कर, शुल्कादि तिर्ने र अहिंसापूर्वक देवतादि-को पूजा गर्नु हो ।

यदि यी पाँच वातव्य कार्य गर्दा आर्यश्रायकको भोगसम्पत्ति अभिवृद्धि भएर आयो भने उसले यस्तो विचार गर्छ :—

‘जुन भोगसम्पत्तिद्वारा वातव्य कार्य गर्नुपर्ने थियो सोही कार्य गर्दै भोगसम्पत्ति अभिवृद्धि भएर आयो ।’ यसबाट पनि उसलाई अन्यथा हुँदैन । बल्कि दुवै कारणबाट उ सन्तुष्टनै हुन्छ” भन्नुहुँदै निम्न गाथा सुनाउनु भयो :—

१—“भुक्ता भोगा भता भञ्जा, वितिण्णा आपदासु मे ।
रद्धगा दक्खिणा दिन्ना, अथो पञ्चबलीकता ।
उपाट्टता सीलवन्तो, सञ्चता ब्रह्मचारयो ॥”

२—“यदत्थं भोगं इच्छेद्य, पण्डितो घरमावसं ।
सो मे अत्थो अनुपत्तो, कतं अननुतापियं ॥”

३—“एतं अनुस्सरं मञ्चो, अरियधम्मे ठितो नरो ।
इच्छे नं पसंसन्ति, पेच्च सग्गे पमोदती’ति ॥”

अर्थ :—

१—“भोगसम्पत्ती अनुभोग गरेकोछु, पालन-पोषण गर्नुपर्ने अर्थात् भृत्यलाई पालन-पोषण गरेकोछु, आपतबाट पनि उत्तीर्ण भएकोछु; उँभोलाग्नेलाई (श्रमण-ब्राह्मणलाई) दान दक्षिणा दिएकोछु, पञ्चबली-कार्य र संयमी, ब्रह्मचारी तथा शीलवान्लाई उपस्थान पनि गरेकोछु ।

२—“पण्डितभई घरमा बस्नेलाई जुन कामकोनिमित्त भोग-सम्पत्ती चाहिन्थ्यो, सो कामकोलागि सम्पत्ती पनि प्राप्तछ र त्यसद्वारा अनुताप गर्नु नपर्ने काम पनि गरेकोछु ।

३—“आर्य-धर्ममा प्रतिष्ठितभई, उपरोक्त पुण्यकार्यको अनुस्मरण गरी बस्ने पुरुष यसलोकमा पनि प्रशंसितछ र मृत्युपछि स्वर्गलोकमा पनि प्रमुदित हुन्छ ।”

[यी उपदेश सुनेर अनाथपिण्डक गृहपति खुशी भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

२१—निर्मल-जीवन

एक समय अनाथपिण्डक गृहपति पाँचशय उपासकहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे ।

त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भगवान्ले आमन्त्रणगरी भन्नुभयो :—

“हे सारिपुत्र ! तिमिलाई थाहाछ कि यहाँ केही गृहस्थीहरू निर्मलरूपले (अ) पाँच शिक्षापदहरू संयमपूर्वक पालनगरी (आ)

१. अं. नि-५. पृ. ४५७ : गिहिसुत्त ।

चार प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध चित्तलाई प्रयाश विना, कष्ट विना र दुःख विनानै प्राप्तगरी घरमा बसीरहेका हुन्छन् । यदि तिनीहरूमध्ये कुनैले चाहेमा आफुले आफैलाई, 'म नरकगतिबाट मुक्तछु, तिरश्चीनगतिबाट मुक्तछु, प्रेतगतिबाट मुक्तछु, अपायगतिबाट मुक्तछु; खोतापन्नहूँ, अविनिपातीहूँ र निश्चितरूपले सम्बोधिपरायण पनि हुँ' भनी भ्रमसक्य, प्रकाश गर्न सक्छ ।

पञ्चशील—“(अ) कुन पाँच शिक्षापदहरू उसले पालन गर्छ भने—सारिपुत्र ! यहाँ आर्यश्रावक (१) प्राणातिपातबाट विरत रहन्छ, (२) अदिसादानबाट विरत रहन्छ, (३) काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ र (५) सुरा, मेरय, मद्य, प्रमादस्थानबाट विरत रहन्छ । यिनै पाँच शिक्षापदहरू संयमपूर्वक पालनगर्छ ।

बुद्धगुण -“(आ) कुन चार प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्रयाश विना, कष्ट विना र दुःख विना प्राप्तगरी उ घरबस्छ भने ?— सारिपुत्र ! यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ— ‘वहाँ भगवान् अरहन्त हुनुहुन्छ,^१...तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्धपान र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वलपान यो पहिलो प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्तगरेको हुन्छ ।

धर्मगुण—‘हे सारिपुत्र ! पुनः आर्यश्रावक धर्मप्रति विशिष्टरूपले प्रसन्न भएको हुन्छ— ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ,^२...तथा

१. हेर. पृ. ६८ बुद्धगुण ।

२. हेर. पृ. ६९ धर्मगुण ।

विज्ञपुरुषद्वारा बोधनीय छ ।' यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्धपानं र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वलपानं यो दोश्रो प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्तगरेको हुन्छ ।

सङ्गुण - "हे सारिपुत्र ! पुनः आर्यश्रावक सङ्गप्रति विशिष्ट-रूपले प्रसन्न भएको हुन्छ—'भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्नछ,'^१... र लोकवासीकानिम्ति पुण्य-क्षेत्र समान् पनि हुन् ।' यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्धपानं र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वलपानं यो तेश्रो प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्तगरेको हुन्छ ।

शीलगुण—“हे सारिपुत्र ! पुनः आर्यश्रावक आर्यकान्त शीलले युक्त भएको हुन्छ अर्थात् उसको शील—“अखण्ड, अछिद्र, वागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरामशित र समाधि-संबर्तनिक' हुन्छ । यसरी उसले अशुद्ध-चित्तलाई विशुद्धपानं र अनुज्ज्वल-चित्तलाई उज्ज्वलपानं यो चौथो प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्राप्तगरेको हुन्छ ।

“यिनं चार प्रत्यक्षमुखकर विशुद्ध-चित्तलाई प्रयाशविना, कष्ट-विना र दुःखविना प्राप्तगरी घरमा बसेको हुन्छ ।

“हे सारिपुत्र ! तिम्रीलाई थाहाछ कि यहाँ केही गृहस्थीहरू निर्मलरूपले पाँच शिक्षापदहरूलाई^२ प्रयाशविना, कष्ट विना र दुःख विनानै प्राप्तगरी घरमा बसीरहेका हुन्छन् । यदि तिनीहरूमध्ये कुनैले

१. हेर पृ. ६९ सङ्गुण ।

२. प्राणीहिंसा नगर्ने, अदिघ्नादान नलिने, काममिथ्याचार नगर्ने, मृषा-वाच नबोल्ने र सुरापानादिमादक पदार्थ सेवन नगर्ने ।

चाहेमा आफुले आफैलाई, 'म नरकगतिबाट मुक्तछु, ... र निश्चितरूपले सम्बोधिपरायण पनि हुँ' भनी भन्नसक्छ, प्रकाशगर्न सक्छ ।'

यसपछि भगवान्‌ले निम्न गाथा भन्नुभयो :—

१—“निरयेसु भयं दिस्वा, पापानि परिवज्जये ।
अरियधम्म समादाय, पण्डितो परिवज्जये ॥

२—“न हिंसे पाणभूतानि, विज्जमाने परक्कमे ।
मुसा च न भणे जानं, अदिन्नं न परामसे ॥

३—“सेहि दारेहि सन्तुट्ठो, परदारं च नारमे^१ ।
मेरयं वारुणिं जन्तु, न पिवे चित्तमोहिनि ॥

४—“अनुस्सरेय्य सम्बुद्धं, धम्मं चानुवितक्कये ।
अव्यापज्जं हि तं चित्तं, देवलोकाय भावये ॥

५—“उपट्ठिते^२ देय्यधम्मे, पुञ्जत्थस्स जिगीसतो^३ ।
सन्तेसु पठमं दिन्ना, विपुला होति दक्खिणा ॥

६—“सन्तो हवे पवक्खामि, सारिपुत्त सुणोहि मे ।
इति कण्हासु सेतासु, रोहिणीसु हरीसु च ॥

१. बर्मी र रोमनमा 'आरमे' ।

२. स्याम 'अपत्थिते' ।

३. सिंहल, स्याम, रोमनमा 'जिगीसतो' ।

७—“कम्मासासु सरूपासु, गोसु पारेवतासु^१ वा ।
यासु कामुचि एतासु, दन्तो जायति पुङ्गवो ॥

८—“धोरहो बलसम्पन्नो, कल्याण जवनिक्कमो ।
तमेव भारे भुञ्जन्ति, नास्स वण्णं परिवह्वरे ॥

९—“एवमेव मनुस्सेसु, यस्मिं किस्मिच्चि^२ जातियो ।
खत्तिये ब्राह्मणे वेस्से, सुहे चण्डालपुक्कुसे ॥

१०—“यासु कामुचि एतासु, दन्तो जायति सुब्बतो ।
धम्मट्ठो शीलसम्पन्नो, सच्चवादी हिरीमनो ॥

११—“पहीणजातिमरणो, ब्रह्मचरियस्स केवली ।
पन्नभारो विसंयुत्तो, कतकिच्चो अनासवो ॥

१२—“पारगू सब्बधम्मानं, अनुपादाय निब्बुतो ।
तस्मिं च विरजे खेत्ते, विपुला होति दक्खिना ॥

१३—“बाला च अविजानन्ता, दुम्मेधा अस्सुताविनो ।
बहिद्धा ददन्ति^३ दानानि, न हि सन्ते उपासरे ॥

१. रोमनमा पारापतासु ।

२. सिंहलमा कस्मिचि, स्याममा कस्मिच्चि, रोमनमा कस्मिच्च ।

३. स्याम, सिंहल, रोमनमा देन्ति ।

१४—“ये च सन्ते उपासन्ति, सपञ्चे धीरसम्भते ।
सद्धा च नेसं सुगते, मूलजाता पतिद्धिता ॥

१५—“देवलोकं च ते यन्ति, कुले वा इध जायरे ।
अनुपुञ्चेन निब्भानं, अधिगच्छन्ति पण्डिता’ति ॥”

अर्थ :—

१—“नर्कमा हुने भयदेखी, आर्यधर्म (पञ्चशील) लाई पासन-
गरी, पण्डितले पापलाई परित्याग गर्नु पर्छ ।

२—“विद्यमान प्राणीहरूलाई हिंसा नगर्नु, जानि जानि जूटो
नबोल्नु र नदिएको वस्तु चोरी पनि नगर्नु ।

३—“स्व-पत्नीद्वारा सन्तुष्टरहनु, परदार गमन नगर्नु तथा
चित्तलाई मोहितपार्ने मादकपदार्थ पनि सेवन नगर्नु ।

४—“सम्बुद्धको अनुस्मरणगर्नु, धर्मको चिन्तनगर्नु र देवलोक
पुन्याउने अद्वेषभाव अर्थात् मैत्रीचित्तलाई भावनागर्नु ।

५—“प्रथमतः सन्तजनप्रति देयधर्म समर्पण गरिदिदा, पुण्यार्थी
पुरुषको निम्ति दक्षिणाको फल विपुल हुन्छ ।

६—१०—“हे सारिपुत्र ! सन्तजन कसलाई भन्दछन् भन्ने-
कुरा म तिमीलाई बताउँछु, सुन !—कृष्ण, श्वेत, रोहितादि जुनसुकै
वर्णका गोरू भएतापनि त्यसको वास्ता नराखी, बलसम्पन्न तथा राम्ररी

ताम्रसक्ने गोरू भएको जुन गाडा हो;—सोही गाडाबाटनं सबैले आफ्नो माल ओसारनं चाहेऊं—मनुष्यहरूका बीचमा पनि क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र अथवा चाण्डाल पुक्कुसादि जुनसुकै वर्ण वा जातिका भएतापनि— यसमध्ये—जो पुरुष शान्त-दान्त भएको हुन्छ, धर्मस्थित शीलसम्पन्न भएको हुन्छ र सत्यवादी पनि हुन्छ,

११—“जो जन्ममरणबाट मुक्तहुन्छ, शुद्ध ब्रह्मचारी हुन्छ, पञ्चस्कन्धादि क्लेशभारबाट मुक्त हुन्छ र कृत-कृत्य अनालस्रव पनि हुन्छ,

१२—“जो सबंधर्मबाट पारीपुग्छ, निश्शेष परिनिर्वाण पनि हुन्छ—त्यस्ता निर्मल पुण्य-क्षेत्रसमान भएका पुरुषलाई सन्त भनिन्छ र त्यस्तालाई दिएको दक्षिणाको फल विपुल पनि हुन्छ ।

१३—“अश्रुतवान्, दुर्मैध, बाल (मूर्ख) जनले अज्ञानताको कारणले त्यस्ता सन्तहरूप्रति दक्षिणा नदिई त्यसभन्दा बाहिरका पुरुषमा दक्षिणा दिन्छन् ।

१४, १५—“जसले—प्रज्ञावान्, धीरसम्मत सन्तजनको उपासना गर्छ; जसको सुगतप्रतिको श्रद्धाले जरोहालि सकेको हुन्छ र सु-प्रतिष्ठित पनि भएको हुन्छ—त्यस्ता पण्डित पुरुषहरू देवलोकमा पनि जान्छन्, इहलोकमा जन्मेर क्रमशः उनीहरूले निर्वाण पनि प्राप्तगर्छन् ।”

[भगवान्‌ले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आमन्त्रणगरी दिनुभएको यी उपदेश सुनेर अनाथपिण्डिक गृहपति सहित सबै पाँचशय उपासकहरू प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :-

२२-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन भगवान्‌ले अनाथपिण्डक गृहपतिको प्रशंसा गर्नुहुँदै श्रावस्ती जेतवन विहारमा भेलाभइरहेका परिषद्‌लाई यसो भन्नु भयो :-]

“हे भिक्षुहरू ! अनाथपिण्डक गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्गरी छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्नभई बसेका छन् । कुन छ भने ? —

(१) बुद्धप्रति अटलश्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटलश्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटलभद्रा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“हे भिक्षुहरू ! अनाथपिण्डक गृहपति उक्त छ गुणहरूले सुसम्पन्नभई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी तथा अमृतसाक्षात्गरी बसेका छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र :-

२३-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन

१. अं. नि-६. पृ. १४९ : भल्लुकाविमुत्त ।

विहारमा, भिक्षुहरू तथा उपासकहरूका एक सभामा दाताहरूबारे कुरा चलिरहेको बेलामा भगवान्‌ले 'दाताहरूमध्ये अनाथपिण्डिक गृहपति अप्रगण्य छन्' भन्नुहुँदा निम्नकुरा परिषद्‌लाई सुनाउनु भयो —]

“एतद्‌गं, भिक्खवे ! मम सावकानं दायकानं यदिद्‌ सुदत्तो गृहपति अनाथपिण्डिको'ति' ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासक दाताहरूमध्ये सुदत्त गृहपति अनाथपिण्डिक सबभन्दा अग्रदाता हुन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

२४-आर्य लक्षण

एक दिक्‌ एक छेउमा बसेका अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो^२ :—

१. अं. नि-१. २६: एतद्‌गवगो ।
२. सं. नि-५. पृ. ३३१: पठमभयवेरूपसन्तसुत्तं । यसं सूत्रको कुरा अं. नि-१०. पृ. २४६ मा भयसुत्तं भनी र सं. नि-२. पृ. ५८ मा पञ्चभयवेरसुत्तं भनी उल्लेख भएको छ ।

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको मनमा (क) पञ्च-भय-वैरादि उपशान्त हुन्छ, (ख) चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न हुन्छ र (ग) आर्य-ज्ञानलाई प्रज्ञाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध गरेको हुन्छ, तब उसले चाहेमा आफुले आफैलाई यसरी व्यक्त गर्न सक्छ—‘मैरो नरकगति, तिरश्चीनगति, प्रेतगति, अपायगति र विनिपातगति क्षीण भइसक्यो; म स्रोतापन्न हुँ, अविनिपाती हुँ र सम्बोधिपरायण पनि हुँ ।’

“(क) कुन पाँच भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् भने :—

१—“हे गृहपति ! जुन प्राणातिपाती तथा प्राणातिपातको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दोर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; प्राणातिपातबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दोर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी प्राणातिपातबाट विरत रहनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।

२—“हे गृहपति ! जुन अदिन्नादायी तथा अदिन्नादानको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक दुःख-दोर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; अदिन्नादानबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक दुःख-दोर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी अदिन्नादानबाट विरत रहनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।

३—“हे गृहपति ! जुन काममिथ्याचारी तथा काममिथ्या-चारको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक

बुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; काममिथ्याचारबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक बुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी काममिथ्याचारबाट विरत रहनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।

४—“हे गृहपति ! जुन मृषावादी तथा मृषावादको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक बुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; मृषावादबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक बुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी मृषावादबाट विरत रहनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।

५—“हे गृहपति ! जुन सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थायी तथा सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानको कारणले यसै जन्ममा र सम्परायिकमा भय-वैरादि र मानसिक बुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी हुन्छ; सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत रहँदा यसै जन्ममा र सम्परायिकमा सो भय-वैरादि हुँदैनन्, न मानसिक बुःख-दौर्मनस्य प्रतिसंवेदी नै हुन्छन् । यसरी सुरा-मेरय-मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत रहनेको भय-वैरादि उपशान्त भएका हुन्छन् ।

“(ख) कुन चार स्रोतापत्यङ्गले सुसम्पन्न भएको हुन्छ भने :—

बुद्धगुण —“(१) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ—‘वहाँ भगवान्, अरहत्, हनु-हुन्छ,’ ... तथा वहाँ भगवान्, बुद्ध हुनुहुन्छ ।’

१. हेर पृ. ६८ बुद्धगुण ।

धर्मगुण—“(२) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ—‘भगवान्को धर्म सुआख्यात छ, ^१... तथा विज्ञजनद्वारा बोधनीय छ ।’

सङ्गगुण—“(३) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक सङ्गप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सुसम्पन्न भएको हुन्छ—‘भगवान्को श्रावकसङ्ग सु-प्रतिपन्न छ, ^१... तथा लोकवासीका निम्ति पुण्य-क्षेत्र समान पनि छ ।’

शीलगुण—“(४) हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक आर्यकान्त शीलले सुसम्पन्न हुन्छ अर्थात् उसको शील—‘अखण्ड, अछिद्र, दागरहित, क्रमसहित, स्वाधीन, विज्ञप्रशंसित, अपरार्माशित र समाधिसंवर्तनिक’ हुन्छ ।

Dhamma.Digital
प्रतित्यसमुत्पाद

“(ग) जो प्रजाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध गरेको हुन्छ त्यस्तो आर्य-ज्ञान कुनहो भने ?—

“हे गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक प्रतित्यसमुत्पादलाई नै राम्ररी ध्यानपूर्वक मनमा राख्छ—‘त्यो हुनाले यो हुन्छ, त्यसको उपादानले यसको उत्पन्न हुन्छ; त्यो नभएमा यो हुने छैन, त्यसको निरोध भएमा यसको पनि निरोध हुनेछ । जस्तै—(१) अविद्याको कारणले (२)

१. हेर पृ. ६९ मा धर्मगुण, सङ्गगुण ।

संस्कार^१, (३) संस्कारको कारणले विज्ञान^२, (४) विज्ञानको कारणले नाम^३-रूप (पञ्चस्कन्ध), (५) नाम-रूपको कारणले षडायतन, (६) षडायतनको कारणले स्पर्श, (७) स्पर्शको कारणले वेदना^४, (८) वेदनाको कारणले तृष्णा^५, (९) तृष्णाको कारणले उपादान^६, (पुनः पुनः लिने तृष्णा), (१०) उपादानको कारणले भव^७ (जन्मिने कारण), (११) भवको कारणले जाति^८ (जन्म), (१२) जाति-(जन्म) को कारणले जरा, मरण, शोक, सन्ताप, दौर्मनस्य, हैरानी (भावि) सम्भव हुन्छ । यसरी केवल दुःखस्कन्धको समुदय (उद्गम) हुन्छ ।

“अविद्याकै अवशेषगरी निरोध हुँदा संस्कार निरोध हुन्छ,

-
१. पुण्य-संस्कार, अपुण्य-संस्कार र रूप-अरूप ध्यान संस्कार ।
 २. प्रतिसन्धि-विज्ञान अर्थात् जन्मिने चित्त (विज्ञान) ।
 ३. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानस्कन्ध । यी पाँच स्कन्धहरू मध्ये रूप र संस्कार बाहेक अरु तीन स्कन्धलाई 'नाम' भन्दछन् ।
 ४. सुख-वेदना, दुःख-वेदना, अदुःखमसुख-वेदना अर्थात् उपेक्षा-वेदना तथा सौमनस्य, दौर्मनस्य अर्थात् मानसिक सुख र दुःख अनुभव ।
 ५. कामविषय-तृष्णा, भव-विषय-तृष्णा, विशिष्ट भव-विषय-तृष्णा; कामलोक-तृष्णा, रूपलोक-तृष्णा र अरूपलोक-तृष्णा ।
 ६. काम-उपादान, दृष्टि-उपादान, शीलव्रत-उपादान ।
 ७. मातृकोषमा पुग्ने चित्त (प्रति-सन्धिगर्ने विज्ञान-चित्त, Conception) ।
 ८. इन्द्रिय सहित जन्मसकेको प्राणी ।

संस्कार निरोध हुंदा विज्ञान निरोध हुन्छ, विज्ञान निरोध हुंदा नाम-
रूप निरोध हुन्छ, नाम-रूप निरोध हुंदा षडायतन निरोध हुन्छ,
षडायतन निरोध हुंदा स्पर्श निरोध हुन्छ, स्पर्श निरोध हुंदा वेदना
निरोध हुन्छ, वेदना निरोध हुंदा तृष्णा निरोध हुन्छ, तृष्णा निरोध
हुंदा उपादान निरोध हुन्छ, उपादान निरोध हुंदा भव निरोध हुन्छ,
भव निरोध हुंदा जन्म (जाति) निरोध हुन्छ, जाति निरोध हुंदा
जरा, मरण, शोक, सन्ताप, दौर्मनस्य, हैरानी (आदि) सम्भव हुंदैन ।
यसरी केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुन्छ । यही आर्य ज्ञानलाई प्रज्ञा-
द्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध पनि गरेको हुन्छ ।

“हे गृहपति ! जब आर्यश्रावकको उक्त पाँच भय-वैरादि उपशान्त
हुन्छ, उक्त चार स्रोतापत्यङ्गहरूले सुसम्पन्न हुन्छ तथा उक्त आर्य-
ज्ञानहरूलाई प्रज्ञाद्वारा राम्रोसँग देखेर सुप्रतिविद्ध पनि गरेको हुन्छ तब
त्यो आर्यश्रावकले चाहेमा आफुले आफैलाई, ‘भेरो नरकगति, ... क्षीण
भइसक्यो; म स्त्रीतापन्न हुँ, अविनिपाती हुँ र सम्बोधिपरायण पनि हुँ”
भनी व्यक्त गर्नसक्छ, प्रकाश गर्नसक्छ ।”

[यी उपदेश सुनेर अनाथपिण्डिक गृहपति प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

२५—परिव्राजकाराममा

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको

जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो^१ ।

एक दिन अनाथपिण्डक गृहपति विनको मध्यान्ह समयतिर भगवान्को दर्शनार्थ श्रावस्तीबाट बाहिरनिस्के । तर अनाथपिण्डक गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“भगवान्को दर्शनार्थ जानु अठ्ठै समय भएको छैन । भगवान् ध्यानमा बस्नु भएको होला । ध्यानी भिक्षुहरूको दर्शनार्थ जानु पनि उचित समय छैन । ध्यानी भिक्षुहरू पनि ध्यानमा बस्नु भएका होलान् । ‘अतः किन म अन्यतर्थीय परिव्राजकहरूका आराम (आश्रम) तिर नजाऊं !”

त्यसपछि अनाथपिण्डक गृहपति जहाँ अन्यतर्थीय परिव्राजकाराम हो त्यहाँ गए ।

त्यसबेला अन्यतर्थीय परिव्राजकहरू एकत्रित भई उच्चशब्द महाशब्द गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्रीन कुराहरू गर्दै बसीरहेका थिए । ती अन्यतर्थीय परिव्राजकहरूले अनाथपिण्डक गृहपति आइरहेको टाढैबाट देखे । अनि ती तर्थीयहरूले आफ्ना परिषद्लाई शान्तपारे—

“भो ! तपाइहरू शान्त हुनुहोस् ! निःशब्द हुनुहोस् ! !
श्रमणगौतमका श्रावक यी अनाथपिण्डक गृहपति आरामतिर आउँदैछन् । श्रावस्तीमा जति श्रमणगौतमका शुद्धजीवी श्रावकहरू छन् ती मध्ये यी अनाथपिण्डक गृहपति पनि एक हुन् । भो आयुष्मान्हरू ! श्रमणगौतमका श्रावकहरू निःशब्दतालाई रुचाउँछन्, निःशब्द स्वभावले विनीत

छन् र निःशब्दताकै वर्णवादी छन् । शायद निःशब्द परिषद् देखेर उनी यहाँ आउन सकछन् ।”

अनि ती तृतीय परिव्राजकहरू निःशब्द भएर शान्तभए ।

अनेक दृष्टि

अनार्थपिण्डक गृहपति पनि जहाँ ती तृतीय परिव्राजकहरू थिए त्यहाँगई, तिमीहरूसँग सम्मोदनीय कुराहरू गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अनार्थपिण्डक गृहपतिसँग ती तृतीय परिव्राजकहरूले निम्न कुरा सोधे :—

“हे गृहपति ! बताऊ, भ्रमणगौतम के दृष्टि (विचार) का हुनुहुन्छ ?”

“भन्ने ! मलाई भगवान्को दृष्टिबारे सबै कुरा थाहा छैन ।”

“हे गृहपति ! यदि तिमीलाई भगवान्को दृष्टिबारे सबै कुरा थाहा छैन भने भिक्षुहरूका के दृष्टि छन्त; यसबारे बताऊ !”

“भन्ने ! भिक्षुहरूका दृष्टिबारे पनि मलाई सबै कुरा थाहा छैन ।”

“हे गृहपति ! यदि तिमीलाई बुद्धको दृष्टिबारे र भिक्षुहरूका दृष्टिबारे सबै कुरा थाहाछैन भने; तिम्रो आफ्नो दृष्टि, विचार, धारणाबारे कुरा बताऊ !”

“भन्ते ! ‘हामी के दृष्टिकाह्वौं’ भनी भन्नमा हामीलाई कुनै मुश्किल छैन । तँपनि पहिले तपाइहरूले आ-आपना दृष्टिबारे कुरा बताउनु भएमा ‘हामी के दृष्टिकाह्वौं’ भनी बताउन हामीलाई उत्ति मुश्किल पर्ने छैन ।”

यसो भन्दा एक तृतीय परिव्राजकले अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई भन्यो : —

“हे गृहपति ! ‘शाश्वत लोकहो, यहीनै सत्यहो अरू असत्य (मोघ) हुन्’ भन्ने दृष्टिक हुँ म ।”

अर्को परिव्राजकले पनि अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई यस्तो बतायो :—

“हे गृहपति ! ‘अ-शाश्वत लोकहो, यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टिक हुँ म ।”

फेरि अर्क एक परिव्राजकले अनाथपिण्डिक गृहपतिलाई सुनायो :—

“हे गृहपति ! ‘अन्तवान् लोकहो—यहीनै सत्यहो अरू असत्य (मोघ) हुन्; अनन्तवान् लोकहो—यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्; त्यही जीवहो, त्यही शरीरहो—यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्; अर्क जीवहो, अर्क शरीरहो—यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्; मरणपछि सत्त्व हुन्छ—यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्; मरणपछि सत्त्व हुँदैन—यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्; मरणपछि सत्त्व हुन्छ पनि हुन्न पनि—यहीनै सत्यहो अरू असत्य हुन्; न सत्त्व मरणपछि हुन्न, न हुन्छ—यहीनै सत्यहो

अरु असत्य हुन्' भन्ने दृष्टिक हुँ म ।'

यो कुराहरू सुनी अनाथपिण्डिक गृहपतिले ती परिवाजकहरूलाई भने :—

“भन्ते ! जुन आयुष्मान्ले, ‘शाश्वत लोकहो—यहीनै सत्यहो अरु असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टिकहुँ म’ भनी भन्नुभयो—त्यस्ता आयुष्मान्को दृष्टि (धारणा, विचार), यात आफुले अज्ञानतापूर्वक विचार गर्नाको कारणले (अयोनिस्सो मनसिकारहेतु), यात अर्काको मात्रै कुरा सुन्नाको कारणले हुनगएको हो । सो दृष्टि (धारणा) संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा भएको हो । जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो अनित्यहो । जो अनित्यहो, त्यो दुःखहो । जो दुःखहो त्यसैमा आयुष्मान् तल्लीनहुनु भएको छ, त्यसैमा डुब्नु भएको छ ।

“भन्ते ! जुन आयुष्मान्ले, ‘अशाश्वत लोकहो—यहीनै सत्यहो अरु असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टिकहुँ म’ भनी भन्नुभयो—त्यस्ता आयुष्मान्को दृष्टि (धारणा), यात आफुले अज्ञानतापूर्वक विचार गर्नाको कारणले यात अर्काको मात्रै कुरा सुन्नाको कारणले हुनगएको हो । सो दृष्टि (धारणा) संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा भएको हो । जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो अनित्यहो । जो अनित्यहो, त्यो दुःखहो । जो दुःखहो त्यसैमा आयुष्मान् तल्लीनहुनु भएको छ, त्यसैमा डुब्नु भएको छ ।

“भन्ते ! जुन आयुष्मान्ले, ‘अन्तवान् लोकहो—यहीनै सत्यहो अरु असत्यहुन्; अन्तवान् लोकहो—यहीनै सत्यहो अरु असत्यहुन्; त्यही

जीवहो, त्यही शरीरहो...; अर्कै जीवहो, अर्कै शरीरहो...; मरणपछिः सत्व हुन्छ...; मरणपछि सत्व हुँदैन ...; मरणपछि सत्व हुन्छ पनि हुन्न पनि...; न सत्व मरणपछि हुन्न, न हुन्छ—यहीनै सत्यहो अरू असत्यहुन्' भन्ने दृष्टिकहुँ म' भनी भन्नुभयो—त्यस्ता आयुष्मान्को दृष्टि, यात आफुले अज्ञानतापूर्वक विचार गर्नाको कारणले यात अर्काको मात्रै कुरासुन्नाको कारणले हुन गएको हो। सो दृष्टि संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययबाट उत्पन्न भएको हुन्छ, त्यो अनित्यहो। जो अनित्यहो, त्यो दुःखहो। जो दुःखहो त्यसैमा आयुष्मान् तल्लीनहुनु भएको छ, त्यसैमा डुब्नु भएको छ।”

यी कुराहरू सुनी ती परिव्राजकहरूले अनाथपिण्डिक गृहपति-लाई भने—“हे गृहपति ! हामीहरूसबैले आ-आफ्ना स्व-दृष्टिबारेको विचार व्यक्त गरिसक्यौं। अब भन ! तिम्नो दृष्टि के हो ?”

“भन्ते ! जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो त्यो अनित्य हो। जो अनित्य हो, त्यो दुःखहो। ‘जो दुःखहो, न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्महो’ भन्ने दृष्टिकहुँ म।”

‘हे गृहपति ! जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो, त्यो अनित्य हो। जो अनित्य हो त्यो दुःखहो। जो दुःखहो त्यसैमा तिमी तल्लीन भएकाछौ, त्यसैमा डुबिरहेकाछौ।”

‘भन्ते ! जो संस्कारित, कल्पित तथा हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएको हो, त्यो अनित्यहो। जो अनित्यहो त्यो दुःखहो। ‘जो दुःखहो न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मनं हो’ भन्ने मैले यथार्थतः

प्रज्ञाद्वारा देखेको छु । त्यसबाट उत्तीर्ण र विमुक्तहुन पनि म यथार्थतः जान्दछु ।”

यति भनेपछि ती परिव्राजकहरू तूष्णिभूत, मङ्कुभूत (चुप-लागेर), शीर निहुराई, केही नबोली बसे । अनि अनाथपिण्डक गृहपति, ती परिव्राजकहरू तूष्णिभूत, मङ्कुभूत, शीर निहुराई, केही नबोली बसेको देखी आसनबाट उठी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई, भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि अनाथ-पिण्डक गृहपतिले अन्यतर्थीय परिव्राजकहरूसँग भएको कुराहरू जन्मै भगवान्लाई सुनाए ।

“साधु ! साधु !! गृहपति, यस्तंगरी कहिले कहिले मोघपुरुष-हरूलाई सहधर्मतापूर्वक (कारण सहित) सु-निग्रह गर्नुपर्छ ।”

त्यसपछि भगवान्ले अनाथपिण्डक गृहपतिलाई धार्मिक कुराद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नु भयो । अनाथपिण्डक गृहपति भगवान्ले धार्मिक कुराद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित गराउनु भएपछि आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी फर्कै गए ।

अनाथपिण्डक गृहपति गएको केहीछिन पछि भगवान्ले भिक्षु-हरूलाई आमन्त्रण गर्नु भई भन्नुभयो : —

“हे भिक्षुहरू ! जो भिक्षु यस धर्म-विनयमा उपसम्पन्न भई शयवर्ष पुगेको हुन्छ त्यस भिक्षुले पनि यस्तंगरी अन्यतर्थीय परिव्राजक-

हरूलाई सहधर्मतापूर्वक (कारण सहित) सुनिग्रह गर्न सिक्नुपर्छ जस्तो-
अनाथपिण्डक गृहपतिले गरे ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

२६—रोगग्रस्त अनाथपिण्डक गृहपति

यस्तो मैले सुने ।

एक समय भगवान्, श्वावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखतमा अनाथपिण्डक गृहपति रोगले पीडितभई सारं दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले एक पुरुषलाई बोलाई—‘हे पुरुष ! आऊ ! तिमि जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँगई मेरो वचनले भगवान्को चरणकमलमा शीरले वन्दनागरी निवेदन गर—‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्तभई सारं बिरामी छ, अति दुःखी पनि । छसले भगवान्को चरणकमलमा शीरले वन्दनागछ ।’ त्यसपछि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँगई मेरो वचनले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दनागरी—‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्तभई सारं बिरामी छ, अति दुःखी पनि छ’ भनी भन । यस्तो पनि

१. म. नि-३. पृ ३४५: अनाथपिण्डकोवादसुत्त ।

निवेदन गर—‘उ आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शीरले वन्दनागर्छं र यस्तो प्रार्थनागर्छं—साधु, भन्ते ! अनुकम्पाराखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अनाथपिण्डिक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ पाल्नुभए बेश हुने थियो’ ।”

“हवस, भन्ते !” भनी अनाथपिण्डिक गृहपतिको कुरा सुनी सो पुरुष जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसी उसले भगवान्लाई निवेदनगयो—“भन्ते ! अनाथपिण्डिक गृहपति रोगग्रस्तभई सारं बिरामी छन्, सारं दुःखी पनि । उनी भगवान्को चरणकमलमा शीरले वन्दनागर्छन् ।” यसपछि सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि उसले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसी आयुष्मान् सारिपुत्रसंग निवेदनगयो—“भन्ते ! अनाथपिण्डिक गृहपति रोगग्रस्तभई सारं बिरामी छन्, अति दुःखी पनि । उनी तपाइको चरणकमलमा शीरले वन्दनागर्छन् र निवेदनगर्छन्—‘साधु ! भन्ते ! अनुकम्पाराखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अनाथपिण्डिक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ पाल्नुभए बेश हुने थियो ।” आयुष्मान् सारिपुत्रले तूष्णिभावनं स्वीकार गर्नु भयो ।

सारिपुत्रोपदेश

त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र चीवर पहिरी पात्र-चीवर

१. ‘भन्ते’ भनी आमन्त्रण गर्ने चलन आदरणीय भ्रमण भिक्षुहरूलाई मात्र न भई गृही पुरुषहरूका बीचमा पनि ‘भन्ते’ शब्द प्रयोग भएको पालिसाहित्यमा कहीं कहीं पाइन्छ ।

ग्रहणगरी, आयुष्मान् आनन्द सहित अरू भिक्षुहरूलाई पछाडि राखी जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ जानुभई बिच्छुघाइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नुभयो —

“हे गृहपति ! क्षमनीय, यापनीयछौ ? दुःख वेदना घटेर जान्छकि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ नि ?”

“भन्ते ! मलाई न क्षमनीय छ, न यापनीय नै । मेरो दुःखवेदना घटेको छैन बल्कि बढेकैछ । बढेकै धेरै देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।

१—“भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि - कुनै बलवान् पुरुषले धार भएको तरवारको टुप्पोले टाउकोमा घोचिउँ मेरो शीरमा अधिक वायुले घोच्य । मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देख्दछु, घटेको देख्दिन ।

२—“भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि—कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरीले टाउकोमा बेस्करी कसेर बेरिदिएऊँ मेरो शीरमा अधिक वेदना हुन्छ । मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर नै आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देखिन्छ, घटेको देख्दिन ।

३—“भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि—कुनै दक्ष गोघातक वा उसको अन्तेवासीले धार भएको चूपीले पेट चिरेऊँ मेरो पेटमा वायुले शोला हान्छ । मलाई क्षमनीय छैन, न मलाई यापनीय नै । धेरै दुःखवेदना बढेर नै आएकोछ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेकै देखिन्छ, घटेको देख्दिन ।

४—“मन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि—कुनै बलवान् बुद्धजना गुरुषहरूले दुबल पुरुषलाई हातखुट्टा समाती भुङ्गोमा बल्टाई पल्टाई ‘पित्त्याएऊं’ मेरो शरीरमा अधिक डाहाहुन्छ । मलाई क्षमनीय छैन, न यापनीय नै । धेरै दुःखवेदना बढेर नै आएको देखिन्छ, घटेको देखिदैन । धेरै दुःखवेदना बढेको नै देखिन्छ, घटेको देखिदैन ।”

“हे गृहपति ! त्यसोभए तिमिले यस्तो सिक्नुपर्छ :—

भित्रका छ आयतन (क)—(१) ‘म चक्षुमा आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुको हेतुले हुने चक्षु-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोतमा आसक्त हुने छैन, अतः श्रोतको हेतुले हुने श्रोत-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राणमा आसक्त हुने छैन, अतः घ्राणको हेतुले हुने घ्राण-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वामा आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वाको हेतुले हुने जिह्वा-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) कायमा आसक्त हुने छैन, अतः कायको हेतुले हुने काय-विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) मनमा आसक्त हुने छैन, अतः मनको हेतुले हुने मनोविज्ञान पनि ममा हुने छैन’ भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

बाहिरका छ आयतन (ख)—(१) ‘म रूपमा आसक्त हुने छैन, अतः रूपको हेतुले हुने रूप-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) शब्दमा आसक्त हुने छैन, अतः शब्दको हेतुले हुने शब्द-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) गन्धमा आसक्त हुने छैन, अतः गन्धको हेतुले हुने गन्ध-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) रसमा आसक्त हुने छैन, अतः रसको हेतुले

हुने रस-विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) स्पर्शमा आसक्त हुने छैन, अतः स्पर्शको हेतुले हुने स्पर्श-विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) धर्म (मन-विषय) मा पनि आसक्त हुने छैन, अतः धर्मको हेतुले हुने धर्म-विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।

छ विज्ञान-काय (ग) — (१) 'म चक्षु विज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः चक्षु-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोत-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः श्रोत-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राण-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः घ्राण-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वा-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वा-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) काय-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः काय-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) चित्त-विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चित्त-विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।

छ स्पर्श-काय (घ) — (१) 'म चक्षुसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोतसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः श्रोतसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राणसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः घ्राणसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वासंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वासंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) कायसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः

कायसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) चित्तसंस्पर्शमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चित्तसंस्पर्शको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

छ वेदना-काय (छ)— (१) 'म चक्षु-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चक्षु-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) श्रोत-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः श्रोत-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) घ्राण-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः घ्राण-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) जिह्वा-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वा-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) काय-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः काय-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (६) चित्त-संस्पर्शज वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः चित्त-संस्पर्शज वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

छ धातुहरू (च)— (१) 'म पृथ्वीधातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः पृथ्वी-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) आप-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः आप-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) तेज-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः तेज-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) वायु-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः वायु-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (५) आकाश-धातुमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः आकाश-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (६) विज्ञान-धातुमा पनि आसक्त

हुने छैन, अतः विज्ञान-धातुको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

पञ्चस्कन्ध(छ)—(१) 'म रूपमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः रूपको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) वेदनामा पनि आसक्त हुने छैन, अतः वेदनाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) संज्ञामा पनि आसक्त हुने छैन अतः संज्ञाको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (४) संस्कारमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः संस्कारको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (५) विज्ञानमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

चार-अरूप (ज)—(१) 'म आकाशानन्त्यायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः आकाशानन्त्यायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (२) विज्ञानन्त्यायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः विज्ञानन्त्यायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन, (३) आकिञ्चन्यायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः आकिञ्चन्यायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन र (४) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

इहलोक (झ)—'म इहलोकमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः इहलोकको कारणले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन' भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

परलोक (ब) — ‘म परलोकमा पनि आसक्त हुने छैन, अतः परलोकको हेतुले हुने विज्ञान पनि ममा हुने छैन’ भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

स्वयंज्ञान (ट) — ‘जो मैले देखेको, सुनेको, छोएको, जानेको, प्राप्तगरेको, खोजीगरेको, अनु-खोजीगरेको, तलासगरेको हो त्यसमा पनि म आसक्त हुने छैन, अतः जसको हेतुले विज्ञान हुने हो सो पनि ममा हुने छैन’ भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रका यी उपदेशहरू सुनेर अनाथपिण्डिक गृहपति आँसु खसाली रुनथाले । अनि त्यसबेला आयुष्मान् आनन्दले अनाथपिण्डिक गृहपतिसँग—

‘हे गृहपति ! तिम्रो वित्त आफ्नो सम्पत्तिमा आसक्त भएको छक, अल्फिएको छक क्याहो ?” भनी सोध्नुभयो ।

“भो भन्ते ! न म आसक्तछु, न त म अल्फिएरने बसेको छु ! कस्तु, भन्ते ! यतिका दीर्घकालसम्म मैले शास्ताको उपासना गरेँ, ध्यानी भिक्षुहरूको पनि उपासना गरेँ तर यस्तो (गम्भीर) धर्मोपदेश यसभन्दा अघि मैले कहिले पनि सुन्नपाएको थिइन ।”

सारिपुत्रः—

‘हे गृहपति ! केवल शुद्धजीवन बिताई बस्ने गृहस्थीहरूको निम्ति यस्तो (गम्भीर) धर्मकथा सुन्नुधनीय हुँदैन, उनीहरू रुचाउँदैनन् पनि अथवा उनीहरूको मन पनि लाग्दैन; यस्तो (गम्भीर)

धर्मकथा प्रव्रजितहरूलाई मात्र बोधनीय हुन्छ, उनीहरू यस्तो कथा रचाउँछन् पनि मन पनि लगाउँछन् ।”

“भन्ते, सारिपुत्र ! त्यसोभए शुद्धजीवी गृहस्थीहरूले पनि यस्तो धर्मकथा बुझ्न सक्नुन् ! भन्ते ! सारिपुत्र ! यहाँ अल्पक्लेश स्वभावका कुलपुत्रहरू पनि हुनसक्लान्, धर्मश्रवणगर्न नपाउँदा उनीहरूका निम्ति परिहानी पनि हुनसक्छ; धर्मलाई अबबोध गर्नसक्ने पनि हुनसक्लान् ।”

अनाथपिण्डक-देवपुत्र

अनाथपिण्डक गृहपतिलाई उक्त अववाव उपदेश गर्नुभई आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द फर्केको केही समय पछि अनाथपिण्डक गृहपति परलोकभई तुषित देवलोकमा उत्पन्न भए ।

त्यसपछि अनाथपिण्डक देवपुत्र, रातबितिसकेपछि अत्यन्त कान्तिवर्णले युक्तभई आफ्नो शरीरले जेतवन उज्यालो पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे ।
‘त्यसपछि अनाथपिण्डक देवपुत्रले भगवान्लाई निम्न गाथा सुनाएः—

१—“इदं हि तं जेतवनं, इसिसङ्घनिसेवितं ।

आवुत्थं धम्मराजेन, पीतिसञ्जननं मम ॥

१. यहाँदेखि तलसम्मको कुरा सं. नि-१. पृ. ५३, देवतासंयुक्त, अनाथपिण्डकसुत्तमा पनि छ ।

२—“कर्मं विज्जा च, धम्मो च सीलं जीवितमुत्तमं ।

एतेन मच्चा सुज्झन्ति, न गोत्तेन धनेन वा ॥

३—“तस्माहि पण्डितो पोसो, सम्पस्सं अत्थमत्तनो ।

योनिंसो विचिने धम्मं, एवं तत्थ विमुज्झति ॥

४—“सारिपुत्तो व पब्बाय, सीलेन उपसमेन च ।

यो पि पारङ्गतो भिक्खु. एतावपरमो सिया'ति ।”

अर्थ :—

१—“मेरो मनमा प्रीति उत्पन्न कराउने, ऋषिसङ्घले सेवन गरेको, धर्मराजाले बास गर्नु भएको, यही त्यो जेतवन विहार हो ।

२—“कर्म, विद्या, धर्म र शीलनै जीवनको उत्तम अङ्गहो, यसैले मनुष्य शुद्धिहुन्छ, गोत्र र धनले शुद्धिहुन सक्तैन ।

३—“त्यसैले पण्डितपुरुषले, आफ्नो हितलाई ध्यानमा राखी, रात्ररी जानी-बुझी धर्मसञ्चय गर्नु पर्छ, यसैले त्यहाँ (मनुष्यलोकमा) विशुद्ध हुन्छ ।

४—“सारिपुत्र कं प्रज्ञावान्, शीलवान्, उपशान्त तथा पारङ्गत भई बस्ने भिक्षुनै सर्वोत्तम छ ।”

भगवान्‌ले पनि यसको अनुमोदन गर्नु भयो । अनि अनाथपिण्डक देवपुत्र ‘भगवान्‌ले मलाई अनुमोदन गर्नु हुन्छ’ भनी भगवान्‌लाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी त्यहीँनै अन्तरधान भएर गए ।

त्यसरात बितिसकेपछि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगर्नु भई—
“हे भिक्षुहरू ! यो बितेको रातमा—रात बितिसकेपछि अत्यन्त कान्ति-

बर्णले युक्तभई, आफ्नो शरीरले जेतवन उज्यालोपारी, जहाँ म थिएँ
त्यहाँ एक देवपुत्र आई, मलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि
सो देवपुत्रले निम्न गाथा सुनाए :—

“इदं हि तं जेतवनं ...” इत्यादि । (माथि लेखिएको गाथाः
जम्मे)

“यति भनी सो देवपुत्र, ‘शास्ताले अनुमोदन गर्नु भयो’ भनी
मलाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी त्यहीँने अन्तरधान भएर गए ।”

यो कुरा सुनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्सँग सोध्नुभयो :—

“उहीँने सो अनाथपिण्डक देवपुत्र होलान् भन्ते ! होइन
त ? अनाथपिण्डक गृहपति आयुष्मान् सारिपुत्रप्रति अभिप्रसन्न थिए ।”

“साधु ! साधु !! आनन्द, जहाँसम्म तर्कद्वारा जान्नुपर्ने थियोः
तिमीले जानीहाल्थौ । आनन्द ! अनाथपिण्डक नै सो देवपुत्र थिए ।”

भगवान्ले यति भन्नु भएपछि सन्तुष्टभई आयुष्मान् आनन्दले
भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नु भयो ।

३. चित्र-गृहपति

परिचय

बुद्धको समयमा बुद्ध-धर्म रात्ररी जान्नसक्ने मात्र न भई बुद्ध-धर्म रात्ररी साक्षात्कारगरी व्याख्यान समेत गर्नसक्ने गृहस्थीहरू थिए। यिनीहरू मध्ये चित्र-गृहपतिको नाउँ विशेष उल्लेखनीय छ।

यिनको जन्म मगधदेशस्थित मच्छिकासण्ड^१ भन्ने नगरका ख्यातिप्राप्त एक प्रतिष्ठित कुलमा भएको थियो। अङ्गुत्तरार्थकथानुसार यिनको जन्म हुँदा विचित्ररूपले पुष्पवृष्टि भएको हुनाले यिनको नाउँ 'चित्र'भनिएको हो। यिनको पिता परलोक भएपछि यिनले आफ्नो पिताको सेठ-पद पाएका थिए। भौतिक धनसम्पत्तिले सुसम्पन्न भएकै यो चित्र-गृहपति सदाचार तथा कुशलधर्मले पनि सुसम्पन्न थिए। त्यस बखतका ख्यातिप्राप्त अरु उपासकहरूको^२ जस्तै यिनको पनि ५००

१. अ.अ.क.पृ. २०९। डा. मल्लसेकरको D.P.P. मा मच्छिकासण्ड नगर काशी देशमा भनिएको छ।

२. (१) धम्मदिप उपासक, (२) विशाख उपासक, (३) उद्गत गृहपति, (४) हस्तक आलवक र (५) चुल्ल अनाथपिण्डिक गृहपतिहरूका पनि पाँच पाँच शय उपासक मित्र परिवारहरू थिए सं.अ.क. III पृ. २२३ः (५३. ६. ३)

उपासक मित्र परिवारहरू थिए । चित्र-गृहपतिको अम्बाटक वनखण्ड अतिरिक्त मृगपथक भन्ने अर्को गाउँ पनि अम्बाटक वनखण्डको पछाडि-पट्टि थियो^१ ।

यस जीवनमा धर्मावबोधगरी निर्वाण साक्षात्कारगर्न बुद्धकै श्रीमुखबाट उपदेश सुन्नुपछि भन्ने नभई, कुनै पनि श्रावक भिक्षुहरूबाट धर्मोपदेश सुनी तदनुसार साक्षात्कारगरी अवबोधसमेत गर्नसक्छ भन्ने कुराको प्रमाण चित्र गृहपतिको जीवनले राम्ररी देखाएको छ । यिनले आफ्नो जीवनमा जुद्धसँग दर्शन-भेट नभइकनै सर्वप्रथम बुद्धका प्रथम शिष्यहरू पञ्चमद्भवर्गीय^२ मध्येका महानाम महास्थविर मच्छिकासण्डमा भिक्षाटन^३ गइरहेको देखेर प्रभावितभई वहाँले दिनुभएको षडायतन विभक्ति अर्थात् षडायतनविभङ्ग^४ सूत्रको उपदेश सुनी सर्वप्रथम यिनी स्रोतापन्न फल^५ साक्षात्गरी निर्वाणपरायण भएका थिए ।

महानाम महास्थविरको उपदेश सुनी स्रोतापन्न मार्गफल साक्षात्-

१. सं.अ.क. III पृ. ९३. (३९. १.१)

२. कौण्डिन्य, भद्रिय, वप्प, महानाम र अस्सजी भिक्षुहरू भगवान्का प्रथम भिक्षु शिष्यहरू थिए । यी पाँचलाई 'पञ्चमद्भवर्गीय' भन्दछन् ।

३. अं.अ.क.पृ. २०९. (१.६३.)

४. म. नि. III पृ. २९७.

५. धम्म.अ.क.पृ. २५५: सुधम्मत्थेरस्सवत्थु । अं. अ.क.पृ. २१०

अनागामी भएको कुरा उल्लेख छ । (१.६.३.)

कारगरी सकेपछि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्तभई, चित्र-गृह-पतिले महानाम महास्थविरलाई आफ्नो अम्बाटक वनखण्डमा घरहरू बनाई चतुर्दिशाबाट आउने भिक्षुसङ्घको नाउँमा प्रदानगरे । पछि यो स्थान अम्बाटकाराम (अम्बाटक विहार) को नाउँले प्रसिद्ध भयो । महानाम महास्थविर यस विहारमा धेरै दिनसम्म बस्नु भएको थियो ।

एक दिन चित्र-गृहपतिले महानाम महास्थविरसँग ऋद्धिप्रातिहार्य देखाउनहुन अनुरोध गरेपछि महानाम महास्थविर त्यस विहार छाडी जानु भयो^१ ।

यसपछि अम्बाटकाराम धेरै भिक्षुहरूका केन्द्रस्थान भयो । यस विहारमा ऋषिदत्त महास्थविर^२, महक महास्थविर^३, कामभू महास्थविर^४, गोदत्त महास्थविर^५, लकुण्ठक भद्रीय महास्थविर^६ र अन्तमा सुधर्म महास्थविर^७ नेवासिक^८ भई बस्नु भएको थियो । चित्र-गृहपतिले अम्बाटकाराममा आउने भिक्षुहरूसँग अनेक धर्म विषयमा

१. अ.अ.क.पृ. २१० (१.६.३)
२. हेर तल 'शाश्वत लोक' शीर्षकमा ।
३. हेर तल 'प्रातिहार्य' शीर्षकमा ।
४. हेर तल 'निर्वाण-रथ' शीर्षकमा ।
५. हेर तल 'अनिमित्त-चित्त' शीर्षकमा ।
६. थेरगा.पृ. ३१० (७.३.४७७) थेरगा. अ.क.पु: ४७२. (७.१.२)
७. हेर तल 'आयुष्मान् सुधर्म' शीर्षकमा ।
८. नित्यवास गर्नेलाई 'नेवासिक' भन्दछन् ।

छलफल गर्थे । कुनै बेला महास्थविरहरूसँग कुरा सोध्ने, कुनै बेला महास्थविरहरूलाई धर्मको कुरा बताइदिन्थे । यसप्रकार चित्र-गृहपति धर्मधर, धर्मकथिकभई बसेका थिए ।

सुधर्म महास्थविर अम्बाटकाराममा नेवासिककोरूपमा बसिरहनु भएको बेलामा चित्र-गृहपतिले कुनै भिक्षुगण वा सङ्घलाई निस्त्याउनु अथवा कुनै विशेष कामगर्नु भन्दा अगाडि, आदरको कारणले सुधर्म महास्थविरसँग सोध्ने गर्थे अथवा वहाँको अनुमतिले पुण्यकार्य गर्थे ।

एक दिनको कुराहो: भगवन्का प्रमुख शिष्य अग्रश्रावक^१ सारिपुत्र महास्थविर र महामौद्गल्यायन महास्थाविर, विभिन्न महास्थविरहरू सहित १००० भिक्षुहरूका साथ^२ काशीबाट चारिकागढ मच्छिकासण्ड नगरमा आउँदै हुनुहुन्छ भन्ने कुरा सुनी चित्र-गृहपति, अग्रश्रावक महास्थविरहरूको स्वागतार्थ गए । अम्बाटकाराममा आइपुग्नु भएपछि सारिपुत्र महास्थविरले चित्र-गृहपतिलाई धर्मोपदेश गर्नु भयो । यो उपदेश सुनी चित्र-गृहपतिले अनागामी मार्ग-फल साक्षात्कार गरे^३ । त्यसैबखत चित्र-गृहपतिले अग्रश्रावक प्रमुख वहाँसँग आउनु भएका एक हजार भिक्षुहरूलाई समेत भोजनार्थ निम्तो गरे । अग्रश्रावकहरूलाई निम्तो गरिसकेपछि विहारमा नेवासिक भई बस्नु भएका सुधर्म महास्थविरलाई

१. सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरहरूलाई अग्रश्रावक भनिन्छ ।

२. अं.अ.क.पृ. २१० (१ ६.३)

३. धम्म.अ.क.पृ. २५५ बालवर्ग ।

पनि भोजनार्थ निस्तोगरे । सुधर्म महास्थविर चित्र-गृहपतिले वहाँसँग
नसोधी अप्रभावकहरूलाई निस्तो दिएको कुराबाट अप्रसन्न भई विहार
छाडेर जानु भएको कुरा तल लेखिएको मूल पालिबाटै थाहा हुनेछ ।
यस अप्रसादनीय घटनाको कारणलाई लिई भगवान् बुद्धले सुधर्म
महास्थविरलाई चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्न लगाउनु भयो र अन्तमा
सुधर्म महास्थविरले चित्र-गृहपतिको अम्बाटकाराममै बस्नु भई, अहम-
न्यतालाई समाप्तगरी, चतुप्रतिसम्भवा विशेषज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त
गनुं भयो^१ ।

बुद्धको दर्शन विनानै चित्र-गृहपतिले तीस वर्षभित्र स्रोतापन्न
तथा अनागामी मार्ग-फल प्राप्त गरिसकेपछि एक दिन उनको मनमा
यस्तो लाग्यो :—

“यत्तिका वर्ष बितिसकेर पनि मैले भगवान् बुद्धको दर्शन-भेट
गर्न पाएको छैन । तापनि मैले साँच्चैकै बुद्ध अर्थात् आफैले बोधगनुं पर्ने
बोधिज्ञान लाभगरी आफ्नो विमुक्तिको मार्ग प्राप्तगरी सकेको छु ।
बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूले युक्त हुनुभएका तथागत सम्यक् सम्बुद्धको
दर्शन गर्नु पनि कल्याणकरने हो । अतः वहाँको दर्शनार्थ श्रावस्ती
जानुपयो ।”

यति मनमा विचारगरी चित्र-गृहपति, पाँच शय गाडामा अनेक
सम्पत्ति तथा खाद्य-भोज्य पदार्थ राखी, धावस्तीमा जानचाहने भिक्षु,
भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरूलाई पनि आमन्त्रणगरी, करीब बुइ

१. अं.अ.क.पु. २१० (१.६.३) र धम्म.अ.क.पु. २५८ बालवर्ग ।

हजार परिवारहरूका साथ आफ्ना भार्या सहित मच्छिकासण्ड नगरबाट श्रावस्तीका लागि प्रस्थान गरे । भगध देशबाट ३० योजन टाढारहेको श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा पुग्न एक महीना लागेको थियो^१ ।

जेतवन विहारमा पुगिसकेपछि चित्र-गृहपतिले बुद्ध प्रमुख भिक्षु-सङ्घलाई एक महीनासम्म प्रतिदिन दान पुण्य गरेर पनि आफुले लगेको बस्तुहरू सिध्याउन नसकी भगवानसंग अनुरोधगरी ५०० गाडाका माल सामानहरू जम्मै सङ्घको निम्ति चढाइदिए^२ ।

चित्र-गृहपति श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भगवानको दर्शनगर्न आउंदैछन् भन्ने सुनी श्रावस्तीवासी उपासक र उपासिकाहरू लस्करका लस्कर चित्र-गृहपतिसंग भेटगर्न गए । तिनीहरू सबैले चित्र-गृहपतिलाई अनेक प्रकारका खाद्य-भोज्य सामानहरू उपहारको रूपमा दिए । चित्र-गृहपतिले महान लाभसत्कार पाए ।

भगवान् बुद्धले चित्र-गृहपतिलाई षडायतन विभक्ति अर्थात् षडायतन विभङ्ग सूत्रकं उपदेश दिनु भएको थियो । भगवान् बुद्धले चित्र-गृहपतिको पाण्डित्यताको प्रशंसा गर्नु हुँदा उपासकहरूमध्ये धर्मव्याख्यान गर्नेमा चित्र-गृहपति अग्रछन् भनी घोषणा गर्नु भयो । यस्तैगरी अरू अरू गुणहरूबारे प्रशंसा गर्नु भएका कुराहरू पनि तल लेखिएका स्थस त्यस ठाउँका सूत्रहरूबाटै थाहा हुनेछ ।

यसरी चित्र-गृहपति तथागत सम्यक् सम्बुद्धको दर्शनगरी बुइ

१. अं.अ.क.पृ. २१० (१.६.३)

२. धम्म.अ.क.पृ. २५९. बालवर्ग ।

महीना आउन-जान बाटामा बिताई, एक महीना जेतवन विहारमा बिताई-
तीन महीनापछि आफ्नो घरफर्के ।

चित्र-गृहपति 'म बुद्ध-भक्त हु' भनी अन्य धर्मावलम्बीहरूलाई बेवास्ता गर्दैनथे । उनी अरू धर्मावलम्बीहरूका आचार्य प्राचार्यहरूको पनि कदर गर्थे भन्ने कुरा मच्छिकासण्डमा आएका निगण्ठनाथपुत्र कहां शिष्टाचार भेटगर्न गएको कुराबाट स्पष्ट हुन्छ । जुन कुरा तल लेखिएको 'निगण्ठनाथपुत्र' भन्ने शीर्षकमा पाइनेछ । आफना एक साथी जो निगण्ठ सम्प्रदायमा प्रव्रजित भएको थियो — ३० वर्षसम्ममा पनि कुनै ध्यान प्राप्तगर्न नसकेको कुरा सुनी उसकै इच्छानुसार भिक्षुसङ्घमा लगी भिक्षुत्व दिलाइदिएबाट मित्रधर्म पालनगरेको कुरा पनि तल लेखिएको 'अचेलकश्यप' शीर्षकबाट थाहापाउन सक्नेछ ।

चित्र-गृहपति बुद्ध-धर्ममा दिक्षित भई ३० वर्षसम्म उपासक-
त्वमा बसी, शुद्ध तथा नीर्मल गृहस्थीजीवन बिताई, पुनः यसलोकमा
आउन नपर्नेगरी ब्रह्मलोकबाट परिनिर्वाणगामी भई, बुद्ध-परिनिर्वाण हुनु
भन्दा अगाडिनै देहावसान भएको कुरा तल लेखिएको सूत्रबाट बुझिन्छ ।
चित्र गृहपति एक धर्मकाथिक मात्र नभई एक परमभक्ति सम्पन्न शुद्धजीवी
उपासक पनि थिए । गृहस्थीहरूका जीवन नाप्ने माप-दण्ड समान चित्र-
गृहपतिलाई बनाउनु भएबाट यिनको जीवन कति उत्कृष्ट थियो भन्ने
कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

१-संयोजन

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्वाटक
वनखण्डमा बसेका थिए^१ ।

त्यस बखतमा भिक्षाटन सिद्धिएपछि मण्डलमालमा भेलाभई-
बसिरहेका केही थेर भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा चल्यो :—

“जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन्, ती धर्महरू
‘नानार्थ नानाव्यञ्जन’ हुन्, कि ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’
हुन् ?”

त्यहाँ केही थेर भिक्षुहरूले यस्तो भने—“जो ‘संयोजन’ र
‘संयोजनीय धर्महरू हुन्,’ ती धर्महरू ‘नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन्’ ।”

केही थेर भिक्षुहरूले भने—“जो ‘संयोजन र संयोजनीय धर्महरू’
हुन्, ती धर्महरू ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन्, ।”

त्यस बखतमा चित्र गृहपति केही कामले मृगपथक^२ भन्ने
आफ्नो गाउँमा आएका थिए । अनि चित्र-गृहपतिले सुने—“भिक्षाटन

१. सं. नि-III पृ. २५२: संयोजनसुत्तं ।

२. मच्छिकासण्डको पछाडिपट्टि भएको आफ्नै गाउँ—सं. अ. क. IV
पृ. ९३. (३९.१.१)

पछि मण्डलमालमा भेलाभई बसिरहेका थेर भिक्षुहरूका बीच—‘जो ‘संयोजन र संयोजनीय धर्महरू’ हुन् ती धर्महरू ‘नानार्थ-नानाव्यञ्जन’ हुन् कि ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् ?”

त्यसपछि चित्र-गृहपति जहाँ ती थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गएर थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि उनले थेर भिक्षुहरूसँग सोधे :—

“भन्ते ! भिक्षाटन पछि मण्डलमालमा भेलाभई बसिरहनुभएका थेर भिक्षुहरूका बीच—‘जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन् ती धर्महरू ‘नानार्थ-नानाव्यञ्जन’ हुन् कि ‘एकार्थ तथा व्यञ्जनमात्र नाना’ हुन् ? ...‘नानार्थ र नानाव्यञ्जन’ हुन् । ...‘एकार्थ तथा व्यञ्जन-मात्र नाना’ हुन् भनी कुरा चलेको थियो भन्ने सैले सुने ।”

“हो, गृहपति !”

“भन्ते ! जो ‘संयोजन’ र ‘संयोजनीय धर्महरू’ हुन् यिनीहरू ‘नानार्थ र नानाव्यञ्जन’ हुन् । भन्ते ! तपाइहरूलाई उपमा सुनाउँछु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषहरूले भनेका कुराहरूको अर्थ अवबोध गर्न सक्नेछन् ।

“जस्तो कि—एउटै डोरीमा बाँधेको कालो गोरु र सेतो गोरुलाई यदि कसैले—‘कालो गोरु सेतो गोरुको संयोजन (बन्धन) हो अथवा सेतो गोरु कालो गोरुको संयोजन (बन्धन) हो’ भनी भनेमा के उसले यो कुरा ठीक भनेकोछ भन्न सक्ला ?”

“हे गृहपति ! सबदेन । न कालो गोरु सेतो गोरुको बन्धन (संयोजन) हो, न त सेतो गोरुनै कालो गोरुको बन्धन हो; बल्कि जुन त्यहाँ एउटै डोरीले (दुवै गोरुहरूलाई) बाँधिएका छन्, सोही डोरी संयोजन हो ।”

“भन्ते ! यस्तैगरी — न चक्षु रूपको संयोजन हो, न रूपनै चक्षुको संयोजन हो; बल्कि जुन त्यहाँ ती दुवैको (चक्षु र रूपको) कारणबाट उत्पन्न हुने छन्दराग हो, सोही नै त्यहाँ संयोजन हुन आउँछ । न श्रोत शब्दको बन्धन हो, न शब्दनै श्रोतको बन्धन हो; ...न घ्राण गन्धको बन्धन हो, न गन्धनै घ्राणको बन्धन हो; ...न जिव्हा रसको बन्धन हो, न रसनै जिव्हाको बन्धन हो; ...न काय स्पर्शको बन्धन हो, न स्पर्शनै कायको बन्धन हो; ...न मन धर्मको बन्धन हो, न धर्मनै मनको बन्धन हो; बल्कि जुन त्यहाँ ती दुवैको कारणबाट उत्पन्नहुने छन्दरागहो, सोहीनै त्यहाँ संयोजन (बन्धन) हुन आउँछ ।”

“हे गृहपति ! तिम्रोलागि यो लाभ हो ! सुलाभ हो !! जो कि तिम्रो यस्तो गम्भीर बुद्ध वचनबारेमा पनि प्रज्ञाचक्षु लाभीछौ ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

२-धातु-कथा

एक समय केही बेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बाटक

बनखण्डमा बसेका थिए^१ ।

अनि चित्र-गृहपति जहाँ ती थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँगई थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई निवेदनगरे :—“मन्ते थेर ! भोलिको निम्ति मेरो भोजन स्वीकार गर्नु होस् !” थेर भिक्षुहरूले तूष्णभावले स्वीकार गरे । थेर भिक्षुहरूले निम्तो स्वीकार गरेको बुझी आसनबाट उठी थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी चित्र-गृहपति फर्केर गए ।

त्यो रात बितिसकेपछि थेर भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ चित्र-गृहपतिको निवासस्थानहो त्यहाँगई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बसे ।

चित्र-गृहपति थेर भिक्षुहरूका छेउमागई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् थेर भिक्षुहरूसँग यो कुरा सोधे :—

“मन्ते ! ‘धातु नानत्वं, धातु नानत्वं’ भनी मनिन्छ, कति-सम्ममा वा कसरी भगवान्ले धातुनानत्वं हुन्छ भनी मन्नु भएको रहेछ ?”

यो कुरा सोध्दा आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेर बसे ।

दोधोषटक पनि चित्र-गृहपतिले सोधे :—

१. सं. नि-III पृ. २५३: पठम इतिवत्तमुत्तं ।

“भन्ते ! ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भनिन्छ, कतिसम्ममा वा कसरी भगवान्‌ले धातुनानत्व हुन्छ भनी भन्नु भएको रहेछ ?”

दोश्रोपटक पनि आयुष्मान्, येर भिक्षु चुपलागेर बसे ।

तेश्रोपटक पनि चित्र-गृहपतिले सोधे :—

“भन्ते ! ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भनिन्छ कतिसम्ममा वा कसरी भगवान्‌ले धातुनानत्व हुन्छ भनी भन्नु भएको रहेछ ?”

तेश्रोपटक पनि आयुष्मान्, येर भिक्षु चुपलागेरने बसे ।

त्यसबेला त्यस सङ्घमा सबभन्दा कान्छा आयुष्मान् ऋषिदत्त हुनुहुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् ऋषिदत्तले आयुष्मान्, येर भिक्षुसँग सोधेः—
“भन्ते, येर ! चित्र-गृहपतिको प्रश्नको उत्तर म दिऊँ कि ?”

“आवुसो ! ऋषिदत्त, चित्र-गृहपतिको यस प्रश्नको उत्तर देऊ !”

“हे गृहपति ! ‘धातुनानत्व, धातुनानत्व’ भनी भनिन्छ, ‘कतिसम्ममा वा कसरी भगवान्‌ले धातुनानत्व हुन्छ’ भनी भन्नुभएको रहेछ भन्ने कुरा तिम्री सोध्दछौ होइन ?”

“हो, भन्ते !”

“हे गृहपति ! भगवान्‌ले यसरी धातुनानत्व भन्नुभएको हो—
‘चक्षुधातु, रूपधातु, चक्षुविज्ञानधातु; श्रोतधातु, शब्दधातु, श्रोत-विज्ञानधातु; घ्राणधातु, गन्धधातु, घ्राणविज्ञानधातु; जिह्वाधातु, रसधातु, जिह्वाविज्ञानधातु; कायधातु, स्पर्शधातु, कायविज्ञानधातु तथा

चित्तधातु, धर्म (चित्तविषय) धातु, चित्तविज्ञानधातु । गृहपति !
यतिसम्मलाई भगवान् ले 'धातुनानत्व, धातुनानत्व' भनी भन्नु भएको हो,
होइनत ?”

अनि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् ऋषिदत्तको भाषणलाई अनु-
मोदनगरी थेर भिक्षुहरूलाई प्रणीत खाद्य, भोज्य स्वयं आफ्नै हातले
अर्पणगरी तृप्तगराए । त्यसपछि थेर भिक्षुहरू पात्रबाट हात हटाई
भोजन सिध्याइसकेपछि आसनबाट उठी फर्कें गए ।

त्यसबखत आयुष्मान् थेर भिक्षुले आयुष्मान् ऋषिदत्तलाई
भने :—“आवुसो, ऋषिदत्त ! धन्य !! जुन प्रश्नको उत्तर मैले
दिनसकेको थियिन, सो प्रश्नको उत्तर तिमिले दियो । यस्तैगरी जहिले
अरुपनि प्रश्नहरू आउलान् त्यसबेला तिमिलेनै उत्तर देऊ !”

Dhamma.Digital

x

x

x

मूल सूत्र :—

३- शाश्वतलोक

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बा-
टक वनखण्डमा बसेका थिए^१ ।

१. सं नि-III. पृ. २५५ दुतियइसिदत्तमुत्तं ।

चित्र-गृहपति जहाँ ती थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गई थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूसँग निवेदन गरे :—

“भन्ते थेर ! भोलिको निम्ति मेरो भोजन स्वीकार गर्नु होस् ।”

थेर भिक्षुहरूले तूष्णिभावले स्वीकार गरे । थेर भिक्षुहरूले निम्तो स्वीकार गरेको बुझी आसनबाट उठी थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी चित्र-गृहपति फर्केर गए । त्यो रात बितिसकेपछि थेर भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ चित्र-गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँगई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बसे ।

चित्र-गृहपति थेर भिक्षुहरूका छेउमा गई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् थेर भिक्षुसँग यी कुरा सोधे :—

“भन्ते थेर ! जो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टि (धारणा) हरू उत्पन्न हुन्छन् जस्तै— (१) शाश्वतलोक हो, (२) अशाश्वत लोक हो, (३) अन्तवान् लोक हो, (४) अनन्तवान् लोक हो, (५) उही जीवहो उही शरीरहो, (६) अर्कै जीवहो अर्कै शरीरहो, (७) मरणपछि सत्त्व हुन्छ, (८) मरणपछि सत्त्व हुँदैन, (९) मरणपछि सत्त्व हुन्छ पनि हुन्न पनि र (१०) मरणपछि सत्त्व न हुन्न, न हुन्छ’ भनी अथवा जुन ६२ दृष्टि (धारणा) हरूबारे ब्रह्मजाल^१ (सूत्र) मा भनि-

१. बी. नि.-१ पृ. ३ ब्रह्मजालमुत्तं ।

एकोछ— यी दृष्टिहरू के भएमा हुन्छन्, के नभएमा हुँदैनन् होला ?”

उक्त कुराहरू सोध्दा आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेर बसे ।
दोश्रोपटक पनि, तेथ्रोपटक पनि चित्र-गृहपतिले सोधे—

“भन्ते थेर ! लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिहरू उत्पन्न हुन्छन्
जस्तै— (१) ‘शाश्वतलोक हो, ... र (१०) मरणपछि न सत्व
हुन्न न हुन्छ’ भनी अथवा जुन ६२ दृष्टिहरूबारे ब्रह्मजालमा भनिएको-
छ— यी दृष्टिहरू के भएमा हुन्छन्, के नभएमा हुँदैनन् होला ?”

तेथ्रोपटक पनि आयुष्मान् थेर भिक्षु चुपलागेरनै बसे ।

आयुष्मान् ऋषिदत्त त्यसबेला त्यस भिक्षु सङ्घमा सबभन्दा
कान्छा हुनुहुन्थ्यो । अनि आयुष्मान् ऋषिदत्तले आयुष्मान् थेर भिक्षु-
सँग सोध्नु भयो कि— “भन्ते थेर ! चित्र-गृहपतिको प्रश्नको उत्तर
म दिउं कि ?”

“आबुस्रो ऋषिदत्त ! चित्र-गृहपतिको यस प्रश्नको उत्तर
देऊ !”

“हे गृहपति ! तिमी यो सोध्दछौ होइन ?— ‘भन्ते थेर !
जो लोकमा अनेकप्रकारका दृष्टिहरू उत्पन्न हुन्छन् जस्तै— ‘शाश्वतलोक
हो, ... मरणपछि सत्व न हुन्न न हुन्छ’ भनी अथवा ६२ दृष्टिहरूबारे
जुन ब्रह्मजालमा भनिएको छ— यी दृष्टिहरू के भएमा हुन्छन्, के
नभएमा हुँदैनन् होला ?”

“हो, भन्ते !”

“हे गृहपति ! जो यी अनेकप्रकारका दृष्टिहरू लोकमा उत्पन्न हुन्छन् जस्तै — ‘श्वाखतलोक हो...’ भनी... यी दृष्टिहरू स्व-काय-दृष्टि भएकामा हुन्छन् र स्व-कायदृष्टि न भएकामा हुँदैनन् ।”

“भन्ते ! कसरी स्वकायदृष्टि हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरू नदेख्ने, आर्यधर्म नजान्ने, आर्यधर्ममा अविनीत; सत्पुरुषहरू न देख्ने, सत्पुरुषधर्म न जान्ने, सत्पुरुषधर्ममा अविनीत पुरुषले—

“A १ ‘रूप’ आत्म हो, ‘रूपवान्’ आत्म हो, ‘आफुमा भएको रूप’ आत्म हो अथवा ‘रूपमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“A २ ‘वेदना’ आत्म हो, ‘वेदनावान्’ आत्म हो, ‘आफुमा भएको वेदना’ आत्म हो अथवा ‘वेदनामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“A ३ ‘संज्ञा’ आत्म हो, ‘संज्ञावान्’ आत्म हो, ‘आफुमा भएको संज्ञा’ आत्म हो अथवा ‘संज्ञामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“A ४ ‘संस्कार’ आत्म हो, ‘संस्कारवान्’ आत्म हो, ‘आफुमा भएको संस्कार’ आत्म हो अथवा ‘संस्कारमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“A ५ ‘विज्ञान’ आत्म हो, ‘विज्ञानवान्’ आत्म हो, ‘आफुमा भएको विज्ञान’ आत्म हो अथवा ‘विज्ञानमा’ आत्म छ भनी हेर्छ । यसरी स्व-काय दृष्टि भएको हुन्छ ।”

“भन्ते ! कसरी स्व-काय-दृष्टि न भएको हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! यहाँ श्रुतवान् आर्यश्रावक, आर्यहरू देखने, आर्यधर्म जान्ने, आर्यधर्ममा सुविनीत; सत्पुरुषहरू देखने, सत्पुरुषधर्म जान्ने, सत्पुरुषधर्ममा सुविनीत पुरुषले —

“B १ ‘न रूप’ आत्म हो ‘न रूपवान्’ आत्महो, ‘न आफुमा भएको रूप’ आत्म हो अथवा ‘न रूपमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“B २ ‘न वेदना’ आत्म हो, ‘न वेदनावान्’ आत्महो, ‘न आफुमा भएको वेदना’ आत्म हो अथवा ‘न वेदनामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“B ३ ‘न संज्ञा’ आत्म हो, ‘न संज्ञावान्’ आत्म हो, ‘न आफुमा भएको संज्ञा’ आत्म हो अथवा ‘न संज्ञामा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“B ४ ‘न संस्कार’ आत्म हो, ‘न संस्कारवान्’ आत्म हो, ‘न आफुमा भएको संज्ञा’ आत्म हो अथवा ‘न संस्कारमा’ आत्म छ भनी हेर्छ ।

“B ५ ‘न विज्ञान’ आत्म हो, ‘न विज्ञानवान्’ आत्म हो, ‘न आफुमा भएको विज्ञान’ आत्म हो अथवा ‘न विज्ञानमा नै’ आत्म छ भनी हेर्छ । यसरी स्व-काय-दृष्टि न भएको हुन्छ ।”

“भन्ते ! आर्य ऋषिदत्त, कहाँबाट पाल्नु भएको रहेछ ?”

“हे गृहपति ! अवन्तीबाट आएको हुँ ।”

“भन्ते ! अवन्तीमा हामीले पहिले न भेटेका हाम्रा मित्र छन्; उनी प्रव्रजित भए भन्ने सुन्दा, के तपाईंले वहाँलाई देख्नु भएको छ ?”

“हे गृहपति ! देखेको छु ।”

“भन्ते ! त्यसो भए वहाँ आयुष्मान् आजकल कहाँ बस्नुहुँदो रहेछ ?”

यो कुरा सुनी आयुष्मान् ऋषिदत्त चुपलागेर बस्नु भयो ।

“भन्ते ! तपाईं नै हुनुहुन्छ कि क्या हो ?”

“हो, गृहपति !”

“भन्ते, आर्य ऋषिदत्त ! मच्छिकासण्डमा मनलगाएर बस्नु-होस् । अम्बाटक वनखण्ड रमणीय छ । म आर्य ऋषिदत्तको निम्ति उत्साहपूर्वक चीवर, भिक्षाभोजन, शयनासन, गिलानप्रत्यय भेषज्य परिष्कारादिद्वारा उपस्थान गर्नेछु ।”

“हे गृहपति ! कल्याण नै भनेका छौं ।”

अनि आयुष्मान् ऋषिदत्तको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन-गरी चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई प्रणीत खादच भोज्य स्वयं आफ्नै हातले अर्पितगरी तृप्तगराए । पात्र हातबाट हटाई, भोजनोपरान्त थेर भिक्षुहरू आसनबाट उठी फर्केर गए । आयुष्मान् थेर भिक्षुले आयुष्मान् ऋषिदत्तलाई भने —

“साधु ! आवुसो ऋषिदत्त ! जुन प्रश्नहरूका उत्तर मलाई थाहा थिएन, तिमीले ती प्रश्नहरूका उत्तरहरू दियौं । त्यसकारण फेरि पनि यस्ता प्रश्नहरू आएमा तिमीले नै त्यसको उत्तर देऊ !”

आयुष्मान् ऋषिदत्त शयनासनहरू पट्याई राखी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी मच्छिकासण्डबाट जानु भयो । त्यहाँबाट जानुभइसकेपछि आयुष्मान् ऋषिदत्त पुनः मच्छिकासण्डमा कहिले पनि फर्कनु भएन ।

मूल सूत्रः—

४—प्रातिहार्य

एक समय केही थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बा-
टक वनखण्डमा बसेका थिए ।

चित्र-गृहपति जहाँ थेर भिक्षुहरू थिए त्यहाँगई थेर भिक्षुहरू-
लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षु-
हरूलाई निवेदनगरे— “भन्ते ! भोलिको निमित्त मेरो भोजन स्वीकार
गर्नुहोस् ।” थेर भिक्षुहरूले तृष्णिभावले स्वीकारगरे । थेर भिक्षुहरूले
निम्तो स्वीकार गरेको बुझी आसनबाट उठी थेर भिक्षुहरूलाई अभि-
वादन र प्रदक्षिणागरी चित्र-गृहपति फर्केर गए । त्यो रात बितिसकेपछि
थेर भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी
जहाँ चित्र-गृहपतिको निवासस्थान हो त्यहाँ गई बिछघाइराखेको
आसनमा बसे ।

अनि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूलाई प्रणीत घ्यूर पायश
आफनै हातले संन्तर्पित गरी तृप्तगराए । पात्रबाट हात हटाई भोजनो-
परान्त थेर भिक्षुहरू आसनबाट उठी फर्केर गए । “बाँकी रहेकालाई
खान देऊ !” भनी आफु पनि थेर भिक्षुहरूका पछि पछि लागे । त्यस-
बखत खूब गर्मी चढेको थियो र जमिनको बालुवाले खूब पोल्दथ्यो । ती
थेर भिक्षुहरू भोजन लागेकै गर्मीले गर्दा ढलमलाउँदै हिंडीरहेका थिए ।

त्यस समय त्यस भिक्षुसङ्घमा आयुष्मान् महक सबभन्दा कान्छो
हुनु हुन्थ्यो । आयुष्मान् महकले आयुष्मान् थेर भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयोः—

१. सं. नि—III पृ. २५७: महकपाटिहारियसुत्तं ।

“भन्ते थेर ! शीतल हावा लागे बेश हुन्थ्यो कि, आकाशमा बादल छाइदिए बेश हुन्थ्यो कि अथवा केही केही वृष्टि भइदिए बेश हुन्थ्यो कि ?”

“साधु ! आवुसो महक ! रात्रं हुन्थ्यो होला यदि शीतल हावा आइदिए, आकाशमा बादल छाइदिए अथवा केही केही वृष्टि पनि भइदिए !”

अनि आयुष्मान् महकले त्यस्तो ऋद्धि-संस्कार गर्नु भयो कि जसको प्रभावले शीतल हावा, आकाशमा बादल तथा केही केही वृष्टि पनि भयो । त्यसबखत चित्र-गृहपतिको मनमा यस्तो लाग्योः—“अहो ! जो सबभन्दा यस भिक्षु सङ्घमा कान्छो हुनुहुन्छ, वहाँको यस्तो ऋद्धि-प्रभाव !”

आराममा पुगिसकेपछि आयुष्मान् महकले थेर भिक्षुहरूसँग निवेदन गर्नुभयो— “भन्ते ! यत्तिकैले पुग्यो ?”

“आवुसो महक ! यत्तिकैले पुग्यो, यत्तिकैले खूबगन्थौ, यत्तिकैले नै पूजा सत्कार पनि भयो !” भन्दै थेर भिक्षुहरू आ-आपना विहार (घर) मा गए । आयुष्मान् महक पनि आफ्नो विहारमा जानु भयो ।

त्यसबखत चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् महक हुनु हुन्थ्यो त्यहाँगई आयुष्मान् महकलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् महकसँग प्रार्थना गरे—

“भन्ते ! आर्य महकले केही उत्तरीय-मनुष्यधर्म ऋद्धिप्राति-हार्य देखाउनु भए बेश हुन थियो ।”

“हे गृहपति ! त्यसोभए आंगनमा चीवर बिच्छघाई त्यसमा तृणकाष्ठहरू राख !”

“हवस्” भनी चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् महकले भन्नुभए जस्तै आंगनमा एक चीवर बिच्छघाई त्यसमा तृणकाष्ठहरू राखे ।

आयुष्मान् महक कोठाभित्र पसी चुकुल लगाई त्यस्तो ऋद्धि अभिसंस्कार गर्नुभयो जसको प्रभावले तालाको प्वालबाट र चुकुलको बीचबाट अर्ध निस्की तृणादि जम्मै जलाई दियो तर उत्तरासङ्गमा भने आगो लागेन । चित्र-गृहपति उत्तरासङ्ग टक टक्याई संवेगभई, जिरिङ्गभई एकछेउमा उभिइरहे । आयुष्मान् महक कोठाबाट बाहिर निस्की चित्र-गृहपतिसँग सोध्नुभयो:— “हे गृहपति ! पुग्यो त ?”

“भन्ते महक ! पुग्यो, खूब गर्नुभयो ! पूजित पनि भएँ । भन्ते ! आर्य महक मच्छिकासण्डमा मनलगाई बस्नुहोस् ! अम्बाटक वनखण्ड रमणीय छ ! आर्य महकको निम्ति म चीवर, भिक्षा-भोजन, शयनासन र गिलानप्रथय भैषज्यादि परिष्कारद्वारा उपस्थान गर्नेछु ।”

“हे गृहपति ! कल्याण नै भन्यौ ।”

त्यसपछि आयुष्मान् महक शयनासन पट्याई राखी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी मच्छिकासण्डबाट निस्केर जानुभयो । मच्छिकासण्डबाट गइसकेपछि आयुष्मान् महक पुनः मच्छिकासण्डमा कहिले पनि फर्कनु भएन ।

X

X

X

मूल सूत्र :—

५-निर्वाण-रथ

एक समय आयुष्मान् कामभू मच्छिकासरण्ड नगरको अम्बा-
टक वनखण्डमा बस्नु भएको थियो ? ।

चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् कामभू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई
आयुष्मान् कामभूलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा
बसेका चित्र-गृहपतिलाई आयुष्मान् कामभूले भन्नु भयो—

“हे गृहपति ! भगवान्‌ले निम्नगाथा भन्नु भएको छ—

‘नेलङ्गो सेतपच्छादो, एकारो वत्तती रथो ।

अनीघं परस आयन्तं, छिन्नसोतं अबन्धनं’ ति^२॥’

अर्थ :—

‘शील-शुद्धिले निर्दोष भएका, विमुक्तिरूपी सेतो भीत भएका,
स्मृतिरूपी एकै धुर भएको रथमा गएका, रागादि बन्धन मुक्त भएका,
तृष्णारूपी स्रोतलाई पारगरेका अरहन्तलाई आइरहेको हेर !’

“हे गृहपति ! भगवान्‌ले संक्षिप्तरूपले भन्नु भएको यस

१. सं. नि. III ४ पृ. २५९ पथमकामभूसुत्तं ।

२. यो गाथा भगवान्‌ले लकुण्टकभद्रिय भिक्षुको कारणले भन्नु भएको
हो— उदान. पृ. १५६.

गाथाको सविस्तर अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“भन्ते ! के यो गाथा (श्लोक) भगवान्‌ले भन्नु भएको हो ?”

‘हो, गृहपति !”

“भन्ते ! त्यसोभए एकछिन पखनुहोस् ! त्यसको अर्थ विचार गर्नेछु ।”

चित्र-गृहपति एकछिन चुपलागेर बसे । अनि त्यसपछि उनले आयुष्मान्‌ कामभूलाई निवेदन गरे :—

“भन्ते ! ‘नेलङ्ग = निर्दोष’ भनेको नै शील हो । ‘सेत-च्छादो = सेतो भीत’ भनेको नै विमुक्ति हो । ‘एकारो = एकं धुर’ भनेको नै स्मृति हो । ‘वत्तति = गए’ भनेको नै अगाडि पछाडि जानु हो । ‘रथ’ भनेको यही चातुर्भहाभौतिक, आमा-बाबुको कारणले भएको शरीर नै... हो । राग, द्वेष र मोहलाई ‘नीघ’ भनिन्छ अर्थात् दुःखलाई ‘नीघ’ भनिन्छ । ती राग, द्वेष र मोह क्षीणास्त्र भिक्षुहरूमा हुँदैनन्— निर्मूल गरी जरोसमेत उखलिइसकेको हुन्छ, तालवृक्ष छेदना भएको जस्तै हुन्छ, पुनः सम्भावना नहुने गरी फेरि (जन्म) हुने हेतु भएको हुँदैन । त्यसैले क्षीणास्त्र भिक्षुलाई ‘अनीघो = दुःख रहित भएका’ भनिन्छ । ‘आयन्तं = आइरहेका’ भनेको आइरहेका अरहन्तलाई भनेको हो । ‘स्रोतो = स्रोत’ भनेको तृष्णा हो । ती तृष्णाहरू क्षीणास्त्र भिक्षुमा हुँदैनन्— निर्मूलगरी जरोसमेत उखलिइसकेको हुन्छ... । त्यसैले क्षीणास्त्र भिक्षुलाई ‘छिन्नस्रोतो = स्रोतबाट उत्तीर्ण भएको’ भनिन्छ । राग, द्वेष र

मोह बन्धन हो । ती रागादि बन्धन क्षीणाल्ख भिक्षुमा हुँदैनन्—
निर्मूलगरी जरो समेत उखलिइसकेको हुन्छ... । त्यसैले क्षीणाल्ख
भिक्षुलाई 'अबन्धनो = बन्धन मुक्त भएको' भनिन्छ ।

“भन्ते ! जुन गाथा भगवान्‌ले 'नेलङ्गो सेतपच्छादो...' इत्यादि भनी संक्षिप्तरूपमा भन्नुभएको हो त्यसको सविस्तर अर्थ यस्तै प्रकारले म जान्दछु ।”

“गृहपति ! तिम्रो निम्ति यो लाभ हो, सुलाभ हो! यस्तो गर्म्भीर बुद्धवचनमा पनि तिम्रोमा प्रज्ञा-चक्षु प्राप्त छ ! !”

x

x

x

मूल सूत्रः—

६—निरोध-समापत्ति

एक समय आयुष्मान् कामभू मच्छिकासण्ड नगरको अम्बा-
टक वनखण्डमा बस्नुभएको थियो? ।

चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् कामभू हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ गई
एक छेउमा बसे । अनि उनले आयुष्मान् कामभूसँग प्रश्नहरू सोध्न
थाले :—

(१) “भन्ते ! कति संस्कारहरू छन् ?”

“हे गृहपति ! तीन संस्कारहरू छन्— काय-संस्कार, वची-
संस्कार तथा चित्ता-संस्कार ।”

१. सं. नि. 111 पृ. २६० दुतियकामभूसुत्तं ।

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् कामभूको
आषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदनगरी आयुष्मान् कामभूसँग पुनः अर्को
प्रश्न सोधे :—

(२) “भन्ते ! कुनचाहिं काय-संस्कार, कुनचाहिं वची-
संस्कार तथा कुनचाहिं चित्त-संस्कार हो नि ?”

“हे गृहपति ! आश्वास-प्रश्वास काय-संस्कार हो, वितर्क-विचार
वची-संस्कार हो तथा संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार हो ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्को प्रश्न
सोधे :—

(३) “भन्ते ! किन आश्वास प्रश्वास काय-संस्कार, किन
वितर्क-विचार वची-संस्कार तथा किन संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार
नि ?”

“हे गृहपति ! आश्वास-प्रश्वास भनेको कायिक हो । यी
आश्वास-प्रश्वास कायप्रतिबद्ध हुन्, त्यसैले आश्वास-प्रश्वास काय-संस्कार
हुन् । हे गृहपति ! पहिले वितर्क र विचारगरी पछिमात्र वचन-
पथमा आउँछ अर्थान् वचन प्रकट हुन्छ, त्यसैले वितर्क र विचार वची-
संस्कार हुन् । संज्ञा र वेदना चैतन्यिक हुन् अर्थात् चित्तमा हुने अङ्ग
हुन् अथवा चित्तको अभिन्न अङ्ग हुन् अतः यी संज्ञा र वेदना चित्त
प्रतिबद्ध हुन्, त्यसैले संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार हुन् ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र-गृहपतिले फेरि अर्को प्रश्न
सोधे :—

(४) “भन्ते ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति” हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षुको मनमा यस्तो हुन्छ— ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने छु’, ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्दछु’ अथवा ‘म संज्ञा-वेदयित-निरोध-समापत्तिमा तल्लीनछु’; किन्तु उसले आफ्नो चित्तलाई पहिने नै त्यस किशिमले समाधिष्ठ पारिसकेको हुन्छ कि जुन किशिमले समाधिष्ठ हुँदा त्यस समापत्तिमा स्वतः चित्त पुग्नसक्छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(५) “संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुग्ने भिक्षुको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कारहरू मध्ये कुनचाहि संस्कार पहिले निरोध हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुग्ने भिक्षुको वची-संस्कार पहिले निरोध-हुन्छ, त्यसपछि काय-संस्कार अनि चित्त-संस्कार निरोध हुन्छ ।”

फेरि पनि चित्र-गृहपतिले अर्को प्रश्न सोधे :—

(६) “भन्ते ! जो यहाँ निर्जीव भई मृत्यु भएको हुन्छ, जो भिक्षु यहाँ संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुगेको हुन्छ— यिनीहरूका बीच के भिन्नता छ नि ?”

१. संज्ञा-विदित गर्नेको निरोध अर्थात् त्यस्तो समाधि जुन समाधिमा पुग्दा वा बस्दा सातदिनसम्म पनि शान्तभई तथा सचेत भई बस्न सक्छ ।

“हे गृहपति ! जो वहाँ निर्जीव भई मृत्यु भएको हुन्छ, उसको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कार निरोधभई प्रति प्रशब्धि भएको हुन्छ, आयु परिक्षीण भएको हुन्छ, उष्मधातु पनि रहेको हुँदैन तथा इन्द्रियहरू पनि विच्छिन्न भइसकेका हुन्छन् अर्थात् इन्द्रियहरू निकम्मा हुन्छन्; तर जो भिक्षु यहाँ संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुगेको हुन्छ, उसको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कार निरोधभई प्रतिप्रशब्धि चाहिँ हुन्छ किन्तु आयु परिक्षीण भएको हुँदैन, उष्म-धातु रहेकै हुन्छ र इन्द्रियहरू पनि निर्मल नै भएका हुन्छन् ।

“हे गृहपति ! जो यहाँ निर्जीव भई मृत्यु भएको हुन्छ र जो भिक्षु यहाँ संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा पुगेको हुन्छ— यिनीहरूका बीचमा यही नै भिन्नता छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी चित्र गृहपतिले फेरि अर्कै प्रश्न सोधे :—

(७) “भन्ते ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिन्छ त ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठने भिक्षु-को मनमा यस्ती हुन्छ कि— ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठनेछु,’ ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठछु’ अथवा ‘म संज्ञा-वेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिसकें’; किन्तु उसले आफ्नो चित्तलाई पहिले नै त्यस किशिमले अभ्यस्त पारिसकेको हुन्छ कि जसबाट उसको चित्त स्वतः त्यस स्थितिमा पुगिसकेको हुन्छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(८) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठने भिक्षुको काय-संस्कार, वची-संस्कार तथा चित्त-संस्कारहरू मध्ये कुन चाहिँ संस्कार पहिले उत्पन्न हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठने भिक्षुको सर्वप्रथम चित्त-संस्कार उत्पन्न हुन्छ, त्यसपछि काय-संस्कार अनि वची-संस्कार ।”

“साधु ! भन्ते” भनी फेरि अर्को प्रश्न सोधे :—

(९) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई कति स्पर्श अनुभव हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई तीन स्पर्शहरूले स्पर्शित गरेका हुन्छन्— (१) शून्यताको स्पर्श,^१ (२) अ-निमित्तताको स्पर्श^२ र (३) अ-प्रणिहितताको स्पर्श^३ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी फेरि पनि अर्को प्रश्नसोधे :—

(१०) भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिसकेको भिक्षुको चित्तधार कतातिर लागेको हुन्छ अथवा बगेको हुन्छ नि ?”

“हे गृहपति ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिसकेको

१. अनात्म भावको स्पर्श ।

२. अनित्य भावको स्पर्श ।

३. दुःखरहित अर्थात् तृष्णारहित भावको स्पर्श— पटि.अ.क.पृ. १६५.

भिक्षुको चित्तघार निर्वाणतिर लागेको हुन्छ र निर्वाणतिर बगेको हुन्छ ।”

“साधु ! भन्ते !” भनी आयुष्मान् कामभूको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदनगरी फेरि पनि चित्र-गृहपतिले अर्को प्रश्न सोधे :—

(११) “भन्ते ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिलाई कति धर्म (कुरा) हरू बहुपकारी हुन्छन् त ?”

“हे गृहपति ! पहिले नै सोध्नु पर्ने कुरो पछि सोध्यौ । तंपनि म तिमोलाई उत्तर दिनेछु । संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति प्राप्तिको लागि समथ र विपर्यया^१ भन्ते यी बुझ्नु ध्यानहरू बहुपकारी हुन्छन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

७-अनिमित्त-चित्त

एक समय आयुष्मान् गोदत्त मच्छिकासण्ड नगरको अम्बा-टक वनखण्डमा बस्नु भएको थियो^२ ।

१. ध्यानको पूर्व भागलाई समथ र अन्तिम भागलाई विपर्यया अथवा नीवरणलाई हटाउने प्रयासगरी गरिने ध्यानलाई समथ र अनित्यादिलाई प्रमुख लक्षगरी गरिने भाषनालाई विपर्यया भन्दछन् ।

२. सं. नि. III पृ. २६३ गोवत्सुत्त ।

एक दिन चित्र-गृहपति जहाँ आयुष्मान् गोदत्त हुनु हुन्थ्यो त्यहाँगई आयुष्मान् गोदत्तलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चित्र-गृहपतिसँग आयुष्मान् गोदत्तले सोधे :—

“हे गृहपति ! जुन यी— (क) अप्रमाण-चित्त विमुक्ति हो, (ख) आकिञ्चन्यायतन-चित्त विमुक्ति हो (ग) शून्यता-चित्त विमुक्ति हो, तथा (घ) अनिमित्त-चित्त विमुक्ति हो—यिनीहरू नानार्थ र नाना-व्यञ्जन हुन् कि एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ?”

“भन्ते ! यहाँ त्यस्ता पर्याय पनि छन् कि जुन पर्यायमा आउँदा यी विषयहरू नानार्थ र नानाव्यञ्जन पनि हुन्छन् फेरि जुन पर्यायमा पुग्दा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना पनि हुन्छन् । कुन पर्यायमा पुग्दा नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन्छन् भने ?—

(क) “यहाँ भिक्षु मैत्री सहगत-चित्त एकदिशामा फेलाई बस्छ, तथा द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, चतुर्थ दिशामा मैत्रीचित्त फेलाई बस्छ । यस्तैगरी उर्ध, अधो, तीर्थ, सबैठाउँमा, सबैप्रकारले, सबै लोकमा मैत्री-चित्त, अवैर-चित्त, अद्वेष-चित्त, विपुल-चित्त, महान-चित्त र अप्रमाण-चित्त फेलाई बस्छ । यस्तैगरी करुणा-चित्त, ... मुदिता-चित्त, ... र उपेक्षासहगत-चित्त एक दिशामा फेलाई बस्छ तथा द्वितीय दिशा...चतुर्थ दिशामा उपेक्षाचित्त फेलाई बस्छ । यस्तैगरी उर्ध, अधो, ... सबैलोकमा उपेक्षा-चित्त, ... र अप्रमाण-चित्त फेलाई बस्छ यसैलाई अप्रमाण-चित्त-विमुक्ति भनिन्छ ।

(ख)— “भन्ते ! यहाँ कुनचाहिँ आकिञ्चन्यायतन-चित्त विमुक्ति हो भने ?— यहाँ भिक्षु सबैप्रकारले विज्ञानन्त्यायतन अति-

क्रमगरी, 'केही छैन' भनी आकिञ्चन्यायतनमा समाधिष्ठ भई बस्छ ।
यसैलाई 'आकिञ्चन्यायतन-चित्त-विमुक्ति' भनिन्छ ।

(ग)- "भन्ते ! यहाँ कुनचाहिँ शून्यता-चित्त-विमुक्ति हो भने ?— यहाँ भिक्षु अरण्यमा, वृक्षमूलमा अथवा शून्यागारमा बसी यस्तो विचारगच्छं— 'आत्मले अथवा आत्मत्वले शून्य छु' । यसैलाई 'शून्यता-चित्त-विमुक्ति' भनिन्छ ।

(घ)- "भन्ते ! यहाँ कुनचाहिँ अनिमित्त^१-चित्त-विमुक्ति हो भने ?— यहाँ भिक्षु कुनै पनि निमित्तलाई मनमा लिई नबसी 'अनिमित्त-चित्त-समाधिमा' समाधिष्ठभई बस्छ । यसैलाई नै 'अनिमित्त-चित्त-विमुक्ति' भनिन्छ ।

"भन्ते ! यही पर्यायमा पुग्दा उपरोक्त विषयहरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ।

"भन्ते ! त्यो कुन पर्याय हो त जुन पर्यायमा आजँदा यी विषयहरू एकार्थ र नानाव्यञ्जन हुन्छन् भने ?—

१- "भन्ते ! रागचित्त प्रमाणकारी हो, द्वेषचित्त प्रमाणकारी हो र मोहचित्त पनि प्रमाणकारी हो । ती क्षीणालव भिक्षुमा प्रहीण भएका हुन्छन् । जरो उखलिई सकेको, छेदनगरेको तालवृक्ष फें असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन् । जतिसम्म अप्रमाण चित्त विमुक्तिहरू छन् यसमध्ये अकोप्य-चित्त-विमुक्ति (अपरिवर्त्य

१. कुनै पनि रूपाविको निमित्तलाई नलिई अरूप समाधि भाविता गर्ने । सं. अ.क. III. पृ. ९८,

रूपले चित्त विमुक्ति भैसकेको) अर्थात् निर्वाणचित्त अग्न देखिन्छ । त्यो अकोप्य (अपरिवर्त्य) चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्यछ, द्वेष-बाट पनि शून्यछ र मोहबाट पनि शून्यछ ।

२- “भन्ते ! रागचित्त प्रपञ्चकारी हो, द्वेषचित्त प्रपञ्चकारी हो र मोहचित्त पनि प्रपञ्चकारी हो । ती क्षीणास्त्रव भिक्षुमा प्रहीण भएका हुन्छन् । जरो उखलिई सकेको, छेदनगरेको तालवृक्ष कं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन् । जतिसम्म आकिञ्चन्यायतन-चित्त-विमुक्तिहरू छन् यसमध्ये अकोप्य-चित्त-विमुक्ति अर्थात् निर्वाण-चित्त अग्न देखिन्छ । त्यो अकोप्य-चित्त-विमुक्ति रागबाट शून्य छ, द्वेषबाट शून्य छ र मोहबाट पनि शून्य छ ।

३- “भन्ते ! रागचित्त निमित्तकारी, द्वेषचित्त निमित्तकारी र मोहचित्त पनि निमित्तकारी हो । ती क्षीणास्त्रव भिक्षुमा प्रहीण भएका हुन्छन् । जडो उखलिइसकेको, छेदनगरेको तालवृक्ष कं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन् । जतिसम्म अनिमित्त-चित्त-विमुक्तिहरू छन् यसमध्ये अकोप्य-चित्त-विमुक्ति अर्थात् निर्वाण-चित्त अग्न देखिन्छ । त्यो अकोप्य-चित्त-विमुक्ति रागबाट पनि शून्यछ, द्वेष-बाट पनि शून्यछ र मोहबाट पनि शून्यछ ।

“भन्ते ! यहीपर्याय हो जुन पर्यायमा पुग्दा यी विषयहरू एकार्थ र व्यञ्जनमात्र नाना हुन्छन् ।”

“हे गृहपति ! तिम्रो निमित्त यो लाभ हो ! यो सुलाभ हो ! जसलाई यस्तो गम्भीर बुद्धवचनमा समेत प्रज्ञाचक्षु प्राप्त छ ।”

x

x

x

मूल पालि :—

८-आयुष्मान् सुधर्म

त्यस बखत आयुष्मान् सुधर्मं मच्छिकासण्डमा चित्र-गृहपतिको
विहारमा आवासिक^१ नवकर्मिक^२ र ध्रुव भोजनगर्ने^३ भई बसेका थिए^४ ।

त्यस बखत चित्र-गृहपतिले जब कुनै सङ्घलाई^५, गणलाई^६,
वा व्यक्तिलाई निम्तो गर्न चाहन्थे तब आयुष्मान् सुधर्मसँग नसोधी
कसंलाई पनि निम्तो गर्दैनथे ।

त्यस समय केही धेरै भिक्षुहरू जस्तै—आयुष्मान्, सारिपुत्र,
आयुष्मान्, महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकात्यायन, आयुष्मान्
महाकोट्टिक, आयुष्मान् महाकप्पिन, आयुष्मान् महाचुन्द, आयुष्मान्,
अनुरूद्ध, आयुष्मान् रेवत, आयुष्मान् उपालि, आयुष्मान् आनन्द

१. नित्यरूपले विहारमा बस्ने भिक्षुलाई आवासिक भनिन्छ ।
२. नयाँ वा पुराना बनाउने कामकाज हेर्नेलाई नवकर्मिक भन्दछन् ।
३. नित्य भोजन एकै दाताकहाँबाट प्राप्त गर्ने ।
४. चुल्ल. व. पृ. ३२: पटिसारणीयकम्मं ।
५. बिनय परिचाय अनुसार चारजनादेखि माथिको समूहलाई
सङ्घ भनिन्छ ।
६. तीमेजनासम्मलाई गण भनिन्छ ।

तथा आयुष्मान्, राहुल — काशीबाट चारिकागदें जहाँ मच्छिकासण्ड नगरहो त्यहाँ आइपुगे ।

थेर भिक्षुहरू मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगे भन्ने खबर सुनी चित्र-गृहपति जहाँ थेर भिक्षुहरू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि उनलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले धर्मकथाद्वारा सन्दिशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित गराई धर्मकथा ग्रहण गराउनु भयो ।

आयुष्मान् सारिपुत्रले धर्मकथाद्वारा सन्दिशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित गराई धर्मकथा ग्रहणगराई सकेपछि चित्र-गृहपतिले थेर भिक्षुहरूसँग प्रार्थना गरे—“भन्ते ! भोलिको निम्ति थेर भिक्षुहरूले मकहाँ आगन्तुक भोजन स्वीकार गर्नु होस् !” थेर भिक्षुहरूले तृष्णिभावले निम्तो स्वीकार गरे ।

थेर भिक्षुहरूले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको बुझी चित्र-गृहपति, थेर भिक्षुहरूलाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी जहाँ आयुष्मान् सुधर्म हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई आयुष्मान् सुधर्मलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि चित्र-गृहपतिले आयुष्मान् सुधर्मसँग प्रार्थना गरे—“भन्ते ! भोलिको निम्ति थेर भिक्षुहरूका साथ भोजन स्वीकार गर्नु होस् !”

आयुष्मान् सुधर्मले, “अघि अघि यी चित्र-गृहपतिले कुनै सङ्घ, गण तथा व्यक्तिलाई निम्तोगर्दा मसँग नसोधिजन गर्दैनथे; अहिले यी गृहपतिले मसँग नसोधिजन निम्तो गरे । अब यी चित्र-गृहपतिको चित्त विप्रीयो, यी मलाई चाहेंदैनन्, मलाई त्याग गरे” भनी मनमा सोची—

“भइहाल्यो गृहपति” भन्दै निम्तो अस्वीकार गर्नु भयो । दोश्रो पटक पनि, तेश्रो पटक पनि चित्र-गृहपतिले त्यस्तै प्रार्थनागरे । आयुष्मान् सुधर्मले पनि “भइहाल्यो गृहपति !” भन्दै निम्तो अस्वीकार नै गर्नु भयो । अनि चित्र-गृहपति, “के गरौं, यदि आयुष्मान् सुधर्मले अस्वीकार गरेमा !” भनी आयुष्मान् सुधर्मलाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी फर्कै गए ।

त्यस रातबितिसकेपछि चित्र-गृहपतिले प्रणीत खाद्य भोज्य प्रतिपादनगर्न लगाए । त्यस बखतमा आयुष्मान् सुधर्म, “चित्र-गृहपतिको घरभागई थेर भिक्षुहरूका लागि प्रतिपादित गरिने भोजन कस्तो रहेछ, हेनुं पन्थो” भन्ने विचारले पूर्वाण्ह-समयमा चीवर पहिरो, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ चित्र-गृहपतिको घरहो त्यहाँ गई बिच्छ्याइरासेको आसनमा बस्नु भयो । चित्र-गृहपति पनि आयुष्मान् सुधर्मको छेउमा गई आयुष्मान् सुधर्मलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका चित्र-गृहपतिलाई आयुष्मान् सुधर्मले यसो भन्नुभयो :—

‘हे गृहपति ! प्रतिपादित खाद्य भोज्यहरू प्रसस्तमात्रामा रहेछन्, तर यहाँ एक चीज पुग्दैन, त्यो हो तिलको लड्डु ।’

“भन्ते ! बुद्ध वचनमा अनेक रत्नहरूका कुराहरू छँदाछँदै आयुष्मान् सुधर्म तिलको लड्डुबारे कुरा गर्नु हुन्छ । भन्ते ! अघि एक दिन दक्षिणपथका वाणिज्यहरू पूर्वाजनपदतिर व्यापारका लागि गएका थिए । उनीहरूले त्यहाँबाट कुखुराहरू ल्याए । ती कुखुराहरूले कौवासँग संबासगरी बच्चा पाए । जब ती कुखुराका बच्चाहरूले कौवा जस्तैगरी कराउन खोज्दथे तब कौवा-कुखुराको आवाजगरी कराउँथे । जब ती

बच्चाहरूले कुखुरा जस्तै कराउन खोज्दथे तब कुखुरा-कौवाको आवाजगर्दै कराउँथे । त्यस्तैगरी आर्य सुधर्मले पनि अनेक बुद्धवचनमा रत्नका कुरा-हरू छँदाछँदै तिलको लड्डुकोबारे कुरा निकाल्नु भयो ।”

यो कुरा सुनी, “तिमीले मलाई गालिगछौं, निन्दागछौं; यो तिम्रो विहारहो, तिमी आफैँ हेर, म जाँदँछु” भनी आयुष्मान् सुधर्मले भन्नुभयो । ।

“भन्ते ! न म आर्य सुधर्मलाई गालिगछु, न निन्दा नै । भन्ते ! आर्य सुधर्म मच्छिकासण्डमा बस्नुहोस्, अम्बाटक वनखण्ड रमणीयछ । म आर्य सुधर्मलाई चीवर, भिक्षा-भोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भेषज्य परिष्कारद्वारा सेवागर्नेछु” भनी चित्र-गृहपतिले प्रार्थनागरे ।

दोश्रो पटक पनि, तेस्रो पटक पनि आयुष्मान् सुधर्मले चित्र-गृहपतिलाई — “तिमीले मलाई गालिगछौं, निन्दागछौं; यो तिम्रो विहारहो, तिमी आफैँ हेर, म जाँदँछु” भनी भन्नुभयो ।

“भन्ते ! आर्य सुधर्म कहाँ जानु हुन्छ नि ? ”

“हे गृहपति ! म श्रावस्तीमा भगवान्को दर्शनगर्न जानेछु ।”

“भन्ते ! त्यसोभए जुन कुरा तपाइले भन्नुभयो र जुन कुरा मैले भने ती जम्मै कुराहरू भगवान्लाई सुनाउनुहोस् ! यसमा कुनै आश्चर्य हुनेछैन कि पुनः आर्यपुत्र सुधर्म मच्छिकासण्डमा पाल्नुहुने छ ।”

त्यसपछि आयुष्मान् सुधर्म शयनासनहरू पटक्याई, सच्याई राखी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी श्रावस्तीतिर जानु भयो । क्रमशः श्रावस्ती-स्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा पुगी जहाँ भगवान्

हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसिसकेपछि आयुष्मान् सुधर्मले जुन कुरा आफुले भनेको थियो र जुन कुरा चित्र गृहपतिले भनेका थिए ती जम्मै कुराहरू भगवान्मा बिन्तिगरे ।

आयुष्मान् सुधर्मको कुरा सुनिसकेपछि भगवान्ले उनलाई यसरी गर्हा गर्नु भयो — “हे मोघपुरुष ! तिमीले अयुक्त, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अश्रामणिक, अनुचित तथा अकरणीय काम गर्नु । हे मोघपुरुष ! कसरी तिमी श्रद्धालु, प्रसन्न, दायक, कारक, सङ्गसेवक चित्र-गृहपतिलाई यस्तो तुच्छ कुरामा निन्दागर्छौं !! हे मोघपुरुष ! यो तिम्रो क्रियाले न अप्रसन्न भएकालाई प्रसन्न पार्नसक्छ, न प्रसन्न भएकालाई बढी प्रसन्न पार्नसक्छ; बल्कि यो तिम्रो क्रियाले अप्रसन्न भएकालाई ङ्ग्न अप्रसन्नपार्ने र प्रसन्न भएका कुनै कुनैका प्रसन्नतालाई आघात पार्ने जस्तै हुनजान्छ ।”

अनि भगवान् बुद्धले ती भिक्षुलाई अनेकप्रकारले निन्दागरी, गर्हागरी — दुर्भरताको, दुःपोष्यताको, महेच्छताको^१, असन्तुष्टिताको, सङ्गणिकताको^२, र आलस्यताको निन्दागरी — अनेकप्रकारले सुभरताको, सुपोष्यताको, अल्पेच्छताको^३, सन्तुष्टिताको, शीलवान्ताको, लग्नताको, प्रासादिकताको, गौरवताको र वीर्यवानताको वर्णनागरी — तदनुरूप, तदनुकूल धार्मिकथका सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो :—

१. महालोभी स्वभाव, प्रमाणाधिक इच्छा ।

२. दुइ तीनजना भेलाभई कुराकानिगरी बसिरहने बानिलाई ‘सङ्गणिक’ भन्दछन् ।

३. निर्लोभता, अलिकता पनि आशा नलिने, इच्छा नगर्ने स्वभाव ॥

“हे भिक्षुहरू ! त्यसोभए सुधर्म भिक्षुलाई संज्ञाद्वारा ‘चित्र-गृहपतिसँग तिमिले क्षमा माग्नुपर्छ’ भनी प्रतिसारणीय-कर्म^१ गर्नुपर्छ । यो कार्य यसरी गर्नुपर्छ :—

“सर्वप्रथम सुधर्म भिक्षुमाथि दोष लगाउनुपर्छ, अनि उनको ध्यान आकर्षण गर्नुपर्छ, ध्यान-आकर्षण गराइसकेपछि दोषबारे विनयानु-कूल (सङ्घको विधान बमोजि) आपत्ति (धारा) लगाउनुपर्छ । आपत्ति लगाइसकेपछि व्यक्त तथा सबल भिक्षुले सङ्घलाई ज्ञापन गर्नु-पर्छ :—

(क) “भन्ने सङ्घ ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् ! यी सुधर्म भिक्षुले श्रद्धालु, प्रसन्न, दायक, कारक, सङ्घसेवक चित्र-गृहपतिलाई तुच्छ कुरामा आक्षेपगरे, निन्दागरे । ‘सुधर्म ! भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने कुरामा सङ्घलाई सहमत छ भने सङ्घले प्रतिसारणीयकर्म गरोस् । यो ज्ञापनहो ।

(ख) “भन्ने सङ्घ ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् ! यी सुधर्म भिक्षुले श्रद्धालु, ... सङ्घसेवक चित्र-गृहपतिलाई तुच्छ कुरामा आक्षेपगरे, निन्दा-गरे । ‘सुधर्म भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने कुरामा सङ्घलाई सहमत छ भने सङ्घले प्रतिसारणीयकर्म गरोस् । ‘सुधर्म ! तिमिले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्नेबारे जुन प्रतिसारणीयकर्म

१. दोषीलाई वैधानिकपूर्वक दोषारोपण गर्ने प्रक्रिया । सङ्घ सभाद्वारा दोषीको दोषदेखाई दोषबाट प्रतिकारगर्ने उपाय पनि बताइदिने संवैधानिक प्रक्रिया ।

सङ्गलेगच्छं त्यसमा जुन आयुष्मान्लाई सहमतछ वहाँ आयुष्मान् तूष्णि रहनुहोस् ; जुन आयुष्मान्लाई सहमत छैन वहाँ बोल्नुहोस् ।

(ग) “बोश्रो पटक पनि यही कुरा बोहन्थाउँछु, तेश्रो पटक पनि यहीनै कुरा बोहन्थाउँछु—‘भन्ते सङ्ग ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् ! यी सुधर्म भिक्षुले श्रद्धालु, ... सङ्गसेवक चित्र-गृहपतिलाई तुच्छ कुरामा आक्षेप गरे, निन्दा गरे । ‘सुधर्म भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने कुरामा सङ्गलाई सहमत छ भने सङ्गले प्रतिसारणीयकर्म गरोस् । ‘सुधर्म ! तिमीले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्नेबारे जुन प्रतिसारणीयकर्म सङ्गलेगच्छं त्यसमा जुन आयुष्मान्लाई सहमतछ वहाँ तूष्णि रहनुहोस् ; जुन आयुष्मान्लाई सहमत छैन वहाँ बोल्नुहोस् ।

(घ) ‘सुधर्म भिक्षुले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भन्ने प्रतिसारणीयकर्म सङ्गले (पारित) गन्थो, सङ्गलाई स्वीकारछ ‘त्यसैले सङ्ग तूष्णिछ’ भनी धारणा गर्दछ ।”

×

×

×

मूल पालि :—

६—सुधर्म भिक्षुद्वारा क्षमा याचना

‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्नुपर्छ’ भनी सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई प्रतिसारणीयकर्म गन्थो । सङ्गद्वारा प्रतिसारणीयकर्म गरिसकेपछि

१. चुल्ल. व. पृ. ३७: अट्टारसवत्तं ।

सुधर्म भिक्षु मच्छिकासण्डमागई चुपलागेर बसे चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्न सकेनन् । अनि उनी पुनः श्रावस्तीमै फर्केर गए । भिक्षुहरूले उनीसँग सोधे :—

“आबुसो सुधर्म ! के तिमिले चित्र-गृहपतिसँग क्षमा माग्यो ?”

“हे आबुसो ! मच्छिकासण्डमा गएर चित्र-गृहपतिसँग मैले क्षमा माग्न सकिन, त्यसै चुपलागेर बसें ।”

भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई निवेदनगरे । त्यसपछि भगवान्ले यसो भन्नुभयो—“त्यसोभए हे भिक्षुहरू ! चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अनुदूत दिऊन् । यसरी (अनुदूत) दिनुपर्छ—पहिले भिक्षुसँग अनुरोध गर्नुपर्छ अर्थात् अनुदूत हुने भिक्षुको स्वीकृति लिनुपर्छ । त्यसपछि व्यक्त तथा सबल भिक्षुले सङ्गलाई ज्ञापन गर्नुपर्छ :—

“भन्ते सङ्ग ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् ! यदि सङ्गलाई सहमतछ भने सङ्गले ‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिनुहोस् ! यो ज्ञापन हो ।

“भन्ते सङ्ग ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । ‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिन्छ । ‘चित्र-गृहपतिसँग क्षमा याचना गराउन’ सङ्गले सुधर्म भिक्षुलाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिनेबारे जुन आयुष्मान्लाई सहमत छ वहाँ तूष्णि रहनुहोस् ; जुन आयुष्मान्लाई सहमत छैन वहाँ बाल्नुहोस् ।

“ चित्र-गृहपतिसंग क्षमा याचना गराउन’ सङ्गले सुधर्म भिक्षु-
लाई अमुक भिक्षु अनुदूत दिए । सङ्गलाई सहमतछ, ‘त्यसैले सङ्ग
तृष्णिछ’ भनी धारणागछु ।”

“हे भिक्षुहरू ! ती सुधर्म भिक्षुले मच्छिकासण्डमा गई ‘हे
गृहपति ! क्षमागर, म तपाइलाई प्रसन्नपानेछु’ भनी चित्र-गृहपतिसंग
क्षमा याचना गर्नुपछ । यसोभन्दा क्षमागरे बेशंभयो, यदि क्षमा गरेनन्
भने ‘हे गृहपति ! यी भिक्षुलाई क्षमा गरिदेऊ, यिनले तिम्रीलाई प्रसन्न
गराउनेछन्’ भनी अनुदूत भिक्षुले भन्नुपछ । यसोभन्दा क्षमागरे बेशं-
भयो, यदि क्षमा गरेनन् भने ‘यी भिक्षुलाई क्षमागर, म तिम्रीलाई प्रसन्न
गर्नेछु’ भनी अनुदूत भिक्षुले भन्नुपछ । यसोभन्दा क्षमागरे बेशंभयो, यदि
क्षमा गरेनन् भने ‘हे गृहपति ! यी भिक्षुलाई सङ्गको वचनले क्षमागर !’
भनी अनुदूत भिक्षुले भन्नुपछ । यसोभन्दा क्षमागरे बेशंभयो, यदि क्षमा
गरेनन् भने अनुदूत भिक्षुले सुधर्म भिक्षुलाई चित्र-गृहपतिले देख्ने ठाउँमा,
सुन्ने ठाउँमा, उत्तरासङ्ग (एकसरो चीवर) एकांश गराई टुक्रुक्क
बसाई हात जोडाइ आपत्ति देशना’ गराउनुपछ ।”

अनि मच्छिकासण्डमागई आयुष्मान् सुधर्मलाई अनुदूत भिक्षुले
चित्र-गृहपतिद्वारा क्षमा दिलाइदिए ।

×

×

×

-
१. कुनै भिक्षुले कुनै भिक्षुको अगाडि बसी आफुले गरेको नियम
विरोधको कुरालाई प्रकटगर्ने विधिलाई ‘आपत्ति देशना’ भन्दछन् ।

मूल सूत्र :—

१०—मापदण्ड

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नुभएको थियो । त्यसबखत भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगरी यस्तो भन्नुभयो :—

“हे भिक्षुहरू ! लाभसत्कार र यशकीर्ति भनेको अति दुरुण, कट्टु र खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक पनि हुन्छ । त्यसैले तिमीहरूले यस्तो सिक्नुपर्छ कि—‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाड्नेछौं तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न लगाउने छैनौं ।’ श्रद्धालु एक पौत्रिक उपासकले आफ्नो एकलौटे प्रिय मनाप पुत्रको यस्तो सम्पत्कामना गर्नुपर्छ—

(१) ‘हे तात ! तिमी त्यस्तो हुनसक ! जस्तो कि चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक छन् ।’

“भिक्षुहरू ! मेरो श्रावक उपासकहरूमा यहीनै मापदण्डहो, यहीनै प्रमाणकरहो जस्तो कि—‘चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक ।’

१. सं. नि. पृ. II १९६: एकपुत्तकमुत्तं ।

(एकलौटे प्रिय पुत्रको यस्तो पनि सम्यक् कामना गर्नु पर्छ -)

(२) 'यदि तात ! तिमि घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुन चाहन्छौ भने - 'तिमि त्यस्तो हुन सक, जस्तो कि - सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन हुनुहुन्छन् ।'

"भिक्षुहरू ! मेरो श्रावक भिक्षुसङ्घमा यहीनं मापदण्डहो, यहीनं प्रमाणकरहो जस्तो कि - 'सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन हुन् ।'

(एक लौटे प्रिय पुत्रको यस्तो पनि सम्यक् कामना गर्नु पर्छ -)

(३) 'हे तात ! तिमिलार्ई शैक्षत्व^१ प्राप्त नभइकन लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्त नहोस् ! यदि भिक्षुलाई शैक्षत्व प्राप्त नभइकन लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्तभयो भने उसको निम्ति यो हानीकारक हुन्छ ।'

"भिक्षुहरू ! यसप्रकार लाभसत्कार र यशकीर्ति अति बरुण, कटु र खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक पनि हुन्छ । अतः तिमिहरूले 'उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाडनेछौ तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न लगाउने छैन' भनी सिक्नुपर्छ ।"

×

×

×

१. स्रोतापन्न मार्ग र फल, सकृदागामी मार्ग र फल, अनागामी मार्ग र फलमा पुग्ने र अरहत् मार्गमा पुगेकालार्ई 'शैक्ष' भन्वछन् । अरहत्-फल प्राप्त भइसकेकालार्ई 'अशैक्ष' भन्वछन् ।

मूळ सूत्र :—

११—बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एकदिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भगवान्‌ले चित्र-
गृहपतिको प्रशंसा गर्नु हुँदै यसो भन्नुभयो—]

“हे भिक्षुहरू ! चित्र-गृहपति छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्नभई,
तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतवशी र अमृत साक्षात्कारगरी बसेकाछन् ।
कुन छ गुण-धर्म भने ?—

‘(१) बुद्धप्रति अटल-श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल-श्रद्धा, (३)
सङ्घप्रति अटल-श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-
विमुक्ति ।’

“यीनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्नभई चित्र-गृहपति तथागतमा
निष्ठाराखी, अमृतवशी र अमृत साक्षात्कारगरी बसेकाछन् ।”

×

×

×

मूळ सूत्र :—

१२—अग्रस्थान घोषणा

[एकदिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासक-
हरूका एक सभामा धर्मकथिक श्रावक उपासकहरूकाबारे कुरा चलिरहेका

१. अं. नि-६. पृ. १४९: भल्लुकाविसुत्त ।

बेलामा भगवान्‌ले धर्मकथिकहरू मध्येमा चित्र-गृहपति अग्रगण्यछन्, मनी भन्नुहुँदं निम्नकुरा व्यक्त गर्नु भयो ।]

“एतद्गमां, भिक्षुवे ! मम सावकानं उपासकानं धम्मकथिकानं यदिदं चित्तो गहपति मच्छिकासण्डको^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा धर्मकथिक श्रावक उपासकहरू मध्येमा मच्छिकासण्ड बस्ने चित्र-गृहपति अग्रछन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

१३—आयाचना

“भिक्षुहरू ! श्रद्धालु उपासकले सम्यक् आयाचना गर्नेहो भने यसप्रकार आयाचना गर्नु पर्छ—‘त्यस्तो हुन सकोस् ! जस्तो कि—चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक ।’ भिक्षुहरू ! मेरो श्रावक उपासकहरूमा यहीनं मापदण्डहो, यहीनं प्रमाणकरहो जस्तो कि—चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक छन्^२ ।”

x

x

x

१. अं. नि-१. पृ. २६: एतद्गमावगो ।

२. अं. नि-२. पृ. ८१: आयाचनवगो ।

मूल सूत्र :—

१४-निगण्ठनाथपुत्र^१

त्यस समय निगण्ठनाथपुत्र धेरै निगण्ठ-परिवारहरूका साथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुगे^२ ।

त्यसबखत चित्र-गृहपतिले, “निगण्ठनाथपुत्र धेरै निगण्ठ परिवार-हरूका साथ मच्छिकासण्ड नगरमा आइपुग्नु भएकाछन्” भन्ने खबरसुनी चित्र गृहपति केही उपासकहरूसँग जहाँ निगण्ठनाथपुत्र थिए त्यहाँ गए । अनि निगण्ठनाथपुत्रसँग सम्मोदनीय कुरागरी एकछेउमा बसे । एकछेउमा बसेका चित्र-गृहपतिसँग निगण्ठनाथपुत्रले सोधे :—

“हे गृहपति ! के तिमी श्रमण गौतममा अवितर्क अविचार युक्त समाधिछ ? अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी विश्वास गर्दछौ ?”

“भन्ते ! यस विषयमा ‘श्रमण गौतममा अवितर्क अविचार युक्त समाधि छ अथवा वितर्क विचार निरोध हुन्छ’ भनी म न केवल थडाले मात्र ग्रहण गर्छु ।”

यसोभन्दा, निगण्ठनाथपुत्रले त्यहाँ उपस्थित सबैलाई हेरी यस्तो भने—“हेर ! यी चित्र-गृहपति कति सोजा छन्, कति सीधा छन्,

१. निगण्ठनाथपुत्र पनि लेखिएको पाइन्छ ।

२. सं. नि. III पृ. २६५: निगण्ठनाटपुत्तसुत्तं ।

कति असठ छन्, कति अमायावी छन् ! हावालाई जालमा पोकोपार्न खोजेऊं, वितर्क विचार निरोध हुन्छ भनी ठान्दछन् । आफ्नो मुट्टीले गङ्गाको स्रोत रोक्न खोजेऊं (जो) वितर्क विचारलाई निरोध गर्न खोज्दछन् ।”

यसपछि चित्र-गृहपति सोध्दछन् :—

“भन्ते ! तपाइ ह्यान र श्रद्धामध्ये कुनचाहिं प्रणीततरछ भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हे गृहपति ! म श्रद्धाभन्दा ज्ञानलाई नै प्रणीततरछ भनी भन्दछु ।”

रूपात्रचर-ध्यान

प्रथमध्यान—‘भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यति-ञ्जेलसम्म कामबाट अलगभई, अकुशलबाट अलगभई, वितर्क र विचार भएको, एकात्मवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथम-ध्यानमा बस्वछु ।

द्वितीयध्यान—“भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यति-ञ्जेलसम्म वितर्क र विचारलाई उपशमगरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्रगरी, वितर्क विचार रहित, समाधिबाट प्राप्तहुने प्रीति-सुख भएको द्वितीय-ध्यानमा बस्वछु ।

तृतीयध्यान — “भन्ते म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्ह्यं त्यतिञ्जेलसम्म प्रीतिलाई पनि त्यागेर, उपेक्षितभई, स्मृतिवान् ज्ञानवान् भई, शरीरले सुखानुभव गर्छु, जसलाई ज्ञानीहरू ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्छन् । यसप्रकारको तृतीय-ध्यानमा पनि बस्दछु ।

चतुर्थध्यान — “भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्ह्यं त्यतिञ्जेलसम्म सौमनस्य वीर्यमनस्यलाई पहिलेन अन्तगरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्धभई उपेक्षा भएको चतुर्थ-ध्यानमा पनि बस्दछु ।

“भन्ते ! यसरी मैले चतुर्थध्यानसम्म स्वयं जानी, हेरी ग्रहण गरेकोहुँ, कुनै धमण ब्राम्हणप्रतिको श्रद्धाले मात्र ग्रहण गरेको होइन । भन्ते ! अवितर्क अविचारले युक्त समाधि पनि छ, वितर्क र विचारको निरोध पनि छ ।”

यसोभन्दा आफ्नो परिषद्लाई हेरी निगण्ठनाथपुत्रले यसो भने — “हेर ! यी चित्र-गृहपति कति बाङ्गा, कति सठ र कति मायावी (छलकपट) रहेछन् ।”

“भन्ते ! अहिले भरखर मात्र तपाइले मलाई ‘हेर ! यी चित्र-गृहपति कति सोजा, सीधा, असठ र अमायावी (छलकपटरहित) छन्’ भनी मन्तुभयो; फेरि अहिले तपाइ, ‘हेर यी चित्र-गृहपति कति बाङ्गा, सठ र मायावी छन्’ भनी भन्नुहुन्छ । यदि तपाइले पहिले भन्नुभएको कुरो असत्यहो भने, पछि भन्नुभएको कुरो सत्य ठहर्छ; यदि

पछि भन्नुभएको कुरो असत्यहो भने पहिले भन्नुभएको कुरो सत्य ठहर्छ ।

“भन्ते ! यहाँ दश सहधर्मिक (कारणसहित) प्रश्नहरू उपस्थित हुन्छन् । जब यिनीहरूको अर्थ बुझ्नु हुनेछ तबमात्र तपाइहरूले मलाई निगण्ठपरिषद् भगाडि लंजानुहोला । ती दश प्रश्नहरू यिनै हुन्— एकं प्रश्न, एकं उद्देश्य र एकं उत्तर; दुइ प्रश्न, दुइ उद्देश्य र दुइ उत्तर; तीन प्रश्न, तीन उद्देश्य र तीन उत्तर; चार प्रश्न, चार उद्देश्य र चार उत्तर; पाँच प्रश्न, पाँच उद्देश्य र पाँच उत्तर; छ प्रश्न, छ उद्देश्य र छ उत्तर, सात प्रश्न, सात उद्देश्य र सात उत्तर आठ प्रश्न, आठ उद्देश्य र आठ उत्तर; नौ प्रश्न, नौ उद्देश्य र नौ उत्तर तथा दश प्रश्न, दश उद्देश्य र दश उत्तर ।”

निगण्ठमाथपुत्रसँग यी कारणसहित दश प्रश्नहरू सोधी चित्र-गृहपति आसनबाट उठी फर्किए गए ।

x

x

x

मूल सूत्र :-

१५-अचेल-कश्यप

त्यस बखतमा चित्र-गृहपतिका पुराना गृही साथी अचेल-कश्यप भन्ने मच्छिकास्रण्ड नगरमा आइपुगेका थिए ।

१. सं. नि. III पृ. २६७: अचेलकस्सपमुत्तं ।

चित्र-गृहपतिले, “हाम्रा पुराना गृही साथी अचेल-कश्यप मच्छि-
कासण्डमा आइपुगेका छन्” भन्ने खबर सुने । अनि चित्र-गृहपति जहाँ
अचेल-कश्यप बसेका थिए त्यहाँगई अचेल-कश्यपसँग सम्मोदनीय कुरागरी
एक छेउमा बसे । त्यसपछि चित्र-गृहपतिले अचेल-कश्यपसँग सोधे :—

“भन्ते कश्यप ! तपाइ प्रव्रजित हुनुभएको कतिवर्ष भयो ?”

“हे गृहपति ! म प्रव्रजित भएको तीसवर्ष भइसक्यो ।”

“भन्ते कश्यप ! यी तीसवर्षका बीच कुनै उत्तरीय-मनुष्यधर्म
अथवा कुनै आर्यज्ञान दर्शनविशेषता प्राप्तगरी कुशलपूर्वक बस्नुभएकोछ
त ?”

“हे गृहपति ! यी तीसवर्षको प्रव्रज्याभिन्न मैले न कुनै उत्तरीय-
मनुष्यधर्मनै प्राप्तगर्न सके, न त कुनै आर्यज्ञान दर्शनविशेषतानै प्राप्तगर्न
सके—सिवाय नग्नता, मुण्डनता र भुइमा बसेको धूलो टकटक्याउनु
बाहेक !”

यो कुरासुनी चित्र-गृहपतिले अचेल-कश्यपलाई भने :—

“आश्चर्य ! अद्भुतहो भन्ते ! यसोभए कसरी त्यो धर्म
सु-आख्यात हुनसक्ला ! जहाँ कि तीसवर्ष सम्ममा पनि कुनै उत्तरीय-
मनुष्यधर्म वा आर्यज्ञान दर्शनविशेषता अधिगमन गर्न सक्नु भएन !
सिवाय नग्नता, मुण्डनता र भुइमा बसेको धूलो टकटक्याउनु बाहेक ! !”

“हे गृहपति ! तिम्रो उपासकत्वमा गएको कतिवर्ष भयोनि ?”

“भन्ते ! म उपासकत्वमा गएको पनि तीसवर्ष भइसक्यो ।”

“हे गृहपति ! यी तीसवर्षको बीचमा तिमिले कुनै उत्तरीय-मनुष्यधर्म वा आर्यज्ञान दर्शनविशेषता प्राप्तगरी कुशलपूर्वक बसेका छौ त ?”

“भन्ते ! गृहस्थीहरूले पनि यस्तो ज्ञान प्राप्तगर्न सक्छन् । भन्ते ! म जतिञ्जेलसम्म इच्छागर्छु त्यतिञ्जेलसम्म कामबाट अलगभई, अकुशलबाट अलगभई, वितर्क र विचार भएको एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथम-ध्यान, ...द्वितीय ध्यान, ... तृतीय-ध्यान... र चतुर्थ-ध्यानमा बस्छु । यदि भगवान् भन्दा अगाडि मेरो मृत्युभएमा भगवान्ले मलाई यसो भन्नुभएमा कुनै आश्चर्य लाग्ने छैन — ‘चित्र-गृहपतिमा त्यो संयोजन छैन जुन संयोजन भएको भए उ पुनः यसलोकमा आउने थियो’ ।”

यति कुरा सुनेर अचेल-कश्यपले चित्र-गृहपतिलाई यसो भने : —

“हे गृहपात ! आश्चर्य, अद्भुत ! कस्तो यो सु-आख्यात धर्म-विनय ! जहाँ कि शुद्धगृही जीवनमा बस्नेले पनि उत्तरीय-मनुष्यधर्म र आर्यज्ञान दर्शनविशेषता प्राप्तगरी कुशलपूर्वक बस्दछन् । हे गृहपति ! यस्तो धर्म-विनयमा प्रव्रज्या तथा उपसम्पदा पाउनपाए बेश हुनेथियो ।”

त्यसपछि चित्र-गृहपतिछे अचेल-कश्यपलाई जहाँ थेर भिक्षुहरू हुनुहुन्थ्यो त्यहाँलगी थेर भिक्षुहरूसँग प्रार्थनागरे — “भन्ते ! यी अचेल-कश्यप हाम्रा पुराना गृही साथीहुन् । यिन्लाई थेर भिक्षुहरूले प्रव्रज्या र उपसम्पदा गरिदिनुभए बेश हुने थियो । म उनको चीवर, भिक्षा-

१. हेर पृ. १८३ रूपावचर-ध्यानमा ।

भोजन, शयनासन र गिलानप्रत्यय भेषज्यं परिष्कारद्वारा उपस्थान गर्नेछु ।” यसपछि अचेल-कश्यपले यस धर्म-विनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए ।

अनि आयुष्मान् कश्यप उपसम्पदा भएको केही दिन पछि एकान्तवासगरी, अप्रमत्तभई, आतप्तसम्पन्नभई बसिरहँदा—जसको निमित्त कुलपुत्रहरू घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुन्छन्—सोही अनुत्तरफल प्राप्तगरी, ब्रह्मचर्यवास पूरागरी, यसंजन्ममा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कारगरी बसे । उनलाई “जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पूराभयो, गर्तुपनें गरीसके” र पुनः यहाँ आउनुपनें कुनै हेतु छैन” भन्ने ज्ञान पनि भए ।

आयुष्मान् कश्यप अन्यतर अरहन् पनि हुनु भयो ।

x

Dhamma Digital

x

मूल सूत्र :—

१६—बिरामी चित्र-गृहपति

त्यसबखत चित्र गृहपति सारं बिरामीभई दुःखी थिए^१ । अनि केही आराम-देवता, वन-देवता, वृक्ष देवता तथा अरू देवताहरू पनि एकत्रितभई चित्र-गृहपतिलाई यसो भने—“हे गृहपति ! प्रणिधान गर, अनागतमा तिम्रो चक्रवर्ती राजा हुन सक्नेछौ !”

१. सं. नि. III पृ. २६८: गिलानवस्सनसुत्तं ।

यसोभन्दा चित्र-गृहपतिले ती देवताहरूलाई भने :- “त्यो पनि अनित्यहो, त्यो पनि अध्रुवहो, त्यो पनि छाडेरनं जानुपर्छ ।”

चित्र-गृहपतिका यी कुरा सुनी चित्र-गृहपतिका मित्र, अमात्य तथा नगिचका ज्ञातिबन्धुहरूले उनलाई यसो भने — “भो आर्यपुत्र ! स्मृति थातमा राख्नुहोस् ! प्रलाप नगर्नु होस् ! होस राख्नुहोस् !”

“तिमीहरूलाई म के भनौं जोकि तिमीहरू मलाई ‘भो आर्य-पुत्र ! स्मृति थातमा राख्नुहोस् ! प्रलाप नगर्नु होस् ! होस राख्नुहोस् !’ भनी भन्दछौं ।”

“तपाइ आर्यपुत्र ! यसो भन्दुहुन्छत—‘त्यो पनि अनित्य हो, त्यो पनि अध्रुवहो, त्यो पनि छाडेरनं जानुपर्छ’ ।”

“आराम-देवता, वन-देवताहरूले मलाई यस्तो भने कि—‘हे गृहपति ! प्रणिधानगर, अनागतमा तिमी चक्रवर्ती राजा हुन सक्नेछौ !’ यो कुरा सुनी मैले ती देवताहरूलाई—‘त्यो पनि अनित्यहो, त्यो पनि अध्रुवहो, त्यो पनि छाडेरनं जानुपर्छ’ भनी भनेकोहुँ ।

“ती आराम-देवताहरूलाई यस्तो लाग्यो कि—‘यी चित्र-गृहपति शीलवान् कल्याणघर्मी हुन् । यदि यिनले प्रणिधान गरेको खण्डमा यिनी चक्रवर्तीराजा हुन सक्नेछन् । यिनको यो प्रणिधान सिद्ध हुनेछ । किनभने यिनको चित्त-प्रणिधि विशुद्धछ, यिनी शीलवान् तथा धार्मिकछन्, अतः यिनलाई धर्मकोफल प्राप्तहुनेछ ।’ ती आराम-देवताहरूले यस्तो विचारगरी मलाई—‘प्रणिधानगर, अनागतमा तिमी चक्रवर्ती राजा हुनेछौ’ भनी भनेका हुन् । तिनीहरूलाईनं मैले यसो भनेकोहुँ—‘त्यो पनि अनित्यहो, त्यो पनि अध्रुवहो, त्यो पनि छाडेरनं जानुपर्छ’ ।”

“हे आर्यपुत्र ! त्यसोभए हामीहरूलाई पनि उपदेश विनुहोस् ।”

“हे आर्यपुत्रहरू ! त्यसोभए तिमीहरूले यस्तो सिक्नुपर्दछ :—
 ‘बुद्धप्रति अत्यन्त प्रसन्न वहाँ—वहाँ भगवान्, अरहत्, हुनुहुन्छ’^{१०} ।
 धर्मप्रति अत्यन्त प्रसन्न वहाँ—भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ^{१०} । सङ्घ-
 प्रति अत्यन्त प्रसन्न वहाँ—भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्नछ^{१०} ।
 जे जति कुलधरमा देयवस्तुहरू छन्, ती सबै शीलवान् कल्याण धर्मीहरू-
 लाई प्रदानगर्छौं अर्थात् ‘यति हामीलाई, यति शीलवान्हरूलाई भनी
 नभनी’ भनी तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ ।”

अनि चित्र-गृहपति मित्र, अमात्य तथा ज्ञाति-बन्धुहरूलाई बुद्ध,
 धर्म, सङ्घ तथा त्यागमा प्रतिष्ठित गराई परलोकगए ।

—★—
 Dhamma Digital

४. हस्तक आलवक

परिचय

श्रावस्तीबाट ३० योजन र बाराणशीबाट करीब १२ योजन टाढापने, राङ्गगृह र श्रावस्तीको बीचमा आलवी^१ भन्ने देश थियो ।

आलवी देशको आलवी नगरमा आलवक भन्ने राजाका पुत्र आलवक राजकुमार थिए ।

एकदिन आलवक राजा सिकारबाट फर्किदा आलवक यक्षको हातमा परेको थियो र उसको हातबाट मुक्तहुन आलवक यक्षदेवतालाई राजाले प्रत्येकदिन एक एक थाल भात र एकजना मानिस बलीकोरूपमा चढाउने बचन दिएका थिए^२ । एकदिन बलीदिन देशमा कुनै बालक नपाएर आफ्नै नवजात पुत्रलाई बली चढाउन राजदूतको हातमा पठाइ-
विए ।

त्यसबखत आलवक यक्ष-देवतालाई भगवान् बुद्धले दमनगरी हिंसक यक्षलाई अहिंसक बनाई बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा प्रतिष्ठित गराई स्रोतापन्न फलमा पुन्याइसवतु भएको थियो ।

१. वर्तमान: जि. फरुखावाद, भारत ।

२. यसबारे सविस्तर कुरा आलवक सूत्रमा पाइन्छ । सं. नि-१.

पृ. २१५ र सुत्तनि. पृ. २९५ ।

अतः नवजात बालक राजकुमारलाई आलवक यक्ष-देवताकहाँ चढाउन लंजांवा उ लज्जितभई शीर ऊकाएर वसेको बेलामा भगवान्‌ले उसलाई नवजात बालक राजकुमारलाई हातमा थापी भगवान्‌को हातमा राखिदिन सूचित गर्नु भयो । अनि आलवक यक्षले राजदूतको हातबाट बालकलाई भगवान्‌को हातमा राखिदिए र भगवान्‌ले फेरि सो बालकलाई यक्षको हातमा दिई राजदूतको हातमा फर्काइदिन लगाउनु भयो । यक्षको हातबाट बुद्धको हातमा, बुद्धको हातबाट पुनः यक्षको हातमा र अन्तमा राजदूतको हातमा सुम्पी दिएकोहुँदा, त्यसदिनदेखि आलवक राजकुमारलाई 'हस्तक आलवक' भनी नामकरण गरिएकोहो^१ ।

ठूलाभएपछि हस्तक आलवक राजकुमार बुद्धको अनन्य भक्त भएकाथिए । उनले अनागामी मार्ग-फल साक्षात्कारगरेका थिए । त्यसबखतमा सुप्रतिष्ठित श्रद्धालु धम्मदिग्धादि उपासकहरूकाठे^२ हस्तक आलवक राजकुमारको पनि ५०० उपासक श्रावक मित्र परिवारहरू थिए^३ ।

चार संग्रहवस्तुद्वारा परिषद्‌लाई संग्रह गर्ने विशेषगुण राजकुमारमा थियो । उनी आफुमा भएका कुनै पनि गुणहरू अरूलाई देखाउन चाहन्थे । जसको बारेमा भगवान् बुद्ध स्वयंले प्रशंसा गर्नु भएको कुरा तल लेखिएका सूत्रहरूबाट बुझिनेछ ।

१. अं. अ. क. पृ. २१२ ।

२. हे. पृ. १३७ परिचय चित्र-गृहपति, फूटनोटमा ।

३. सं. अ. क. III पृ. २२३ ।

चित्र गृहपति प्रज्ञाविशेषतामा र हस्तक आलवक ऋद्धि विशेषतामा अरू उपासकहरूमध्ये अग्रगण्य थिए । अतः भगवान्‌ले हस्तक आलवकलाई चतुस्रंग्रह वस्तुद्वारा परिषद्‌लाई संग्रह गर्नेहरूमध्येमा अग्रस्थान दिनु भएको कुरा तल सूत्रमै स्पष्ट हुनेछ । भगवान्‌ परिनिर्वाण हुनु अगावै हस्तक आलवक राजकुमार वेहावशानभई अबिहा ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएको कुरा पनि तलको सूत्रबाट स्पष्ट हुनेछ । चित्र-गृहपतिलाई अं आलवक राजकुमारलाई पनि गृहस्थीहरूका जीवन नान्ने मापदण्ड समान बताउनुभएबाट यिनको जीवन पनि कति उत्कृष्ट थियो भन्ने कुरा स्वतः सिद्धहुन्छ । चित्र-गृहपति र हस्तक आलवक — यी बुद्धजनालाई मात्र भगवान्‌ बुद्धले मापदण्डको रूपमा लिनु भएकोछ ।

×

×

×

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

१—सुख शयन

एक समय भगवान्‌ आलवी^१ (राष्ट्र) को सिसपावनमा^२ गईहरू आवसत-जावतगर्ने बाटोमा, खसिराखेका पत्करहरू वछ्याई बसिरहनु भएको थियो^३ ।

१. धावस्तीबाट ३० योजन र बनारसबाट १२ योजन ताढापछं ।

D. P. P. I, P. २९५ ।

२. सेतव्य नगरको उत्तरपट्टि ।

३. अं. नि-३. पृ. १२६: हत्थकसुत्तं ।

त्यसबेला हस्तक आलवक टर्हलिदै आइरहेको बेलामा भगवान्-लाई सिंसपावनमा गाईहरू आवत-जावतगर्ने बाटोमा खसिराखेका पत्करहरू बछ्याई बसिरहनु भएको देखेर जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगाई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तक आलवक राजपुत्रले भगवान्सँग निम्न कुरा सोधे :—

“भन्ते ! के भगवान् सुखपूर्वक शयन गर्नु हुन्छ ?”

“हे राजकुमार ! म सुखपूर्वक शयनगछु । संसारमा सुखपूर्वक शयनगर्नेहरूमध्ये म एकहुँ ।”

“भन्ते ! यो (आजकाल) हेमन्तऋतुको शीतल रातछ, माघ र फागुनको बीच हिमपात समयछ^१, गोकन्टक भूमिछ अर्थात् गाईहरूको हिडाइले गर्दा खाल्टा खुल्टी परेको कडा जमिनछ, पत्करहरू पातला छन्, रूखमा पातहरू कमछन्, कषायवस्त्रहरू चीसाछन्, चारैतिरबाट हावा बगिरहेकोछ तैपनि भगवान् भन्नुहुन्छ— ‘हे राजकुमार ! म सुखपूर्वक शयन गर्दछु । संसारमा सुखपूर्वक शयनगर्नेहरूमध्ये म एकहुँ ।’”

१—‘हे राजकुमार ! त्यसोभए म तिमिसँगने सोध्दछु, तिम्रीलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो भन । यहाँ— कुनै गृहपति वा गृहपतिपुत्रको लिपपोत गरेको, हावापस्न नसक्ने, चुकुल लगाएको, ज्याल बन्दगरेको अग्लो अग्लो घर हुन्छ । त्यसमा पलङ्ग राखेको, चार-चार अङ्गुलि लामो फ्लर भएको अस्तर बछ्याइ राखेको, उनको अस्तर बछ्याइ राखेको,

१. माघ आखिरीको ४ दिन र फागुनको ४ दिनलाई हिमपात समय भनिन्छ ।

बाक्ला-बाक्ला ऊनका बिच्छुघाउना बिच्छुघाइ राखेको, त्यसमाथि उत्तम कवलिमृगकं छाला बछ्याइ राखेको हुन्छ । पलङ्गमाथि भीत टांगिएको र पलङ्गको शिरान र गोडामनि दुवैतिर रक्तवर्ण तकिया भएको, तेलको बत्ती बालिराखेको, चार भार्याहरूद्वारा राश्री सेवा-उहल गराइएको हुन्छ । हे कुमार ! यसप्रकार बस्ने सो पुरुष सुखपूर्वक शयन गर्छ कि गर्दैन ? यसमा तिमोलाई कस्तो लाग्छ ?”

“भन्ते ! सो पुरुष सुखपूर्वकनै शयन गर्छ । लोकमा सुखपूर्वक शयन गर्नेहरूमध्ये उ एकहो ।”

२—“हे कुमार ! यदि त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई रागजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भयो भने, रागजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलनभई उ दुःखपूर्वक शयन गर्दैन त ?”

“अवश्य पनि भन्ते ! उ दुःखपूर्वकनै शयन गर्छ ।

“हे कुमार ! जुन त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र रागजन्य डाहा-बाट जलनभई दुःखपूर्वक शयन गर्छ; त्यस्तो राग तथागतमा प्रहीण भइसक्यो, मूल जरो काटिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो, अभावप्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले म सुखपूर्वक शयन गर्छु ।

३—“हे कुमार ! यदि त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई द्वेषजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भयो भने, द्वेषजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलनभई उ दुःखपूर्वक शयन गर्दैनत ?”

“अवश्य पनि भन्ते ! उ दुःखपूर्वकनै शयन गर्छ ।”

“हे कुमार ! जुन त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र द्वेषजन्य डाहा-
बाट जलनभई दुःखपूर्वक शयनगर्छ; त्यस्तो द्वेष तथागतमा प्रहीण
भइसक्यो, मूलजरो काटिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो,
अभावप्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले म सुखपूर्वक शयन
गर्छु ।

४—“हे कुमार ! यदि त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई
मोहजन्य कायिक वा मानसिक डाहाले जलन भयो भने; मोहजन्य
कायिक वा मानसिक डाहाले जलनभई उ दुःखपूर्वक शयन गर्दैनत ?”

“अवश्य पनि भन्ते ! उ दुःखपूर्वकनै शयन गर्छ ।”

“हे कुमार ! जुन त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्र मोहजन्य डाहा-
बाट जलनभई दुःखपूर्वक शयन गर्छ; त्यस्तो मोह तथागतमा प्रहीण
भइसक्यो, मूल जरो काटिइसक्यो, काटेको तालवृक्ष समान भइसक्यो ।
अभाव प्राप्तभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो । त्यसैले म सुखपूर्वक
शयन गर्छु ।”

पुनः भगवान् गाथा भन्नुहुन्छ :—

१—“सब्बदा वे सुखं सेति, ब्राह्मणो परिनिब्बुतो ।

यो न लिम्पति^१ कामेसु, सीतिभूतो निरुपधि ॥

२—“सब्बा आसत्तियो छेत्वा, विनेय्य हृदये दरं ।

उपसन्तो सुखं सेति, सन्ति पप्पुय्य चेतसो^२ति ॥”

१. स्याम र रोमनमाः लिप्पति ।

अर्थ :—

१—“जो पुरुष कामभोगमा लिप्तछैन, क्लेशरूपी उपधि (बाधा) रहितछ, जो शीतलछ; सो पापलाई बगाई ब्राह्मण भएको, परिनिर्वाण भएको पुरुष सदा सुखपूर्वक शयन गर्छ ।

२—“सबै आसक्तिलाई छेदनगरी, हृदय वेदनालाई दूरगरी, चित्तमा परम शान्तिप्राप्तगरी उपशान्तभई बस्ने पुरुष सधैं सुखपूर्वक शयन गर्दछ ।”

[यी उपदेश सुनी आलवक राजकुमार प्रसन्न भए ।]

x

x

x

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

२—अल्पेच्छता^१

एक समय भगवान् आलवी (राष्ट्र) मा अगालव चैत्य (चौतारो) मा बस्नु भएको थियां^२ ।

१. आफुमा भएका गुणहरू अरुलाई देखाउन वा बताउन न चाहनेलाई ‘अल्पेच्छता’ भन्दछन् ।

२. अं. नि-८ पृ, ४२१: पठमहत्थकसुत्तं ।

त्यहाँ भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई, “हे भिक्षुहरू !” भनी आमन्त्रण गर्नु भयो र “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए-पछि भगवान्‌ले निम्न कुरा बताउनु भयो :—

“भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणले युक्तछन्, भनी जान । कुन सात गुणहरूले भने ?—

‘हे भिक्षुहरू ! (१) हस्तक आलवक श्रद्धावान्, (२) शीलवान् (३) लज्जावान्, (४) पाप-भीरु, (५) बहुश्रुत, (६) त्यागवान् र (७) प्रज्ञावान् छन् ।’

“हे भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक यी (उक्त) सात आश्चर्य-जनक अद्भुत गुणहरूले युक्तछन् भनी जान” भनी भगवान्‌ले भन्नुभयो । यति भन्नु भएपछि सुगत आसनबाट उठी विहार (आफु बस्ने घर) भित्र जानु भयो ।

अनि कुनै एक भिक्षु पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ हस्तक आलवकको घरहो त्यहाँ गए । घरमा पुगेपछि बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बसे । हस्तक आलवक पनि जहाँ ती भिक्षु थिए त्यहाँगई उनलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो हस्तक आलवकलाई ती भिक्षुले निम्न कुरा सुनाए :—

‘हे आवुसां ! भगवान्‌ले तिम्रो सात आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्तछौ भनी भन्नु भएको छ । कुन सात भने ?—‘श्रद्धावान्छौ, शीलवान्छौ, लज्जावान्छौ, पाप-भीरुछौ, बहुश्रुतछौ, त्यागवान्छौ र प्रज्ञावान् पनि छौ ।’

“हे आवुसो यिनै सात आश्रयजनक अद्भुत गुणहरूले तिमी युक्तछौ भनी भगवान्‌ले भन्नु भएको छ ।”

“भन्ते ! त्यस बेला (भगवान्‌ले उक्त कुरा भन्नु भएको बेला) त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी त थिएन ?”

“हे आवुसो ! त्यस बेला त्यहाँ कुनै पनि शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन ।”

“भन्ते ! राम्रै भयो जो कि त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन ।”

त्यसपछि सो भिक्षु हस्तक आलवकको घरमा भिक्षा ग्रहणगरी आसनबाट उठी फर्केर गए । भोजन सिध्याएर सो भिक्षु जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्‌लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुले भगवान्‌लाई निम्न कुरा बित्तिकारे :—

“भन्ते ! म पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ हस्तक आलवकको घरहो त्यहाँ गई बिच्छ्याइराखेको आसनमा बसेँ । अनि हस्तक आलवक जहाँ म थिएँ त्यहाँ आई मलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तक आलवकलाई मैले यस्तो भने :—

‘हे आवुसो ! भगवान्‌ले तिमी सात आश्रयजनक अद्भुत गुणहरूले युक्तछौ भनी भन्नु भएको छ । कुन सात भने ?—‘श्रद्धावान्छौ, शीलवान्छौ, सज्जावान्छौ, पाप-भिरुछौ, बहुभुतछौ, त्यागवान्छौ र अज्ञावान् पनि छौ ।’

“भन्ते ! त्यसो भन्दा हस्तक आलवकले मसँग निम्न कुरा सोधेः—

‘भन्ते ! त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थीत थिएन ?’

‘हे आवुसो ! त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन ।’

“अनि हस्तक आलवकले—‘भन्ते ! रात्रं भयो, जो कि त्यस बेला त्यहाँ कुनै शुद्धवस्त्रधारी गृहस्थी थिएन’ भनी भने ।”

‘हे भिक्षु ! रात्रं हां ! असलं हो !! हे भिक्षु ती कुलपुत्र अल्पेच्छी थिए । आफुमा कुशल-गुणधर्म भद्रकन पनि अरु कसैलाई बाहादिन चाहन्नथे । त्यसो भएको हुँदा हे भिक्षु ! तिमिले हस्तक आलवकलाई यो आठवां आश्चर्यजनक अद्भुत अल्पेच्छता-गुणले पनि युक्त छन् भनी धारण गर ।’

x

Dhamma Digital

x

मूल सूत्र :—

३-चारसंग्रह-वस्तु

एक समय भगवान् आलवी (राष्ट्र) अगालव चैत्य (चौतारो) मा बस्तु भएको थियो^१ ।

एक दिन हस्तक आलवक पाँचशय उपासकहरूले परिवृत्त भई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । भगवान् कहाँ पुगेपछि भगवा-

१. अं. नि-८. पृ. ३२३: बुतियहत्यकसुत्तं ।

न्लाई अभिवादनगरो एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तक आलवकसँग भगवानले निम्न कुरा सोध्नु भयो :—

“हे हस्तक ! तिम्रो यो परिषद् अति विशाल छ । यत्तिको ठूलो परिषद्लाई तिम्रो कसरी संग्रहित गर्दछौ ?”

“भन्ते ! भगवानले जुन चार संग्रह-वस्तुको उपदेश दिनु भएको छ, ती चार संग्रह-वस्तुद्वारा यस विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्दछु ।

(१) भन्ते ! जब जसलाई दानद्वारा संग्रह गर्नु पर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई दानद्वारा संग्रह गर्दछु, (२) जब जसलाई प्रियवचनद्वारा संग्रह गर्नु पर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई प्रियवचनद्वारा संग्रह गर्दछु, (३) जब जसलाई अर्थ चर्याद्वारा (आवश्यक परेको कामकाज गरिदिने) संग्रह गर्नु पर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई अर्थचर्याद्वारा संग्रह गर्दछु र (४) जब जसलाई समानतापूर्वक व्यवहारद्वारा संग्रह गर्नु पर्छ भनी थाहा पाउँछु तब म उसलाई समानतापूर्वक व्यवहारद्वारा संग्रह गर्दछु ।”

“भन्ते ! मेरो कुलगृहमा भोगसम्पत्ति छ । जस्तो कि अरू कहें कुनै नोकर-चाकरले मालिकको कुरा सुन्दैनन्, मेरो घरमा त्यस्तो छैन, सबैले मेरो कुरा सुन्दछन् ।”

“साधु ! साधु !! हस्तक आलवक । यत्तिका विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्ने उपाय यही नै हो । अतीत कालमा पनि जसले विशाल परिषद्लाई संग्रह गरेका थिए, ती सबैले यही चार संग्रह-वस्तुद्वारा नै संग्रह गरेका थिए । अनागतमा पनि जसले विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्ने

छन्, उनीहरू सबैले पनि यहीनै चार संग्रह-वस्तुद्वारा संग्रह गर्ने छन् ।
वर्तमानकालमा पनि जसले विशाल परिषद्लाई संग्रह गर्दछन् उनीहरू
सबैले पनि यहीनै चार संग्रह-वस्तुद्वारा विशाल परिषद्लाई संग्रह
गर्दछन् ।”

अनि हस्तक आलवक भगवान्को धर्मोपदेशद्वारा प्रभावित भई,
संप्रतिष्ठित भई, उत्साहित भई, सम्प्रहर्षित भई आसनबाट उठी, भग-
वान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी फर्केर गए ।

हस्तक आलवक गइसकेको केहिछिनपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई
आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“हे भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक आठ आश्चर्यजनक अद्भुत
गुण-धर्महरूले युक्तछन् भनी धारण गर । कुन आठ गुणहरूले भने ? —

‘(१) भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक श्रद्धावान्, (२) शीलवान्,
(३) लज्जावान्, (४) पाप-भीरु, (५) बहुभ्रुत, (६) त्यागवान्, (७)
प्रज्ञावान् तथा (८) अल्पेच्छी छन् ।’

“हे भिक्षुहरू ! यिनै आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुण-धर्महरूले
हस्तक आलवक युक्तछन् भनी धारण गर !”

x

x

x

मूल सूत्र : —

४-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन भगवान्ले श्रावस्तीस्थित जेतवनविहारमा हस्तक
आलवककोबारे प्रशंसा गर्नुहुँदा निम्न कुरा भन्नुभयो :—]

“हे भिक्षुहरू ! हस्तक आलवक छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कारगरी बसेका छन्^१ । कुन छ गुणधर्म भने ? —

‘(१) बुद्ध-प्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटलश्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटलश्रद्धा (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“भिक्षुहरू ! यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई हस्तक आलवक तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृत साक्षात्कारगरी बसेका छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

५—अग्रस्थान घोषणा

Dhamma.Digital

[एक दिन भावस्तीस्थित जेतवनविहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा चतुसंप्रह वस्तुद्वारा परिषद्लाई संप्रह गर्नेहरूमध्ये हस्तक आलवक श्रेष्ठछन्, भनी भन्नुहुँदै भगवान्‌ले निम्न कुरा भन्नुभयो :—]

“एतद्गमं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं चतुह्मि सङ्गहवत्थूहि परिसं सङ्गहन्तानं यदिदं हत्थको आलवको^२ति ।”

१. अं. नि-६ पृ. १४९: भल्लुकादिमुत्तं ।

२. अं. नि-१ पृ. २६: एतवगवगो ।

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा चतुसंग्रह^१ वस्तुद्वारा परिषद्लाई सङ्ग्रह गर्नेहरू मध्येमा हस्तक आलवक सबभन्दा अग्र छन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

६-मापदण्ड

यस्तो मैले सुने^२ ।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगरी यस्तो भन्नुभयो :

“हे भिक्षुहरू ! लाभसत्कार र यशकीर्ति भनेको अति दुरुण, कटु, खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक पनि हुन्छ । त्यसैले तिमिहरूले यस्तो सिक्नु पर्छ कि—‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाड्नेछौं तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न दिनेछौं ।”

१. दान, प्रियवचन, अर्थचर्या, र समानात्मता ।

२. सं. नि-२. पृ. १९६: एकपुत्तकमुत्तं ।

“अद्दालु एक पौत्रिक उपासकले आपनो एकलौटे प्रिय मनाप पुत्रको यस्तो सम्यक् कामना गर्नुपर्छ :—

‘(१) हे तात ! तिमि त्यस्तो हुन सक ! जस्तो कि चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक छन् ।’

“भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा यहीनै मापदण्डहो, यहीनै प्रमाणकर हो, जस्तो कि—चित्र-गृहपति तथा हस्तक आलवक हुन् ।

(एकलौटे प्रियपुत्रको यस्तो पनि सम्यक् कामना गर्नुपर्छ—)

‘(२) यदि तात ! तिमि घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन चाहन्छौ भने—‘तिमि त्यस्तो हुन सक ! जस्तो कि—सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन हुनुहुन्छ ।’

“भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक भिक्षुसङ्घमा यहीनै मापदण्ड हो, यहीनै प्रमाणकर हो जस्तो कि—सारिपुत्र तथा महामौद्गल्यायन ।

(एकलौटे प्रियपुत्रको यस्तो पनि सम्यक् आयाचना गर्नु-पर्छ :—)

‘(३) हे तात ! तिमिलाई शैक्षत्व^१ प्राप्त नभइकन लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्त नहोस् ! यदि भिक्षुलाई शैक्षत्व प्राप्त नभइकन

१. स्रोतापन्न मार्ग र फल, सकृदागामी मार्ग र फल, अनागामी मार्ग र फलमा पुग्ने र अरहत् मार्गमा पुगेकालाई ‘शैक्ष’ भन्दछन् । अरहत् फल प्राप्त भइसकेकालाई ‘अशैक्ष’ भन्दछन् ।

लाभसत्कार र यशकीर्ति प्राप्तभयो भने उसको निम्ति दो हानीकारक हुन्छ ।’

“भिक्षुहरू ! यसप्रकार लाभसत्कार र यशकीर्ति अति दहण, कट्ट, खरो हुन्छ र अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिको लागि हानीकारक हुन्छ । अतः तिमीहरूले ‘उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्ति छाडनेछौं तथा उत्पन्न भएको लाभसत्कार र यशकीर्तिलाई चित्तले समात्न दिनेछैनौं’ भनी सिक्नुपर्छ ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

७-आयाचना

“भिक्षुहरू ! श्रद्धालु उपासकले आयाचना गर्नेहो भने यसप्रकार सम्यक् आयाचना गर्नुपर्छ — ‘त्यस्तो हुन सकोस् ! जस्तो कि चित्र-गृहपति र हस्तक आलवक ।’ भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा यहीनै मापदण्ड हो, यहीनै प्रमाणकर हो, जस्तो कि— चित्र-गृहपति र हस्तक आलवक !”

×

×

×

१. अं. नि-२ पृ. ८१: आयाचनवग्गो ।

मूल सूत्र :—

८-हस्तक देवपुत्र

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु भएको थियो ? ।

एक दिन हस्तक देवपुत्र रात बितिसकेपछि सुन्दरवर्णले युक्त भई जेतवन विहारजम्मै आलोकितपारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, 'भगवान्को अगाडि उभइएर बस्छु' भन्दा जस्तै - बालु-वामा घ्यू वा तेल राखदा बालुवाले शोषेऊँ उनी उठ्न सक्त नथे, उभिएर बस्न सक्दैनथे । अनि भगवान्ले हस्तक देवपुत्रलाई 'स्थूल शरीर निर्माणगर' भनी भन्नुभयो ।

“हवस्” भनी भगवान्को कुरा सुनी हस्तक देवपुत्रले स्थूल शरीर अभिनिर्माणगरी, भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा खडाभए । एक छेउमा खडाभएका हस्तक देवपुत्रसँग भगवान्ले सोध्नु भयो :—

“हे हस्तक ! अधि तिमी मनुष्यछँदा जुन धर्महरू तिमीमा प्रवर्तित थिए ती धर्महरू अहिले पनि तिमीमा प्रवर्तित छन् कि छैनन् ?”

“भन्ते ! अधि म मनुष्यछँदा जुन धर्महरू ममा प्रवर्तित थिए ती धर्महरू अहिले पनि ममा प्रवर्तित छन् र अधि मनुष्यछँदा जुन धर्महरू ममा प्रवर्तित थिएनन् ती धर्महरू पनि अहिले ममा प्रवर्तित छन् । भन्ते !

१. अं. नि-३ पृ. २५९: हत्यकसुत्तं ।

जस्तै— भगवान् आजकल यहाँ भिक्षुहरूले, भिक्षुणीहरूले, उपासकहरूले, उपासिकाहरूले, राजाहरूले, राजमहामात्यहरूले, तर्थीकहरूले तथा तर्थीक श्रावकहरूले आकीर्ण भई विहार गर्नु भएको छ त्यस्तैगरी—म पनि आजकल देवपुत्रहरूले आकीर्ण भई बस्दछु । 'हस्तक देवपुत्रकहाँगइ धर्मं श्रवणगरीं' भनी ताढा ताढादेखि देवपुत्रहरू मकहाँ आउँछन् । भन्ते ! तीन कारणले तृप्त र सन्तुष्ट हुन नपाउँदै म मृत्यु भएँ । कुन तीन कारणले भने ? —

‘(१) भगवान्को दर्शनगर्नमा तृप्त र सन्तुष्टहुन नपाउँदै, (२) सद्धर्म श्रवण गर्नमा तृप्त र सन्तुष्टहुन नपाउँदै र (३) संघको उपस्थान गर्नमा तृप्त र सन्तुष्टहुन नपाउँदै मेरो मृत्यु भयो ।’

“भन्ते ! यिनै तीन कारणले तृप्त र सन्तुष्टहुन नपाउँदै मेरो मृत्यु भयो ।”

यसपछि हस्तक देवपुत्रले गाथा भने : —

१ —“नाहं भगवतो दस्सनस्स, तित्तिमज्झगा^१ कुदाचनं ।

सङ्गहस उपट्टानस्स, सद्धम्म सवनेस्स च ॥

२—“अधिसीलं^२ सिक्खमानो, सद्धम्म सवने रतो ।

तिण्णं धम्मनं अतित्तो, हत्थको अविहं गतो'ति ॥”

१. स्याममाः तित्तिअद्धा, रोमनमाः तित्तिअज्फ ।

२. सिंहल र रोमनमाः अधिसीले ।

अर्थ :—

१—“भगवान्को दर्शनले म कहिले पनि तृप्त भइन, न म सङ्घ
उपस्थान तथा सद्धर्म श्रवणले नै तृप्त भएँ ।

२—“अधिशील’ सिद्धदे, सद्धर्म श्रवणमा रतहुँदै—तीनै धर्ममा
अतृप्त भइकनै हस्तक आलवक अविहा (ब्रह्मलोक) मा उत्पन्न
भएँ ।”

१. विशिष्टशील ।

५. महानाम शाक्य

परिचय

सिंहहनु शाक्य राजाका कञ्चना नामक रानी थिइन् । यिनको तरफबाट शुद्धोदनादि पाँच दाजुभाइहरू र एक बहिनी भए ।

भगवान् बुद्ध (सिद्धार्थ कुमार) शुद्धोदन महाराजका जेठा बडामहारानी महामाया देवीका तरफबाट जन्मनु भएको जेठो छोरो हुनुहुन्थ्यो ।

शुद्धोदन महाराजका कांछा बडामहारानी प्रजापति-गौतमीका तरफबाट एक पुत्री नन्दकुमारी^१ र नन्दकुमार भए ।

महानाम शाक्य भगवान् बुद्धका जेठा काका सक्कोदन^२ (शुक्लोदन) शाक्यका जेठा छोरा थिए । यिनको अनुरुद्ध^३ शाक्य नामक एक भाइ पनि थिए । पछि अनुरुद्ध^३ शाक्य प्रव्रजित भएर गए ।

आनन्द महास्थविर भगवान् बुद्धका कांछा काका अमृतोदन (अमृतोदन) का पुत्र^४ हुनुहुन्थ्यो ।

१. रूपनन्दा र सुन्दरीनन्दा पनि भनिन्छन् ।

२. म.नि.अ.क. II पृ. ५०

३. अं.अ.क. पृ. १०७ मा अमृतोदनको कुलमा जन्मेका भनी उल्लेख भएको छ ।

४. म. नि. अ. क. II पृ. ५० ।

महानाम शाक्य भगवान्भन्दा जेठा^१ थिए नन्द र आनन्दहरू भगवान्भन्दा कान्छा हुन् ।

तिस्स स्थविर भगवान्का फुपू अमितादेवी (अमृतादेवी) का छोरा हुनुहुन्थ्यो^२ । शाक्य परिवारको विस्तृत तालिका परिचयको अन्तमा दिइएको छ ।

×

×

×

भगवान् बुद्ध बुद्धत्व प्राप्तगरी पहिलोबार कपिलवस्तु नगरमा पाल्नुहुँदा नै महानाम शाक्यले बुद्धको उपदेश सुनी स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गर्नु भएको हो^३ । पछि गएर सकृदागामी-फलको पनि साक्षात्कार गर्नु भयो^४ ।

Dhamma.Digital

कपिलवस्तुका शाक्य कुमारहरू भगवान् बुद्धको शासन (धर्म) मा घमाघम प्रव्रजित हुन थालेका थिए । एक दिन महानाम शाक्यको मनमा, “हाम्रा कुलबाट अहिलेसम्म कोही पनि प्रव्रजित भएका छैनन् । म बा मेरो भाइ अनुरुद्ध मध्ये कुनै एक जना प्रव्रजित नभई भएन”

१. म.नि.अ.क. II पृ. ५०. कतै कतै १ वर्षले जेठा छन्, मनी स्पटसँग भनिएको छ ।

२. सं. नि. II पृ. ३२८: तिस्ससुत्तं ।

३. अं. अ. क. पृ. २१३ ।

४. म. नि. अ. क. II पृ. ५० ।

भन्ने विचार आएपछि आफ्नो भाइ अनुरुद्धसँग यसबारे छलफल गरे । अनि अनुरुद्ध शाक्यले गृहस्थीको काम समाल्न नसक्ने कुरा बताई आफै प्रव्रजित हुने इच्छा प्रकटगरे र पछि भद्रीय शाक्यराजाका साथ आफ्ना आमाको समेत स्वीकृति प्राप्तगरी प्रव्रजित भए^१ । यो कुरा तल सूत्रमा “महानाम र अनुरुद्ध शाक्य” शीर्षकमा आउने छ ।

महानाम शाक्यका नागमुण्डा भन्ने आफ्नी दाशी स्त्रीका तरफबाट जन्मेकी एक सुन्दरी छोरी थिइन् । यिनलाई पछि कोशल नरेश प्रसेनजीतसँग विवाहगरी दिए^२ ।

स्रोतापन्न भइसकेपछि महानाम शाक्यले भगवान्सँग ‘कसरी उपासक हुन्छन् ?’ भन्नेदेखि लिएर स्रोतापन्न हुने आर्यश्रावकले कुन चर्यामा बस्नुपर्छ भन्नेसम्मको कुरा र तल लेखिएका “कुन विषयमा मन-लगाई बस्ने ?” र “आर्यश्रावकको चर्या” भन्ने शीर्षकबाट महानाम शाक्यले कुन किशिमको जीवन बिताएका रहेछन् भन्ने जानकारी पाइन्छ ।

त्यस्तैगरी सकृदागामी मार्गफलमा प्रतिष्ठित भइसकेपछि बुद्धसँग सोधेका विभिन्न कुराका ढाँचाबाट महानाम शाक्यको अनुभूतिमा उत्तरोत्तर गम्भीरपन आएको र सकृदागामी हुने पुरुषको मनमा राग-द्वेष-मोह हुनु नपर्ने भन्ने भ्रमपूर्ण धारणा^३ भएको हुँदा आफुमा के भएर

१. चुल्ल.व.पृ. २७९: सञ्जुभेदवखन्धकं छसक्यपब्बज्जाकथा ।

२. धम्म. अ. पृ. १७२: विडुढभवत्थु ।

३. म. नि. अ. क. II पृ. ५१ ।

राग-द्वेष-मोह भएको होला भन्ने शंका भई बुद्धसँग सोधेको प्रश्न तल लेखिएको “अल्पसुख बहुदुःख” भन्ने शीर्षकको सूत्रबाट स्पष्ट हुनेछ ।

महानाम शाक्यको जीवनमा श्रद्धा र प्रज्ञा तुलाजस्तै बराबर थियो । सकृदागामीसम्मको फल प्राप्त गरेर पनि श्रद्धाको भावमा कुनै कमी देखिंदैन थियो । बल्कि उनको श्रद्धा फल्, फल्, प्रगाढ हुँदै गएको नै देखिन्थ्यो । यहाँ केही मानिसहरू श्रद्धाको भावभन्दा ज्ञानको भाव श्रेष्ठछ’ भन्दै अश्रद्धालुभई अहंकारको पथतिर लम्किन्छन् । अनुभूतिले भन्दछ कि जति जति ज्ञानको साक्षात्कार उपलब्धी हुँदै जान्छ त्यति त्यतिनै श्रद्धामा दृढता बढ्दै गएको देखिन्छ । अनुभूति विनाको ज्ञानहुने-हरूनै श्रद्धालाई न्यून सम्झी आफुलाई ज्ञानी ठान्दै तुच्छ अहंकारको बाटोमा लाग्छन् । अतः श्रद्धा र प्रज्ञा तेल र बत्ती जस्तै हुन् ।

महानाम शाक्यले जति जति धर्मावबोध गर्दै गए उति उतिनै उनको श्रद्धामा दृढताका साथ अटलपन बढ्दै गएको हुनाले नै उनी बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई उत्तमातिउत्तम भोजनादि दिनेहरूमा प्रमुख मानिएका हुन् । जुन कुरा तल लेखिएको ‘अग्रस्थान घोषणा’ बाट स्पष्ट भएको छ ।

x

x

x

भगवान् बुद्धका पालामा त्यस्ता भिक्षुहरू पनि थिए जसले कुनै हितैषीको राम्रो सुझाउलाई अज्ञान र अहंकारको कारणले सुझाउदिने

पुरुषमाथि उल्टो बदलालिन चाहन्थे । यस्तै घटना एक दिन महानाम शाक्यलाई पनि आइलागेको थियो । जुन कुरा तल लेखिएको 'छवर्गीय भिक्षुहरू' बाट दर्शाएको छ ।

भगवान् बुद्ध कपिलवस्तु नगरमा पाल्नुहुँदा जुन बखतमा पनि महानाम शाक्य भगवान्को सेवा सुश्रुषा र उपस्थान गर्नमा अग्रसर हुन्थे । त्यस्तैगरी भगवान्सँग धर्मकोबारे छलफल गर्ने मौकालाई पनि गुमाउन चाहन्थे । कहिले काहीं भगवान् बिरामी भएको बेलामा पनि धर्मको छलफलगर्ने पिपासालाई रोक्न सक्दैनथे । जुन कुरा तल लेखिएको "बिरामी बुद्धकहाँ" ले पुष्ट्याई गच्छ ।

कपिलवस्तुका शाक्यहरू सबका सब बुद्धभक्त थिए भन्ने कुरा होइन । बुद्धप्रति प्रगाढ श्रद्धा राख्ने शाक्यहरू ऊं बुद्धप्रति शिष्टाचारको नाताले श्रद्धामात्र राख्ने शाक्यहरू पनि न देखिएका होइनन् । एक दिन शरणानि शाक्यको मृत्युपछि केही शाक्यहरूले भगवान्को हँसो पनि उडाएका थिए, जसबाट महानाम जस्ता शाक्यको मनमा खेद हुनु स्वाभाविक थियो । यो कुराको स्पष्टिकरण तलको 'शरणानि शाक्यबारे' बाट पाइन्छ ।

अरू विविध कुराहरूबारे तलका विभिन्न मूल सूत्रहरू अध्ययन-गरी पाठकहरू स्वयंले महानाम शाक्यको जीवनबारे आ-आपनो अडकल, अनुमान लगाउनु सक्नु नै हुनेछ ।

x

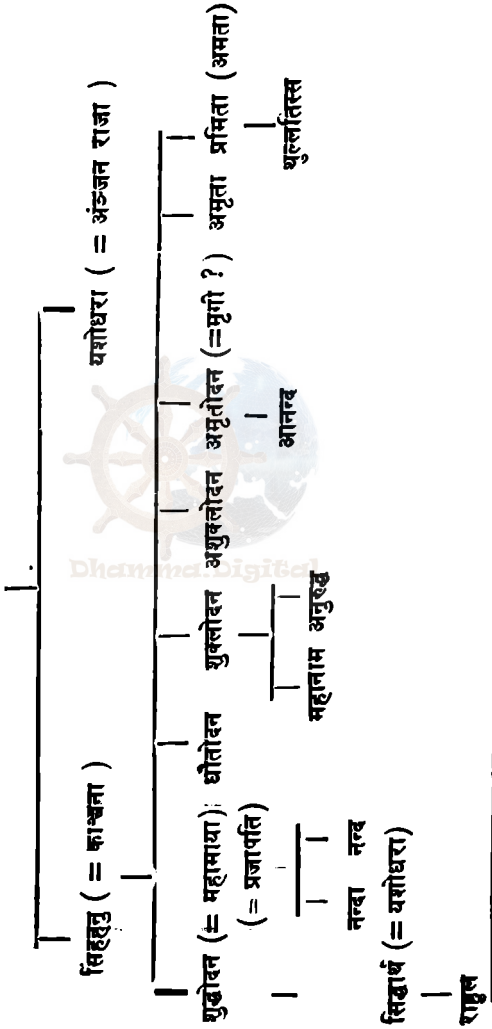
x

x

शाक्यराज वंश (जयसेन राजादीर्घः)*

पितृपत्र

जयसेन राजा (कण्विवस्सु पुर)

* सि. बु. च.

मातृपत्र

देवदह शाक्य (कोलियपुर)

॥

यशोधरा (= सिद्धार्थ) देवदत्त

(=) यस विहको अर्थ स्त्रीपुरुष र पुरुष स्त्री हो ।
तिब्बतन परम्परानुसार यस तालिकामा भएका कुनै
कुनै नाउँहरूमा भिन्नता पनि पाइन्छ ।

राहुल

मूल पालि:—

१-महानाम र अनुरुद्ध शाक्य

त्यस समय बुद्ध भगवान्, अनुप्रिया (मल्लराज्य) मा अनुप्रिय बन्ने मल्लहरूका निगममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत नामी नामी शाक्य कुमारहरू भगवान्को अनुगमनगरी घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुन्थे । महानाम शाक्य र अनुरुद्ध शाक्य दुइ दाजुभाइ थिए । अनुरुद्ध शाक्य सुकुमार थिए र उनको तीन प्रासाद थिए—हेमन्त ऋतुमा बस्ने, गृष्म ऋतुमा बस्ने र वर्षा ऋतुमा बस्ने । जनी वर्षा समयमा वर्षा ऋतुको प्रासादमा चार महीना पुरुष रहित स्त्रीहरूले मात्र युक्त, तुर्य वादनाद्विद्वारा परिचर्षा गराउँदै प्रासादबाट तल ओल्हिंदेन्थे । एक दिन महानाम शाक्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“आजकल नामी नामी शाक्य कुमारहरू भगवान्को अनुगमनगरी घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुँदैछन् । हाम्रो कुलबाट कोही पनि घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित भएका छैनन् । म आफैँ प्रव्रजित होउं अथवा अनुरुद्ध (भाइ) लाई प्रव्रजित गराउँ ।”

‘हे तात ! अनुरुद्ध ! आजकल नामी नामी शाक्य कुमारहरू भगवान्को अनुगमनगरी घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुँदैछन् ।

१. चुल्ल. व. पृ. २७९: सङ्गभेदखण्धकं—छसक्यपग्गज्जाकथा ४

हाम्रा कुलबाट कोही पनि घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित भएका छैनन् । त्यसोहुनाले तिम्रो प्रव्रजित होऊ अथवा म प्रव्रजित हुनेछु ।”

यो कुरा सुनी अनुरुद्ध शाक्य भन्दछन्,—“हे दाइ ! म सु-कुमारछु, घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुन सकिदैन । तपाइ प्रव्रजित हुनुहोस् ।”

त्यसोभए अनुरुद्ध ! आऊ तिम्रीलाई म घरमाबसी गर्नुपर्ने काम-काज सम्बन्धी कुरा सिकाउँछु—“सबभन्दा पहिले खेत जोतनुपर्छ । जोतिसकेपछि पानी लगाउनुपर्छ, त्यसपछि रोपनुपर्छ । रोपिसकेपछि पानी हटाउनुपर्छ । त्यसपछि काट्नुपर्छ, काटेर एक ठाउँमा लैजानुपर्छ । त्यसपछि मुठा मुठा बाँधनुपर्छ, मुठा बाँधेर चुट्नुपर्छ, चुटिसकेपछि पराल पन्छाउनुपर्छ, पराल पन्छाइ सकेपछि भूष हटाउनुपर्छ । भूष हटाई सकेपछि निफन्नुपर्छ, निफनिसकेपछि (घर) लैजानुपर्छ । घर लगिसकेपछि फेरि प्रतिवर्ष यस्तै गर्नुपर्छ ।”

“भो दाइ ! काम सिद्धिएको देखिदैन, कामको अन्त देखिदैन । कहिले काम सिद्धिने हो, कहिले कामको अन्त भएको देखिने हो, कहिले हामीले केही काम नगरी पञ्चकामविषयको सुख भोगगरी त्यसमा आराम गर्नेहो !”

“हे तात ! अनुरुद्ध ! काम कहिले पनि सकिदैन । कामको अन्त पनि देखिदैन । कामकाज नसिध्याइकनै हाम्रा पिता र पितामहहरूको मृत्यु भयो ।”

“त्यसोभए, भो दाजु ! तपाइने घरमाबसी कामकाज हेर्नुहोस् !

म घरबार छाडी अनगारिकभई प्रव्रजित हुनेछु^१ ।”

×

×

×

मूल सूत्र :-

२-कसरी उपासक हुन्छ ?

एक समय भगवान् , शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो^२ ।

एक दिन महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक
छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग निम्न कुरा सोधे :-

(क) “भन्ते ! कसरी ‘उपासक’ हुन्छ ?”

“हे महानाम ! जब मानिसले बुद्धको शरणलिन्छ, धर्मको शर-
णलिन्छ र सङ्घको शरणलिन्छ तब उ ‘उपासक’ हुन्छ ।”

(ख) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छनि ?”

“हे महानाम ! जब उपासक प्राणीघातबाट अलग रहन्छ,
अदिभ्रादान (चोरी) बाट अलग रहन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग

१. यसपछिको कुरा यहाँ लेखेको छैन । अर्को पुस्तकको अनुरुद्ध कथामा
आउनेछ ।

२. अं. नि-द. पृ. ३२४: महानामसुत्त ।

रहन्छ, मृषावादबाट अलग रहन्छ र सुरा, मेरय, मद्य प्रमादस्थानबाट अलग रहन्छ, तब उपासक 'शीलवान्' हुन्छ ।”

(ग) “भन्ते ! कसरी उपासक 'आत्महितको लागि रत हुन्छ, तर परहितको लागि रत हुँदैन' ?”

“हे महानाम ! जब उपासक (१) स्वयं श्रद्धासम्पन्न हुन्छ, तर अर्कालाई श्रद्धासम्पन्न हुनको लागि प्रेरणा दिदैन; (२) स्वयं शीलसम्पन्न हुन्छ, तर अर्कालाई शीलसम्पन्न हुनको लागि प्रेरणा दिदैन; (३) स्वयं त्यागी हुन्छ, तर अर्कालाई त्यागी बन्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (४) स्वयं भिक्षुहरूको दर्शनाभिलाषी हुन्छ, तर अर्कालाई भिक्षुहरूको दर्शनगर्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (५) स्वयं सद्धर्म सुन्नमा मन लगाउँछ, तर अर्कालाई सद्धर्म सुन्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (६) स्वयं सुनेको धर्मलाई (मनमा) धारणा गर्ने स्वभावको हुन्छ, तर अर्कालाई धर्म धारणागर्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (७) स्वयं (मनमा) धारण गरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षण गर्छ, तर अर्कालाई धारण गरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षण गर्नको लागि प्रेरणा दिदैन; (८) स्वयं अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ, तर अर्कालाई अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउनको लागि प्रेरणा दिदैन ।

“हे महानाम ! कसरी उपासक आत्महितको लागि रत हुन्छ, किन्तु परहितको लागि रत हुँदैन ।”

(घ) “भन्ते ! कसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत हुन्छ ?”

“हे महानाम ! जब उपासक (१) आफुस्वयं पनि श्रद्धासम्पन्न हुन्छ, अर्कालाई पनि श्रद्धासम्पन्न हुनमा प्रेरणा दिन्छ; (२) आफु स्वयं पनि शीलसम्पन्न हुन्छ, अर्कालाई पनि शीलसम्पन्न हुनमा प्रेरणा दिन्छ; (३) आफु स्वयं पनि त्यागी हुन्छ, अर्कालाई पनि त्यागी बन्नमा प्रेरणा दिन्छ, (४) आफु स्वयं पनि भिक्षुहरूको दर्शनाभिलाषी हुन्छ, अर्कालाई पनि भिक्षुहरूको दर्शनगर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (५) आफु स्वयं पनि सद्धर्म श्रवणगर्नमा इच्छा राख्छ, अर्कालाई पनि सद्धर्म श्रवणगर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (६) आफु स्वयं पनि सुनेको धर्मलाई मनमा धारणगर्छ, अर्कालाई पनि धारणगर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (७) आफु स्वयं पनि धारणगरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षणगर्छ, अर्कालाई पनि अर्थोपपरीक्षण गर्नमा प्रेरणा दिन्छ; (८) आफु स्वयं पनि अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ, अर्कालाई पनि धर्मानुसार जीवन बिताउन प्रेरणा दिन्छ ।

“हे महानाम ! यसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत भएको हुन्छ ।”

[यी उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

३—कसरी उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ ?

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो—

घाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्याहाँ गई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग निम्न प्रश्न सोधे :—

(क) “मन्ते ! कसरी ‘उपासक’ हुन्छ ?”

“महानाम ! जब बुद्धको शरणमा गएको हुन्छ, धर्मको शरणमा गएको हुन्छ र सङ्घको शरणमा गएको हुन्छ तब ‘उपासक’ हुन्छ ।”

(ख) “मन्ते ! कसरी उपासक ‘शीलसम्पन्न’ हुन्छ ?”

“महानाम ! जब उपासक प्राणीहिंसाबाट अलग रहन्छ, अदि-
क्षावानबाट अलग रहन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग रहन्छ, मृषावादबाट
अलग रहन्छ र सुरा, मेरय, मद्य प्रमादस्थानबाट अलग रहन्छ—तब
उपासक ‘शीलसम्पन्न’ हुन्छ ।”

(ग) “मन्ते ! कसरी उपासक ‘श्रद्धासम्पन्न’ हुन्छ ?”

“महानाम ! यहाँ उपासक श्रद्धासम्पन्न हुन्छ, तथागतको बोधि-
त्वप्रति श्रद्धा राख्दछ—‘वहाँ भगवान् अर्हत् हुनुहुन्छ,^{२०} देवमनुष्यहरूका
शास्ता हुनुहुन्छ र बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भनी श्रद्धाराख्छ ।’ महानाम !
यसरी उपासक ‘श्रद्धासम्पन्न’ हुन्छ ।”

(घ) “मन्ते ! कसरी उपासक ‘त्यागसम्पन्न’ हुन्छ ?”

१ सं. नि. IV. पृ. ३३७ महानामसुत्तं ।

२. हेर तल पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

“महानाम ! यहाँ उपासक मात्सर्यमलरहितभई घरमा बस्छ—
‘मुक्त-त्यागीभई, दान धर्मद्वारा हात शुद्धगरी, याचक पात्रभई दान कार्यमा
अग्रसर भएर विविधप्रकारले दान दिनमा संलग्न भई घरमा बस्छ ।’
महानाम ! यसरी उपासक ‘त्यागसम्पन्न’ अर्थात् त्यागी हुन्छ ।

(ङ) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘प्रज्ञासम्पन्न’ हुन्छ ?”

“महानाम ! यहाँ उपासक प्रज्ञासम्पन्न हुन्छ—‘उदयास्तगामिनी
प्रज्ञाले युक्त, आर्यनिर्वेधिक ज्ञानद्वारा सकल दुःख क्षयगामिनी प्रज्ञा हुन्छ ।’
महानाम ! यसरी उपासक ‘प्रज्ञासम्पन्न’ अर्थात् प्रज्ञावान भएको
हुन्छ ।”

[यी उपदेश सुनी महानान शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

[X X X]

मूल सूत्र :—

४-कुन विषयमा मनलगाई बस्ने ?

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तु नगरस्थित
न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस समय केही भिक्षुहरू, ‘चीवर सिद्धिएपछि, तीन महीना^२

१. अ. नि-११ पृ. ३७१: पठममहानामसुत्त ।

२. सिद्धरहेको चीवर सिद्धिएपछि वर्षावास तीन महीना पनि बिल्नेछ र
वर्षाकाल तीन महीना बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ जानु
हुनेछ भन्ने अर्थ हो ।

पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ जानु हुनेछ' भन्दै भगवान्को चीवर सिउँदै थिए ।

महानाम शाक्यले, “चीवर सिद्धिएपछि, तीन महीना पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ जानुहुनेछ’ र केही भिक्षुहरू भगवान्को चीवर सिउँदैंछन्” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! मैले सुने कि ‘चीवर सिद्धिएपछि, तीन महीना पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ जानुहुनेछ’ भन्दै केही भिक्षुहरू भगवान्को चीवर सिउँदैंछन् । भन्ते ! हामी विभिन्न विषयमा मनराखी बस्नेहरूले कुन विषयमा मन लगाउनु बढिया होला ?”

“साधु ! साधु !! महानाम, तिमिहरूका निम्ति यो प्रतिरूपहो, कुलपुत्रहरूका निम्ति यो प्रतिरूपहो जो कि तिमि तथागतकहाँ आई, ‘हामी विभिन्न विषयमा मनराखी बस्नेहरूले कुन विषयमा मन लगाउनु बढिया होला ?’ भनी सोध्दछौ ।

“हे महानाम ! (१) श्रद्धा हुनेले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, श्रद्धा नहुनेले सक्तैन; (२) वीर्य गर्नेले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, वीर्य नगर्नेले सक्तैन; (३) स्मृति राख्नेले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्नेछ, स्मृति नराख्नेले सक्तैन; (४) समाहित चित्त हुनेले निर्वाण प्राप्त गर्न

सकनेछ, असमाहित चित्त हुनेले सक्तैन; (५) प्रज्ञावानले निर्वाण प्राप्त-
गर्न सकनेछ, अप्रज्ञावानले सक्तैन ।

छ अनुस्मृति

‘हे महानाम ! उक्त पाँच कुशलधर्महरूमा प्रतिष्ठितभई अर्का
छ कुशलधर्महरूको भाविता गर :—

१-बुद्धानुस्मृति—‘हे महानाम ! यसरी तिमिले तथागतको
अनुस्मरण गर—‘वहाँ भगवान् अर्हत, हुनुहुन्छ, सम्यक्, सम्बुद्ध हुनु-
हुन्छ, विद्या चरण सुसम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत (असल मार्गमा पुग्नु भएको)
हुनुहुन्छ, लोकाविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्य सारथी हुनुहुन्छ,
देवमनुष्यहरूका शास्ता (गुरु) हुनुहुन्छ र वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ।’

‘हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण
गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै
हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब तथागत-अनु-
स्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको
हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थाविबोध, धर्माविबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त
प्राप्ति अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय
शान्त (निश्चल) हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखित-
चित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

‘हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्—‘विषमतामा बस्ने मनुष्य-
हरूमध्येमा समतामा बस्ने विहार गर्ने आर्यश्रावक, बैरसहितबस्ने मनुष्य-

हरूमध्येमा अवंरभई (मैत्री) विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमापुगी बुद्धानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

२-धर्मानुस्मृति — “पुनः हे महानाम ! यसरी तिमिले धर्मानुस्मरण गर — ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, सन्दृष्टिकछ, अकालिकछ, ‘आऊ हेर’ भन्न लायकछ, निर्वाण नजिक पु-याइदिन्छ, विज्ञजनले आफ्नै अवबोधगर्न सक्छ ।’

“हे महानाम ! जुनवेला आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ, त्यसवेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब धर्म-अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन् — ‘विषमतामाबस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी विहारगर्ने आर्यश्रावक, वंरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवंरभई विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमापुगी धर्मानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

३-सङ्गानुस्मृति — “पुनः हे महानाम ! यसरी तिमिले सङ्गानुस्मरण गर — ‘भगवान्को श्रावकसङ्ग सु-प्रतिपन्नछ, भगवान्को श्रावकसङ्ग ऋजु मार्गमा गएको छ, भगवान्को श्रावकसङ्ग न्यायप्रतिपन्नछ, भगवा-

नको श्रावकसङ्घ उपयुक्त मार्गमा लागेकोछ—जो चारजोडा र आठ पुरुष पुद्गलहरू छन्— यिनै भगवान्का श्रावकसङ्घ हुन्— यी सत्कारगर्न योग्यछन्, पाहुना बनाउन योग्यछन्, दक्षिणादिन योग्यछन्, हातजोरी नमस्कारगर्न योग्यछन् र लोकवासीकानिम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’

‘हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरणगर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्त हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब सङ्घानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

‘हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्—‘विषमतामाबस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामाबसी विहारगर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरमई (मैत्री) विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्म-स्रोतमापुगी सङ्घानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

४-शीलानुस्मृति—‘पुनः हे महानाम ! यसरी तिमिले आफ्नो शीललाई अनुस्मरण गर—‘मेरो शील अखण्डछ, अछिद्रछ, निर्बागीछ, क्लमसहितछ, स्वातन्त्र्यछ, विज्ञप्रशंसितछ, दृष्टिद्वारा परामर्शित छैन र समाधिसंवर्तनिक पनि छ ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले शीलको अनुस्मरणगर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब शीलानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोक्ष्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्— ‘विषमतामाबस्ने मनुष्य-हृहमध्येमा समतामाबसी विहारगने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहृहमध्येमा अबैरभई विहारगने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमापुगी शीलानुस्मृति भावितागने आर्यश्रावक ।’

५-त्यागानुस्मृति—‘पुनः हे महानाम ! यसरी तिमिले आफ्नो त्यागलाई अनुस्मरण गर— ‘मेरो निम्ति लाभ हो, सुलाभ हो; जो कि मात्सर्य मलयुक्त भएर घरमाबस्ने मानिसहृहमध्ये म मात्सर्य मलरहित भई घरमा बस्दछु— त्यागीभई, शुद्ध हातगरी, याचक पात्रभई दानकार्यमा र दान विभाजन कार्यमा रत भई घरमा बस्दछु ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले त्यागको अनुस्मरणगर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब त्याग-अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको

हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मवबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त श्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुद्रितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्—‘विषमतामा बस्ने मनुष्य-हरूमध्येमा समतामा बसी विहारगर्ने आर्यश्रावक, वैरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अवैरभई विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्मलोतमा पुगी त्यागानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

६-देवतानुस्मृति — “पुनः हे महानाम ! तिमोले यसरी देवतानुस्मरण गर — ‘चातुर्माहाराजिका देवता छन्, तार्वत्त्रिंश देवता छन्, यामा देवता छन्, तुषित देवता छन्, निर्माणरति देवता छन्, परनिमित्त वशवर्ती देवता छन्, ब्रह्मकायिक देवता छन्, यो भन्दा उत्तरोत्तर पनि देवता छन् । जुन प्रकारको (१) श्रद्धाले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको श्रद्धा ममा पनि छ; जुन प्रकारको (२) शीलले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको शील ममा पनि छ; जुन प्रकारको (३) श्रुतिले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यस प्रकारको श्रुति ममा पनि छ; जुन प्रकारको (४) त्यागले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको त्याग ममा पनि छ; जुन प्रकारको (५) प्रज्ञाले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको प्रज्ञा ममा पनि छ ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले देवताको अनुस्मरणगच्छं, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै हुन्छ । त्यस बखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जत्र देवतानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखित चित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यसैलाई भन्छन्—‘विषमतामबस्ने मनुष्य-हरूमध्येमा समतामावसी विहारगने आर्यश्रावक, धैरसाहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अबैरभई विहारगने आर्यश्रावक र धर्मलोतमापुगी देवतानुस्मृति भावितागने आर्यश्रावक’ ।”

[यति उपदेश सुनी महानाम शावय प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :—

५—आर्यश्रावकको चर्या

एक समय भगवान् , शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

१. अं. नि-६. पृ. ७: महानामसुत्तं ।

त्यसबखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हनुहुन्ध्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग निम्नकुरा सोधे :—

“मन्ते ! जो आर्यश्रावक मार्ग-फल प्राप्तछ, जसले त्रिविध बुद्धोपदेश (शील, समाधि, प्रज्ञा) लाई जान्दछ—उसले कुनचाहिं ध्यान (चर्या) धेरै गर्दछ ?”

छ अनुस्मृति

“महानाम ! जो आर्यश्रावकलाई मार्ग-फल प्राप्तछ, जसले त्रिविध बुद्धोपदेशलाई जानेकोछ उसले यी ध्यान (चर्या) धेरै गरेको हुन्छ ।

१ बुद्धानुस्मृति—“महानाम ! यहाँ आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ—‘वहाँ भगवान् अर्हत् हनुहुन्छ, १० देवमनुष्यहरूका शास्ता (गुरु) हनुहुन्छ र भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।’

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त हुँदैन, द्वेषयुक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै हुन्छ । त्यसबखत उसको चित्त ऋजु भएको हुन्छ । जब तथागत-अनुस्मरणको कारणले चित्त २० निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई २०

१. हेर. पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

२. हेर. पृ. २२५ ।

प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, १० समाधिष्ठ हुन्छ ।

“महानाम ! यसैलाई भन्दछन्—‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामा बसी २० विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी बुद्धानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक ।’

२—धर्मानुस्मृति—“महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ—‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, १० विज्ञजनले आफैँ अबबोध पनि गर्न सक्छ ।’

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त १० निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई १० प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, १० समाधिष्ठ हुन्छ ।

“महानाम ! यसैलाई भन्दछन्—‘विषमतामा बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा समतामा बसी १० विहार गर्ने आर्यश्रावक र धर्मस्रोतमा पुगी धर्मानुस्मृति भाविता गर्ने आर्यश्रावक ।’

३—सङ्गानुस्मृति—“महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले सङ्गको अनुस्मरण गर्छ—‘भगवान्को श्रावकसङ्ग सु-प्रतिपन्न छ, १० हातजोरी

१. हेर. पृ. २२५ ।

२. हेर. पृ. २२५ ।

३. हेर. पृ. २२६ ।

४. हेर. पृ. २२६ ।

नमस्कारगर्न योग्यछन् र लोकवासीकानिस्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।'

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त^१० निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ^१० समाधिष्ठ हुन्छ ।

“महानाम ! यसैलाई भन्दछन्—‘विषमतामाबस्ने ननुष्यह्रुमध्येमा समतामाबसी^१० विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्मलोतामा पुगी सङ्घानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

४ - शीलानुस्मृति—“महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले आफ्नो शीललाई अनुस्मरण गर्छ—‘मेरो शील अखण्डछ^२० समाधि संवर्तनिकछ ।’

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो शीललाई अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त^२० निर्मल हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ^२० समाधिष्ठ हुन्छ ।

“महानाम ! यसैलाई भन्दछन्—‘विषमतामाबस्ने ननुष्यह्रुमध्येमा समतामाबसी^२० विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्मलोतामा पुगी शीलानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

१. हेर. पृ. २२७ ।

२. हेर. पृ. २२७ ।

३. हेर. पृ. २२८ ।

५ - त्यागानुस्मृति — “महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले आफ्नो त्यागलाई अनुस्मरण गर्छ—‘मेरो निमित्त लाभहो !’^१ जो कि^१० म^१० दानविभाजन कार्यमा रतभई घरमा बस्दछु ।’

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो त्यागलाई अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त^१० निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ^२० समाधिष्ठ हुन्छ ।

“महानाम ! यसैलाई भन्दछन्—‘विषमतामाबस्ने मनुष्यहरू-मध्येमा समतामाबसी^२० विहारगर्ने आर्यश्रावक र धर्मज्ञोतमा पुगी त्यागानुस्मृति भावितागर्ने आर्यश्रावक ।’

६ - देवतानुस्मृति — “महानाम ! फेरि आर्यश्रावकले देवतानुस्मरण गर्छ—‘चातुर्महाराजिका देवता छन्,^३० ब्रह्मकायिक देवता छन् र योभन्दा उत्तरोत्तर देवतापनि छन् । जुन प्रकारको श्रद्धाले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको श्रद्धा० शील० श्रुति० त्याग^३० प्रज्ञा ममा पनिछ ।’

“महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले देवतानुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त राग युक्त हुँदैन, द्वेष युक्त हुँदैन, न मोहयुक्तनै हुन्छ । त्यसबखत उसको चित्त श्रुजु भएको हुन्छ । जब देवतानुस्मरणको

१. हेर. पृ. २२८ ।

२. हेर. पृ. २२९ ।

३. हेर. पृ. २२९ ।

कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात्, चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोदय अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा काय शान्त हुन्छ, काय शान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ र सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“महानाम ! यसैलाई भन्छन्—‘विषमताभावस्ते मनुष्यहरूमध्येमा समताभावसी विहारगर्णे आर्यश्रावक, वरसहित बस्ने मनुष्यहरूमध्येमा अबैरभई विहारगर्णे आर्यश्रावक र धर्मत्रोतमा पुगी देवतानुस्मृति भाविता गर्णे आर्यश्रावक ।’

“महानाम ! जो आर्यश्रावक मार्ग-फल प्राप्तछ, जसले त्रिविध बुद्धोपदेशलाई जान्दछ उसले यिनं ध्यानहरू धेरैगर्छ ।”

[यति उपदेश सुनेपछि महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :-

६-शैक्षजीवन र तथागतजीवन

एकसमय आयुष्मान् लोमसकर्मभिय,^१ शाक्य जनपदको कपिल-वस्तुस्थित न्यग्रोधारा ममा बस्नुभएको थियो^२ ।

१. सिंहल र रोमनमा: लोमसवङ्गीस छ ।

२. सं. नि. IV २७८: कङ्क्येयसुत्तं ।

त्यसबखत महानाम शाक्य जहाँ आयुष्मान्, लोमसर्काभियं हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई आयुष्मान्, लोमसर्काभियलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले आयुष्मान्, लोमसर्काभियसँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! जो शैक्षजीवन (विहार) हो सोही तथागतजीवन (विहार) हो कि ? अथवा शैक्षजीवन भिन्न हो तथागतजीवन भिन्न हो ?”

“आवुसो महानाम ! जो शैक्षजीवन हो सोही तथागतजीवन होइन शैक्षजीवन भिन्न हो, तथागतजीवन भिन्न हो । महानाम ! जो भिक्षुहरूले लक्षित उद्देश्य प्राप्त गरेका छन्, जो भिक्षुहरू अहिले शैक्षनै छन् अनुत्तर योगक्षेम (निर्वाण) प्राप्तिका निमित्त प्रयत्नशील छन् ती भिक्षुहरूले निम्न पाँच नीवरण (आवरण) हटाउनका निमित्त प्रयत्न गर्छन् : ‘(१) कामच्छन्द नीवरण, (२) व्यापाद नीवरण, (३) धीनमिद्ध (शारीरिक र मानसिक आलस्यपन) नीवरण, (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (शारीरिक तथा मानसिक चञ्चलपन) नीवरण र (५) शंका-उपशंका नीवरण ।’

“आवुसो महानाम ! जो भिक्षुहरू अरहन्त हुन् जसले आत्म-वक्षय गरिसके, ब्रह्मचर्यवास पूरागरिसके, गर्नुपर्ने गरिसके, भारमुक्त भइसके, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसके, भवसंयोजन नष्ट गरिसके, जो स्वयं ज्ञातगरी मुक्त भइसके— उनका पाँच नीवरणहरू प्रहीण भइसकेको-

हुन्छ, मूल जरो उखलिइसकेको हुन्छ, छेदन गरेको तालवृक्ष समान
अभाव प्राप्त भई पुनः उत्पन्न नहुने भइसकेको हुन्छ ।

“आवुसो महानाम ! जो भिक्षुहरू अरहन्त भइसके, स्वयं
ज्ञातगरी मुक्त भइसके— उनका पाँच नीवरणहरू प्रहीण भइसके—
पुनः उत्पन्न नहुने भइसके— यसकारणले पनि जान्नुपर्छ कि शैक्षजीवन
भिन्नै हो तथागतजीवन भिन्नै हो ।

आना-पान (प्राण-अपान) स्मृति

“आवुसो महानाम ! एक समय भगवान्, इच्छानङ्गलस्थित
इच्छामङ्गल वनस्वएडमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवान्ले
भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— ‘भिक्षुहरू ! यी तीनमहीना म
एकान्तवासमा बस्न चाहन्छु । भिक्षा भोजन ल्याउने एकजना बाहेक
अरु कुनै पनि मकहाँ न आउनु ।’ ‘हवस, भन्ते !’ भनी ती भिक्षुहरूले
भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई त्यसपछि कोहीपनि भगवान्कहाँ गएनन्,
सिवाय भिक्षा भोजन लैजाने एकजना बाहेक ।

“आवुसो महानाम ! अनि तीन महीना बिताइसकेपछि एकान्त-
वास (ध्यान) बाट उठी भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—
‘भिक्षुहरू ! यदि अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूले, ‘श्रमण गौतमले यी
तीनमहीना कुनचाहिँ ध्यानमा धेरै समय बिताउनु भयो ?’ भनी सोधेमा
तिमीहरूले ती अन्यतैर्तीय परिव्राजकहरूलाई यसरी जवाफ दिनुपर्छ—
‘आवुसो ! भगवान्ले यी तीनमहीना वर्षावास आनापान (प्राण-

अपान) स्मृतिमा धेरै समय बिताउनु भयो ।'

(क) 'भिक्षुहरू ! त्यस समय मैले होसराखी शास लिन्ये, होसराखी शास फेर्ने । लामो शास लिदा 'लामो शास लिन्ये' भनी जान्दथे, लामो शास फेर्दा 'लामो शास फेर्ने' भनी जान्दथे । छोटो शास लिदा 'छोटो शास लिन्ये' भनी जान्दथे, छोटो शास फेर्दा 'छोटो शास फेर्ने' भनी जान्दथे ।

(ख) 'सबै शरीरमा होसराखी शास लिदा 'सबै शरीरमा होस राखी शास लिन्ये' भनी जान्दथे, सबै शरीरमा होस राखी शास फेर्दा 'सबै शरीरमा होस राखी शास फेर्ने' भनी जान्दथे । कायसंस्कार^१ लाई शान्तगरी शासलिदा 'कायसंस्कारलाई शान्तगरी शास लिन्ये' भनी जान्दथे, कायसंस्कारलाई शान्तगरी शास फेर्दा 'कायसंस्कारलाई शान्तगरी शास फेर्ने' भनी जान्दथे ।

(ग) 'प्रीतिसंवेदी भई शास लिदा 'प्रीतिसंवेदी भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, प्रीतिसंवेदी भई शास फेर्दा 'प्रीतिसंवेदी भई शास फेर्ने' भनी जान्दथे । सुखप्रतिसंवेदी भई शासलिदा 'सुखप्रतिसंवेदी भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, सुखप्रतिसंवेदी भई शास फेर्दा 'सुखप्रतिसंवेदी भई शास फेर्ने' भनी जान्दथे ।

(घ) 'चित्तसंस्कार^२ प्रतिसंवेदी भई शास लिदा 'चित्त-

१. श्वास-प्रश्वासलाई काय-संस्कार भन्दछन् ।

२. संज्ञा र वेदनालाई चित्तसंस्कार भन्दछ । हेर पृ. १६१. निरोध-समापत्ति ।

संस्कार प्रतिसंवेदी भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, चित्तसंस्कार प्रतिसंवेदी भई शास फेदा, 'चित्तसंस्कार प्रतिसंवेदीभई शास फेथे' भनी जान्दथे । चित्तसंस्कारलाई शान्तगरी शासलिदा 'चित्तसंस्कारलाई शान्तगरी शास लिन्ये' भनी जान्दथे, चित्तसंस्कारलाई शान्तगरी शास फेदा 'चित्तसंस्कारलाई शान्तगरी शास फेथे' भनी जान्दथे । चित्त प्रतिसंवेदीभई शास लिदा 'चित्तप्रतिसंवेदी भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, चित्तप्रतिसंवेदी भई शास फेदा 'चित्तप्रतिसंवेदी भई शास फेथे' भनी जान्दथे ।

(ङ) 'प्रमुदित-चित्तभई शास लिदा 'प्रमुदित चित्त भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, प्रमुदित चित्तभई शास फेदा 'प्रमुदित चित्तभई शास फेथे' भनी जान्दथे । समाहित-चित्तभई शास लिदा 'समाहित चित्तभई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, समाहित चित्त भई शास फेदा 'समाहित चित्तभई शास फेथे' भनी जान्दथे । विमुक्त चित्तभई शास लिदा 'विमुक्त चित्तभई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, विमुक्त चित्तभई शासफेदा 'विमुक्त चित्तभई शास फेथे' भनी जान्दथे ।

(च) 'अनित्यतालाई देख्नेभई शास लिदा 'अनित्यतालाई देख्ने भई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, अनित्यतालाई देख्नेभई शासफेदा 'अनित्यतालाई देख्नेभई शास फेथे' भनी जान्दथे । वैराग्यतालाई देख्नेभई शास लिदा 'वैराग्यतालाई देख्नेभई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, वैराग्यतालाई देख्नेभई शास फेदा 'वैराग्यतालाई देख्नेभई शास फेथे' भनी जान्दथे । निरोधलाई देख्नेभई शास लिदा 'निरोधलाई देख्नेभई

शास लिन्ये' भनी जान्दथे, निरोधलाई देखने आई शास फेर्दा 'निरोधलाई देखनेभई शास फेरे' भनी जान्दथे । प्रतिनिसर्ग (छाडनु) लाई देखनेभई शास लिदा 'प्रतिनिसर्गलाई देखनेभई शास लिन्ये' भनी जान्दथे, प्रतिनिसर्गलाई देखनेभई शासफेर्दा 'प्रतिनिसर्गलाई देखनेभई शास फेरे' भनी जान्दथे ।

'भिक्षुहरू यदि साँच्चैने 'आर्यजीवन (विहार) ब्रह्मजीवन अथवा तथागतजीवन' भनी भन्ने हो भने आनापान-स्मृति-समाधिलाई नै भन्न योग्यछ ।

'भिक्षुहरू जो भिक्षुहरूले लक्षित उद्देश्य प्राप्त गरेका छैनन्, जो अहिले शोष नै छन्, जो अनुत्तर-योग-क्षेम (निर्वाण) प्राप्तिको लागि प्रयत्नशील छन्, उनीहरूले आनापान-स्मृति-समाधि अभ्यस्तगरी भावितागरेमा आस्रवक्षय प्राप्त गर्न सक्नेछन् ।

'भिक्षुहरू! जो भिक्षुहरूले अरहन्त क्षीणास्रव भई ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसके, गर्नुपर्ने गरिसके, भारमुक्त भइसके, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसके, भवसंयोजन परिक्षीण गरिसके, स्वयंज्ञातगरी मुक्त भइसके — उनीहरूका निम्ति पनि—आनापान-स्मृति-समाधि अभ्यस्तगरी भावितागरेमा— यसै जीवनमा सुखपूर्वक जीवन बिताउनका निम्ति र स्मृति तथा सम्प्रज्ञान प्राप्तिका लागि समेत हितकर हुनेछ ।

'भिक्षुहरू ! यदि साँच्चैने 'आर्यजीवन, ब्रह्मजीवन अथवा तथागतजीवन' भनी भन्ने हो भने यही आना-पान-स्मृति-समाधिलाई नै भन्न योग्यछ ।'

“आवुसो महानाम ! यस कारणले पनि (भगवान्‌ले भन्नु भएको उक्त उपदेशको कारणले पनि) जान्नुपर्छ कि— शैक्षजीवन भिन्न हो , तथागतजीवन भिन्न हो ।”

[यी उपदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्रः—

७—गोध शाक्यसँग

यस्तो मैले सुने ! ।

एक समय भगवान्‌, शाक्यजनपदको कपिलवस्तु नगरस्थित न्यप्रोधाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ गोध शाक्य थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि गोध शाक्यसँग महानाम शाक्यले निम्न प्रश्न सोधे :—

“हे गोध ! कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई तिमिले स्त्रोता-पन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको पुरुष भनी जान्दछौ ?”

“हे महानाम ! तीन धर्मले युक्तभएको पुरुषलाई म स्त्रोता-पन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको

१. सं. नि IV पृ. ३१७ गोधसक्कसुत्तं ।

पुरुष भनी जान्दछु । कुन तीन धर्म भने ? — 'हे महानाम ! (१) यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ— 'वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ,'^{१०} देवमनुष्यहरूका शास्ता (गुरु) हुनुहुन्छ र भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।' (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ — 'भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ,^{२०} जिज्ञाजनले आफैं अवबोध गर्न पनि सक्छ ।' (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ — 'भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्नछ,^{३०} हातजोरी नमस्कारगर्न योग्य-छन् र लोकवासीका निम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।'

“हे महानाम ! यिनै तीन धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म स्तोतापन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको पुरुष हो भनी जान्दछु । तिमिले कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई स्तोतापन्नमा पुगेको पुरुष भनी जान्दछौ त ?”

“हे गोघ ! चार धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म स्तोतापन्नमा पुगेको, विनिपातमा नजाने र अवश्यमेव सम्बोधिपरायण भएको पुरुष भनी जान्दछु । कुन चारधर्म भने ? — 'हे गोघ, (१) यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त हुन्छ— 'उहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ,'^{१०} भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।' (२) धर्मप्रति अटल

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृतिमा

२. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृतिमा

३. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृतिमा

श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ—‘भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, १० विज्ञजनले आफ्नै अवबोधगर्न पनि सक्छ ।’ (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ—‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, २० लोकबासी-कानिमित्त सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’ (४) श्रेष्ठ तथा सुन्दर शीलले युक्त भएको हुन्छ— ‘अखण्ड, अछिद्र, निर्दागी, क्रमसहित, स्वातन्त्र्य, विज्ञप्रशंसित,— दृष्टिद्वारा अपरामिशत र समाधिसंवर्तनिक शीलले युक्त भएको हुन्छ ।”

“हे महानाम ! पख ! हे महानाम ! पख !! भगवान्लाई नै यी कुराहरू थाहाछ कि कुन क्षमले युक्त भएको पुरुष स्रोतापन्न हुन्छ ।”

“हे गोध ! त्यसो भए हामी जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जाउँ र भगवान्लाई यी कुराहरू सुनाऔं ।”

अनि महानाम शाक्य र गोध शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान् समक्ष निम्न कुरा बिनित गरे :—

“भन्ते ! म जहाँ गोध शाक्य थिए त्यहाँ गएँ र उनीसँग झैले ‘हे गोध ! कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई तिमिले स्रोतापन्नमा पुगेको पुरुष भनी जान्दछौ ?’ भनी सोधेँ । यसरी सोध्दा भन्ते !

१. हेर. पृ. २२६ धर्मानुस्मृतिमा

२. हेर. पृ. २२६ संघानुस्मृतिमा ।

मलाई गोघ शाक्यले 'हे महानाम ! तीन धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म लोतापन्नमा पुगेको पुरुष भनी जान्दछु' भनी भने । यति भनी गोघ शाक्यले मसँग सोधे— 'महानाम ! कति धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई तिमिले लोतापन्नमा पुगेको... पुरुष भनी जान्दछौ त ?' यसरी सोच्दा भन्ते ! मैले गोघ शाक्यलाई यस्तो जवाफ दिएँ— 'हे गोघ ! चार धर्मले युक्त भएको पुरुषलाई म लोतापन्नमा पुगेको... पुरुष भनी जान्दछु ।' भन्ते ! यति कुरामुनी गोघ शाक्यले भने— 'हे महानाम ! पख ! हे महानाम, पख !! भगवान्लाई नै यी कुराहरू थाहाछ कि कुनधर्महरूले युक्त भएको पुरुष लोतापन्न हुन्छ ।'

१- "भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मकोबारे चर्चा उठेको बेलामा— भगवान् एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ अर्कापट्टि भएमा— मचाहिं भगवान् पट्टिनै रहनेछु— यसरी म भगवान्प्रति अतिप्रसन्नछु भनी मलाई भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।

२- "भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मकोबारे चर्चा उठेको बेलामा— भगवान् एकापट्टि र भिक्षु तथा भिक्षुणीसङ्घ अर्कापट्टि भएमा— म चाहिं भगवान् पट्टिनै रहनेछु— यसरी म भगवान्प्रति अति प्रसन्नछु भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।

३- "भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मकोबारे चर्चा उठेको बेलामा— भगवान् एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ, भिक्षुणीसङ्घ तथा उपासकहरू अर्कापट्टि भएमा— मचाहिं भगवान् पट्टिनै रहनेछु— यसरी म भगवान्प्रति अति प्रसन्नछु भनी मलाई भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।

४- “भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मकोबारे चर्चा उठेको बेलामा—
भगवान् एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ, भिक्षुणीसङ्घ, उपासकहरू तथा उपासिका-
हरू अर्कापट्टि भएमा— मचाहिं भगवान् पट्टिनै रहनेछु— यसरी
म भगवान्प्रति अति प्रसन्नछु भनी मलाई भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।

५- “भन्ते ! यहाँ कुनै धर्मकोबारे चर्चा उठेको बेलामा—
भगवान् एकापट्टि र भिक्षुसङ्घ, भिक्षुणीसङ्घ, उपासकहरू, उपासिकाहरू
तथा देवसहित ब्रह्मा, मार, श्रमण-ब्राह्मणहरू अर्कापट्टि भएमा— मचाहिं
भगवान् पट्टिनै रहनेछु— यसरी म भगवान्प्रति अति प्रसन्नछु भनी
मलाई भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“हे गोध ! यस्तो भन्ने महानाम शाक्यलाई तिम्री के
मन्बछौ ?”

“भन्ते ! यस्तो भन्ने महानाम शाक्यलाई म केही मन्दिन
सिवाय कल्याण, सिवाय कुशल !”

[यति कुरा सुनी दुवै शाक्यहरू प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

८- भरण्डु कालामको आश्रममा

एक समय भगवान् कोशल जनपदमा चारिकागदँ जहाँ
कपिलवस्तु नगर हो त्यहाँ आइपुग्नु भयो^१ ।

^१ १. अं. नि. ३. पृ. २५७: भरण्डुकालामसुत्तं ।

त्यसबखत महानाम शाक्यले “भगवान् कपिलवस्तुमा आइपुग्नु भयो” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गएर भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यलाई भगवान्ले निम्न कुरा भन्नु भयो :—

“हे महानाम ! तिम्रो जाऊ, कपिलवस्तुमा त्यस्तो वासस्थान खोज जहाँ हामी एकरात बस्न सकौं ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई महानाम शाक्य कपिलवस्तु नगरमा गए । सारा कपिलवस्तु नगर पैदल घुम्दै भगवान्लाई एकरात बस्न लायक त्यस्तो कुनै अनुकूल वासस्थान देखेनन् । अनि महानाम शाक्यले जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई निवेदन गरे :—

“भन्ते ! कपिलवस्तु नगरमा त्यस्तो कुनै अनुकूल वासस्थान देखिन, जहाँ भगवान्ले एकरात बिताउन सक्नुहुन्छ । भन्ते ! यो भरण्डु कालाम भगवान्का पुराना सन्नह्यचारी साथी हुनुहुन्छ । आज एकरात उनको आश्रममा बस्नु होस् ।”

“हे महानाम ! त्यसो भए जाऊ त्यहाँ वृद्धपान बिच्छ्याऊ ।”

“हवस्” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई महानाम शाक्य जहाँ भरण्डु कालामको आश्रममा त्यहाँ गई वृद्धपान बिच्छ्याई, पाउधुने

१. भगवान् आलार कालाम तपस्वीकहाँ छेँदा भरण्डु कालाम पनि एकै साथमा थिए ।

पानी राखी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई, भन्ते ! वृक्ष्यान बिच्छ्याई पाउधुने पानी राखिसकें । अब भगवान्ले जे उचित आनुहुन्छ सोही गर्नुहोस् !” भनी निवेदन गरे ।

अनि भगवान् तहाँ भरण्डु कालामको आश्रमहो त्यहाँ जानुभई पाउधोई बिच्छ्याई राखेको आसनमा बस्नु भयो । त्यसबखत महानामको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“आज भगवान्सँग सत्संगत गर्ने समय अनुकूल छैन । भगवान् थाक्नु भएको छ । भोलि भगवान्सँग सत्संगत गर्नेछु” भनी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी फर्केर गए ।

महानाम शाक्य त्यसरात बितिसकेपछि भोलिपल्ट जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यलाई भगवान्ले निम्नकुरा सुनाउनु भयो :—

“हे महानाम ! यो लोकमा तीन प्रकारका शास्ताहरू विद्यमान छन् । कुन तीन भने ?—

(१) हे महानाम ! यहाँ एकथरी शास्ताले कामनालाई अतिक्रमगरी प्रथमध्यानको प्रज्ञापन गर्छ, तर रूपलाई (रूपावचर ध्यानलाई) अतिक्रमगरी अरूपावचर (ध्यान) को प्रज्ञापन गर्दैन, अन वेदनालाई अतिक्रमगरी निर्वाणको प्रज्ञापन गर्छ ।’

(२) हे महानाम ! यहाँ अर्को एकथरी शास्ताले कामनालाई पनि अतिक्रमगरी प्रथमध्यानको प्रज्ञापनगर्छ, रूपलाई पनि

अतिक्रमगरी अरूपावचरको प्रज्ञापनगर्छ तर वेदनालाई अतिक्रमगरी निर्वाणको प्रज्ञापन गर्दैन ।’

‘(३) हे महानाम ! यहाँ अर्को एकथरी शास्ताले कामनालाई पनि अतिक्रमगरी प्रथमध्यानको प्रज्ञापन गर्छ, रूपलाई पनि अतिक्रमगरी अरूपावचरको प्रज्ञापनगर्छ तथा वेदनालाई पनि अतिक्रमगरी निर्वाणको पनि प्रज्ञापन गर्छ ।’

“हे महानाम ! यिनै तीन प्रकारका शास्ताहरू यो लोकमा विद्यमान छन् । यी तीन प्रकारका शास्ताहरूका एकै निष्ठा छ कि भिन्ना-भिन्नै निष्ठा छ ?”

यसो भन्दा, भरएडु कालामत्ते महानाम शाक्यलाई भने :—

“हे महानाम ! एकै हो भनी भन ।”

यसो भन्दा, भगवान्त्ते महानाम शाक्यलाई भन्नु भयो :—

“हे महानाम ! भिन्नाभिन्नै हो भनी भन ।”

दोश्रो पटक पनि भरएडु कालामत्ते महानाम शाक्यलाई “एकै हो भनी भन” भनी भने ।

दोश्रो पटक पनि भगवान्त्ते महानाम शाक्यलाई “भिन्नाभिन्नै हो भनी भन” भनी भन्नु भयो ।

तेश्रो पटक पनि भरएडु कालामत्ते महानाम शाक्यलाई “एकै हो भनी भन” भनी भने ।

तेश्रो पटक पनि भगवान्त्ते महानाम शाक्यलाई “भिन्नाभिन्नै हो भनी भन” भनी भन्नुभयो ।

अनि भरण्डु कालामको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“प्रतापि महानाम शाक्यको अगाडि श्रमण गौतमले तीनवटा
बारसम्म मेरोकुरा काट्नु भयो, किन म कपिलवस्तु छाडेर नजाउँ !”

त्यसपछि भरण्डु कालाम कपिलवस्तुबाट निस्केर गए ।
त्यहाँबाट निस्केर गएपछि फेरि कपिलवस्तु नगरमा कहिले पनि फर्कन
आएनन् ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

६—कपिलवस्तुमा नवसंस्थागार

यस्तो मैले सुने ।

एक समय भगवान्, शाक्यजनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो—
घाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यसबखत कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूको एक नयाँ संस्थागार
(पार्लियामेन्ट भवन) भरखरै तयार भएको थियो । त्यसमा कुनै पनि
श्रमण, ब्राह्मण अथवा मनुष्यहरू बास बसेका थिएनन् । अनि कपिलवस्तु-
वासी शाक्यहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि
भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमै बसेका
कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले भगवान्लेग यस्तो प्रार्थना गरे :—

१. म. नि. २. पृ. २० देखिसुत्त ।

“भन्ते ! यहाँ कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूको एक नयाँ संस्था-
गार भवन भरखरै तयार भएको छ । अहिलेसम्म त्यस भवनको
कुनै श्रमण, ब्राह्मण अथवा मनुष्यहरूले परिभोग गरेका छैनन् । अतएव
सर्वप्रथम भगवान्‌ले त्यस भवनको परिभोग गरिदिनु भए बेश हुनेथियो ।
भगवान्‌ले पहिले परिभोग गरिसक्नु भएपछि कपिलवस्तुवासी शाक्य-
हरूले परिभोग गर्नेछन् । यसबाट कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूका निम्ति
दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

भगवान्‌ले तृष्णभावले स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू भगवान्‌ले स्वीकार गर्नु-
भएको बुझी आसनबाट उठी, भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी
जहाँ त्यो नयाँ संस्थागार भवन हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि
संस्थागारमा बिछ्याउनाहरू बिच्छ्याइ, आसनहरूराखी, पानीको घडा
राखी, तेलको बत्ती राखी, पुनः जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादनगरी एक छेउमा उभिइएर बसे ।
एक छेउमा उभिइएर बसेका ती कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले भगवान्-
सँग यसरी प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! संस्थागार भवनमा बिछ्याउनाहरू बिच्छ्याइसक्यौं,
आसनहरू राखिसक्यौं, अब भगवान्‌ले जे उचित सम्फुनु हुन्छ सोही
गर्नुहोस् !”

त्यसपछि भगवान्‌ चीवर पहिरी, गात्र-चीवर ग्रहणगरी, भिक्षु-
सङ्घहरू सहित जहाँ संस्थागार भवन हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ

पुगेपछि खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी माऊको स्तम्भमा अडेंस-
लागी पूर्वाभिमुखगरी बस्नुभयो । भिक्षुसङ्घहरू पनि खुट्टा धोई
संस्थागार भवन भित्र पसी पश्चिमी भित्तामा आडलिई पूर्वाभिमुखगरी
भगवान्लाई नै अधिल्तिर पारी बसे । कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू पनि
खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी पूर्वी भित्तामा आडलिई पश्चिमा-
भिमुखगरी, भगवान्लाई नै अधिल्तिर पारी बसे ।

भगवान्ले कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई रातको धेरैबेरसम्म
धर्मोपदेशद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र सम्प्रहर्षित गराई
आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“आनन्द ! तिमिले कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई शौच
प्रतिपदा सम्बन्धी उपदेश गर, मेरो पीठिउँ ढुःखलाग्यो, म आराम
गर्छु ।”

“हृवस भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर
विनुभयो ।

अनि भगवान् चारदोबर पटघाइराखेको सङ्घाटि^१ चीवर
बिच्छ्याई, दाहिने तरफबाट सिंहशय्यागरी, खुट्टामाथि खुट्टाराखी,
स्मृति थातमा राखी, ‘यतिबेलामा’ उठनेछु भन्ने संज्ञा मनमा राखी
आराम गर्नुभयो ।

१ दोबरी चीवर ।

शैब-प्रतिपदा

अनि आयुष्मान् छानन्दत्ते महानाम शाक्यलाई आमन्त्रणः
गर्नुभयो :—

“हे महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ, भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, जाग्रत भई बस्छ, सप्त-सद्वर्त्मले सम्पन्न हुन्छ र चार ध्यानलेयुक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्तगरी बस्छ ।

शील-सम्पन्नता

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावकले इन्द्रियलाई संयममा राख्छ भने —

(१) ‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक चक्षुले रूप हेर्दा निमित्त-प्राही (आसक्तभई राम्रो नराम्रो आकार प्रकार हेर्ने) हुँदैन, न व्यञ्जनप्राही (आसक्त भई अङ्ग प्रत्यङ्ग, हाउ-भाउ हेर्ने) हुन्छ । चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य पापक अकुशल घर्महरू उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणार्थ चक्षुरिन्द्रिय संयमगरी बस्छ, चक्षुरिन्द्रिय रक्षागर्छ, चक्षुरिन्द्रिय बशमा राख्छ ।

(२) ‘श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तप्राही हुँदैन, न व्यञ्जनप्राही हुन्छ । श्रोतेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणार्थ चक्षुरिन्द्रिय... बशमा राख्छ ।

(३) 'घ्राणले गन्ध सुँघदा निमित्तप्राही हुँदैन, न व्यञ्जन-
प्राही हुन्छ । घ्राणेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य...
उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणार्थ घ्राणेन्द्रिय... बशमा राख्छ ।

(४) 'जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तप्राही हुँदैन,
न व्यजनप्राही हुन्छ । जिह्वेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या
दौर्मनस्य... उत्पन्न हुने हुन् तिनीहरूको निवारणार्थ जिह्वेन्द्रिय...
बशमा राख्छ ।

(५) 'कायले स्पर्श गर्दा निमित्तप्राही हुँदैन, न व्यञ्जनप्राही
हुन्छ । कायेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य...
उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणार्थ कायेन्द्रिय... बशमा राख्छ ।

(६) 'मनले मनको विषय (धर्म) जान्दा निमित्तप्राही
हुँदैन, न व्यञ्जनप्राही हुन्छ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन
अभिध्या दौर्मनस्य... उत्पन्न हुनेहुन् तिनीहरूको निवारणार्थ मनेन्द्रिय...
बशमा राख्छ ।'

"यसरी महानाम ! आर्यश्रावकले इन्द्रियहरूलाई संयममा
राख्छ ।

भोजनमा मात्राज्ञता

"हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ
मने —

‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक प्रतिसंख्यानगरी (विचार पुन्याई) ज्ञानपूर्वक आहार ग्रहण गर्छ — ‘न कृडाको लागि, न बलवान हुनको लागि, न सुन्दर बन्नको लागि आहार ग्रहण गर्छ किन्तु यो शरीर पालन गर्नकोलागि मात्र, जिघच्छा (भोक) मेटाउनको लागि र शुद्ध-ब्रह्मचर्य रक्षागर्नको लागिमात्र आहार ग्रहणगर्छ । यसप्रकार पुरानो क्षुधा (वेदना) दूरभई नयाँ वेदना उत्पन्न हुने छैन, निरवद्यपूर्वक जीवन यापन पनि हुनेछ र आरामदायी पनि ।’

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ ।

जाग्रतता

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक जाग्रत भई बस्छ भने—

हे महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक दिनभरी आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधनगरी, चक्रमणगरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको प्रथम याममा पनि आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधनगरी, चक्रमणगरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको मध्यम याममा दाहिने तरफबाट सिंहशय्यागरी बस्छ, खुट्टामाथि, खुट्टाराखी, स्मृति थातमा राखी, उठने संज्ञालाई मनमा राखी समय बिताउँछ । रातको अन्तिम याममा शय्याबाट उठी आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधनगरी चक्रमण गर्छ अथवा आसनमा बस्छ ।

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक जाग्रत भई बस्छ ।

सप्त सद्वर्मा सम्पन्नता

‘हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक सप्त सद्वर्मा सम्पन्न हुन्छ भने —

‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक (१) श्रद्धालु हुन्छ, तथागतको बोधिज्ञानमाथि विश्वास राख्छ — ‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, !० र बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ (२) लज्जालु हुन्छ— कायिक दुश्चरित्रमा लज्जामान्छ, वाचिक दुश्चरित्रमा लज्जामान्छ र मानसिक दुश्चरित्रमा लज्जामान्छ, त्यस्तैगरी पापक अकुशलादि कर्म गर्नमा लज्जामान्छ । (३) पापकर्ममा भयदर्शी हुन्छ— कायिक दुश्चरित्रमा भयमान्छ, वाचिक दुश्चरित्रमा भयमान्छ र मानसिक दुश्चरित्रमा भयमान्छ, त्यस्तैगरी पापक अकुशलादि कर्म गर्नमा भयमान्छ, डराउँछ । (४) बहुश्रुत हुन्छ— श्रुतधर, श्रुतसन्निचय (धेरै प्रकारका कुराहरू सुनेर राख्ने) हुन्छ । जुन धर्म आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशान कल्याण हुन्; जुन धर्म अर्थसहित, व्यञ्जनसहित, केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध-ब्रह्मचर्य हुन् ती धर्महरू भन्दछ, त्यस्ता धर्महरू धेरै सुनेको हुन्छ, मनमा धारण गरेको हुन्छ, वचनले परिचित हुन्छ, मनले राम्ररी परीक्षण गरेको हुन्छ र प्रज्ञाले प्रतिवेध पनि गरेको हुन्छ । (५) छारब्धबीर्य भई बस्छ— अकुशल-धर्म हटाउन, कुशल-धर्म बढाउन— बलवान् तथा दृढपराक्रमीभई, लगनताका साथ कुशलधर्ममा बस्छ । (६) स्मृतिवान् हुन्छ— उत्तम स्मृति-प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ, धेरै समयदेखि गरेको बोलेको पनि स्मरणगर्छ, अनुस्मरण गर्छ । (७) प्रज्ञावान्

हुन्छ— उदयास्तगामिनी प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ, श्रेष्ठ निर्वैदिक सम्यक्
दुःखक्षयगामिनी प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ ।

“यसरी महानाम ! आर्यश्रावक सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ ।

ध्यानलाभी

“हे महानाम ! कसरी आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठचित्त-
लाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विनाप्रयास तथा विपुल (अक्सर)
रूपले प्राप्त गर्नेहुन्छ भने—

‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक (१) कामबाट अलगभई,
अकुशलबाट अलगभई, वितर्क र विचार भएको, एकान्तवास (ध्यान)
बाट उत्पन्न प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ; (२)
वितर्क र विचारलाई उपशान्तगरी, वितर्क र विचार रहित, अभ्यन्तर
सम्प्रसाद र एकाग्रचित्तले युक्त, समाधिज प्रीति र सुखले युक्त द्वितीय-
ध्यान प्राप्तगरी बस्छ; (३) प्रीति पनि त्यागी, उपेक्षीभई, स्मृतिवान्,
ज्ञानवान् भई, शारीरिक सुखानुभवगर्छ— जसलाई ज्ञानीहरू (आर्यहरू)
‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान् तथा सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन्, ती तृतीय-
ध्यान प्राप्तगरी बस्छ; (४) सौमनस्य (मानसिक सुख), दौर्मनस्य
(मानसिक दुःख) लाई पहिलेनै अन्तगरी, सुख-दुःख त्यागी, दुःख र
सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्त-
गरी बस्छ ।

“यसरी महानाम! आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठचित्त-

स्वाई यत्तं जीवनमा इच्छानुसार, विनाप्रयास, विपुलरूपले प्राप्तगर्त्तं हुन्छ ।

“हे महानाम ! जब आर्यश्रावक उक्त प्रकारले शील सम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ, भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, जाग्रतभई बस्छ, सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ र चार-ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, विना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्तगर्त्तं हुन्छ, तब सो आर्यश्रावक शैच-प्रतिपदासा सुसम्पन्न भएको हुन्छ । कोरल्ने-बेलाको फुल (अण्डा) जस्तै ज्ञानको प्रभेद बुझ्न समर्थ हुन्छ, सम्बोधिज्ञान लाभगर्त्तं समर्थ हुन्छ, अनुपम (अनुत्तर) योगक्षेम (निर्वाण) पनि प्राप्तगर्त्तं समर्थ हुन्छ ।

कुखुराका चल्ना

“हे महानाम जस्तो कि— आठ, दश अथवा बाह्रगोटा कुखुराका फुलहरू रात्रिसँग कुखुराले आफ्नो पखेटाले छोपीसकेको, रात्रिसँग तातो पारीसकेको, रात्रिसँग तयार पारिसकेकोछ ; यद्यपि कुखुराले यस्तो इच्छा गर्दैन— ‘अहो, मेरो कुखुराका चल्लाहरूले खुट्टाका नङ्ग्राका टुप्पाले अथवा चुच्चोले अण्डकोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर आउन् ।’— तैपनि ती चल्लाहरू खुट्टाका नङ्ग्राका टुप्पाले अथवा चुच्चोले अण्डकोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर निस्कन समर्थ हुन्छन्, त्यस्तैगरी— हे महानाम ! जब आर्यश्रावक यसरी (उक्त प्रकार) शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ र चार-ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्त-

लाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्तगर्ने समर्थ हुन्छ—

“महानाम ! यसैलाई शैक्ष-प्रतिपदामा लाग्ने, कोरल्ने बेलाको फुल जस्तै— ज्ञानको प्रभेद बुझ्न सक्ने, सम्बोधितान लाभगर्ने समर्थ, अनुपम योगक्षेम प्राप्तगर्ने समर्थ आर्यश्रावक भन्दछन् ।

पूर्वानुस्मृति

“हे महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि अनेकप्रकारले पूर्वजन्मको कुराहरू अनुस्मरण गर्छ— जस्तै— ‘एकजन्म, दुइजन्म, तीनजन्म, चारजन्म, पाँचजन्म, दशजन्म, बीसजन्म; यस्तैगरी शयजन्म, सहश्रजन्म, शतसहश्रजन्म; अनेक संवर्तकल्प (प्रलय कल्प), विवर्तकल्प (सृष्टिकल्प) को अनुस्मरण गर्छ— अमुकस्थानमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहारपान, यस्तो सुख-दुःख भोगगर्ने, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युतभई यहाँ जन्म ।’ यसरी आकार सहित अनेकप्रकार पूर्वजन्मको कुराहरू अनुस्मरण गर्छ— यही नै उसको पहिलो अभिज्ञान हुन्छ— कुछुराको चल्लाले अण्डकोष फोरी निस्कने जै ।

दिव्यचक्षु

“हे महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि दिव्य-विशुद्ध, अमानुषीय चक्षुले प्राणीहरू

च्युत भएका, उत्पन्न भएका— नीच-उच्च, सुवर्ण-दुवर्ण, सुगांते-दुर्गतिमा आ-आपना कर्मानुसार जन्मेका प्राणीहरूलाई जान्दछ— यही नै उसको दोश्री अभिज्ञान हुन्छ— कुखुराको चत्लाले अण्डकोष फोरी निस्कने छं ।

आस्रवक्षय

“हे महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि आस्रवक्षयगरी अनास्रवभई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिभई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानलाई साक्षात्गरी उपशान्त-भई बस्छ— यही नै उसको तेश्रो अभिज्ञान हुन्छ— कुखुराको चत्लाले अण्डकोष फोरी निस्कने छं ।

विद्या-चरण सम्पन्नता

“हे महानाम ! जो आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ, यो ‘चरण’ हो; जो आर्यश्रावक इन्द्रिय संयमी हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ हो; जो आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ हो; जो आर्य-श्रावक सप्त सद्वर्तमाने सम्पन्न हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ हो; जो आर्य-श्रावकले चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिनाप्रयास, विपुलरूपले प्राप्तगरेको हुन्छ, यो पनि ‘चरण’ नै हो ।

“हे महानाम ! आर्यश्रावकले जुन अनेकप्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ— जस्तै— एकजन्म... साकार सउद्देश्य

अनेकप्रकार पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ यो 'विद्या' हो; जो आर्यभावकले अमानुषीय विशुद्ध-दिव्यचक्षुले प्राणीहरू च्युत भएका, उत्पन्न भएका, ... आ-आफना कर्मानुसार जन्मेका प्राणीहरूको अनुस्मरण-गर्छ, यो पनि 'विद्या' हो; जो आर्यश्रावक आत्मवक्षयगरी अनात्मवभई चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानलाई साक्षात्गरी बस्छ, यो पनि 'विद्या' नै हो ।

‘हे महानाम ! यसैलाई 'विद्यासम्पन्न आर्यश्रावक' भन्वछन्, यसैलाई 'चरणसम्पन्न आर्यश्रावक' पनि ।

‘महानाम ! ब्रह्मा सनत्कुमारले पनि यस्तो गाथा भनेका छन्—

‘खत्तियो सेट्ठो जनेतरिम, ये गोत्तपटिसारिनो ।
विज्जाचरण सम्पन्नो, सो सेट्ठो देवमानुसे’ति ॥

अर्थ :—

‘गोत्र खोजीगर्ने मनुष्यहरूमा क्षत्री श्रेष्ठ छ र विद्याचरणले सम्पन्न भएको पुरुष देव मनुष्यमा श्रेष्ठ छ ।’

‘ हे महानाम ! यो गाथा (श्लोक) ब्रह्मा सनत्कुमारले रात्रँ गाएका छन्, नरात्रो गाएका छैनन्; सुभाषित नै छ, दुर्भाषित छैन; अर्थयुक्त नै छ, अनर्थयुक्त छैन । भगवान्ले पनि यसलाई अनुमोदन गर्नुभएकैछ ।’

भगवान् शंय्याबाट उठी आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“धन्य ! धन्य !! आनन्द, धन्यहो आनन्द ! तिमिले कपिल-
वस्तुवासी शाक्यहरूलाई शैक्ष-प्रतिपदाकोबारेमा उपदेश गर्नु !”

आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई भगवान्‌ले पनि स्वीकृति
दिनुभयो । अनि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू प्रसन्नभई आयुष्मान्
आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

१०—तिम्रो मरण राम्रै हुनेछ

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
घाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई
भगवान्‌लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका
महानाम शाक्यले भगवान्‌सँग यस्तो निवेदन गरे :—

“भन्ते ! यो कपिलवस्तु नगर समृद्धछ, उन्नतशील छ यो
नगरमा धेरै भौडभ्र, जनाकीर्ण छ, यातायातको भीडले बाटामा कठिनाइ
छ । भन्ते ! म भगवान्‌सँग अथवा मनोभावनीय भिक्षुहरूसँग सतसंगत-

१. सं. नि. IV पृ. ३१४: पठममहानामसुत्तं ।

गरी साँझतिर कपिलवस्तु नगरमा फकिंदा हात्ती भएको ठाउँमा पनि जान्न, घोडा भएको ठाउँमा पनि जान्न, रथ भएको ठाउँमा पनि जान्न, न मानिसहरू भएको ठाउँमा नै जान्छु । तैपनि त्यस बखत मेरो मनले भगवान्प्रति भएको स्मरण भुल्दछ, धर्मप्रति भएको स्मरण भुल्दछ र सङ्घप्रति भएको स्मरण पनि भुल्दछ । त्यस बखत मेरो मनमा यस्तो भावना पैदा हुन्छ—‘यदि यस बखत मृत्यु भएको खण्डमा मेरो गति कस्तो हुने होला ? के अभिसम्पराय हुने होला ?’

“महानाम ! डराउनु पर्दैन, डराउनु पर्दैन !! तिम्रो गति राम्रै हुनेछ । तिम्रो मरण नराम्रो हुनेछैन । महानाम ! जसको चित्त दीर्घकालदेखि श्रद्धामा परिभावित भएको छ, शीलमा परिभावित भएको छ, श्रुतिमा परिभावित भएको छ, त्यागमा परिभावित भएको छ र प्रज्ञामा पनि परिभावित भएको छ, उसको यो चातुर्महाभौतिक काय आमा बाबुको कारणले उत्पन्न, भात-दाल आदि खाद्यपदार्थद्वारा बढेको, अनित्यादि स्वभाव भएको शरीरलाई यहीँनै कौवाले खानेछ, गिद्धले खानेछ, बाजले खानेछ, कुकुरले खानेछ, स्यालले खानेछ अथवा विभिन्न प्रकारका प्राणीहरूले खानेछन् । तर जसको चित्त दीर्घकालदेखि श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग र प्रज्ञाले भावित (अभिवृद्धि) भएको छ उ उर्ध्वगामी नै हुनेछ, विशेषभागी पाने ।

“महानाम ! जस्तै — कुनै पुरुषले घ्यूको घँटो अथवा तेलको घँटो पानीभित्र डुबाई फोरेरिदिदा घ्यू वा तेलका जुन विलौनी र कसर हुन् ती जम्मै पानीमा डुब्दछन् र जुन घ्यू वा तेलहो त्यो पानीमाथि नै

उन्नद्ध । त्यस्तैगरी—दीर्घकालदेखि श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग र प्रज्ञामा
भावित भएको उसको चातुर्महाभौतिक काण्ड, ... अनित्यादिस्वभाव
भएको शरीरलाई यहीनै ... प्राणीहरूले खानेछन् । तर दीर्घकालदेखि
श्रद्धा ... प्रज्ञामा भावित भएको उसको गति चाहिँ उर्ध्वगामी नै हुनेछ,
विशेषभागी पनि ।

“हे महानाम ! तिम्रो चित्त दीर्घकालदेखि श्रद्धा, शील, श्रुति,
त्याग र प्रज्ञामा परिभावित (अभिवृद्धि) भएको छ । न डराऊ, डराउनु
पर्दैन ! तिम्रोगति राम्रै हुनेछ, तिम्रो मरण नराम्रो हुने छैन ।”

[यति उपदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

११—बिरामीलाई आश्वासन

एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत केही भिक्षुहरू “चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि
वितिसकेपछि भगवान् चारिकार्य पाल्नु हुनेछ” भन्दै भगवान्को चीवर
सिउँदें थिए ।

१. सं. नि. IV पृ. ३४९: गिलानमुत्त^१ ।

महानाम शाक्यले “चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि बितिसके-पछि भगवान् चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ” भन्दै केही भिक्षुहरूले भगवान्को “चीवर सिउँदैछन्” भन्ने खबर सुने । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्लाई यस्तो बिनित्तगरे :—

“भन्ते ! केही भिक्षुहरू भगवान्को चीवर सिउँदैछन्—‘चीवर सिद्धिएर तीन महीना पनि बितिसकेपछि भगवान् चारिकार्थ पाल्नु हुनेछ ।’

“भन्ते ! मैले भगवान्को श्रीमुखबाट ‘प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई, बिरामीभई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा उपदेश सुनाउनुपर्छ’ भनी मन्तुभएको कुरा सुनेको छैन ।”

१—“हे महानाम ! प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई, बिरामीभई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा चार आश्वासनीय धर्महरूद्वारा आश्वासन दिनुपर्छ—‘हे आयुष्मान्, धैर्य राख ! तिम्रीमा बुद्धप्रति गर्भभीर श्रद्धा र भक्ति छ—‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ, १० र वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।’ हे आयुष्मान् ! धैर्य राख ! तिम्रीमा धर्मप्रति गर्भभीर श्रद्धा र भक्ति छ—‘भगवान्को धर्मसु-आख्यातछ, २० विज्ञान-नले आफै अवबोधगर्न पनि सक्छ ।’ हे आयुष्मान् ! धैर्य राख, तिम्रीमा

१. हेर. पृ. २२५: बुद्धानुस्मृति ।

२. ” ” २२६ धर्मानुस्मृति ।

सङ्घप्रति पनि श्रद्धा र भक्ति छ— 'भगवान्को धावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, '० र लोकवासीकानिम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।' यस्तैगरी तिमीमा श्रेष्ठ तथा सुन्दर शील पनि छ जो अखण्डित छ, अछिन्नित छ, निर्दागी छ, क्रमसहित छ, स्वातन्त्र्य छ, विज्ञप्रशंसित छ, दृष्टिद्वारा परामर्शित छैन र समाधिसंवर्तनिक पनि छ ।

२— 'हे महानाम ! प्रज्ञावान् उपासकले प्रज्ञावान् उपासकलाई बिरामीभई दुःखित तथा पीडित भएको बेलामा उपरोक्त चार आश्वासनीय धर्मद्वारा धैर्यदिई यस्तो सोध्नुपर्छ— 'हे आयुष्मान् ! तिज्जो मनमा आमा बाबुमाथि आशा छ कि ?' यस्तो सोध्दा यदि उसले— 'मेरो मनमा आमा-बाबुमाथि आशा छ' भनी भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ— 'हे आयुष्मान् ! तिमी मरणस्वभावकाह्वौ, मरणबाट बच्न सक्दैनौ । आमा-बाबुमाथि आशा राखेता पनि मर्नेछौ, न राखेता पनि मर्नेछौ । अतएव आमा-बाबुमाथिको आशालाई छाड्नु नै बेश हुनेछ ।'

३— 'यदि उसले 'जो मेरो आमा-बाबुमाथि आशा थियो सो अब हटिसक्यो' भनी भन्छ भने उसैग यस्तो सोध्नुपर्छ— 'तिज्जो मनमा पुत्र भार्यामाथि आशा छ कि ?', यदि उसले 'मेरो मनमा पुत्र-भार्यामाथि आशा छ' भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ— 'हे आयुष्मान् ! तिमी मरण स्वभावकाह्वौ, मरणबाट बच्न सक्दैनौ । पुत्र-भार्यामाथि आशा राखेता पनि मर्नेछौ, न राखेता पनि मर्नेछौ । अतएव पुत्र-भार्यामाथिको आशालाई छाड्नुनै बेश हुनेछ ।'

१. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृति ।

४—“यदि उसले ‘जो मेरो पुत्र-भार्यामाथि आशा थियो सो अब हटिसक्यो’ भन्छ भने उसंग यस्तो सोध्नुपर्छ—‘तिम्हो मनमा मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबारे आशा छ कि?’, यदि उसले ‘मेरो मनमा मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबारे आशा छ’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ—‘हे आयुष्मान् मनुष्यहरूका पञ्चकामविषय-भोगभन्दा दिव्य-काम-सुख अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छ । अतएव मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबाट चित्त हटाई चातुर्महाराजिक देवतामाथि चित्त लगाऊ ।’

५—“यदि उसले ‘मनुष्यहरूका पञ्चकामविषयभोगबाट चित्त हटाई चातुर्महाराजिक देवतामाथि चित्त लगाएकोछु’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ—‘चातुर्महाराजिक देवताभन्दा तावत्त्रिश देवता अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छन् । अतएव चातुर्महाराजिक देवताबाट चित्त हटाई तावत्त्रिश देवतामाथि चित्त लगाऊ ।

६—“यदि उसले ‘चातुर्महाराजिक देवताबाट चित्त हटाई ताव-त्त्रिश देवतामाथि चित्त लगाएकोछु’ भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ—‘तावत्त्रिश देवताभन्दा यामा देवता ... यामा देवताभन्दा तुषित देवता ... तुषित देवताभन्दा निर्माणरति देवता ... निर्माणरति देवता-भन्दा परनिमित्त वशवर्ती देवता ... परनिमित्त वशवर्ती देवताभन्दा ब्रह्मलोक अधिक सुन्दर तथा अधिक उत्तम छ । अतएव परनिमित्त वशवर्ती देवताबाट चित्त हटाई ब्रह्मलोकमाथि चित्त लगाऊ ।’

७—“यदि उसले ‘परनिमित्त वशवर्ती देवताबाट चित्त हटाई

ब्रह्मलोकमाथि चित्त लगाएको छु' भन्छ भने उसलाई यस्तो भन्नुपर्छ 'हे आयुष्मान् ! ब्रह्मलोक पनि अनित्यहो, अध्रुवनं हो, स्व-काय-दृष्टि अन्तरगतहो अर्थात् आत्मभाव दृष्टिको भित्रपर्छ । अतएव ब्रह्मलोकबाट पनि चित्त हटाई स्व-कायदृष्टि निरोध गर्नमा अर्थात् आत्मदृष्टिभाव-लाई हटाउनमा चित्त लगाऊ ।'

८— 'यदि उपले 'ब्रह्मलोकबाट पनि चित्त हटाई स्व-कायदृष्टि-भाव हटाउनमा चित्त लगाएको छु' भन्छ भने हे महानाम ! यसप्रकार विमुक्तचित्त भएको उपासकसँग, आस्रवबाट विमुक्तचित्त भएको भिक्षुबाट कुनै भिन्नता छैन भनी भन्दछु । जहाँऽन्म विमुक्तिको सवालछ — बुवै विमुक्ति नै हुन् ।''

[उपरोक्त उपदेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

× × ×

Dhamma.Digital

मूल सूत्र :—

१२-शरणानि शाक्यबारे (क)

कपिलवस्तुमा^१ ।

त्यस बखत शरणानि^२ शाक्यको मृत्यु भइसकेको थियो ।

उनकोबारेमा भगवान्‌ले यस्तो भन्नु भएको छ —

१. सं. नि. IV पृ. ३१९: पठमसरणानिसक्कमुत्तं ।

२. स्याम र रोमनमा: 'सरकानि' छ, अर्थकथामा पनि ।

“शरणानि शाक्य स्त्रोतापन्न हुन्, अविनिपाती, निश्चितसम्बोधि-
परायण हुन् ।”

त्यस बखत केही शाक्यहरू एकत्रितभई, एक ठाउँमा भेलाभई
कराउँदैथिए, खिसिगर्दथिए र हेँस्सि उडाउँदै थिए—“आश्चर्य हो !
अद्भुत हो ! अब यहाँ (बुद्ध धर्ममा) को स्त्रोतापन्न हुन न सक्ला !
शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो उसकोबारेमा भगवान् भन्नु हुन्छ—
“शरणानि शाक्य स्त्रोतापन्न हुन्, अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण
हुन् ।” जबकि शरणानि शाक्य शिक्षापालन गर्नमा पनि दुर्बल थियो
र उसले मद्यपान पनि गर्दथ्यो ।”

अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक
छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग यस्तो बित्तिगरे :—

“भन्ते ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो । उनकोबारेमा
भगवान्ले यस्तो भन्नु भएको छ—‘शरणानि शाक्य स्त्रोतापन्न हुन्,
अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण हुन् ।’ यहाँ केही शाक्यहरू एक-
त्रितभई, एक ठाउँमा भेलाभई कराउँदैछन्, खिसिगर्दैछन् र हेँस्सि
उडाउँदैछन् - ‘आश्चर्य हो ! अद्भुत हो ! अब यहाँ को स्त्रोतापन्न हुन
नसक्ला ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो उसकोबारेमा भगवान्
भन्नुहुन्छ कि ‘शरणानि शाक्य स्त्रोतापन्न हुन्... ।’ जबकि शरणानि
शाक्य शिक्षापालन गर्नमा पनि दुर्बल थियो र उसले मद्यपान पनि
गर्दथ्यो ।”

“हे महानाम ! जो उपासक दीर्घकालदेखि बुद्धको शरणमा गएको छ, धर्मको शरणमा गएको छ तथा सङ्घको शरणमा गएको छ भने उ कसरी विनिपात (खराबगति) मा जाला ! महानाम ! साँच्चै भन्नेहो भने शरणानि शाक्यलाई नै दीर्घकालदेखि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गएको उपासक भन्न सकिन्छ । शरणानि शाक्य दीर्घकालदेखि बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गएका उपासक हुन् । उनी कसरी विनिपात (खराबगति) मा जान सक्लान् !

शैवाशैव लक्षण

१-अर्हत्-लक्षण—‘हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति अटल भदाले युक्त भएको हुन्छ—‘वहाँ भगवान्, अर्हत्, हुनुहुन्छ,^{१०} र वहाँ भगवान्, बुद्ध हुनुहुन्छ।’ धर्मप्रति अटल भदाले युक्त भएको हुन्छ—‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ,^{२०} विज्ञजनले आफैँ अवबोध गर्न पनि सक्छ।’ सङ्घप्रति अटल भदाले युक्त भएको हुन्छ—‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ,^{३०} र लोकवासीकानिम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन्।’ उ हसन-प्रज्ञाले, जवन-प्रज्ञाले र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ तथा आस्रवक्षयगरी अनास्रवभई, चित्त विमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिले सुसम्पन्नभई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कारगरी उपशान्तभई

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

२. ” ” २२६ धर्मानुस्मृति ।

३. ” ” २२६ संघानुस्मृति ।

बस्छ । सो पुरुष नर्कगतिबाट मुक्तछ, तिर्यकगतिबाट मुक्तछ, प्रेतगतिबाट पनि मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि मुक्तनै छ ।

२-अनागामी-लक्षण—“हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-प्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ ... धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ ... सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ ... । हसन-प्रज्ञा र जवन-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ किन्तु विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । उ पाँच अधोभागीय-संयोजन^१ क्षयगरी औपपातिक (ब्रह्मलोक गामी) हुन्छ; त्यहीनै परिनिर्वाण हुन्छ, फेरि त्यसलोकबाट यहाँ आउँदैन । सो पुरुष पनि नर्कगतिबाट, तिर्यकगतिबाट, प्रेतगतिबाट मुक्त छ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।

३-सकृदागामी-लक्षण—“हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति ... धर्मप्रति ... तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ; किन्तु हसन प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । उ तीन-संयोजनहरूलाई^२ क्षयगरी राग, द्वेष र मोहलाई दुर्बलपारी सकृदागामी भएको हुन्छ—एकपटकमात्र यस लोकमा आई दुःखको अन्त गर्छ । सो पुरुष पनि नर्कगति, तिर्यकगति प्रेतगतिबाट मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।

४-स्रोतापन्न-लक्षण—“हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-

१. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद-संयोजन ।

२. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रतपरामर्श-संयोजन ।

प्रति ... धर्मप्रति ... सङ्गप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ; किन्तु हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । उनी तीनै-संयोजन^१लाई क्षयगरी स्रोतापन्न भएको हुन्छ—अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण । सो पुरुष पनि नर्कगति, तिर्यकगति, प्रेतगतिबाट मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।

५-धर्मानुसारी-लक्षण—“हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-प्रति, धर्मप्रति तथा सङ्गप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन, न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्—(१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय (३) स्मृत्येन्द्रिय, (४) समाध्येन्द्रिय र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । तथागत देशित धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा मात्रानुसार बोधगर्छ । सो पुरुष नर्क, तिर्यक, प्रेत-विषयमा जाँदैन तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातमा पनि ।

६-श्रद्धानुसारी-लक्षण—“हे महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-प्रति, धर्मप्रति तथा सङ्गप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन, न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्—(१) श्रद्धेन्द्रिय, (२) वीर्येन्द्रिय, (३) स्मृत्येन्द्रिय, (४) समाध्येन्द्रिय र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । उसको तथागत-

१. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा र शीलव्रतपरामर्श-संयोजन । स्रोतापन्न हुनेमा राग-द्वेष-मोह दुर्बल भएको हुन्छ, जो सकृदागामी हुनेमा हुन्छ ।

प्रति श्रद्धामात्र, प्रेममात्र हुन्छ । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतविषयमा जाँदैन तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातमा पनि ।

‘हे महानाम ! यदि यी ठुल-ठूला रूखहरूले^१ सुभाषित र दुर्भाषितको अर्थ बुझ्न सक्ने भएका भए यी महाशाल रूखहरूलाई पनि ‘लोतापन्नमा पुगेका, अविनिपातस्वभावका, निश्चित सम्बोधिपरायण’ भनी भन्ने थिएँ, शरणानि शाक्यकोबारे त कुरै छाडिदेऊ । महानाम ! शरणानि शाक्यले मरणासन्न समयमा शिक्षापूर्ण गरे ।’

[यी उपदेश सुनिसकेपछि महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

१३-शरणानि शाक्यबारे (ख)

कपिलवस्तुमा^२ ।

त्यस बखतमा शरणानि^३ शाक्यको मृत्यु भइसकेको थियो । उनकोबारेमा भगवान्‌ले यस्तो भन्नु भएको छ—“शरणानि शाक्य

१. जुन ठाउँमा बस्तुभई भगवान् बुद्धले उपदेश गर्दै हुनुहुन्थ्यो त्यस ठाउँमा भएका शाल रूखहरूलाई औँल्याउँदै यसो भन्नु भएको हो ।

सं. अ. III पृ. २२२

२. सं. नि. IV पृ. ३२१: दुतियसरणानिसक्कसुत्तं ।

३. स्याम र रोमनमा ‘सरकानि’ छ, अर्थकथामा पनि ।

स्त्रीतापन्न हुन्—अविनिपाती, निश्चित सम्बोधिपरायण ।”

त्यस बखत केही शाक्यहरू एकत्रितभई^१० हँस्सि उडाउँदैथिए^१० अब यहाँ को स्त्रीतापन्न हुन नसक्ला !^१० जब कि शरणानि शाक्यले शिक्षानं रास्त्ररी पालन गरेको थिएन ।

अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगेपछि ... भगवान्सँग यस्तो बिनित गरे :—

“भन्ते ! शरणानि शाक्यको मृत्यु भइसक्यो । ...^२ । यहाँ केही शाक्यहरू एकत्रितभई ... हँस्सि उडाउँदै छन्-... अब यहाँ को स्त्रीतापन्न हुन नसक्ला ! ... जब कि शरणानि शाक्यले शिक्षानं रास्त्ररी पालन गरेको थिएन ।”

“महानाम ! जो उपासक दीर्घकालदेखि बुद्धको^३० धर्मको...तथा सङ्घको...शरणमा गएको छ भने...उ कसरी विनिपातमा जान सक्ला !

शैचाशैच लक्षण

१-अर्हत् लक्षण—“महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति धर्मप्रति तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^४० । हसन-प्रज्ञाले, जवन-प्रज्ञाले र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ तथा

१. हेर. पृ. २६८ ।

२. हेर पृ. २६८ ।

३. हेर पृ. २६९ ।

४. हेर पृ. २२५ ।

आस्रवक्ष्यगरी^० उपशान्तभई बस्छ । सो पुरुष नर्क^० प्रेतगतिबाट पनि मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि मुक्तनै छ ।

२-अनागामी-लक्षण — “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्धप्रति, धर्मप्रति ... तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^२ । हसन-प्रज्ञा र जवन-प्रज्ञाले युक्त भएको हुन्छ किन्तु विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । उ पाँच अधोगामी-संयोजन क्षयगरी अन्तरपरि-निर्वाणगामी^३ हुन्छ, उपहृच्च^४ परिनिर्वाणगामी हुन्छ असंस्कार-परिनिर्वाणगामी^५ हुन्छ, ससंस्कारपरिनिर्वाणगामी^६ हुन्छ तथा

१. हेर पृ. २६९ ।

२. हेर पृ. २७० ।

३. अनागामीभई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्नभई आयुको बीचमा परिनिर्वाण प्राप्त हुनेलाई ‘अन्तरपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन् ।

४. अनागामीभई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्नभई आयुको अवशानमा बाँकी संयोजन क्षयगरी परिनिर्वाण हुनेलाई ‘उपहृच्चपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन् अर्थात् आयुको साथ साथै संयोजन पनि क्षय हुन्छ ।

५. अनागामीभई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा जन्मी थोरै प्रयत्नद्वारा बाँकी संयोजन क्षयगरी परिनिर्वाण हुनेलाई ‘असंस्कारपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन् ।

६. अनागामीभई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्नभई धेरै प्रयत्नद्वारा बाँकी संयोजन क्षयगरी परिनिर्वाण हुनेलाई ‘ससंस्कारपरिनिर्वाणगामी’ भन्दछन् ।

उर्ध्वस्रोत अकनिष्ठगामी^१ हुन्छ । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगति-बाट मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।

३-सकृदागामी-लक्षण —“महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध... धर्म... तथा सङ्घ-प्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^{२०} किन्तु हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा तथा विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । उ तीन-संयोजनहरूलाई क्षयगरी राग, द्वेष र मोहलाई बुबल पारी सकृदागामी भएको हुन्छ । एकपटकमात्र यसलोकमा आई दुःखको अन्त गर्छ । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।

४-स्रोतापन्न-लक्षण —“महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध-प्रति, धर्म-प्रति ... तथा सङ्घ-प्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ^{२०}, किन्तु हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले युक्त भएको हुँदैन । उ तीनै-संयोजनलाई क्षयगरी स्रोतापन्न भएको हुन्छ—अविनिपाती,

१. अनागामीभई शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्नभई त्यहाँबाट पुनः माथिल्लो ब्रह्मलोकमागई अर्थात् अविहा, अतप्पा, सुदर्शा र अकनिष्ठ ब्रह्मलोकसम्म पुगी त्यहाँ बाँकीभएको संयोजन क्षयगरी परिनिर्वाण हुनेलाई 'उद्ध' स्रोतो होति अकनिष्ठगामी' अर्थात् उर्ध्व स्रोतमापुगी अकनिष्ठ ब्रह्मलोकसम्मपुग्ने भनी भनिन्छ । अथवा अनागामीहरूमध्ये सबभन्दा पछि परिनिर्वाण हुने भएको हुँदा यिनलाई अकनिष्ठ भनिएको हो । सं. अ. III पृ. १२५ ।

२. हेर पृ. २२५ ।

निश्चित सम्बोधनपरायण । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतगतिबाट मुक्तछ तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातबाट पनि ।

५-धर्मानुसारी-लक्षण - “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध धर्म, सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन ... , न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्— (१) श्रद्धेन्द्रिय^१ ... र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । तथागतवेशित धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा मात्रानुसार बोधगर्छ । यो पुरुष नर्क, तिर्यक, प्रेतविषयमा जाँदैन तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातमा पनि ।

६-श्रद्धानुसारी-लक्षण - “महानाम ! यहाँ कुनै पुरुष बुद्ध, धर्म, तथा सङ्घप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुँदैन, न त हसन-प्रज्ञा, जवन-प्रज्ञा र विमुक्ति-प्रज्ञाले नै युक्त भएको हुन्छ; तर उसमा यी धर्महरू हुन्छन्— (१) श्रद्धेन्द्रिय,^१ ... र (५) प्रज्ञेन्द्रिय । उसको तथागतप्रति श्रद्धामात्र, प्रेममात्र भएको हुन्छ । यो पुरुष पनि नर्क, तिर्यक, प्रेतविषयमा जाँदैन तथा अपाय, दुर्गति, विनिपातमा पनि ।

कमसल-असल खेत

“महानाम ! जस्तो कि—विषम, असार भूमिमा, रूखको ठुटो नकाटेको, बिउ खण्डितगरी रोपेको, घाम-पानीले बिगारेको, मल नभएको, सरलपूर्वक बिउ रोप्न नसकिने, पानी पनि समयमा नपर्ने । त्यस्तो खेतमा रोपेको बिउको फल रात्ररी सप्री फलन सक्लाके ?”

“सबदैन, मन्ते !”

१. हेर पृ. २७१ ।

“यस्तैगरी—हे महानाम ! यहाँ दुराख्यात धर्म हुन्छ, रात्ररी प्रकाशित नगरेको, निर्वाणतिर नलैजाने, शान्ति नल्याउने, अ-सम्यक् सम्बुद्धले देशना गरेको—यस्तो धर्मलाई कमसल खेत जस्तं भन्दछु । त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्नगरी, यथोचितरूपले धर्मानुसार आचरणगरी बस्ने भावकलाई—कमसल बिउ जस्तं भन्दछु ।

‘महानाम ! जस्तो कि — रात्रो समतल परेको खेतमा, सार-भूमिमा, ह्खको ठुटो काटेको, रात्रो बिउ रोपेको, घाम-पानीले नबिगा-रेको, मल भएको, सरलपूर्वक बिउ रोप्न सकिने, पानी पनि समय समयमा पर्ने । त्यस्तो खेतमा रोपेको बिउको फल रात्ररी सप्री फलन सबलाके ?’

“सक्छ, भन्ते !”

“यस्तैगरी—हे महानाम ! यहाँ सु-आख्यात धर्म हुन्छ, रात्ररी प्रकाशित गरेको, निर्वाणतिर लैजान सक्ने, शान्ति ल्याउन सक्ने, सम्यक् सम्बुद्धले देशनागरेको — यस्तो धर्मलाई असल खेत जस्तं भन्दछु । त्यस धर्ममा धर्मानुधर्म प्रतिपन्नगरी, यथोचितरूपले धर्मानुसार आचरणगरी बस्ने भावकलाई—असल बिउ जस्तं भन्दछु । शरणानि शाक्यकोबारे के भन्नुपर्छ र ! शरणानि शाक्यले मरण समयमा रात्ररी शिक्षा परिपूर्ण गरे ।”

[यति कुरा सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल पालि :—

१४—भैषज्य-दान

त्यस बखतमा बुद्ध भगवान् शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत महानाम शाक्यको घरमा भैषज्य (घ्यू, तेल, मह र नौनी) धेरै थियो । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग प्रार्थनागरे :—

“भन्ते ! म सङ्गलाई चतुर्मासभरी भैषज्य प्रवारणा^२ (प्रदान) गर्न चाहन्छु ।”

“महानाम ! असल हो । त्यसोभए तिमिले सङ्गलाई चतुर्मासभरी भैषज्य प्रदान गर ।”

प्रवारणा गरिराखेता पनि संकोचमानी भिक्षुहरूले (भैषज्य) स्वीकार गर्दैनथे । भिक्षुहरूले यस कुराको जानकारी भगवान्लाई दिए । भगवान्ले यस सन्दर्भमा धार्मिक कुरा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण

१. पाचि. पृ १४०: महानामभेसज्जपवारणवत्थु ।

२. भिक्षुसङ्गलाई म यस्तो यस्तो वस्तु चाहिने बेलामा दानगर्छु भनी पहिलेनै वचन प्रदान गरिराख्ने ।

जई — “भिक्षुहरू ! चतुर्मासभरी भैषज्यप्रत्यय स्वीकारगर्न म अनुमति दिन्छु” भनी आज्ञा दिनु भयो ।

त्यस बखत भिक्षुहरूले महानाम शाक्यसँग थोरै मात्रामा भैषज्य माग्दथे । तैपनि महानाम शाक्यको घरमा धेरै भैषज्य थियो । दोश्रो पटकपनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग प्रार्थना गरे :—

“मन्ते ! म भिक्षुसङ्घलाई अरू चारमहीना पनि भैषज्य प्रदान गर्न चाहन्छु ।”

“महानाम ! असल हो । त्यसो भए तिमिले सङ्घलाई अरू चारमहीना पनि भैषज्य प्रदान गर ।”

प्रवारणागरी राखेता पनि संकोचमानी भिक्षुहरूले (भैषज्य) स्वीकार गर्दैनथे । भिक्षुहरूले यस कुराको जानकारी फेरि भगवान्लाई दिए । भगवान्ले यस सन्दर्भमा धार्मिक उपदेशगरी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रणगर्दै— “भिक्षुहरू ! फेरि अरू चारमहीना भैषज्य-प्रत्यय स्वीकार गर्न म अनुमति दिन्छु” भनी भन्नुभयो ।

त्यस बखत भिक्षुहरूले महानाम शाक्यसँग थोरै मात्रामा भैषज्य माग्दथे । तैपनि महानाम शाक्यको घरमा धेरै भैषज्य थियो । तेस्रो पटकपनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवा-

न्लाई अभिवादनगरो एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम्भ
शाक्यले भगवान्सँग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! म भिक्षुसङ्घलाई जीवनभर भंषज्यं प्रदान गर्न
चाहन्छु ।”

“महानाम ! असल हो । त्यसोभए तिमीले सङ्घलाई जीवनभर
भंषज्यं प्रदान गर ।”

संकोचमानी भिक्षुहरूले स्वीकार गर्दैनथे । भगवान्लाई यस
कुराको जानकारी दिए । भगवान्ले यस सन्वर्भमा धार्मिक उपदेशगरी
भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्दै—“भिक्षुहरू ! नित्य प्रदान गरेको भंषज्यं
स्वीकार गर्न म अनुमति दिन्छु” भनी आज्ञा दिनुभयो ।

x

x

x

Dhamma.Digital

मूल पत्ति:—

१५—छवर्गीय भिक्षुहरू^१

त्यस बखत छवर्गीय भिक्षुहरूले चीवर-वस्त्र राम्ररी लगाएका
थिएनन्, चित्त प्रसन्न हुनेगरी चीवर पहिरिएका थिएनन्^२ ।

१. पण्डुक, लोहितक, मैत्रीय, मुम्मज्जक, अस्सजि र पुनबंसु—यी

छजनालाई छवर्गीय भन्दछन् । म.अ.क. III पृ. १२८.

२. पाचि.पृ. १४१: छव्वग्गिय-महानामवत्थु ।

छवर्गीय भिक्षुहरूले चीवर-वस्त्र रात्रोसँग न पहिरिएको सम्बन्धमा (उनीहरूलाई भक्तिपूर्वक) महानाम शाक्यले यस्तो भने :—

“भन्ते ! तपाइहरू किन चीवर-वस्त्र रात्रोसँग नलगाई, चित्त (देखेको चित्त) प्रसन्न हुनेगरी चीवर नपहिरी हिंडनु भएको ? प्रव्रजि— तहुनेहरूले चीवर-वस्त्र रात्रोसँग लगाई, चित्त (देखेको चित्त) प्रसन्न हुनेगरी चीवर पहिरनु योग्य हुन्छ होइन !” यो कुरा सुनेर छवर्गीय भिक्षुहरूले महानाम शाक्यमाथि रिसगरे । अनि छवर्गीय भिक्षुहरूले मनमा यस्तो सोचे— “कसरी महानाम शाक्यको मुख टाल्नुसकौं !” यसपछि उनीहरूका मनमा यस्तो लाग्यो— “महानाम शाक्यले भिक्षु-सङ्घलाई भेषज्य प्रदान गरेका छन् । अवश्य नै हामीले महानाम शाक्यसँग घ्यू मागौं ।” अनि छवर्गीय भिक्षुहरू जहाँ महानाम शाक्य थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि महानाम शाक्यलाई यस्तो भनेः—

“आवुसो ! हामीलाई एक द्रोणीजति घ्यू चाहिएको छ ।”

“भन्ते ! आज जुनेली रातछ, पर्खनुहोस् ! मानिसहरू घ्यू ल्याउन गोठमा गएका छन् । समयमै तपाइहरूले घ्यू लजान सक्नु हुनेछ ।”

बोश्रोपटक पनि, तेश्रोपटक पनि छवर्गीय भिक्षुहरूले महानाम शाक्यलाई भने— “आवुसो ! हामीलाई एक द्रोणीजति घ्यू चाहिएको छ ।”

महानाम शाक्यले पनि फेरि— “भन्ते ! आज जुनेली रातछ—

पर्खनुहोस् । मानिसहरू घ्यू ल्याउन गोठमा गएकाछन् । समयमै तपाइहरूले घ्यू लैजान सक्नु हुनेछ ।”

“आवुसो ! नदिने विचारले प्रदान गरेको के गर्ने । जो कि तिमीले दिन्छु भनी जनाइकन पनि दिदैनो !”

अनि महानाम शाक्य कराए, खिन्नभए, धिक्कारे— “किन यी भवन्तहरू, आज जुनेली रातछ, केही समय पर्खनुहोस् भन्दा पनि पर्खिदैनन् !”

महानाम कराएको, खिन्नभएको र धिक्कारेको कुरा भिक्षुहरूले सुने । जो भिक्षुहरू अल्पेच्छी सन्तुष्ट स्वभावका, लज्जालु, संकोची र शिक्षाकामी थिए उनीहरू कराउन थाले, खिन्नहुन थाले र धिक्कार्न थाले— किन यी छवर्गीय भिक्षुहरू महानाम शाक्यले— “आज जुनेली रातछ, केही समय पर्खनुहोस् भन्दा पनि नपर्खने !” भन्दै यो प्रवृत्ति भगवान्लाई सुनाए । अनि भगवान्ले यस सन्वर्भमा भिक्षुहरू जम्मागराई छवर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो— “हे भिक्षुहरू ! साँच्चै हो कि, तिमीहरूले महानाम शाक्यले ‘आज जुनेली रातछ, पर्खनुहोस् ! भन्दा पनि नपर्खेको ?”

“साँच्चै हो, भगवान् !” भनी उनीहरूले प्रत्युत्तर दिए ।

त्यसपछि भगवान्ले निन्दागर्नु हुँदै— “मेघपुरुष ! तिमीहरूले प्रतिकूल गन्धौ, प्रतिलोभ गन्धौ, नराम्रो गन्धौ, अभ्रामण्य काम गन्धौ, गर्ननहुने काम गन्धौ; महानाम शाक्यले— ‘आज जुनेली रातछ, केही समय पर्खनुहोस् !’ भन्दा पनि किन तिमीहरूले नपर्खेको ! हे मेघपुरुष !

तिमीहरूको यस्तो कार्यद्वारा न अप्रसन्न भएकलाई प्रसन्न पार्नसक्छ, न प्रसन्न भएकालाई उसको प्रसन्नता बढाउनसक्छ, बल्कि यस्तो कार्यद्वारा अप्रसन्न भएकालाई पनि कन् अप्रसन्न गराउनका साथै कुनै कुनै प्रसन्न भएकालाई पनि अन्यथा पार्नसक्छ ।”

यसरी भगवान्ले ती भिक्षुहरूलाई अनेकप्रकारले निन्दागरी—
 “दुर्भरता, दुःपोष्यता, महत्इच्छा, असन्तुष्टिता, सङ्गणिकता,
 आलस्यताको अवर्णना गर्नुभई, अनेकप्रकारले— सुभरता, सुपोष्यता,
 अल्पेच्छता, सन्तुष्टता, शिक्षाकामीता, तपस्वीभाव, प्रासादिकता,
 असंग्रहीता र बोधवानको वर्णना गर्नुहुँदै— भिक्षुहरूलाई तदनुरूप
 तदनुकूल, तवनुलोमिक धार्मिक कुरा सुनाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“त्यसोभए, हे भिक्षुहरू ! निम्न दशकारण (गुण) लाई
 ध्यानमाराखी भिक्षुहरूका निम्ति शिक्षापद (नियम) प्रज्ञापन
 गर्छु ।

(१) सङ्घत्ताई (संगठनलाई) स्वस्थ राख्नकालागि,
 (२) सङ्घसदस्यलाई सुखपूर्वक बस्नकालागि, (३) दुःशीलहरूका
 निन्दकालागि, (४) शिक्षाकामीहरूका अनुकूल विहारकालागि,
 (५) यसै जीवनमा आत्मवहलाई संयम गर्नकालागि, (६) सम्परा-
 यिक आत्मवहलाई हननगर्नकालागि, (७) अप्रसन्नहुनेलाई प्रसन्नगर्न,
 (८) प्रसन्नहुनेलाई अधिक प्रसन्नपार्न, (९) सद्धर्म स्थिरताकालागि

१. दुइ तीम जनाकां कण्डबनाई कुराकानी गरिरहने बानीलाई
 ‘सङ्गणिकता’ भन्दछन् ।

र (१०) विनय-शिक्षा सुरक्षित पार्नका लागि ।'

“भिक्षुहरू ! निम्न शिक्षापद (नियम) निम्नप्रकारले पालन गर्न सिकनुपर्छ :-- ‘निरोगी भिक्षुने, चतुर्माससम्मका निमित्त पवारणा^१ गरेको प्रत्यय^२ स्वीकार गर्नुपर्छ; यदि फेरि (बढता दिनकोलागि) पवारणा गरेमा अथवा नित्यपवारणा गरेमा बाहेक त्यसभन्दा (चार महौनाभन्दा) बढता दिन स्वीकार गरेमा पाचित्तिय^३ भन्ने अपराध लाग्नेछ ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

१६-बिरामी बुद्धकहाँ

एक समय भगवान् शाक्यजनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो^४ ।

त्यस समय भगवान् रोगबाट मुक्तभई रोगासनबाट उठ्नु

१. दिन्छुभनी बचन दिइराखेको ।

२. औषधिमा गतिने पदार्थहरू ।

३. शिक्षापद (नियम) बिगारेमा भिन्न भिन्न प्रकारका दोषलाग्छन् ।
त्यसमध्येका एकलाई ‘पाचित्तिय’ भन्दछन् ।

४. अं. नि- ३ पृ. २०३ महानामसक्कसुत्त ।

भएको केही समयमात्र भएको थियो । अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग निम्नकुरा सोधे :—

ध्यान पहिले कि ज्ञान पहिले ?

“भन्ते ! धेरै समयदेखि भगवान्ले यस्तो धर्मोपदेश गर्नुभएको मलाई थाहाछ कि— ‘समाहितचित्त (एकाग्र चित्त) हुनेलाई ज्ञान हुन्छ, समाहितचित्त नहुनेलाई हुँदैन ।’ भन्ते ! के, समाधि पहिले हुन्छ अनि ज्ञान हुन्छ कि अथवा ज्ञान पहिले हुन्छ अनि मात्र समाधि?”

त्यस समय आयुष्मान् आनन्दको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“भगवान् रोगबाट मुक्तभई रोगासनबाट उठनु भएको केही समय मात्र भएको छ । यी महानाम शाक्यले भगवान्सँग अति गम्भीर प्रश्न सोध्दैछन् । किन म महानाम शाक्यलाई एक ठाउँमालगी उपदेश नगर्छौं !”

आयुष्मान् आनन्दको उपदेश

अनि आयुष्मान् आनन्दले महानाम शाक्यलाई बाहुमा समाती एक ठाउँमालगी महानाम शाक्यलाई भन्नुभयो :—

“हे महानाम ! भगवान्ले (क) शैल-शीलकोबारेमा पनि

उपदेश दिनु भएको छ, अशौच-शीलकोबारेमा पनि उपदेश दिनु भएकोछ, (ख) शौच-समाधिकोबारेमा पनि उपदेश दिनु भएको छ, अशौच-समाधिकोबारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ, (ग) शौच-प्रज्ञाकोबारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ, अशौच-प्रज्ञाकोबारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ ।”

शौच शील

‘शौच-शील भनेको के हो भने— यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ, प्रातिमोक्षसंवर^१ शीलले संयमी हुन्छ, आचार-गोचर सम्पन्न हुन्छ, अणुमात्र बोध देखेर पनि डराउँछ, राम्ररी शिक्षा-पदहरू ग्रहणगरी पालनगर्छ । महानाम ! यसैलाई ‘शौच-शील’ भन्दछन् ।”

शौच-समाधि

‘शौच-समाधि भनेको के हो भने— यहाँ भिक्षु (१) कामविषयबाट अलगभई, वितर्क विचार सहित, एकांतवास (ध्यान) बाट प्राप्त प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्दछ, (२) वितर्क-विचारलाई उपशान्तगरी, वितर्क-विचार रहित, अभ्यन्तर सम्प्रसाद र एकाग्रचित्तले युक्त समाधिज प्रीति र सुखले युक्त द्वितीय-ध्यान प्राप्तगरी बस्दछ, (३) प्रीति पनि त्यागी, स्मृति सम्प्रजन्य शारीरिक सुखानुभवगरी, उपेक्षी भई, आर्यहरूद्वारा— ‘उपेक्षी स्मृति

१. २२७ भिक्षु नियमका एक समूहलाई प्रातिमोक्ष-शील भनिन्छ ।

सुखविहारी' भनिने तृतीयध्यान प्राप्तगरी बस्दछ, (४) सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य-दौर्मनस्यको अन्तगरी, सुख-दुःख नभएको उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धगरी चतुर्थध्यान प्राप्तगरी बस्दछ । महानाम ! यसैलाई 'शैत्त-समाधि' भन्दछन् ।"

शैत्त-प्रज्ञा

"शैत्त-प्रज्ञा भनेको के हो भने— यहाँ भिक्षुले 'यो दुःख हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो दुःख समुदय हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो दुःख निरोध हो' भनी यथार्थतः जान्दछ र 'यो दुःख निरोधको मार्ग हो' भनी यथार्थतः जान्दछ । महानाम ! यसैलाई 'शैत्त प्रज्ञा' भन्दछन् ।"

"हे महानाम ! उपरोक्ताकारले सो आर्यश्रावक शीलसम्पन्नभई, समाधि सम्पन्नभई, प्रज्ञा सम्पन्नभई आस्रवक्षयगरी अनाल्लवभई, चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा विमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कारगरी बस्दछ ।

"हे महानाम ! यसरी भगवान्‌ले शंक्ष-शीलकोबारेमा र अशंक्ष-शीलकोबारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ; शंक्ष-समाधिकोबारेमा र अशंक्षसमाधिकोबारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ तथा शंक्ष-प्रज्ञाको-बारेमा र अशंक्ष-प्रज्ञाकोबारेमा पनि उपदेश दिनुभएको छ ।"

[यति उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

×

×

×

मूल सूत्रः—

१७—सँधै भावितागर

एक समय भगवान्, शाक्यजनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो।

त्यस बखतमा महानाम शाक्य रोग निकोभई भरखरै विरामी-
को आसनबाट उठेका थिए। त्यस बखत केही भिक्षुहरू “चीवर सिद्धिएर
तीनमहीना पनि सिद्धिएपछि भगवान् चारिकार्थ जानुहुनेछ” भन्दै
भगवान्को चीवर सिउँदै थिए।

महानाम शाक्यले “चीवर सिद्धिएर तीनमहीना पनि सिद्धिएपछि
भगवान् चारिकार्थ जानुहुनेछ” भन्दै केही भिक्षुहरूले भगवान्को
चीवर सिउँदै छन्” भन्ने खबर सुने। अनि महानाम शाक्य जहाँ
भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभि-
वादनगरी एकछेउमा बसे। एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले
भगवान्सँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते भगवान् ! मैले सुने कि ‘चीवर सिद्धिएर तीनमहीना
पनि सिद्धिएपछि भगवान् चारिकार्थ जानुहुनेछ’ भन्दै केही भिक्षुहरूले
भगवान्को चीवर सिउँदैछन् ।’ भन्ते ! हामी विभिन्न प्रकारका विषयमा
मनलगाई बस्नेहरूले कुन विषयमा मनलगाई बसे बढिया होला ?”

१. अं. नि- ११ पृ. ३७५: दुतियमहानामसुत्तं ।

“साधु ! साधु !! महानामः! तिमोहरूका निम्ति यो प्रति-
रूप छ, कुलपुत्रहरूका निम्ति यो प्रतिरूप छ, जो तिमो तथागतकहाँ आई
‘हामी विभिन्न प्रकारका विषयमा मनलगाई बस्नेहरूले कुन विषयमा
मनलगाई बसे बढिया होला’ भनी सोध्छौं ।

“हे महानाम ! (१) श्रद्धाहुने आराधक (निर्वाणको)
बन्नसक्छ, श्रद्धा नहुने सक्तेन, (२) वीर्यहुने आराधक बन्नसक्छ,
वीर्य नहुने सक्तेन, (३) स्मृतिहुने आराधक बन्नसक्छ, स्मृति नहुने
सक्तेन, (४) समाहितचित्तहुने आराधक बन्नसक्छ, समाहितचित्त
नहुने सक्तेन, (५) प्रज्ञाहुने आराधक बन्नसक्छ, प्रज्ञा नहुने
सक्तेन ।

“हे महानाम ! यो (उक्त) पाँच कुशल धर्महरूमा प्रतिष्ठित-
भई अरू छ कुशलधर्महरू भावितागर ।”

Dhamma.Digital

छ अनुस्मृति

१- बुद्धानुस्मृति— “हे महानाम ! यसरी तथागतको
अनुस्मरण गर— ‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ’,^१ र वहाँ भगवान्
बुद्ध हुनुहुन्छ ।’

“हे महानाम ! जुन बेला आर्यश्रावकले तथागतको अनुस्मरण
गछ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त, द्वेषयुक्त तथा मोहयुक्त हुँदैन ।
त्यसबखत उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब तथागत

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृतिमा ।

अनुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध' धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा कायशान्त (निश्चल) हुन्छ, कायशान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यो बुद्धानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडिरहँदा, जमिद्वरहँदा, बसीरहँदा, लेटिरहँदा, कामकाज हेरीरहँदा तथा पुत्र-सम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भावितागर ।

२- धर्मानुस्मृति— “पुनः महानाम ! तिमिले यसरी धर्मानुस्मरण गर-- ‘भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ, १० विज्ञजनले आफ्नै अबबोधगर्न सक्छ ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले धर्मको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त, द्वेषयुक्त तथा मोहयुक्त हुँदैन । त्यसबखत उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब धर्मानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजु भएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा कायशान्त हुन्छ, कायशान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम यो धर्मानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडिरहँदा,

१. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृतिमा ।

उभिइरहँवा, बसीरहँवा, लेटिरहँवा, कामकाज हेरीरहँवा तथा पुत्र-सम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भवितागर ।

३- सङ्घानुस्मृति—“हे महानाम पुनः तिमिले यसरी सङ्घको अनुस्मरण गर— ‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, १० र लोक-वासीकानिम्ति सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले सङ्घको अनुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब सङ्घानुस्मरणको कारणले... चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रभुवित्तद्वारा... सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यो सङ्घानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडिरहँदा, उभिइरहँवा... तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भवितागर ।

४- शीलानुस्मृति—“पुनः हे महानाम ! तिमिले यसरी आफ्नो शीलानुस्मरण गर— ‘मेरो शील अखण्ड, अछिद्र, निर्दानी; क्रमसहित, स्वातन्त्र्य, विज्ञप्रशंसित छ, दृष्टिद्वारा परामशित छैन, समाधिसंवर्तनिक नै छ ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो शीलानुस्मरण गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त... ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब

१. हेर. पृ. २२६ सङ्घानुस्मृतिमा ।

शीलानुस्मरणको कारणले... चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्य-
श्रावकलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव
हुन्छ । प्रमुदितद्वारा... सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ
हुन्छ ।

“हे महानाम ! यो शीलानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडिरहँदा,
उभिइरहँदा, ... तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि
भावितागर ।

५- त्यागानुस्मृति- “हे महानाम ! पुनः तिमिले यसरी
आफ्नो त्यागानुस्मरण गर-- ‘मेरो निम्ति लाभ हो, मेरो निम्ति
सुलाभ हो, जो कि मात्सर्यमलयुक्त भई घरमा बस्ने मानिसहरू मध्ये
म मात्सर्यमल रहितभई घरमा बस्छु— त्यागीभई, शुद्धहातगरी, याचक-
पात्रभई दानकार्यमा र दानविभाजन कार्यमा रतभई घरमा बस्वछु ।’

“हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले आफ्नो त्यागानुस्मरण
गर्छ, त्यसबेला उसको चित्त... ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब
त्यागानुस्मरणको कारणले... चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्राव-
कलाई अर्थावबोध, धर्मावबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त प्रामोद्य अनुभव हुन्छ ।
प्रमुदितद्वारा... सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यो त्यागानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडिरहँदा,
उभिइरहँदा, ... तथा पुत्रसम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि
भावितागर ।

६- दैवतानुस्मृति-- “पुनः हे महानाम ! तिमिले यसरी

देवतानुस्मरण गर— ‘चातुर्महाराजिका देवता छन्,^१० ब्रह्मकायिक देवताछन्, यी भन्दा उत्तरोत्तर पनि देवता छन् । जुनप्रकारको भद्राले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको भद्रा ममा पनि छ; जुनप्रकारको शीलले०... श्रुतिले० त्यागले२० तथा प्रज्ञाले युक्तभई ती देवताहरू यहाँबाट च्युतभई त्यहाँ उत्पन्न भए, त्यसप्रकारको शील० श्रुति० त्याग० तथा प्रज्ञा ममा पनि छ ।’

‘हे महानाम ! जुनबेला आर्यश्रावकले देवतानुस्मरणछ, त्यसबेला उसको चित्त रागयुक्त, द्वेषयुक्त तथा मोहयुक्त हुँदैन । त्यसबखत उसको चित्त ऋजुमार्गमा लागेको हुन्छ । जब देवतानुस्मरणको कारणले चित्त ऋजुभएको हुन्छ अर्थात् चित्त निर्मल भएको हुन्छ, तब आर्यश्रावकलाई अर्थाबोध, धर्माबोध हुन्छ र धर्मसंयुक्त... प्रामोद्य अनुभव हुन्छ । प्रमुदितद्वारा प्रीति उत्पन्न हुन्छ, प्रीतिद्वारा कायशान्त (निश्चल) हुन्छ, कायशान्त भएपछि सुखानुभव हुन्छ, सुखितचित्त समाधिष्ठ हुन्छ ।

“हे महानाम ! यो देवतानुस्मृतिलाई तिमिले हिँडेरहँदा उमिडेरहँदा, बसीरहँदा, लेटिरहँदा, कामकाज हेरीरहँदा तथा पुत्र-सम्बाधसहित घरमा बसीरहँदा पनि भावितागर ।”

[यदि उपवेश सुनी महानाम शाक्य प्रसन्न भए ।]

×

×

×

१. हेर. पृ. २२९ देवतानुस्मृतिमा ।

२. हेर. पृ. २२९ देवतानुस्मृतिमा ।

मूल सूत्र :—

१८-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीमा भगवान्‌ले महानाम शाक्यको प्रशंसा गर्नु हुँदा यस्तो भन्नुभयो—]

‘हे भिक्षुहरू ! महानाम शाक्य छ गुण-धर्मले सुसम्पन्नभई तथागतमा निष्ठाराखी अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् । कुन छ गुणहरूले भने—

‘(१) बुद्ध-प्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सद्गुणप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

‘भिक्षुहरू ! यिनै छ गुण-धर्महरूले महानाम शाक्य तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी तथा अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् ।’

×

×

×

मूल सूत्र :—

१९-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षुहरू तथा उपासकहरूका एक सभामा प्रणीत दानदिनेहरूमा महानाम शाक्य श्रेष्ठ

१. अं. नि-६. पृ. १४९: मल्लुकाविसुत्त ।

छन्, भनी भग्नुहुँदै भगवान्‌ले निम्न कुरा प्रकाश गर्नु भयो ।]

“एतदग्गं, भिक्खवे ! मम साबकानं उपासकानं पणीत-
दायकानं यदिदं महानाम सक्को’ति^१ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा श्रावक उपासकहरूमा प्रणीताकारले दान
दिनेहरूमध्येमा महानाम शाक्य अप्रछन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

२०-निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछौ

Dhamma.Digital

यस्तो मैले सुने^२ ।

एक समय भगवान् , शाक्यजनपदको कपिलवस्तु नगरस्थित
न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस बखत महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ
गई भगवान्‌लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका
महानाम शाक्यले भगवान्‌सँग यस्तो निवेदन गरे :—

१. अं. नि-१. पृ. २६: एतदग्गवग्गो ।

२. सं. नि-IV पृ. ३१६: बुतियमहानामसुत्तं ।

“भन्ते ! यो कपिलवस्तु नगर समृद्धशाली, उन्नतशील छ; यो नगरमा धेरै भीडछ, जनाकीर्ण छ, यातायातको भीडले बाटामा कठिनाइ छ । भन्ते म भगवान्सँग अथवा मनोभावनीय भिक्षुहरूसँग सत्संगतगरी संध्यासमयमा कपिलवस्तु नगरमा फर्किंदा हात्ती भएको ठाउँमा, घोडा भएको ठाउँमा, रथ भएको ठाउँमा तथा मानिस भएको ठाउँमा पनि जान्न । तैपनि त्यस बखत मेरो मनले भगवान्प्रति भएको स्मरण भुल्दछ, धर्मप्रति तथा सङ्घप्रति भएको स्मरण पनि भुल्दछ । त्यस बखत मेरो मनमा यस्तो भावना उत्पन्न हुन्छ कि—‘यदि यस बखत मृत्यु भएमा मेरो कस्तोगति हुँदो होला ! के अभिसम्पराय हुँदो होला’ ?”

“महानाम ! डराउन पर्दैन, डराउन पर्दैन ! तिम्रोगति रात्रि हुनेछ । तिम्रो मरण नरात्रो हुने छैन ।

चार गुण-धर्म

“हे महानाम ! निम्न चार गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न हुने आर्यश्रावक निर्वानकै स्रोतधारमः पुगेको हुन्छ, निर्वानतिर नै पुगेको हुन्छ र निर्वानकै नजिक गएको हुन्छ । ती चार गुण-धर्महरू कुन हुन् भने—

(१) ‘महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक बुद्धप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ—‘वहाँ भगवान् अरहत्, हुनुहुन्छ,’ र वहाँ भगवान् बुद्ध हुनुहुन्छ ।’

(२) ‘धर्मप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ—‘भगवान्को

१. हेर पृ. २२५ बुद्धानुस्मृति ।

धर्म सु-आख्यात छ, १० विज्ञजनले आफैं अवबोधगर्न सक्छ ।’

(३) ‘सङ्खप्रति अटल श्रद्धाले युक्त भएको हुन्छ—‘भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ, २० र लोकवासीका निमित्त सर्वोत्तम पुण्यक्षेत्र पनि हुन् ।’

(४) ‘आर्यकान्त शीलले युक्त भएको हुन्छ—‘अखण्ड-शीलले, अछिद्र-शीलले, निर्वागी-शीलले, क्रमसहित-शीलले, स्वातन्त्र्य-शीलले, विज्ञप्रशंसित-शीलले, दृष्टिले अपरार्माशित-शीलले र समाधिर्वावर्तनिक-शीलले युक्त भएको हुन्छ ।’

‘महामान ! जस्तो कि—पूर्वतिर फुकीरहेको, पूर्वतिर ढल्किरहेको तथा पूर्वतिरकै बोझले तानिराखेको कुनै रूखको जर्रो काटिदिएको खण्डमा सो रूख कतातिर ढलेर जाला ?’

‘मन्ते ! जता फुकाउछ, जता ढल्किएको छ तथा जतातिर बोझिलो छ त्यतैतिर ढलेर जानेछ ।’

‘हे महानाम ! यस्तैगरी—यो चार गुण-धर्महरूले युक्त भएको आर्यश्रावक निर्वाणकै स्रोतमा पुग्नेछ, निर्वाणकै तजिक पुग्नेछ र निर्वाण-तिर पुग्नेछ ।’

[यति उपदेश सुनी महानाम शाक्य सन्तुष्ट भए ।]

×

×

×

१. हेर पृ. २२६ धर्मानुस्मृति ।

२. हेर पृ. २२६ संघानुस्मृति ।

मूल सूत्र :—

२१—अल्पसुख बहुदुःख

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान्, शाक्यजनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रो-
धाराममा बस्नु भएको थियो ।

अनि महानाम शाक्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए ।
त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक
छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग यस्तो बित्ति गरे :—

“भन्ते ! मैले धेरै समयदेखि भगवान्‌ले धर्मोपदेश गर्नु भएको
जान्दछु कि—लोभ चित्तको उपक्लेशहो, द्वेष चित्तको उपक्लेशहो र मोह
चित्तको उपक्लेशहो । भन्ते ! कहिले-कहिले मेरो चित्त लोभयुक्त पनि
हुन्छ, द्वेष युक्त पनि हुन्छ र मोह युक्त पनि हुन्छ । अनि मेरो चित्तमा
त्यस बखत यस्तो लाग्छ :— के कुरा नहटेकोले मेरो चित्त लोभयुक्त
भएको होला, द्वेषयुक्त भएको होला, तथा मोहयुक्त भएको होला ?”

“हे महानाम ! सोही लोभादि अकुशल धर्महरू अभ्यन्तरबाट
नहटेकाले कहिले-कहि चित्त, लोभयुक्त भएको हो, द्वेषयुक्त भएको हो र
मोहयुक्त पनि भएको हो । यदि, महानाम ! सो लोभादि अकुशल धर्महरू
तिम्रो अभ्यन्तरबाट हटेका भए तिम्री घरमा बस्ने थिएनौ, न कामविष-

१. म. नि-१. पृ. १२६: चूलदुक्खक्खन्धसुत्तं ।

यभोग नै गर्ने थियो । महानाम ! तिम्नो अभ्यन्तरबाट सो लोभादि अकुशल धर्महरू नहेटेका हुनाले नै तिम्री कामविषयभोगगरी घरमा बसिरहेकाह्यौ ।

‘हे महानाम ! आर्यश्रावकले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा रात्ररी बुझेको त हुन्छ, किन्तु उसले कामविषयान्तर, अकुशलविषयान्तर बाहेक अरु प्रीति-सुख स्वानुभूति गर्दैन, न सोभन्दा बढी अरु शान्तर प्रीति-सुखनै स्वानुभव गर्छ; त्यसो हुनाले उ यत्तिकैले कामविषयबाट अनावर्ति हुन सक्तैन ।

‘अब महानाम ! आर्यश्रावकले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा रात्ररी बुझेको हुन्छ र उसले कामविषयान्तर, अकुशलविषयान्तर बाहेक अरु प्रीति सुख पनि स्वानुभूति गर्छ, सोभन्दा बढी अरु शान्तर प्रीति-सुख पनि स्वानुभवगर्छ, तब उ कामविषयबाट अनावर्ति हुन सक्तछ ।

‘हे महानाम ! मैले पनि सम्बोधि प्राप्तहुनु अगाडि, अभिसम्बुद्ध नहुँदै, बोधिसत्त्वछँदै कामविषयमा ‘अल्पसुख बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा रात्ररी बुझेको त थिएँ, किन्तु कामविषयान्तर र अकुशलविषयान्तर बाहेक अरु प्रीति-सुख स्वानुभूति गर्न सकेको थिइन, सोभन्दा अरु शान्तर प्रीति-सुख पनि

१. यहाँ यत्तिकैले भनेको अर्थ ‘कामविषयमा अल्पसुखादि छ’ भनी हेर्न सक्ने, देख्न सक्ने मात्र ।

स्वानुभव गर्न सकेको थिइन; त्यसैहुनाले मैले कामविषयबाट अनावर्ति-
धर्मको अनुबोध गरिसकेँ भनी ज्ञापन गरिन ।

“हे महानाम ! जत्र मैले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख,
बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक् प्रज्ञाद्वारा राष्ट्रो
बुद्धे तथा कामविषयान्तर र अकुशलविषयान्तर बाहेक अरु प्रीति-सुख
पनि स्वानुभूतिगरे’ र योमन्दा अरु पनि शान्ततर प्रीति-सुख पनि स्वानु-
भव गरे’, तत्र मैले कामविषयबाट अनावर्तिधर्मको पनि अनुबोधगरिसकेँ
भनी ज्ञापनगरे’ ।

कामको आस्वाद केहो ?

“हे महानाम ! कामविषयको आस्वाद भनेको केहो भने ? —

“हे महानाम ! यी कामविषयका पाँच आस्वाद हुन् । कुन-
पाँच भने (१) चक्षु-विज्ञेय रूप इष्ट, कान्त, मनाप (मन लाग्ने),
प्रियरूप, कामूपसंहित (राग उत्पन्न गर्ने) र रजनीय (चित्तलाई
रञ्जितपार्ने) ; (२) श्रोत-विज्ञेय शब्द—इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप,
कामूपसंहित र रजनीय ; (३) घ्राण-विज्ञेय गन्ध - इष्ट, कान्त ... र
रजनीय ; (४) जिह्वा-विज्ञेय रस—इष्ट, कान्त ... र रजनीय तथा
(५) काय-विज्ञेय स्पर्श इष्ट, कान्त ... र रजनीय । यिनै पाँच
कामविषयका आस्वादहुन्, गुणहुन्, बन्धन् पनि हुन् ।

“हे महानाम ! उक्त पाँच कामगुणका कारणबाट जो सुख र
सौमनस्य (मानसिक सुख) उत्पन्न हुन्छन्, त्यसैलाई कामको आस्वाद
भनिन्छ ।

कामको दोष केहो ?

(क) 'हे महानाम ! कामविषयको दोष केहो भने—यहाँ कुलपुत्रले विभिन्न शिल्पद्वारा जीविका गर्छ—भुद्रागिन्तिद्वारा, गणित-द्वारा, खेत नाप्ने शिल्पद्वारा, कृषिकर्मद्वारा, वाणिज्यद्वारा, गौपालनद्वारा, राजाको चाकरीद्वारा, सकारी नोकरीद्वारा अथवा अरू कुनै शिल्पद्वारा । उसले सदी-गर्मी सहनगर्छ । कीट-पतंगादिबाट हुने पीडा सहनगर्छ, मेहनतगर्छ, क्षुधापिपासा सही मरीमेटी कामगर्छ । यो पनि महानाम ! कामविषयको दोषहो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।

(ख) 'हे महानाम ! यसरी (उक्तप्रकार) उत्साह, प्रयत्न र मेहनतगर्दा पनि उसले भोगसम्पत्ति प्राप्त गर्न सकेन भने उ 'मेरो उत्साह निष्फलभयो, मेरो मेहनत खेरगयो' भनी शोकगर्छ, सन्तापगर्छ, रुन्छ पनि टाउकोमा हातराखी विलाप पनि गर्छ । यो पनि, महानाम ! कामविषयको दोषहो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।

(ग) 'हे महानाम ! यसरी उत्साह, प्रयत्न र मेहनतगर्दा उसलाई भोगसम्पत्ति लाभ भयो भने उ त्यो भोगसम्पत्ति रक्षाको लागि दुःख दौर्मनस्य अनुभव तथा चिन्तागर्छ—'के यो मेरो धन राजाले हरण गर्ने त होइन ? चोरले लैजाने त होइन ? आगोले भष्महुने त होइन ? पानीले बगाएर लैजाने त होइन ? अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्ने त होइन ?' यसरी चिन्ता गर्दागर्दै, यसरी स्याहार गर्दागर्दै—त्यो

सम्पत्ति राजाले हरणगर्छ वा चोरले चोरीगर्छ वा आगोले खान्छ अथवा पानीले बगाई लैजान्छ वा अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमापर्छ । अनि यसैको कारणले उ 'जो मेरो थियो, त्यो पनि छैन' भनी शोक-सन्ताप लिन्छ, रुन्छ पनि टाउकोमा हातराखी विलाप पनि गर्छ—'हरे, अब के गर्ने होला !' भन्दै सम्मोहित पनि हुन्छ । यो पनि महानाम ! कामविषयको दोषहो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।

(घ) "हे महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले राजा पनि राजासँग ऋगडागर्छ, क्षत्री पनि क्षत्रीसँग ऋगडागर्छ; ब्राह्मण पनि ब्राह्मणसँग ऋगडागर्छ, गृहपति पनि गृहपतिसँग ऋगडागर्छ; आमा पनि पुत्रसँग र पुत्र पनि आमासँग ऋगडागर्छ; पिता पनि पुत्रसँग र पुत्र पनि पितासँग ऋगडागर्छ; दाजु-भाइ पनि विदी-बहिनीसँग र दिदी-बहिनी पनि दाजु-भाइसँग ऋगडागर्छन् तथा साथी पनि साथीसँग ऋगडागर्छ । उनीहरू कलह, विग्रह, विवादगरी परस्पर हात पनि छाड्न थाल्छन्, लट्टीले पनि पिट्न थाल्छन्, लाठाले पनि पिट्न थाल्छन्, शस्त्र पनि चलाउन थाल्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि, महानाम ! कामविषयकै दोषहो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःख-स्कन्ध हो जो कामहेतु उत्पन्न ... हुन्छ ।

(ङ) "हे महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले ढाल-तरवारले सज्जितभई, धनुष-बाणले सज्जितभई—बुधै पक्ष ब्यूहमागई संध्याम पनि गर्न थाल्छन् । भालाले पनि रोप्छन्, बाणले

पनि हान्छन्, तरवारले पनि प्रहारगछन् । उनीहरूलाई त्यहाँ भालाले पनि लाग्छ, बाँणले पनि लाग्छ र उनीहरूका शीरहरू पनि तरवारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनिहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि, महानाम ! कामविषयकै दोषहो जो यसं जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु... उत्पन्न हुन्छ ।

(च) “हे महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले ढाल तरवारले सज्जितभई, धनुष-बाँणले सज्जितभई, किल्लाबनाइ राखेको ठाउँमा यता-उता दगुछन्— भालाले रोपेर पनि, बाँणले हानेर पनि, तरवारले प्रहार गरेर पनि । उनीहरूलाई त्यहाँ भालाले पनि रोपिन्छ, बाँणले पनि लाग्छ, गोबरहिलोले पनि छ्याप्छन्, जनसमूहले पनि कुल्चिन्छन् र उनीहरूको शीरहरू पनि तरवारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनिहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । यो पनि महानाम ! कामविषयकै दोषहो जो यसं जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।

(छ) “फेरि, महानाम ! कामहेतु, कामनिदान र कामैको सम्बन्धले घर पनि फोछ्छन्, लूटपाट पनि गछ्छन्, गाउँका गाउँ पनि लुट्छन्, खारदोबाटामा बसी डाका पनि माछ्छन्, परस्त्रीगमन पनि गछ्छन् । अनि उनीहरूलाई समाती राजाले विभिन्नकारका सजाय, दण्ड पनि दिन्छन्— कोराले पनि पिट्छन्, बेतको छडीले पनि पिट्छन्, आधा फलाम भएको छडीले पनि पिट्छन्; हात पनि काट्छन्, खुट्टापनि काट्छन्, हात-खुट्टा पनि काट्छन्; कान पनि काट्छन्, नाक पनि काट्छन्, नाक-कान पनि काट्छन्; खोपडी पनि निकाल्छन्, टाउकोको छाला पनि

निकाल्छन्; बलेको पाला मुखभित्र पनि राखिदिन्छन्; तेलको कपाडा लपेटेो शरीर पनि बालिदिन्छन्, हात पनि बालिदिन्छन्; गरघनदेखि गोली-गाँठासम्म छाला काड्छन्, आँडको छालालाई जहाँपायो त्यहीँबाट काड्छन्; जोर्नी जोर्नीमा किला ठोकिदिन्छन्, बल्छीले तानि तानि मासु ढिक्छन्, कम्पनी जत्रो टुक्रा टुक्रा पारी मासुको चोक्टा ढिक्छन्, काँइयोले कोरेकोऊँ शरीर चिरो क्षार (नुन) पनि राखिदिन्छन्; भईँमा सुताई कानबाट किला ठोकिदिन्छन्, हाडहरूलाई धुस्नुजस्तै पारिदिन्छन्; तातो तेल खन्याइ दिन्छन्; कुकुरलाई खाइ दिन्छन्, जिउँदे शूलीमा चढाउँछन्, तरवारले शीर पनि काटिदिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्गछन् । यो पनि महानाम ! कामविषयकै दोषहो जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो जो काम हेतु... उत्पन्न हुन्छ ।

Dhamma.Digital

(ज) “फेरि, हे महानाम ! कामहेतु, कामनिदान र कामैको-सम्बन्धले कायद्वारा दुराचार गर्छन्, वचनद्वारा दुराचार गर्छन् तथा मनद्वारा दुराचार गर्छन् । उनीहरू कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनद्वारा दुराचारगरी शरीरछाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात र नर्कमा पनि उत्पन्न हुन्छन् । यो पनि महानाम ! कामविषयकै सम्परायिक दोषहो । यही दुःखस्कन्ध हो जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।

निगण्ठ सर्वदर्शीछि

“हे महानाम ! एक समय म राजगृह नगरको गृधकूट पर्व-

तमा बसेको थिए । त्यस बखत केही निगण्ठहरू^१ ऋषिगिरी (इसिगलि) पर्वतको एकापट्टि कालोढुंगाको एक चट्टानमा कण्ठभोगी, तीब्र, खरो तथा कटुवेदना सही आसनमा नबसी उभिइएर नै बसेका थिए । अनि स सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी ऋषिगिरी पर्वतको एकापट्टि कालोढुंगाको चट्टानमा जहाँ ती निगण्ठहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि मैले ती निगण्ठहरूसँग सोधें :—

‘आबुसो निगण्ठहरू ! किन तिमीहरू सधैं कण्ठभोगी तीब्र, खरो, तथा कटुवेदनासही आसनमा नबसी उभिइएर बसेकाहौ ?’

यस्तो सोध्दा ती निगण्ठहरूले मलाई यस्तो जवाफ दिए :—

‘आबुसो ! निगण्ठनाथपुत्र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ, सर्वदर्शी (त्रिकालदर्शी), अपरिशेष ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ वहाँ हिडिरहेको बेलामा पनि, उभिइरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको बेलामा पनि, जागरणभई बसेको बेलामा पनि—निरन्तर ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । वहाँ भन्नुहुन्छ—‘हे निगण्ठहरू तिमीहरूले अघि पापकर्म गरेका थियौ, सो पापकर्मलाई यो कटु तथा दुष्करकारिताद्वारा मासिऔ; जो अहिले तिमीहरू कायसंयम, वाक्संयम र मनसंयम गर्दछौ यसबाट अनागतमा पापकर्म हुनेछैन— यसरी पुरानो पापकर्म तपस्याद्वारा निस्तारण हुनेछ, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुनेछैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु कर्मक्षयहो, कर्मक्षयबाट दुःखक्षय, दुःखक्षयबाट वेदनाक्षय, वेदनाक्षयबाट सबै दुःख

१. जैनसम्प्रदायका दिगम्बर साधुहरू ।

मासिएर जानेछ ।’ यी कुराहरू हामी रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गछौं”
त्यसमा खुशी पनि छौं ।

“हे महानाम ! यस्तोभन्दा मैले तिमीहरूलाई यस्तो भने :—

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरू अधि-
थियोँ बा थिएनौँ’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरूले अधि-
पापकर्म गरेका थियोँ बा थिएनौँ’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘यस्तो यस्तो पाप-
कर्म गरेका थियोँ’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘यति दुःख मासि-
सक्यौँ, यति दुःख मास्न बाकीछन्, यति दुःख मास्दा सबै दुःखहरू मासिने
छन्’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! के तिमीहरूलाई ‘यसै जन्ममा
अकुशल धर्मलाई छाड्नु र कुशल धर्मलाई संग्रहगर्नु पर्छ’ भनी थाहा छ ?’

‘थाहा छैन, आवुसो !’

‘हे आवुसो, निगण्ठहरू ! तिमीहरूलाई ‘अधि हामीहरू थियोँ
बा थिएनौँ’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘अधि हामीहरूले पापकर्म गरेका

‘यियोँ बा थिएनोँ’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियोँ’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘यति दुःख मासिसक्योँ र यति दुःखहरू मास्न बाँकी छन्; यति दुःख मास्दा सबै दुःख मासिने छन्’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘यसै जन्ममा अकुशल धर्मलाई त्यागी कुशलधर्म संग्रह गर्नुपर्छ’ भन्ने पनि थाहा छैन । त्यसोभए आवुसो, निगण्ठहरू ! जो लोकमा रौद्र, लोहितपाणि, क्रूरकर्म गर्नेहुन्, ती मानिसहरू निगण्ठ सम्प्रदायमा प्रव्रजित हुने छन् (पाप मास्नका लागि) ।’

बिम्बिसार र बुद्धमा को सुखी छन् ?

‘हे आवुसो, गौतम ! न सुखले सुख प्राप्तगर्न सकिन्छ, बल्कि दुःखले नै सुख प्राप्तगर्न सकिन्छ । यदि आवुसो गौतम ! सुखले सुख प्राप्तगर्न सकिने भए, मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले सुख प्राप्तगरेको ठहरिने छ । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार तपाइ आयुष्मान् गौतम भन्दा धेरै सुखपूर्वक बस्दछन् ।’

‘साँच्चैँ नै आयुष्मान् निगण्ठहरूले ‘आवुसो गौतम ! नसुखले सुख प्राप्तगर्न सकिन्छ, बल्कि दुःखले नै सुख प्राप्तगर्न सकिन्छ । ... मगधराजा सेनीय बिम्बिसार तपाइ आयुष्मान् गौतमभन्दा धेरै सुखपूर्वक बस्दछन्’ भनी विनाविचारले भवाट्ट भन्नु भयो । यस सन्दर्भमा आयुष्मान् निगण्ठहरूले ‘आयुष्मान्हरू मध्ये को सुखपूर्वक बस्दछन् ? — मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि आयुष्मान् गौतम ?’ भनी मसँग सोध्नु पर्दथ्यो ।’

‘आवुसो, गौतम ! साँच्चै नै हामीले विनाविचारगरी भवाट्ट यस्तो कुरा भन्यौं—‘आवुसो, गौतम ! न मुखले मुख प्राप्तगर्न सकिन्छ ... ।’ यो कुरा त्यसै रहनु ; अहिले पनि हामी तपाइ गौतमसँग सोध्न सक्छौं भन्दै सोधे—‘आयुष्मान्हरूमध्ये को अधिक सुखपूर्वक बस्छन् ?—मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि आयुष्मान् गौतम ?’

‘त्यसोभए आवुसो निगण्ठहरू ! म तपाइहरूसँगै निम्न कुरा सोध्ने छु, तपाइहरूलाई जस्तो लाग्छ त्यस्तो उत्तर दिनु होस् ।

‘मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले शरीर नचलाई, मुखले कुरा नगरी, सात दिन-रात बिताई एकान्तसुख अनुभवगरी बस्न सक्छन् ? यतबारे तपाइहरू के भन्नु हुन्छ ?’

‘आवुसो ! सक्दैनन् ।’

‘आवुसो, निगण्ठहरू ! के मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले शरीर न चलाई, मुखले कुरा नगरी छ दिन-रात, ... पाँच दिन-रात, ... चार दिन-रात, ... तीन दिन-रात, ... दुइ दिन-रात, ... एक दिन-रात बिताई एकान्त सुख अनुभवगरी बस्न सक्छन् त ? यसबारे तपाइहरू के भन्नु हुन्छ ?’

‘आवुसो, सक्दैनन् ।’

‘आवुसो, निगण्ठहरू ! म शरीर नचलाई, मुखले कुरा नगरी एक दिन-रात, ... दुइ दिन-रात, ... तीन दिन-रात, ... चार दिन-रात, ... पाँच दिन-रात, ... छ दिन-रात, ... सात दिन-रातसम्म पनि एकान्त सुखानुभवगरी बस्न सक्छु । यसोभए, आवुसो निगण्ठहरू ! को अधिक-

तर सुखपूर्वक बस्ने ठहरछ त ? मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि म ?
यसमा तपाइहरू के मन्नु हुन्छ ?’

‘यसोभए, आयुष्मान् गौतम नै मगधराजा सेनीय बिम्बिसार
भन्दा अधिकतर सुखपूर्वक बस्ने ठहरिनु हुन्छ’ ।”

भगवान्ने यति कुरा सुनाउनु भएदछि अतिप्रसन्नभई महानाम
शाक्यले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

६. वैशालीवासी उद्गत गृहपति

परिचय

लिच्छवी राज्यको राजधानी वैशाली नगरमा एक नामी सेठ थिए । यिनको शरीर पुष्ट, अग्लो र रूपसम्पन्न तथा यशकीर्तिले उदीयमान भएकोले यिनलाई उद्गत (उग्गतो) भनिएको हो^१ ।

उद्गत गृहपति एक समृद्धशाली कुलका थिए । सर्वप्रथम बुद्धको दर्शन पाउन। साथै यिनको मनमा अपार श्रद्धा र प्रसन्नता भएको थियो । भगवान् बुद्धलाई देहदा यिनको मनमा कुनै शंकाले स्थान लिएको

-
१. अङ्गुत्तर अर्थकथा पृ. २१३ मा उग्गतो (उद्गत) शब्दको अर्थ बताउँदै “अत्तभावोपिस्स उग्गतो अहोसि समिद्धो, अलङ्कृत तोरणं-विय उस्सित चित्तपटो विय च अतिविरोचित्थ, गुणापि उग्गता अहेसुं; सो इमेसं द्विन्नस्मि उग्गतत्ता उग्गतसेट्ठित्वेव सङ्खं गतो” अर्थात् शरीर पनि उदीयमान थियो र समृद्धि पनि, अलंकृत चित्रपट तोरण जस्तै उत्सन्नभई चम्किन्थ्यो, गुणले पनि त्यस्तै थियो अतः यी दुबै कारणले उत्सन्नता भएकोले उद्गत नै भनिएको हो भनी उल्लेख भएको हुँदा मैले यहाँ ‘उग्ग’ शब्दको संस्कृत रूपान्तर ‘उग्र’ शब्दलाई हिन्दी अनुवाचले अनुकरण गरेता पनि ‘उग्ग’ शब्दको अर्थलाई विशेष ध्यानमा राखी ‘उद्गत’ भनी प्रयोग गरेको छु ।

थिएन । बुद्धको दर्शन पाउमा साथै यिनको मनमा अटल भक्तिले जगत्-बसाल्यो । प्रथमबार बुद्ध दर्शनका साथ साथै बुद्धको अमृतोपदेश श्रवण-गरी स्त्रीतापन्न-फल साक्षात्कारगरी केही दिनपछि पुनः तीनै मार्ग-फल साक्षात्कारगरी अनागामी भएका थिए^१ ।

यिनको घरमा ५०० भिक्षुहरूका निमित्त नित्य आसन बिच्छघाह राखेको हुन्थ्यो । बुद्धासन पनि बिच्छघाह राखेको हुन्थ्यो । यिनका धेरै आर्यश्रावक उपासक साथीहरू थिए ।

भगवान् बुद्धले उद्गत गृहपतिको बारेमा उनमा छ श्रेष्ठ शील-सदाचारको झलावा आठ आश्रयजनक गुणहरूले सुसम्पन्न रहेको कुरा बताउनु भएको छ । यो कुरा तल लेखिएको मूल सूत्र “अष्ट आश्रयगुण” बाट प्रष्ट हुनेछ । यस सूत्रमा उल्लेख भएका कुराहरूमध्ये उद्गत गृहपतिले जुन आफ्ना चार पत्नीहरूलाई ‘चाहे तिमिहरू घरमै बस, चाहे आमा-बाबुका घरमा जाऊ, चाहे अरू पुरुषसँग पनि जानसक्छौ’ भनी भनेका कुरा हेर्दा साधारण पृथग्जन (सांसारिक) मानिसलाई आश्रय जस्तो लागेता पनि बुद्धोपवेशानुसार गहिरिर्गृ हेर्दा कुनै आश्रय मान्नुपर्ने कारण देखिदैन । किन भने अनागामी हुनेको संयोजनहरू मध्ये कामराग-संयोजन निर्मूल भइसकेको हुन्छ । त्यसैले उद्गत गृहपतिले “ब्रह्मचर्य-पञ्चशील ग्रहणगरिसकेको छु” भनी भनेको हो ।

उद्गत गृहपति वृद्ध अवस्थामा पुगेपछि एक दिन उनले अनेक

किशिमले दानदिने विचारगरे र यस्तो पनि कल्पनागरे कि 'यस बखतमा भगवान् बुद्ध मेरो घरमा पाल्नुभए बेश हुने थियो ।' यसैबेला भगवान् बुद्ध पनि उनको मनको कुरा थाहापाई उनकै घरमा पाल्नु भयो । अनि उद्गत गृहपति सारं हषितभई भगवान् बुद्धले दिनु भएको उपदेश स्मरणगर्दै भगवान्लाई इच्छानुसार भोजनसहित दानदिए । यो कुरा तल लेखिएको "प्रियंकर वस्तु दान" भन्ने मूल सूत्रबाट प्रष्ट बुझिने छ । यसै प्रसंगमा एक दिन भगवान्ले उद्गत गृहपतिलाई प्रियंकर दान दिने-हरूमध्येमा अग्रगण्य छन् भनी घोषणा गर्नु भएको हो ।

उद्गत गृहपतिको निर्मल शीलको प्रभावले गर्दा उनकहाँ देवताहरू समेत आई कुरा गर्थे । 'देवतासँग कुरागर्न सबछु' भन्ने भावनाले उनले कहिले पनि कससँग घमण्ड वा अहंकार गरेको देखिदैन । उनी यसै जन्ममा अर्हत् हुन कोशिस गर्दथे । किन्तु यसोहुनु अगावै देहावशानभई मनोमय ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए । एक दिन बुद्धको दर्शनार्थ ब्रह्मलोकबाट आउँदा उनिसँग भगवान् बुद्धले 'तिम्रो मनोकामना पूरा भयो कि भएन' भनी सोधनी गर्नु भएको बेलामा उनले अर्हत् मार्गमा प्रतिष्ठितभई पुनः यस मनुष्यलोकमा आउन न पनेगरी त्यहीँबाटै परिनिर्वाण हुने भएको हुँदा 'मनोकामना पूराभयो' भनी बताएको हो । यसबारे तल लेखिएको "उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास" बाट स्पष्ट हुनेछ । अहं कुराहरू पाठकहरूले स्वयं सूत्रहरू अध्ययनगरी अवबोध गर्न सक्नु हुनेछ ॥

x

x

x

मूल सूत्र :—

१-अष्ट आश्चर्यगुण

एक समय भगवान्, वैशालीको महावनस्थित कूटागारशालामा बस्नुभएको थियो? त्यसबखत भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षुहरू !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो। “भदन्त” भनी भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए। अनि भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो :—

“हे भिक्षु हो! आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणले वैशालीवासी उद्गत (उगो) गृहपति सम्पन्नछन् भनी धारणागर।”

यति भन्नुभई भगवान् आसनबाट उठी बिहारमा (आफु बस्ने घरमा) पस्नुभयो।

अनि एक भिक्षु पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ वैशालीवासी उद्गत गृहपतिको घरहो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुघाई राखेको आसनमा बसे। अनि वैशालीवासी उद्गत गृहपति जहाँ सो भिक्षु थिए त्यहाँगई अभिवादनारी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका वैशालीवासी उद्गत गृहपतिलाई सो भिक्षुले निम्नकुरा सोधे:—

“हे गृहपति ! भगवान्ले ‘तिमी आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणले युक्तछौ’ भनी भन्नु भएको छ। ती कुन आठगुणहरू हुन् जसले तिम्रो सम्पन्न छौ ?’,

१. अं. नि-द. पृ. ३१५ पठमउगगमुत्तं ।

“भन्ते ! कुन आठ आश्रयजनक अद्भुत गुणहरूले युक्त छ भनी मलाई भगवान्‌ले भन्नु भएको हो सो कुरा मलाई थाहा छैन; किन्तु जुन आठ आश्रयजनक अद्भुत गुणहरू ममा विद्यमान छन् ती सुन्नुहोस्, राम्ररी मनमा राख्नुहोस्, म भन्दछु ।”

“हे गृहपति ! हुन्छ” भनी सो भिक्षुले वैशालीवासी गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले निम्न कुरा सुनाए :—

१— “भन्ते ! जब मैले भगवान्‌को सर्वप्रथम टाडेंबाट दर्शन-पाएँ, दर्शन पाउनासाथं मेरो चित्त भगवान्‌प्रति प्रसन्न भएको थियो । यही पहिलो आश्रयजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।

आनुपूर्वी-कथा

२— “भन्ते ! त्यसपछि प्रसन्नचित्तभई भगवान्‌को सतसंगत गरें । भगवान्‌ले मलाई आनुपूर्वीकथा सुनाउनु भयो— दान-कथा, शील-कथा, स्वर्ग-कथा, कामविषयको दोष-कथा, कामविषयको तुच्छ-कथा, कामविषयको संक्लिष्ट-कथा र नैष्कर्म्यको गुण-कथा । जब भगवान्‌ले मेरो चित्त, ‘उपयुक्तछ, मृदुछ, नीधरण रहितछ, उत्साहयुक्त छ र प्रसन्न छ’ भनी जान्नुभयो, तब भगवान्‌ले मलाई आफैं खोजीगरी पाउनु भएको (सामुक्कंसिका) धर्मोपदेश गर्नुभयो— ‘यो दुःख हो, यो दुःखको हेतु हो, यो दुःख निरोध हो र यो दुःख निरोध हुने मार्ग हो ।’ जसरी मैले नभएको सफा र सुकिलो बस्त्रमा रंग रंगाउँदा राम्ररी रंगे

समान्ने हो त्यस्तैगरी मलाई त्यसै आसनमा विरज, वीतमल धर्मचक्रुं प्राप्त भयो— 'जे जति समुदय धर्मका हुन् ती जम्मै निरोधधर्म हुन् ।' अनि धर्म देखिसकेपछि, धर्मप्राप्त गरिसकेपछि, धर्मावबोध भइसकेपछि, धर्मको गम्भीरतामा पुगिसकेपछि— सन्देह रहितभई, निश्चित भई, विशारदतामा प्रतिष्ठित भइसकेपछि र शास्ताको धर्मावबोध गर्नका निम्ति कसैको सहायता नचाहिने भइसकेपछि म त्यहीं नै बुद्ध, धर्म तथा सङ्घका शरणमा गएँ । ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको^१ शिक्षापदहरू पनि ग्रहणगरें । यही दोश्रो भाश्र्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।

३- 'भन्ते ! मेरा चारजना कुमारी प्रजापतिहरू थिए । अनि म जहाँ ती कुमारी प्रजापतिहरू थिए त्यहाँगई उनीहरूलाई यस्तो सुनाएँ :— 'हे बहिनी हो ! मैले ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको शिक्षापदहरू ग्रहण गरिसकेकाछु । अतः जसलाई मनपछ उ यहीं बसी भोगसम्पत्ति परिभोगगरी पुण्यकर्मगर, आफ्नो जातिकुल (आमा-बाबुको घर) मा जान मन लाग्छभने वहाँ जाऊ, यदि कुनै पुरुषसँग जान मनलाग्छभने म उसलाई दिइछौँला । यसो भन्दा मेरो जेठी प्रजापतिले मलाई भनिन्— 'मलाई अमुक आर्यपुत्रको हातमा सुम्पिदिनुहोस् । अनि मैले सो पुरुषलाई बोलाउन पठाई बाँया हातले प्रजापतिलाई समाती दायाँहातले कलस समाती त्यो पुरुषलाई (आफ्नी प्रजापति) सुम्पिदिएँ । मेरी कुमारी

१. प्राणी हिसानगर्ने, अदिश्रादान नलिने, ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मृषाबाध नगर्ने र सुरापान नगर्ने । यती पाँचलाई ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको शिक्षापदहरू भन्दछन् । ब्रह्मचर्य-पञ्चशील नभनी पञ्चशील भन्नाले ब्रह्मचर्यपालन गर्ने भन्ने ठाउँमा काममिथ्याचार नगर्ने भन्नेहुन्छ ।

प्रजापतिलाई परित्याग गरिदिदा मेरो मनमा अलिकता पनि अन्यथा भएको मलाई थाहा छैन । यही तेश्रो आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

४- ‘भन्ते ! मेरो घरमा भोगसम्पत्ति छन् ती जन्मै धनसम्पत्ति शीलवान् कल्याणधर्मोहरूलाई समानरूपले परिभोग गर्ने अधिकार दिइएको छ । यही चौथो आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

५- ‘भन्ते ! जब म कुनै भिक्षुको सत्संगत तथा सेवाटहल गर्छु तब म उनमाथि राम्ररी मनलगाई गौरवपूर्वक नै सत्संगत तथा सेवाटहल गर्छु, अगौरवपूर्वक होइन । यहि पाँचौ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

६- ‘भन्ते ! जब कुनै आयुष्मान्ले मलाई धर्मोपदेश गर्छ भने म त्यो उपदेश गौरवपूर्वक नै सुन्दछु, अगौरवपूर्वक होइन । यदि सो आयुष्मान्ले मलाई धर्मोपदेश गर्दैन भने म उनलाई धर्मोपदेश गर्छु । यहो छैटौँ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

७- ‘भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुपर्ने कारण छैन कि मकहाँ देवगणहरू आई ‘हे गृह्यति ! भगवान्को धर्म सु-आख्यातछ’ भनी भनेमा । ती देवगणहरूलाई म यस्तो भन्दछु— ‘हे देवगणहो ! तपाइ देवगणहरूले मलाई यस्तो भन्नुभए पनि नभएपनि भगवान्को धर्म सु-आख्यातर्ने छ ।’ ‘मकहाँ देवगणहरूआई कुरा गर्छन् अथवा म देवगणहरूसँग कुरागर्छु’ भन्ने कारणले मेरो मनमा कुनै प्रकारको गर्व

(उन्नत) वा अहंकार उत्पन्न भएको मलाई थाहाछैन । यही सातौँ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

८- “भन्ते ! भगवान्ले जुन् पाँच अधोगामिनी संयोजन^१ बारे बताउनु भएकोछ, त्यसमध्ये ममा प्रहीण न भएको कुनैपनि संयोजन देखिदैन । यही आठौँ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

“भन्ते ! यहीनै आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरू हुन् जो ममा विद्यमान छन् । किन्तु मलाई थाहाछैन कि कुन ‘आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरू ममा छन्’ भनी भगवान्ले भन्नुभएको हो ।”

त्यसपछि सो भिक्षु वंशालीवासी उद्गत गृहपतिको घरमा भिक्षाभोजन ग्रहणगरी आसनबाट उठी फर्केर गए । भोजन सिद्धिएपछि सो भिक्षु जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो भिक्षुले जे जति कुराकानी वंशालीवासी उद्गत गृहपतिसँग भएका थिए ती जन्मै कुरा भगवान्लाई सुनाए ।

“साधु ! साधु !! भिक्षु, जुन आठ कुराहरू वंशालीवासी उद्गत गृहपतिले ठीकसँग सुनाए, सोही आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्तछन् भनी मैले प्रकाश गरेको हुँ । यीनै आठ आश्चर्यजनक

१. स्व-कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रतपरामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद-संयोजन । यी पाँच अधोगामिनी संयोजनहुन् ।

अद्भुत गुणहरूले वैशालीवासी उद्गत गृहपति सुसपन्नछन् भनी धारणा गर ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

२—किन यसैजन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?

एक समय भगवान्, वैशालीको महावनस्थित कूटागार-शालामा बस्नु भएको थियो ? ।

त्यसबखत वैशालीवासी उद्गत गृहपति जहाँ भगवान् हुनु-हुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वैशालीवासी उद्गत गृहपतिले भगवान्सँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

▲ १—“हे गृहपति ! यहाँ चक्षु बिज्ञेय रूपहरू छन् जो श्रुष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दनगर्छ, बयानगर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ सो, भिक्षु

१, सं नि-III पृ. १०० वैशालीसुरां ।

ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

▲ २- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दनगर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

▲ ३- “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

▲ ४- “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन् जो इष्ट ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दनगर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ ।

उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A ५- “हे गृहपति ! यहाँ काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दनगर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A ६- “हे गृहपति ! यहाँ मनो-विज्ञेय धर्महरू (मन-विषयहरू) छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दनगर्छ, बयानगर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

B १- “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु-विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्दैन, बयान गर्दैन र त्यसैमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा

त्यसंको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसंजन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B २- “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन... र त्यसमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन... र त्यसमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसंको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ३- “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसंको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ४- “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र त्यसमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र त्यसमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसंको कारणले रसविज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न

हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतुः यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ५- “हे गृहपति ! यहाँ काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसंको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

B ६- “हे गृहपति ! यहाँ मनो-विज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबिरहँदैन, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसंको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[यी उपदेश सुनी वंशालीवासी उद्गत गृहपति प्रसन्नभए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

३-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीमा वंशालीवासी उद्गत गृहपतिको प्रशंसा गर्नुहुँदै भगवान् बुद्धले निम्न कुरा भन्नु भयो ।]

‘हे भिक्षुहरू । वंशालीवासी उद्गत गृहपति छ गुणधर्मले सुसम्पन्नभई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतवर्षी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् । कुन छ गुण-धर्म भने ?—

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्गप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्यशील, (५) आर्यज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यिनं छ गुण-धर्मले सुसम्पन्नभई वंशालीवासी उद्गत गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतवर्षी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

Dhamma.Digital

४-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा प्रियंकर दायकहरूमध्ये वंशालीवासी उद्गत गृहपति अग्रछन् भनी भन्नुहुँदै भगवान्‌ले तलको सूत्र बताउनु भयो ।]

“एतद्गं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं मनाप-
दायकानं यदिदं उग्गो गृहपति वेसालिको^१ ।”

१. अं. नि-६ पृ. १४९ भल्लुकाविसुत्तं ।

२. अं नि- १ पृ. २६ एतवग्गवग्गो ।

अर्थ :—

‘हे भिक्षुहरू ! मेरा प्रियंकरवायक श्रावक उपासकहरू मध्येमा
वंशालीवासी उद्गत गृहपति उप्रच्छम् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

५—प्रियंकर वस्तु-दान

एक समय भगवान्, वंशालीस्थित महावनको कूटागारशाब्बा-
मा बस्तु भएको थियो^१ ।

एक दिन भगवान् पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर
ग्रहणगरी जहाँ वंशालीवासी उद्गत गृहपतिको घरहो त्यहाँ जानुभयो ।
अनि वंशालीवासी उद्गत गृहपति भगवान्कहाँ गई अभिवादनगरी
एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वंशालीवासी उद्गत गृहपतिले
भगवान्सँग यस्तो प्रार्थनागरे :—

“भन्ते ! मैले भगवान्को सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहणगरेको छु
कि— जसले आफुलाई मनपर्ने वस्तु दानदिन्छ उसले उस्तै
पाउनेछ^२ ।”

१. अं. नि- ५ पृ. ३१४ मनापदायीसुत्तं ।

२. मनापदायी लभते मनापं ।

(१) “भन्ते ! मलाई शाल-पुष्पक^१ खाद्यपदार्थ मनपर्छ, अतः भगवान्‌ले अनुकम्पाराखी शाल-पुष्पक खाद्यपदार्थ स्वीकार गर्नुहोस् । भगवान्‌ले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवान्‌को सन्मुखबाट सुनेकोछु, ग्रहण गरेकोछु कि— जसले आफुलाई मनपर्ने वस्तु दानदिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।

(२) “भन्ते ! मलाई पाकेको बयर जस्तैगरी पकाएको सुँगुरको मासु मनपर्छः अतः भगवान्‌ले अनुकम्पाराखी पाकेको कोल-कल^२ जस्तैगरी पकाएको सुँगुरको मासु स्वीकार गर्नुहोस् । भगवान्‌ले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवान्‌को सन्मुखबाट सुनेकोछु, ग्रहण गरेको छु कि— जसले आफुलाई मनपर्ने वस्तु दानदिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।

(३) “भन्ते ! मलाई घ्यू-तेलमा मात्र तयार पारिएको चाम्लियशाक^३ मनपर्छ, अतः भगवान्‌ले अनुकम्पाराखी घ्यू-तेलमा मात्र तयारपारिएको नालियशाक स्वीकार गर्नुहोस् । भगवान्‌ले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवान्‌को सन्मुखबाट सुनेको छु, ग्रहण गरेको छु कि— जसले आफुलाई मनपर्ने वस्तु दानदिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।

१. शालपुष्पकें सेतो चामलको पीठोले तयार पारिएको खाद्यपदार्थ ।

अं अ. पृ. ६०१

२. बयरको विभिन्न नामहरूमध्येको नाम ‘कोलफल’ पनि हो ।

३. एकप्रकारको टुसाजस्तै तरकारी विशेष ।

(४) “भन्ते ! मलाई मार्शा चामलको भातका साथ अनेक सूप, व्यञ्जनहरू मनपर्थ, अतः भगवान्‌ले अनुकम्पाराखी मार्शाचामलको भातका साथ अनेक सूप व्यञ्जनहरू स्वीकार गर्नुहोस् । भगवान्‌ले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवान्‌को सन्मुखबाट सुनेकोछु, ग्रहणगरेको छु कि— जसले आफुलाई मनपर्ने वस्तुवान दिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।

(५) “भन्ते ! मलाई काशीको वस्त्र (रेशम) मनपर्थ, अतः भगवान्‌ले अनुकम्पाराखी काशीको वस्त्र स्वीकार गर्नुहोस् । भगवान्‌ले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । भन्ते ! मैले भगवान्‌को सन्मुखबाट सुनेकोछु, ग्रहणगरेको छु कि— जसले आफुलाई मनपर्ने वस्तुदान दिन्छ उसले त्यस्तै पाउनेछ ।

(६) “भन्ते ! मलाई फल्लर भएको, अस्तर बिच्छ्याइराखेको, ऊनको अस्तर बछ्याइराखेको, बाक्ला-बाक्ला ऊनका बिच्छ्याउना बिच्छ्याइराखेका र उत्तम कदलीमृगको छाला बछ्याइ राखेको पलङ्गमाथि भीत टाँगिराखेको तथा पलङ्गको सिरान र गोडामनी दुवैतिर रक्तवर्ण तक्रिया भएको पलङ्ग मनपर्थ । किन्तु हामीलाई पनि थाहाछ कि यस्तो पलङ्ग भगवान्‌लाई उचित छैन । भन्ते ! भगवान्‌ले अनुकम्पाराखी सहश्राधिक मृत्युजाने यो चन्दनको पीरा स्वीकार गर्नुहोस् ।” भगवान्‌ले अनुकम्पापूर्वक स्वीकार गर्नुभयो । त्यसपछि भगवान्‌ले वंशालीबासी उद्गत गृहपतिलाई निम्न गाथाद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो :—

१- “मनापदायी लभते मनापं, यो उज्जुभूतेसु ददाति छन्दा ।

अच्छादनं सयनमथन्नपानं, नानप्पकारानि च पञ्चयानी ॥

२- “चत्तञ्चमुत्तञ्च अनागहीतं, खेत्तुपमे अरहन्ते विदित्वा ।

यो दुञ्चजे सप्पुरिसो चजित्वा, मनापदायी लभते मनापन्ति ॥”

अर्थ :—

१- “जसले प्रेमपूर्वक, सोजो-रान्नो जीवन बिताउनेलाई आफु-
लाई मनपर्ने वस्त्र, शयनासन र अन्नपानादि नानाप्रकारका प्रत्ययवस्तु-
हरू दानदिन्छ, उसले मनपर्ने वस्तुनै पाउनेछ ।

२- “अरहन्तहरूलाई पुण्यक्षेत्र संफी जो सत्पुरुषले त्यागगन-
गाहो- आफुलाई मनपर्ने वस्तु- त्यक्तगरी, मुक्तगरी, आशा नलिई
दानदिन्छ, उसले आफुलाई मनपर्ने वस्तु पाउनेछ ।”

[यदि उपदेश सुनी वंशालीवासी उद्गत गृहपति प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :—

६-उद्गत गृहपतिको स्वर्गवास

अनि भगवान् वंशालीवासी उद्गत गृहपतिलाई उक्त^१ अनु-
मोदन धर्मोपदेश गर्नुभई आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो^२ ।

१. माथिको सूत्रोपदेश सिद्धिएपछि ।

२. अं. नि-५ पृ. ३१४ मनापदायीसुत्तं ।

केही समयपछि वैशालीवासी उद्गत गृहपति परलोक भए । परलोकभई वैशालीवाशी उद्गत गृहपतिले एक मनोमय शरीर धारण गरे । त्यसबखतमा भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक गृहपतिको जेतवन विहारमा बस्नु हुन्थ्यो । अनि एकदिन उद्गत गृहपति देवपुत्र प्रभापूर्ण रात्रीमा, प्रभापूर्ण वर्णलेयुक्तभई, जेतवन विहारजम्मै प्रकाशितपारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादन-गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उद्गत देवपुत्रसँग भगवान्ले सोध्नुभयो :—

“हे उद्गत ! के त, जस्तो इच्छागरेको थियो त्यस्तो भयो कि भएन ?”

“भन्ते ! जस्तो इच्छागरेको थिएँ त्यस्तै भयो ।”

अनि भगवान्ले उद्गत-देवपुत्रलाई निम्नगाथा सुनाउनु भयो:—

१- “मनापदायी ज्ञभते मनापं, अगस्सदाता ज्ञभते पुनगं ।

वरस्सदाता वरजाभी होति, सेट्ठं ददो सेट्ठमुपेति ठानं ॥

२- “यो अग्गदायी वरदायी, सेट्ठदायी च यो नरो ।

दीघायु यसवा होति, यत्थ यत्थूपपज्जती’ ति ॥”

अर्थ :—

१- “मनपर्ने वान बिनेलाई मनपर्नेवस्तु प्रतिलाभ हुन्छ, अप्रदान बिनेलाई अप्रफल प्रतिलाभ हुन्छ । उत्तम दानबिनेलाई उत्तमफल प्रति-

लाभ हुन्छ, श्रेष्ठदान दिनेलाई श्रेष्ठस्थान नै प्राप्त हुन्छ ।

२- “जो अप्रदायी, वरदायी, तथा श्रेष्ठदायी हुन्छ, उ जहाँ जहाँ जन्मिन्छ त्यहाँ त्यहाँ दीर्घायु तथा यशवान् भएर रहन्छ ।”

— ० —

७. हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति

परिचय

वंशालीनगर र भोगनगरको बीचमा हस्तिग्राम, आम्रग्राम र जम्बुग्रामहरू थिए^१ । यी मध्ये हस्तिग्राम वृजिजनपदमा पर्दछ ।

हस्तिग्राममा एक ठूलो सेठको परिवार थियो । यो परिवारमा एक पुत्रको जन्म भएको थियो । जसको उद्गत भनी नामकरण गरिएको थियो । पछि यिनको पिता स्वर्गवास भएपछि यिनैले सेठपद प्राप्त गरेका थिए र हस्तिग्रामका सेठ भएकोले यिनो 'हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति' ले प्रख्यात भए^२ । हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति भन्नाले वैशालीवासी उद्गत गृहपति भिन्न हुन् भन्ने कुराको पनि जानकारी दिन्छ ।

हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिको एक सुन्दर तथा रमणीय नागवन भन्ने उद्यान पनि थियो । एक दिन यिनो घेरै सहेली, नोकर चाकरनीहरूका साथ नागवन उद्यानमा एक हप्तासम्म बस्ने कार्यक्रम अनुसार सहेलीहरूसँग रसरंग तथा मदिरापानगरी प्रमत्तभई दिन बिताउँदै थिए । भगवान् बुद्ध पनि एकदिन यसै उद्यानमा हुनुहुन्थ्यो ।

१. दी. नि- II ९६

२. अं. अ. क. पृ. २१४

हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति मदिरापानले लडुभई सहेलीहरू-सँग उद्यानमा डुलिरहँदा टाडंबाट भगवान् बुद्धलाई देखासाथ दशओला जोरी नमस्कारगरी भगवान्का छेउमा गए । भगवान्का छेउमा जाँदा जाँदै मदिराको नसा हट्दैगयो । बुद्धलाई देखी उनी अत्यन्त प्रसन्न पनि भए । भगवान्को नजिक पुगिसकेपछि उनलाई वहाँले उपदेश गर्नुभयो । उपदेश सुनिसकेपछि हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति तीन मार्गफल^१ साक्षात्कारीगरी अनागामीफलमा प्रतिष्ठित भए^२ । त्यहाँदेखि उनी बुद्धको अनन्त भक्त आर्यश्रावक उपासक भई बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घको सेवा र उपस्थान गर्नथाले ।

यिनमा पनि आर्यश्रावक उपासकहरूमा हुने छशीलसदाचारको विशेष ज्ञान थियो । जुनकुरा तल लेखिएको “बुद्धद्वारा प्रशंसा” भन्नेबाट थाहा हुन्छ ।

भगवान्ले हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिमा आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरू निहीतछन् भनी भिक्षुहरूलाई बताउनु भएको कुरा सुनी एक भिक्षु उद्गत गृहपतिकहाँ गई सो गुणहरू कुन् कुन् हुन् भनी सोध्दा उद्गत गृहपतिले बताएको कुरा तल लेखिएको “अष्ट आश्चर्यगुण” भन्नेबाट प्रष्ट हुनेछ । अनागामी मार्गफलमा प्रतिष्ठित भएका व्यक्तिहरूमा पाइने गुणहरूमध्ये ब्रह्मचर्य-पञ्च-शील र अरू संयोजनहरू निर्मूल भएको पनि उद्गत गृहपतिमा पाइन्छ ।

१. स्रोतापन्न, सकृदागामी र अनागामी मार्गफल ।

२. अं. अ. क. पृ. २१४

देवताहरू आई “फलाना भिक्षु क्लेशयुक्तं छन्, फलाना भिक्षु क्लेश रहितं छन्” भन्ने इत्यादि कुरा सुनाएता पनि उनको मनमा यस कुराले कुनै असर परेको देखिंदैन । सबै भिक्षुहरूलाई समानरूपले नै समश्रद्धा र भक्तिले उपस्थानगर्दै भोजन पनि गराउँथे । उनको मनमा ‘अमुकभिक्षुलाई थोरै र अमुक भिक्षुलाई धेरै दिउँ’ भन्ने विचार पनि कहिले हुनथ्यो । इत्यादि गुणले गर्दा नै उनलाई भगवान्‌ले सङ्घोपस्थान गर्नेहरू मध्येमा सर्वोत्तम घोषित गर्नुभएको हो । जुन कुरा तल लेखिएको “अप्रस्थान घोषणा” भन्नेबाट पुष्टि हुन्छ ।

x

x

x

मूल सूत्र :—

१-अष्ट आश्चर्यगुण

एक समय भगवान्, वज्जी (वृजि) जनपदको हस्तिप्राममा बस्नु भएको थियो!

त्यहाँ भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षुहो !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त” भनी भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्‌ले उनीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो :—

“हे भिक्षुहो ! हस्तिप्रामवासी उद्‌गत गृहपति आठ आश्चर्य-जनक अद्भुत गुणहरूले भुसम्पन्नछन् भनी धारणागर ।”

१. अं. नि- ८ पृ. ३१८ वृत्तियुगसुत्तं ।

यति भन्नुभई भगवान् आसनबाट उठी विहार (आफु बस्नेघर) भित्र पस्नुभयो ।

त्यसपछि एक भिक्षु पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिको घरहो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुघाई राखेको आसनमा बसे । अनि हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति जहाँ सो भिक्षु थिए त्यहाँगई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिसँग सो भिक्षुले निम्नकुरा सोधे :—

“हे गृहपति ! भगवान्ले तिमिलाई आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्तछ भनी भन्नुभएको छ । ती कुन आठगुणहरू हुन् जो तिमि सम्पन्नछौ ?”

“भन्ते ! कुन आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले युक्तछ भनी भगवान्ले भन्नु भएको हो सो कुरात मलाई थाहाछैन, किन्तु जुन आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरू ममा विद्यमानछन् ती कुरा सुन्नुहोस्, रात्ररी मनमा राख्नुहोस् ! म भन्दछु ।”

“हुन्छ, गृहपति” भनी सो भिक्षुले हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिले निम्न कुरा भने :—

१— “भन्ते ! जब नागवनमा आफ्नो परिचारिकाहरूसँग घुमिरहँदा सर्वप्रथम मैले टाडैबाट भगवान्को दर्शनपाएँ र दर्शनगर्नासाथै मेरो चित्त भगवान्प्रति प्रसन्न भएको थियो; मादेराको नसा पनि हटेछ

गयो— भन्ते ! यही पहिलो आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।

२— “भन्ते ! अनि मैले प्रसन्नचित्तभई भगवान्को सत्संगत गरें । भगवान्ले मलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो :— दान-कथा,^{१०} र नैऋत्म्यको गुण-कथा । जब भगवान्ले मेरो चित्त ‘उपयुक्तछ’^{१०} र ‘प्रसन्नछ’ भनी जान्नुभयो, तब भगवान्ले मलाई आफ्नै खोजिगरी पाउनु भएको धर्मोपदेश गर्नुभयो^{१०} । जसरी मैले नभएको, सफा र सुकिलो वस्त्रमा रंग रगाउँदा रात्ररी रंगले समात्नेहो त्यस्तैगरी मलाई त्यस आसनमा विरज वीतमल धर्मचक्षु प्राप्तभयो^{२०} र शास्ताको धर्मावबोध गर्नका निम्ति कसको सहायता नचाहिने भइसकेपछि म त्यही नै बुद्ध, धर्म तथा सङ्घको शरणमा गएँ । ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको शिक्षापदहरू^३ पनि ग्रहणगरें । यही दोश्रो आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

३— “भन्ते ! मेरा चार कुमारी प्रजापतिहरू थिए । अनि जहाँ ती कुमारी प्रजापतिहरू थिए त्यहाँगई मैले उनीहरूलाई यस्तो भनें— ‘हे बहिनी हो ! मैले ब्रह्मचर्य-पञ्चशीलको शिक्षापदहरू ग्रहण गरिसकेकोछु । जो मनलाग्छ उ यहीं बसी भोगसम्पत्ति परिभोगगरी पुण्यकार्यगरी बस; आफ्नो ज्ञातिकुलमा जान मनलागे वहाँ जाऊ, यदि कुनै पुरुषसँग जान मनलाग्छ भने म उसलाई विइछौंला । यसो भन्दा

१. हेर पृ. ३१४ आनुपूर्विकथा

२. हेर पृ. ३१५

३. हेर पृ. ३१५ को पाद टिप्पणि ।

मेरी जेठी पत्नीले मलाई भनी— ‘मलाई अमुक आर्यपुरुषको हातमा सुम्पिदिनुहोस् ।’ अनि मैले सो पुरुषलाई बोलाउन पठाई बाँया हातले पत्नीलाई समाती, दाँया हातले कलस समाती त्यो पुरुषलाई मेरी पत्नी सुम्पिदिएँ । मेरी कुमारी पत्नीलाई परित्याग गरिदिदा मेरो मनमा अलिकता पनि अन्यथा भएको मलाई थाहाछैन । भन्ते ! यही तेश्रो आश्चर्यजनक अद्भुत गुण हो जो ममा विद्यमान छ ।

४—“भन्ते! मेरो घरमा भोगसम्पत्ति छ । ती जम्मै धनसम्पत्ति शीलवान् कल्याणधर्मीहरूलाई पनि समानरूपले परिभोग गर्ने अधिकार दिइएको छ । भन्ते ! यही चौथो आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

५—“भन्ते ! जब म कुनै भिक्षुको सत्संगत गर्छु त म उसको सत्कारपूर्वक नै सतसंगत गर्छु, असत्कारपूर्वक होइन । यदि सो भिक्षुले मलाई धर्मोपदेश गर्छन् भने म उनको धर्मोपदेश सत्कारपूर्वक नै सुन्दछु, असत्कारपूर्वक होइन । यदि मलाई सो आयुष्मान्ले धर्मोपदेश गर्दैनन् भने म उनलाई धर्मोपदेश गर्छु । भन्ते यही पाँचौँ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

६—“भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुपर्ने छैन कि जब मैले सङ्कलाई निस्तोगर्दा देवताहरू आई यसो भन्दछन्— ‘हे गृहपति! अमुक भिक्षु दुवैतिरबाट^१ विमुक्त छन्, अमुक भिक्षु प्रज्ञा-विमुक्तछन्,^२

१. रूपकाय र नामकायबाट मुक्तछ अर्थात् अहंत् हुन् । म. नि. अ.क.

III पृ. १२८

२. प्रज्ञाद्वारा विमुक्ति प्राप्त भएका अर्थात् विपरयना-प्रज्ञा प्रधानगरी विमुक्ति भएका । अं. अ. क. पृ. ६९८, म. अ. क. III पृ. १२९

अमुक भिक्षु काय-साक्षीछन्, ^१ अमुक भिक्षु दृष्टि(सम्यक)प्राप्तछन्, ^२ अमुक भिक्षु श्रद्धा-विमुक्तछन्, ^३ अमुक भिक्षु श्रद्धानुसारीछन्, ^४ अमुक भिक्षु धर्मानुसारीछन्, ^५ अमुक भिक्षु शीलवान् कल्याणधर्मीछन्, अमुक भिक्षु दुःशील दुराचारीछन् । सङ्गलाई भोजन गराई रहँदा मेरो मनमा यस्तो विचार आएको मलाई थाहा छैन कि— 'यसलाई कम दिउं, यसलाई धेरै दिउं, किन्तु समानचित्तले (बराबरगरी) नै दानदिन्छु, भोजन खाउँछु । भन्ते !' यही छैटौँ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

७— "भन्ते ! यसमा कुनै आश्चर्य मान्नुगर्ने कारण छैन कि मकहाँ देवगणहरू आई हे गृहपति ! भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ' भनेमा । यस्तो भन्दा ती देवगणहरूलाई म यस्तो भन्दछु— 'हे देवगण-

-
१. लोतापन्नफल प्राप्त गरेका देखिलिएर अरहत्फल प्राप्त गर्ने सम्मकालाई कायसाक्षी भन्दछन् ।
 २. 'यो दुःखहो, यो निरोध हो' भन्ने इत्यादि धारणा प्राप्त भइसकेका । यो पनि लोतापन्नबाटै शुरू हुन्छ ।
 ३. श्रद्धाप्रधानगरी विमुक्ति प्राप्त व्यक्ति । अं अ. क. पृ. ६९८, म. अ. क. III पृ. १२९
 ४. श्रद्धाको अनुसार जाने व्यक्ति । हेर पृ. २७१ श्रद्धानुसारी ।
 ५. धर्मानुसार चित्त पठाउने पुरुष । हेर. पृ. २७१ धर्मानुसारी । उपरोक्त सात पुरुषहरूका बारे विस्तृत जान्न चाहेमा म. नि. II कीटागिरिसुत्त हेर्नुहोस् ।

हू ! तपाइहरूले मलाई यसो भन्नुभए पनि भन्नु नभएपनि भगवान्को धर्म सु-आख्यात नै छ ।' मकहाँ देवगण आई कुरागछन् अथवा म देवगणसँग कुरागछु भनी मेरो मनमा कुनै प्रकारको गर्व वा अहंकार उत्पन्न भएको मलाई थाहाछैन । भन्ते ! यही सातौँ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहो जो ममा विद्यमान छ ।

८— “भन्ते ! यदि म भगवान्भन्दा अगाडि मृत्यु भएमा, भगवान्ले मेरोबारे यस्तो भन्नु भएमा कुनै आश्चर्य हुने छैन कि— ‘उसँग त्यो संयोजन छैन जुन संयोजनले युक्त भएको भए उ पुनः यसलोकमा जन्मिने थियो ।’ यहीहो भन्ते ! ममा विद्यमान भएको आठौँ आश्चर्य अद्भुत गुण ।

“भन्ते ! यिनै आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरू हुन् जुन ममा विद्यमान छन् । किन्तु मलाई थाहा छैन कि कुन आठ आश्चर्य-जनक अद्भुत गुणहरू ममा छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको हो ।”

अनि सो भिक्षु हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिको घरमा भिक्षा-भोजन ग्रहणगरी आसनबाट उठी फर्केर गए । भोजन सिद्धिएपछि सो भिक्षु अहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो भिक्षुले जे जति कुराकानी हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिसँग भएका थिए ती जम्मै भगवान्लाई सुनाए ।

“साधु ! साधु !! भिक्षु, जुन आठकुरा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिले ठीकसँग भने, सोही आठ आश्चर्यजनक अद्भुत गुणहरूले उनी

युक्तछन् भनी मैले प्रकाश गरेको हुँ । यही नै आठ आश्रयजनक-
अद्भुत गुण-धर्मले हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति सु-सम्पन्न छन् भनी
धारणा गर !”

×

×

×

मूल सूत्र :—!

२—किन यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छ ?

एक समय भगवान्, वज्जी (वृजी) जनपदको हस्तिग्राममा
बस्नु भएको थियो^१ ।

त्यस बखत हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति जहाँ भगवान् हुनु-
हुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक
छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका हस्तिग्रामक उद्गत गृहपतिले भगवान्-
सँग निम्न प्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू
यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि
यहाँ केही सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् !”

(१)— “हे गृहपति ! यहाँ चक्षु-विज्ञेय रूपहरू छन्
जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन् । जो

१. सं नि- III पृ. १०१ वज्जीसुत्तं ।

भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दनगर्छ, बयानगर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

(२)— ‘हे गृहपति! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन्...

(३) घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन्... (४) जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन्... (५) काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन्... र (६) मनो-विज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दनगर्छ... र त्यसैमा डुबि रहन्छ, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुनसक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

१— ‘हे गृहपति ! यहाँ चक्षु-बिज्ञेय रूपहरूछन् जो इष्ट... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन गर्दैन, बयान गर्दैन र त्यसैमा डुबि रहँदैन, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

२— “हे गृहपति यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन्... ३—
घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन्... ४— जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन्...
५— काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन्... र ६— मनो-विज्ञेय धर्महरू छन्
जो इष्ट... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन
गर्दैन, बयान गर्दैन र त्यसैमा डुबि रहँदैन, सो भिक्षु ती धर्महरूको
अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहँदा उसमा त्यसको कारणले
धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु
परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही
सत्त्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[यो उपदेश सुनी हस्तिप्रामक उद्गत गृहपति प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्र :—

३-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीमा हस्तिप्रामक उद्गत गृहपतिको प्रशंसा
गर्नुहुँदा भगवान्‌ले निम्न सूत्र भन्नुभयो ।]

‘हे भिक्षुहरू ! हस्तिप्रामक उद्गत गृहपति छ गुण धर्महरूले
सुसम्पन्नभई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी
बसेका छन्^१ । कुन् छ गुण-धर्म भने ? —

१. अं. नि-६ पृ. १४९ मल्लुकादिमुत्तं ।

‘(१) बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

“यिनं छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्नभई हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेकाछन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

४-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा सङ्घ उपस्थान गर्नेहरू मध्येमा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति अग्रछन् भन्नुहुँदं भगवान्‌ले निम्न सूत्र भन्नु भयो ।]

“एतद्गं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं सङ्घु-पट्टाकानं यदिदं हत्थिग्रामको उद्गतो गृहपती’ ति’ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहरू ! मेरा सङ्घोपस्थाक श्रावक उपासकहरू मध्येमा हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति अग्रछन् ।”

— ० —

१. अं नि-१ पृ. २६ एतद्गवग्गो ।

द. शूर अम्बष्ठ उपासक

परिचय

कोशल राज्यको धावस्ती नगरको एक सेठ-कुलमा शूर अम्बष्ठ उपासकको जन्म भएको थियो । उनी विवाहित भएपछि त्यस बखतका तैर्थीय सम्प्रदायका साधुहरूका सेवक भएका थिए ।

एक दिन दशबल शास्ता बिहानपख “आज कसलाई उद्धार गर्न सकौंला” भनी करुणासमापत्तिमा (ध्यानमा) बसी ध्यानचक्षुले लोकमा हेर्नुहुँदा शूर अम्बष्ठ उपासक आफ्नो ध्यानरूपी जालमा पर्न आए र शूर अम्बष्ठ उपासक स्रोतापन्न हुने प्रत्यय समेत देख्नुभई भिक्षाको समयमा क्रमशः शूर अम्बष्ठ उपासकको घरद्वारमा जानु भयो ।

शूर अम्बष्ठ उपासकले दशबल शास्ता आफ्नो घरको ढैलोमा उभिरहुनु भएको देखेर “दशबल शास्ता महान कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । वहाँको यशकीर्ति पनि लोकमा अद्वितीय छ । मेरो घरमा अधि कहिले पनि पाल्नु भएको छैन । त्यस्ता महापुरुष तपस्वी आफ्नो घरद्वारमा आउँदा स्वागत नगर्नु उपयुक्त हुनेछैन” भनी बुद्धिमानितापूर्वक विचारगरी भगवान् छेउगई वहाँको चरणकमलमा शोरले अभिवादनगरी घरभित्र प्रवेश गर्नहुन प्रार्थनागरे । भगवान् पनि घरभित्र पाल्नुभयो । अनि शूर अम्बष्ठले अत्यन्त भक्तिपूर्वक उत्तम आसनमा बसाई उत्तम भिक्षा-भोजन अर्पितगरे ।

भोजनपछि भगवान्‌ले उनलाई यथायोग्य तथा चरित्रानुकूल धर्मोपदेश गर्नु भयो । धर्मोपदेशको अन्तमा शूर अम्बष्ठ उपासक स्तोतापन्न फलमा प्रतिष्ठित भए ।

भगवान्‌ शास्ता पनि आफ्नो उद्देश्य पूरागरी, उनलाई धर्म-फलमा प्रतिष्ठित गराई, निर्वाणको स्रोतमा राखी, अटल श्रद्धाले सुसपन्न गराई फर्केर जानुभयो ।

अङ्गुत्तर अर्थकथानुसार^१ यस बेला पापी मारदेवपुत्र शूर अम्बष्ठ उपासक बुद्धको शरणमा गएको देखेर उनको शरणशील तथा श्रद्धा कत्तिको अटल रहेछ भन्ने कुराको साथै उनी कुनै मार्गफलमा प्रतिष्ठित भए कि भएका रहेनछन् भनी जाँचगर्न आफ्नो दिव्यानुभावद्वारा सम्पूर्ण बत्तीसलक्षणले युक्त बुद्धरूप निर्वाणगरी क्षणभरमै शूर अम्बष्ठको घरद्वारमा पुगे^२ । “दशबल शास्ता फेरि आफ्नो घरद्वारमा पाल्नु भयो” भन्ने सुनेर “कुनै खास कारण नभई भगवान्‌ पुनः फर्कनुपर्ने होइन, अवश्य पनि कुनै विशेष कारण होला” भनी विचारगो शूर अम्बष्ठ उपासक घरबाट ङट्ट बाहिर आई भगवान्‌ ठानी अभिवादनगरी “भन्ते ! भरखरै तपाइ यहाँबाट पाल्नु भएको थियो, तुरन्त यहाँ फर्कनु भयो; किन होला ?” भनी सोधेपछि पापीमार देवपुत्रले भने :—

१. पृ. २१५ ।

२. शूर अम्बष्ठलाई ॐ सुप्पबुद्ध कुष्ठीलाई पनि इन्द्रले यस्तै प्रकारले परीक्षण गरेका कुरा धम्म. अ.क.पृ. २३६: बालवग्गमा र उवानमा पनि समुल्लेख छ ।

“हो, हे अम्बष्ठ ! मैले तिमीलाई अघि पञ्चस्कन्धबारे उपदेश-
दिवा ‘सबै पञ्चस्कन्ध अनित्य, दुःख तथा अनात्महो’ भनी भनेको थिएँ,
तर त्यो त्यसो होइन; ‘केही अनित्यहो, केही होइन’ भनी भन्न बिसँकोले
फेरि भन्नकोनिमित्त फर्केर आएको हुँ ।”

यति कुरा सुन्नासाथ शूर अम्बष्ठको मनमा फ्वास्स पापिमार
देवपुत्रको सम्झना भयो । बुद्ध भगवान्‌ले कहिले पनि होस नराखी कुरा
गर्नुहुन्न । यी अवश्यनं पापी मार देवपुत्र हुन् भनी जानी “तिमी मार
देवपुत्र होइनौ ?” भनी सोढ्दा मार देवपुत्रले आर्यश्रावकको गुणानुभावको
प्रभावले गर्दा सत्य कुरा छिपाएर राख्न सकेनन् र “हो, म मार देवपुत्र
हुँ” भनी बके ।

“तिमीजस्ता मार, उएटात के हजारौँ आएर अनेक तरहले
परीक्षा गरेता पनि मेरो श्रद्धा डगमगाउन सक्ने छैनौ । दशबल बुद्धले
भलाई “सबै संस्कार अनित्य हुन्” भनी राम्ररी संझाई अवबोध
गराइसक्नु भएको छ । मेरो श्रद्धा अटल छ । जाऊ, तिमी मेरो घरद्वा-
रमा नबस !” भनी तर्जनात्मकरूपले हप्काउँदा पापीमार देवपुत्र क्षणभर
पनि टिक्न नसकी त्यहीँनै अन्तरधान भए ।

सन्ध्यासमयमा शूर अम्बष्ठ उपासक जेतवन विहारमागई विजसो
भएको घटना सम्बन्धी सबै कुरा भगवान्‌लाई सुनाई “भन्ते ! यसरी
पापीमार देवपुत्रले मेरो श्रद्धा डगमगाउन खोजेका थिएँ” भनी बित्तिगरे ।
यसै सिलसिलामा भगवान्‌ले त्यहाँ भेला भएका परिषद् अगाडि “शूर
अम्बष्ठ उपासक अत्यन्त प्रसन्न हुने श्रावक उपासकहरूमा अग्रछन्” भन्नु

हुँदें अग्रस्थान घोषणा गर्नु भयो । यस्तंगरी पछि एकदिन खोतापन्न आर्यश्रावकमा हुने छ गुण-धर्मले पनि सुसम्पन्न छन् भनी शूर अम्बष्ठ उपासकको प्रशंसा गर्नु भयो ।

x

x

x

मूल सूत्र :—

१-अग्रस्थान घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूलाई सम्बोधन गर्नु हुँदें भगवान् बुद्धले “अत्यन्त प्रसन्न हुनेहरू मध्येमा शूर अम्बष्ठ उपासक श्रेष्ठछन्” भनी घोषणा गर्नु भयो]

Dhamma.Digital

“एतद्गमं, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं अवेच्च-
प्पसन्नानं यदिदं सूर अम्बष्ठो’ति’ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षु हो ! अत्यन्त प्रसन्न हुने मेरा श्रावक उपासकहरू मध्येमा शूर अम्बष्ठ अग्रछन् ।”

x

x

x

१. अं. नि-१. पृ. २६. एतद्गमवग्गो ।

मूल सूत्र :—

२-बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा शूर अम्बष्ठ उपासकको प्रशंसा गर्नु हुँदै भगवान्‌ले निम्न कुरा भन्नुभयो ।]

‘हे भिक्षु हो ! शूर अम्बष्ठ उपासक छ गुण-धर्मले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन्^१ । कुन् छ गुण भने ? —

(१) ‘बुद्धप्रति अटल श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।’

‘यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्नभई शूर अम्बष्ठ उपासक तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् ।’

६. जीवक वैद्य

परिचय

मगधराज्यको राजधानी राजगृहमा रातको एकशय कार्षापण लिने सुन्दरी शालवती नामक गणिका थिइन् ।

राजा बिम्बिसारसँगको संभोगद्वारा उज्जैन निवासी पद्मावती नामक गणिकाबाट जन्मेको पुत्रनै अभय राजकुमार हुन्^१ । अभय राजकुमार निगण्ठनाथपुत्रका प्रमुख भक्तहरू मध्ये एक हुन्^२ ।

एक दिन शालवती गणिकाले एकपुत्र जन्माइन् । भनिन्छ कि गणिकाहरूले छोरो जन्मेमामात्र पालन-पोषण गर्छन् र छोरा जन्मेमा उसलाई फ्याकिदिन्छन् । यही उक्तिको प्रमाणस्वरूप शालवती गणिकाले पनि आफ्नो छोरा दूधे-बालकलाई नाङ्लोमा राखी कसिगर फ्याक्ने ठाउँमा फाल्न लगाएको थिइन् । यो कुरा महावग्गपालिको जीवककथाद्वारा स्पष्ट हुनेछ जो तल लेखिएको छ । संयोगबश यसै बखत अभयराजकुमार दिनहुँकै राजाको चाकडीमा गइरहेको बेला बाटोको छेउमा दुधे-बालकलाई कौवाहरूले छोपिरहेका देखी मानिसहरूसँग सोध्दा 'दुधे-बालक' भन्ने कुरा थाहापाई 'जीवित छ कि छैन' भनी सोध्दा 'जीवित नै छ'

१. थेरीगा. अ. क. पृ. ३१: अभयमाता थेरीगाथा ।

२. म. नि. II पृ. ६७: अभयराजसुत्त ।

भन्ने सुनी अभय राजकुमारले सो बुधे-बालकलाई आफ्नो अन्तःपुरमा लैजाने आदेश दिए ।

अन्तःपुरमा बुधे-बालकको पालन-पोषण राजकीय ढंगबाट भयो । 'जीवित छ' भन्ने अर्थले 'जीवक' र कुमारद्वारा भरण-पोषणगरी हुक्या-इएको भन्ने अर्थले 'कौमारभृत्य' भनी नामकरण भएको हो । अर्को अर्थ गर्नेहरू बाल-चिकित्सक भएको हुनाले पनि 'कौमारभृत्य' भनिएको हो भनी भन्दछन्^१ ।

×

×

×

अभय राजकुमारको रेखदेखमा भएको भरण-पोषणबाट क्रमशः जीमक बाल्यकाललाई व्यतिक्रम गर्नेलागे । एक दिन राजदरबारका केटा-केटीहरूले उनलाई 'बिना आमाका छोरा' भनी भनेको सुनी तथा कुनै चहाड वा पर्वदिनमा, राजदरबारका अरू केटा-केटीहरूले आ-आफ्ना ज्ञातिबन्धु, नातादार, मामा, बाजे, बज्रहरूबाट आफुसुहाउँदा विभिन्न वस्तुहरू, कोसेली आदि पाएर आफुले केही पनि नपाएका जस्ता कारणहरूले गर्दा जीवकको कलिलो बाल चेतनामा चोट पन्यो र मनमा अनेक कुरा उठन थाल्यो । एक दिन निर्भीकरूपले अभय राजकुमार-कहाँगई आफ्नो आमा-बाबु 'को हुन् ?' तथा उनीहरू 'कहाँछन् ?' भनी प्रश्नगरे^२ ।

१. D. P. P. I. पृ. ९५७

२. समन्तपासादिका पृ. ८२६

यो प्रश्न अभय राजकुमारको निम्ति हृदयस्पर्शी र मार्मिक थियो । राजकुमार अभयले बालमनोविज्ञानलाई ध्यानमाराखी, तत्काल परिस्थिति र बालकको भविष्य कुण्ठित हुन नदिन समेत विचारगरी केही सत्य कुरा प्रकटगरे :—

‘हे पुत्र ! मलाई तिम्नो आमा थाहाछैन, किन्तु म तिम्नो पिता हुँ । म तिम्रीलाई पालन-पोषण गर्दछु ।’

उक्त कुराबाट यो स्पष्ट हुन्छ कि जीवक कौमारभृत्य अभय राजकुमारसँग संभोगद्वारा शालवती गणिकाले जन्माएकी हो । त्यस बखतसम्म जीवकले आफ्नी आमा को हुन् भन्ने कुरा पहिला थाहा न पाएता पनि पछिगएर उनले शालवती गणिकाबाट आफू जन्मेको कुरा थाहापाए । शालवती गणिकाकै कोखबाट जन्मेकी जीवककी काँछी बहिनी ‘सिरिमा’ भन्ने पनि गणिकावृत्तिमा नै थिई भन्ने कुरा धम्मप-दट्टकथा^३ र विमानवत्थु अर्थकथामा^४ स्पष्ट बुकिन्छ । पछि सिरिमा गणिका उत्तरा उपासिकाको सतसंगतको कारणले बुद्धका आर्यश्राविका

१. हेर तल ‘जीवककथा’ । अं. अ. क. पृ. २१६ मा अभयराजकुमार-द्वारा शालवती गणिकाको कोखबाट जन्मेको हो भनी स्पष्टरूपमा उल्लेख भएको छ ।
२. D. P. P. II पृ. ११४४
३. पृ. ३८८: सिरिमावत्थु ।
४. पृ. ६१: सिरिमाविमान ।

भई स्रोतापन्न-फल समेत प्राप्तगरी चाँडै नै परलोक भएको कुरा पनि उक्त ग्रन्थमै समुल्लेख भएको छ ।

समय बित्दैगएपछि जीवकको चिन्तनशक्तिमा उन्नत हुँदै गयो । १६ वर्षको उमेर पुग्दा^१ उनले विचारगरे कि यो राजदरबारमा कुनै शिल्पविद्या विना त्यसै जीवन बिताउन सजिलो हुने छैन । शस्त्र-अस्त्र बा अरू कुनै हस्ती-अश्व-शिल्पले कुनै मानवकल्याणकारी काम गर्न सकिने छैन । अतः मैले कुनै मानवकल्याणहुने शिल्प सिक्नु जरूरी छ । यस्तो सोची उनले ‘वैद्य-शास्त्र सिक्नेमा मानव-कल्याण गर्न सकिने छ’ भन्ने निश्चयगरे । वैद्य-शास्त्रद्वारा केवल मानिसको शारीरिकस्वास्थ्य मात्र होइन बल्कि मानसिक सुखशान्ति पनि प्रदान गर्न सकिने छ ।

त्यस बखत राजदरबारमा विभिन्न ब्यापारीहरू आवत-जावत गर्दथे । जीवकले यिनीहरूसँग सम्पर्क राखे । एक दिन यिनले एक ब्यापारीसँग तक्षशिलामा कुनै वैद्यशास्त्र जान्ने विद्वान् छ कि भनी सोधे । ब्यापारीले सकारात्मक जवाफ दिएको सुनी, जीवकले उनीहरूसँग तक्षशिला^२ जाने अठोटगरे । अनि एक दिन उनीहरू तक्षशिला जान-लाग्दा आफ्ना पिता अभय राजकुमारसँग न सोधी जीवक उनीहरूसँग गए^३ ।

१. अं. अ. क. पृ. ११६

२. वर्तमान शाहजिडी ठेरी, जि. रावलपिण्डी पश्चिम पाकिस्तान ।

३. समन्तपा. पृ. ८२७

तक्षशिला पुगेपछि त्यहाँका नामी वंछकहाँगई धर्मान्तेवासी^१ को रूपमा रही वंछशास्त्र अध्ययन गर्ने आफ्नो दृढतालाई व्यक्तगरे पछि आचार्य हुने वंछले पनि स्वीकृति दिए । यस पछि त्यस आश्रममा ती दुइ गुरुशिष्यहरू अत्यन्त सौहार्दपूर्ण मात्र नभई पिता-पुत्रको जस्तै सम्बन्ध राखी बसे । जीवक पढन र धारणशक्तिमा अति उत्कृष्ट विद्यार्थी थिए । उनले १६ वर्षमा पुरागरिने कोर्षहरू सातै वर्षमा पुरागरे^२ । जुन कुरा मूल सूत्रबाट पनि स्टष्ट हुन्छ ।

सातवर्षसम्म लगातार घोरपिटगरी पढेर पनि गुरुको मुखबाट पढन सिद्धियो भन्ने कुरा सुन्न नपाउँदा उनको मनले केही खिन्नताको महसुस गरेको बुझिन्छ । त्यसैले उनले एक दिन गुरुकहाँ गई “कहिले यो शिल्पको अन्त आउने होला” भनी सोधे । गुरुले मनोभाव बुझी क्रियात्मक परीक्षाको रूपमा — “त्यसोभए हे जीवक ! खन्तीलाई तिमि तक्षशिलाको आसपासको एक एक योजन घुमी कुन काममा न लाग्ने जडी-बुटी खोजेर ल्याऊ !” भनी अह्राए । जीवक चारैदिशामा घुमी कुन काममा नलाग्ने पदार्थ भेट्टाउन नसकी गन्हुँगो मनगरी डराइ डराइ गुरुकहाँ गएपछि आचार्यले सारै खुशीभई “यत्तिले तिम्रो जीविका सफल हुनेछ” भनी

१. आचार्यहरूका धरायसी कामकाज समेतगरी आश्रममाबसी विद्या-ध्ययनगर्ने शिष्यहरूलाई ‘धर्मान्तेवासी’ भन्दछन् र पैसातिरी आचार्यको धरायसी कामकाजबाट मुक्तभई विद्या सिक्नेलाई ‘अन्तेवासी’ भन्दछन् । समन्तपा पृ. ८२७ ।

२. समन्तपा. पृ. ८२७ ।

आशिर्वाद दिई भविष्यको विचारगरी थोरैमात्र बाटोखर्च दिई जीवकलाई बिदादिएर पठाए ।

उक्त परीक्षा सार्चकै—शिल्प, शास्त्र र विद्याको परीक्षा थियो । के आजकलका शिक्षापद्धतिमा पनि यति खँदिलो परीक्षा प्रणाली छ होला ? यस किशिमको परीक्षा प्रणालीले प्रोत्साहन पाउँछ होला ? क्रियात्मक रहित केवल कोरा कागजी परीक्षाको प्रथ! तथा शिक्षण केन्द्रहरूमा गुरुशिष्यप्रतिको अघनिष्ट प्रेम, अमधुर सम्बन्ध, दुबै पक्षबाट शिक्षा, शिल्प तथा शास्त्रहरू घनले मात्र लिने-दिने मनोवृत्ति—आदिले गर्दा न गुरुजनहरूमा आफुले सिकाउने शास्त्र विद्याबारे कुनै गहकिलोपन, न त शिक्ने शिष्यमा यस्तो गुण ! जीवन उज्यालो पार्ने जस्ता विद्या-शास्त्रको क्षेत्रमा पनि छल-कपट, चोरी ! मेहनत विना चोरीको विद्या र चोरीको ज्ञानद्वारा कहिले समाज उँभोलाग्न सक्लान् ? ... यसैले त्यस ताकाका विद्वज्जनले “विद्यार्थी-जीवनमा मुख र चैन कहाँ, कहाँ मुख र चैनमा बस्नेलाई विद्या !” भनी भनेको होला । क्षत्रीय परीक्षाको अभावले गर्दा, सरकार र जनताको सोचाइको स्तरमा चाहिने मात्र:मा दूरदर्शिताको कमी तथा खँदिलोपनको भावनाले बढता स्थान लिन नसकेको आदि कारणले गर्दा आफ्ना देशका पदार्थ आफ्नै हातमा भइकन पनि लेबल नटाँसिएको हुँदा पहिचानगर्न नसकी अर्काको शरणमा परिरहेकाछन् । हराभरा जङ्गलमा उम्री रहेका कंयौं जडो-बुटीमा त्यस्ता लेबल नटाँसिएको हुदा विदेशमा पठाई लेबल टाँस्त लगाउँछन् । प्राचीन सिद्धान्त र साधनमा आधुनिक उपकरणको समुचित सामञ्जस्यता ल्याउनसकेमा जीवक जस्ता वंछ अरु पनि दुर्लभ हुनेछैन होलान् ।

१६ वर्षको उमेरमा आफ्नै आत्मीय विचारले तर्काशिलामागई ७ वर्षसम्म त्यहाँ वंछ-शास्त्र अध्ययनगरी २४ वर्षको उमेरमा पुग्दा गुरुको असिम स्नेह प्राप्तगरी जीवक वैद्य घर फर्के ।

X

X

X

क्रमशः जीवक कौमारभृत्य साकेत^१ नगरमा पुग्दा उनको बाटो खर्च सिद्धिएपछि कुनै रोगीलाई औषधीगरी बाटो खर्चको व्यवस्था गर्ने विचारगरी नगरमा पसी सोधपूछ्यारे । त्यस नगरको एक सेठकी भार्या-लाई ७ वर्षदेखि टाउको बुझ्ने रोग भएको सुनी जीवक उनको घरमा गए । किन्तु जीवक केवल २४ वर्षका तन्नेरी भन्ने सुनी सेठनीले, “कत्रा कत्रा बुढापाका वंछहरूले त निकोपानं सकेनन् भने यस्ता तन्नेरी वंछले के गर्न सक्लान् !” भन्ने फुरा उनकै नोकरद्वारा सुनी जीवकले “निको नभएसम्म केही दिनु पर्दैन” भनी उही नोकरद्वारा नै सुनाएपछि सेठनीले औषधी गर्न लगाइन् ।

सर्वप्रथम जीवकले आफुले सिकेको शिक्षाको प्रतिफल यहींबाट पाएको देखिन्छ । उनले रोगीको अनुहार हेरी, उनीमा भएको विकृति लक्षण विचारगरी, घ्यूमा अनेक औषधी मिलाई, सातवर्षको रोगलाई एक मात्रा घ्यूको नसले निकोपारि दिए । फलस्वरूप जीवकले सोरह

-
१. बुद्ध कालका छ प्रमुख नगरहरूमध्ये एक नगर । हाल अयोध्या । छ प्रमुख नगरहरू यी हुन् :— चम्पा, राजगृह, भावस्ती, साकेत, कौशम्बी र बाराणसी । दी. नि II पृ. ११३: महापरिनिब्बानसुत्त ।

हज्जार (रुपैयाँ) का साथ दाश, दाशी तथा अश्वरथ समेत पाए । यसै परीक्षाको लागि उनलाई उनको गुरुले थोरै मात्र बाटोखर्च दिएका थिए । अरू कुराहरू तल सूत्रमा आउने नै छन् । राजगृह पुगेपछि जीवकले आफ्ना पिता अभय राजकुमारलाई कृतज्ञतापूर्वक प्राप्त भएको धन जम्मै चढाउँदा राजकुमारले जीवकलाई आफ्नै दरबारको क्याम्पभिन्न घर बनाउन दिए । जीवक बंध्यको तन्नेरी जीवनमा यो पहिलो सफलता थियो । जीवकमा त्यस्तो शास्त्रसिद्धि थियो कि कर्मरोग बाहेक अरू कुनै पनि रोगलाई एक मात्र औषधीले निकोपारि दिन्थे^१ ।

x

x

x

जीवक वैद्यले आफ्नो जीवनमा दोश्रो सफलता राजा बिम्बिसारको पुरानो अलकाई रोग निकोपारि दिँदा पाएका थिए भन्ने कुरा पनि तल मूल सूत्रलेनै स्पष्ट गरेको छ ।

राजा बिम्बिसारले धेरै दिनबेखि शरमिन्वाका साथ दुःख भोगिरहेको रोग निको भएपछि, जीवक बंध्यलाई पाँचशयस्त्रीहरूका आभरण दिएका थिए । यस बेला राजाले सोचेका थिए कि—“यदि जीवकले यी आभरणको पोको नलिएमा उनलाई राजदरबारको प्रमुख राजवैद्य घोषणा गर्नेछु ।” जीवकले पनि बुद्धिपुन्याई धनको लोभमा नलागी आभरणको पोको ग्रहण गरेनन् । जीवकको यस त्यागशीलबारे बढो प्रभावित तथा खुशीभई राजाले उनलाई सबैप्रकारले भरिपूर्ण भएको घर,

आम्रवनको उद्यान र वर्षमा एकलाख आम्बानी हुने गाउँसहित ठूलो सम्मान र सत्कारगरी राजदबारिका महिलाहरूलाई र तथागत सम्यक् सम्बुद्ध प्रमुख आफुलाई समेत चिकित्सगर्नगरी राजदबारिका प्रमुख राज वैद्यको स्थानमा राखे^१ ।

यस्तै प्रकारको लाभ-सत्कार उज्जैनका राजा चन्द्रप्रद्योतको पाण्डुरोग निकोपारिविदा पाएका थिए । निरोधीभई राजा चन्द्रप्रद्योतले उज्जैनबाट राजगृहमा, जीवकलाई ५०० गाडा अन्न, १६,००० रुपैयाँ, १,००० कपडाहरू र शिवीवेशमा बनेको अत्यन्त अनर्घ दोसला एकजोर पनि पठाएका थिए । दोसला पढ्ने बित्तिर्क जीवकले, “यो दोसला ओढन लायक पुरुष महापुरुष भगवान् बुद्ध बाहेक अरु कुनै छैन” भनी त्यसै दिन भगवान् कहाँ गई दोसला अर्पण गरे । एक हजार कपडाहरू पनि भिक्षुसङ्घमा नै चढाए^२ । यो कुरा पनि तल मूल सूत्रमा नै आउने छ ।

यस बेलासम्म भगवान् बुद्ध प्रमुख कुनै भिक्षुले पनि गृहपति-द्वारा सिएर दिएको चीवर-वस्त्र ग्रहण गरेका थिएनन् । भगवान् बुद्ध सहित सबै भिक्षुहरू पंसुकूलिक^३ थिए । २० वर्षबाद भिक्षुहरूलाई

१. समन्तपा. पृ. ८२८

२. अं. अ. क. पृ. २१६

३. फ्याङ्ग्री' राखेको कपडाहरू बटुसी वस्त्र बस्त्राई ओढ्नेलाई पंसुकूलिक भन्दछन् । यिनीहरू कसैले पनि सिएर दिएको वस्त्र ग्रहण गर्दैनन् ।

गृहपति धीवर ग्रहण गर्ने अनुमति दिनु भएको यो पहिलोबार थियो^१ । दोसला दान गरिसकेपछि अनुमोदन धर्मोपवेश सुनेर जीवक कौमार-भृत्य निर्वाणको स्रोतमापुगी स्रोतापन्न भए^२ ।

x

x

x

राजगृहवासी सेठको टाउकोको शल्य चिकित्सा र बनारस-वासी सेठको छोरालाई पेटको शल्य चिकित्सा गरेको कुरा पनि तलका सूत्रहरूमा उल्लेख भएकै छन् यसप्रकार जीवक वैद्य आफ्नो वैद्यविद्यामा सुप्रसिद्ध भएपछि जीवक कौमारभृत्यको जीवन सारै व्यस्त भयो । जुन कुरा तलका “भिक्षु बनाउन अयोग्य व्यक्ति” बाट स्पष्ट छ । भिक्षुहरूका स्वास्थ्यको ख्याल राखी जीवकले भगवानसँग भिक्षुहरूकानिम्ति सुविधाहरू मागिएको कुरा पनि मूल सूत्रबाट नै थाहा हुनेछ^३ । दिनको बुइ तीन पटक पनि बुद्ध तथा भिक्षुहरूका हेरचाह गर्न जानुपर्ने हुँदा, राजगृहबाट गृधकूट पर्वत तथा वेणुवन टाढापर्ने हुँदा र आफ्नो आश्रवन यो भन्दा नजिकपर्ने हुँदा, जीवकले आफ्नै आश्रवनमा रात्री-स्थान, दिवास्थान, कुटी, मण्डपादि विभिन्न घरहरूका साथ भगवान् बस्न सुहाँउदो गन्धकुटी^४ पनि बनाई १८ हात अग्लो ताम्रवर्ण परखा-

१. समन्तपा. पृ. ८३०

२. म. नि. अ. क. III पृ. ३०

३. हेर यस पुस्तकमा ‘जीवकको प्रार्थना’ ।

४. भगवान् बस्ने जुनसुकै कोठा, कुटी अथवा घरलाई ‘गन्धकुटी’ भन्ने चलन छ ।

खले जम्मे आन्नवन घेरी, बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई स-चीवर भोजन प्रदानगरी, कलशबाट पानी तर्पणगरी आन्नवन जम्मे भगवान् समक्ष समर्पित गरे^१ ।

×

×

×

भगवान् गृधकूट पर्वतको आश्रयलाई बस्नु भएको बेला^२ एक दिन भगवान्को स्वास्थ्य ठीक नभई भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई “जुलाफ खानपाए हुन्थ्यो” भनी भन्नु हुँदा आयुष्मान् आनन्दले जीवक वैद्य कहाँगई सो हाल भनेपछि जीवकले भगवान्प्रतिको महत्, भक्तिको कारणले पिउन नपर्ने केवल सुँघदामात्र जुलाफ हुनेगरी तीन ओटा कमलको फूलमा औषधी मिलाई क्रमशः भगवान्लाई सुँघाए । पहिलो फूलको सुँघाइले सारै कडा भएको कसर फाल्ने, दोश्रो फूलको सुँघाइले मध्यौलाखालको कसर फाल्ने र तेश्रो फूलको सुँघाइले मिहीन कसर फाल्नेगरी जम्मा तीसवार विरेचन हुनेछ भनी निवेदनगरे^३ । जुलाफ भएपछि भगवान्को निमित्त रस भोजनको प्रबन्ध पनि आफैले तर्जुमा गरिदिएका थिए^४ । जुलाफबाट भएको ग्लानी बुरभई तन्बुहस्ती भएको केही दिनपछि सर्वप्रथम बाहिरको भोजन ग्रहणगर्ने दिनमा आयुष्मान्

१. म. नि. अ. क. III पृ. ३०, दी. नि. अ. क. I पृ. ९४ ।

२. अं. अ. क. पृ. २१६ ।

३. समन्तपा. पृ. ८२९ ।

४. अं. अ. क. पृ. २१६ ।

महामौद्गल्यायनले सोण सेठको पुत्रकहाँबाट भिक्षाल्याई भगवान्-
लाई चढाएका थिए ।

जुलाफको औषधी सुँघाएर जीवक उँरेरगई नगरद्वारबाट निस्किसकेपछि उनको मनमा ढसक्कभई, भगवान्लाई ३० बार जुलाफ नभई केवल २९ बारमात्र हुने कारणसम्झी, जुलाफ भइसकेपछि मन्तातो पानीले नुहाउनु भएमा फेरि अर्को एकपल्ट हुने कुरा भन्न बिसी सारै चिन्तित भए । नगरद्वार बन्द भइसकेको हुँदा भित्रपस्न पनि सकेनन् । तर भगवान्ले उनको मनको कुरा चालपाई जीवकले चिताएँ भगवान्ले गर्नु भयो । यस्तै घटना अर्को एक पटक-गृध्रकूटबाट देवदत्त भिक्षुले बुद्धलाई हत्यागर्ने नियतले हुँगा खसाल्दा, खसेको हुँगा अर्कोहुँगामा लागी त्यसबाट उछिट्टिएर आएको हुँगाको टुक्राले भगवान्को खुट्टाको ओँलामा लागेर घाउहुँदा रगत बग्यो । अनि भिक्षुहरूले भगवान्लाई खाटमाराखी बोकी, मद्कुच्छि गाउँमा पुऱ्याएपछि भगवान्ले जीवक आम्रवनमा जाने रुचि प्रकट गर्नु भएपछि जीवक आम्रवनमा पुऱ्याएका थिए । त्यस बखत जीवक वँछले घाउको रगत रोक्नका लागि औषधी हाली पट्टी बाँधी “भन्ते ! म अन्त एक मानिसको औषधीगरी नआउ-
ञ्जेलसम्म पट्टी नखोल्नु होला” भनी गएर ढोका बन्दगर्ने समयसम्म पनि फर्केर आइपुग्न नसक्दा—“अहो ठूलो अपराध भयो, बाँधेको पट्टी खोल्न पाइन, अब कडा औषधी हालेको कारणले भगवान्लाई रातभरी सारै नै जलन हुनेछ” भनी चिन्ता गर्दा भगवान्ले जीवकको मनसाय

अनुरूप पट्टी खोलुन भएको थियो ।

×

×

×

जीवक त्यस बखतका एक ठूला सिद्ध वैद्य थिए । उनमा औष-
धोपचारको साथसाथै पथ्यको प्रबन्ध गर्ने आदि गुण पनि निहोत थियो ।
भगवान् तथा सङ्घको उनी विशेष सेवागर्थे । बुद्ध भक्त भएको हुँदा बुद्धको
कुनै अफवाह सुन्नपर्दा उनलाई स्वभावतः दुःखलाग्थ्यो र यस्ता अफवाहको
सत्यासत्य कुरा पत्तालगाउन उनी बुद्धकहाँगई प्रश्न सोध्दथे । जस्तो कि
मज्झिमनिकायको जीवकसुत्तमा^२ जब जीवकले “बुद्धले जानि जानि
आफ्नो निम्ति मारेको प्राणीको मासु खान्छन्” भन्ने कुरा सुने तब उनी
सीधा बुद्ध कहाँगई यस सम्बन्धमा प्रश्न सोधेका थिए ।

भिक्षुहरूका निम्ति तीन दोषले मुक्त भएको मासु खाने अनुमति
छ । किन्तु त्यस बखतका मानिसहरूमा “मानेलाई र खानेलाई उक्ति
अपराध लाग्छ” भन्ने गलत धारणा थियो । जसबारे बुद्धले स्पष्टरूपले
अस्वीकार गर्नु भएको देखिन्छ । वहाँले यो स्पष्टगरिदिनु भएको छ कि
बुद्ध वा वहाँका श्रावकहरूका निमित्त प्राणी हिसागर्नेहरूले पाँच प्रकार-
बाट अपुष्य कमाउँछन् । यसबाट प्राणीप्रति दयाभाव र दानमय पुष्य
गर्नको लागि प्राणी मारे पनि पाप लाग्दैन भन्ने र दानद्वारा प्राणीह-
साको पाप कटन हुन्छ भन्ने—यी दुवै गलत धारणालाई कतैपनि स्थान

१. धम्म. अ. क. पृ. २९८: अरहतवर्ग ।

२. हेर तल “त्रिकोटि परिशुद्ध मास” शीर्षकमा ।

दिनु भएको छैन^१ ।

जुन त्रिकोटि परिशुद्ध मांसको अनुमति भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई दिनु भएको छ यसबारे गहिरो तथा तटस्थतापूर्वक विचारगर्नु आवश्यक छ । “खानेलाई र मानेलाई उत्तिकै पाप, दानको निमित्त प्राणी मानेलाई पाप लाग्दैन तथा पुष्पद्वारा पाप कटन हुन्छ” भन्ने बुबं आन्तिक गलत धारणालाई निषिद्धगर्नु मई “मनोपुब्बङ्गमा धम्मा^२” अर्थात् कुशला-कुशल कार्यमा मन र चेतना नै प्रधान छ भन्ने सिद्धान्त अनुरूप मध्यम मार्गको उपदेश दिनु भएको देखिन्छ । यसबारे अरू विस्तृतरूपले जान्न चाहनेले मज्झिमनिकाय अर्थकथा^३ हेर्नु आवश्यक छ ।

जीवकले बुद्धसँग “जानि जानि आफ्नो निमित्त मारेको प्राणीको मासु खान्छन्” भन्ने कुरा साँचो हो कि भनी सोध्दा भगवान् बुद्धले सो कुरा “असत्य हो” र “भिक्षुहरूले आफ्नो निमित्त प्राणी मारीरहेको नदेखेको, आफ्नो निमित्त मानेलागेको छ भन्ने वा मानेलागेको बेलामा हुने कुनै आवाज नसुनेको तथा ‘मैरो निमित्त मारेको हो कि क्याहो ?’ भन्ने मनमा शंका सन्देह समेत नभएको, भिक्षामा प्राप्त मासु भोज्यछ” भनी भन्नु भयो । यसबारे तल लेखिएको मूल सूत्रबाट कारण स्पष्ट भएको छ ।

X

X

X

१. म. नि. अ. क. III पृ. ३४ ।

२. धम्मपद ।

३. म. नि. अ. क. III पृ. ३० देखि ३४ सम्म ।

जीवक कौमारभृत्यकोबारे एक दिन आपनो मन्तव्य व्यक्तगनु हुँदे भगवान्‌ले जीवक वैद्य व्यक्तिगतरूपले प्रसन्न हुनेहरूमध्येमा प्रमुख छन् तथा जीवकमा आर्यशावकहरूमा हुने छ गुणहरू पनि विद्यमान् छन् भनी भन्नु भयो ।

जीवकको आश्रवनमा धेरै घटनाहरू घटेकाथिए । धेरै विद्वान् भिक्षुहरूले त्यहाँ बास गरेका थिए । यसै आश्रवनमा भगवान् बस्नु भएको बेला एक दिन पितृघात कर्मद्वारा चित्त सन्तप्त भई अशान्ति भइरहेका अजातशत्रु राजालाई जीवकले भगवान्‌कहाँ लगी चित्त शान्त गराइदिएका थिए^१ । यसै आश्रवनमा भगवान् बसिरहनु भएको बेला एक दिन जीवक कौमारभृत्यले महापन्थ भिक्षुसँग आश्रवन विहारमा कति भिक्षुहरू छन्, भनी सोध्दा ५०० भिक्षुहरू छन्, भन्नु भएको सुनी भोलिपल्टको लागि पाँचशय भिक्षुहरूलाई निम्त्याई, भोलिपल्ट आफ्नो घरमा आएका भिक्षुहरूमा चूलपन्थ भिक्षुलाई नदेखी भगवान्‌ले जीवकलाई बोलाउनु भई चूलपन्थ भिक्षुलाई बोलाउन पठाउँदा चूलपन्थक भिक्षुले अलौकिक प्रातिहार्य देखाएको पनि यहीनि हो^२ । यस्तैगरी जीवक आश्रवनमा अरू अरू पनि धेरै घटनाहरू घटेका थिए ।

×

×

×

१. वी. नि. I पृ. ४१: सामञ्जसफलसुत्तं ।

२. धम्मप. अ. क. पृ. १२०: अप्रमादवर्गं ।

मूल पालि :—

१-जीवक कथा

त्यस बखतमा बुद्ध भगवान् राजगृहको वैशालीस्थित कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समयमा वैशालीनगर सुसम्पृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष थियो । ७७०७ प्रासादहरू, ७७०७ कूटागारहरू (पगोडा ढाँचाका घरहरू), ७७०७ आराम (बगँचा) हरू र ७७०७ पोखरीहरू थिए । आम्रपालि गणिका अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा परमरूपवती थिई । उ नाच, गान र बाजा बजाउनमा सिपालु थिई । रातको पचास कार्षापण (त्यस बखतका रूपीयाँ) लिई आफुलाई चाहने मानिससँग जाने गर्थो । यसले गर्दा वैशालीनगर प्रसन्न तथा चहकिलो देखिन्थ्यो ।

राजगृह निगमवासीहरू केही कामले वैशाली नगरमा गए । राजगृह निगमवासीहरूले वैशालीनगर सुसम्पृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष भएको देखे । ७७०७ प्रासादहरू... र ७७०७ पोखरीहरू पनि देखे । अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा परमरूपवती आम्रपाली गणिकालाई पनि देखे । उ नाच, गान, तथा बाजाबजाउनमा निपुणरहिछ भन्ने कुरा पनि थाहापाए । एकरातको पचास कार्षापणलिई आफुले चाहेको मानिससँग जाने कुरा पनि थाहापाए । यसले वैशालीनगर

१. महाव. पृ. २८६ चीवरखण्डकं, जीवकवत्थु ।

प्रसन्न तथा चहकिलो रहेको पनि बुझे ।

वैशालीमा आएको काम सिध्याई राजगृह निगमवासीहरू पुनः राजगृहमै फर्केर गए । उनीहरू जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार थिए त्यहाँ गई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई यस्तो बित्ति गरे :—

“हे देव ! वैशाली नगर सुसम्मृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष छ । त्यहाँ ७७०७ प्रासादहरू... र ७७०७ पोखरीहरू पनि छन् । अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा परमरूपवती आम्रपाली गणिका पनि छ । उ नाच, गान, तथा बाजा बजाउनमा सिपालु छ । एक रातको पचास कार्षापण लिई उसलाई चाहने मानिससँग जान्छे । यसैले वैशाली नगर प्रसन्न तथा चहकिलो छ । हे देव ! हामीले पनि गणिका खडागरौं ।”

“हे भणो ! त्यसो भए त्यस्ता कुमारी खोज जसलाई तिमीहरूले गणिका बनाउन सक्ने छौ ।”

त्यस बखत राजगृह नगरमा शालवती नामक कुमारी अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक तथा अत्यन्त रूपवती थिई । अनि राजगृह निगमवासीहरूले शालवती कुमारीलाई गणिकाको रूपमा खडागरे । केही समयमै शालवती गणिका नाच, गान तथा बाजा बजाउनमा चतुरभई । उसलाई चाहने मानिसहरूसँग रातको एकशय कार्षापण लिई जानथाली । तर केही दिन पछिने शालवती गणिका गर्भिणी भई । अनि उसले विचार गरी— “गर्भिणी स्त्रीलाई पुरुषहरू मनपराउँदैनन् । यदि मलाई कसैले ‘शालवती गणिका गर्भिणी छ’ भनी

१. आफुभन्दा मुनिका लागि आमन्त्रण गरिने शब्द ।

याहापाएको खण्डमा मेरो सबै मान सत्कार हराएर जानेछ । अतः किन्तु म रोगी भएकीछु भनी नजनाउँ ।” यति साँची द्वारपाललाई आज्ञा दिई :—

“हे भगे ! द्वारपाल! यदि कसैले मलाई सोध्योभने म ‘विरामी छु’ भनी भनि देऊ ।”

“हवस्, आर्ये !” भनी त्यो द्वारपालले शालवती गणिकाको कुरा मान्यो ।

शालवती गणिकाको गर्भ पूर्णभएपछि उसले छोरा जन्माई । शालवती गणिकाले दासीलाई आज्ञा दिई :—

“हन्दजे ! यो दुधे-बालकलाई पुरानो नाङ्लोमा राखी बाहिर-लगी कसिगर फ्याँक्ने ठाउँमा फ्याँकिदेऊ !”

“हवस्, आर्ये !” भनी सो दासीले शालवती गणिकाको कुरामुनी त्यो बालकलाई पुरानो नाङ्लोमा राखी बाहिरलगी कसिगर फ्याँक्ने ठाउँमा फ्याँकिदिई ।

त्यस बखतमा अभय राजकुमार समयमै राजाको चाकरीमा जाँदथिए र उनले सो बालकलाई कौवाहरूले घेरीराखेको देखेर मानिस-हरूसँग सोधे :—

“हे भणे ! कौवाहरूले घेरीराखेको यो के हो ?”

“हे देव ! दुधे-बालक हो ।”

“हे भणे ! जिउँदं छ ?”

“हे देव ! जिउँदं छ ।”

“हे भणे ! वो बालकको पोषणगर्नको लागि हात्रो अन्तःपुरमा लगी घाईहरूलाई देऊ !”

“हवस्, देव !” भनी ती मानिसहरूले अभय राजकुमारको कुरामुनी त्यो बालकलाई अभय राजकुमारको अन्तःपुरमा लगी ‘यसलाई पोषणगर’ भनी घाईहरूलाई सुम्पिदिए ।

त्यो बालक ‘जिउंदेछ’ भन्ने अर्थले ‘जीवक’ र राजकुमारद्वारा पोषण गराइएको हुनाले ‘कौमारभृत्य’ भन्ने नामराखे । चिरकाल नहुँदमा जीवक कौमारभृत्य जान्ने बुझ्ने भए । एकदिन जीवक कौमारभृत्य जहाँ अभय राजकुमार थिए । त्यहाँगई राजकुमारसँग निम्नकुरा सोचे :—

“हे देव ! मेरी आमा को हुन् र मेरा पिता को हुन् ?”

“हे भणे ! मलाई पनि तिम्रो आमा थाहा छैन । किन्तु म तिम्रो पिताहुँ । मैले तिम्रीलाई पोषण गराएको छु ।”

यो कुरा मुनी जीवकको मनमा यस्तो लाग्यो :— “यो राजकुलमा कुनै शिल्प बिना जीविकागर्नु सजिको हुने छैन किन म सीप नसिकौं ।”

त्यस बखत तत्त शिलामा एक दिशाप्रमुख वंछ बसेका थिए । एक दिन जीवक कौमारभृत्य अभय राजकुमारसँग नसोधी जहाँ तक्षशिला हो त्यहाँ गई त्यो वंछकहाँ पुगे । वंछकहाँ पुगेपछि निवेदन गरे :—

“हे आचार्य ! म सीप सिक्न चाहन्छु ।”

“हे भणे ! त्यसोभए सिक ।”

जीवक कौमारभृत्यले त्यहाँ धेरै पढे, चाँडे पढे, राम्ररी धारण—
गरेर पढेका कुराहरू पनि बिर्सिन्थे । सातवर्षे बितिसकेपछि एकदिन
जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“म धेरै पढ्दछु, चाँडे पढ्दछु, राम्ररी मनमा धारण पनि
गर्दछु र पढेको कुरा पनि बिर्सिन्न । सातवर्षसम्मले पनि यो सीपको
अन्त भएको देखिदैन । कहिले यो सीपको अन्त देख्न सक्नेहोला !”

यति मनमा सोची जीवक कौमारभृत्य जहाँ बंछाचार्य थिए
त्यहाँगई सोधे :—

“हे आचार्य ! म धेरै पढ्दछु, चाँडे पढ्दछु, राम्ररी मनमा
राख्दछु र पढेको कुरा पनि बिर्सिन्न । कहिले यो सीपको अन्तदेख्न
सक्नेहोला ?”

“हे भण्डे ! जीवक ! त्यसोभए तिम्रो खन्तीलिई तक्षशिलाको
चारैतिर योजन योजनसम्म घुमी जे जति औषधीमा काम नलाग्ने
पदार्थ देखेछौ ती सबै लिएर आऊ ।”

“हवस्, आचार्य !” भनी जीवक कौमारभृत्य ती बंछाका
कुरा सुनी, खन्तीलिई तक्षशिलाको चारैतिर योजन योजनसम्म घुम्दा
पनि कुनै पदार्थ औषधीमा काम नलाग्ने देखेनन् । अति जीवक कौमार-
भृत्य जहाँ ती बंछा थिए त्यहाँगई बंछालाई यस्तो भने :—

“हे आचार्य ! तक्षशिलाको चारैतिर योजन योजनसम्म
घुमे, तर कुनै पनि पदार्थ औषधीमा काम नलाग्ने मैले देखिन्न ।”

“हे भण्णे, जीवक ! राष्ट्ररी जान्यौ । तिम्रो जीविकाका लागि यत्तिले पर्याप्तछ” भनी जीवक कौमारभृत्यलाई अलिकति बाटोखर्च दिए ।

जीवक कौमारभृत्य दिएको अलिकति बाटोखर्चलाई राजगृह-तिर लागे । जीवक कौमारभृत्यको सँग बाटोखर्च (यात्राको) बीचमा स्याक्रेत नगर पुग्दा सिद्धिहाल्यो । अनि जीवक कौमारभृत्यको मनमा बस्तो लाग्यो :—

“यो बाटो (जानबाँकी बाटो) कान्तारमय छ, यहाँ पानीको दुर्लभ छ, खानेकुराको पनि अभाव छ । बाटोखर्च नभइकन यात्रागर्नु मुश्किल हुनेछ । अतः किन मैले बाटोखर्च नखोजौं ।”

×

Dhamma Digital

×

×

मूल पात्तिः—

२-सेठनीको चिकित्सा

त्यसबखत स्याक्रेत नगरमा सेठकी भार्यालाई सात वर्षदेखि टाउको बुझेको थियो । घेरं ठूल-ठूला दिशाप्रमुख बंछहरूले पनि रोग निक्कोपार्न सकेनन् । घेरं हिरण्य लिएर गए । अनि जीवक कौमारभृत्य स्याक्रेत नगर भिन्नगई मानिसहरूसँग सोधे :—

१. महाव. पृ. २८८ सेट्टिभरियावत्यु ।

“हे भणे ! यहाँ कुनै बिरामी छ कि जसलाई म औषधी गर्न सकोँ !”

“हे आचार्य ! यहाँ सेठकी भार्यालाई सातवर्षदेखि टाउको दुखेको छ । तपाईं त्यहाँगई सेठनीलाई औषधी गर्नुहोस् ।”

अनि जीवक कौमारभृत्य जहाँ सेठको घरहो त्यहाँगई द्वारपाललाई भने :—

“हे भणे ! तिमी जाऊ ! सेठनीलाई निवेदन गर कि बँद्य आएकोछ र उ तपाईंलाई हेर्न चाहन्छ ।”

“आचार्य ! हुन्छ” भनी त्यो द्वारपाल, जीवक कौमारभृत्यको कुरामुनी जहाँ सेठनी थिइन् त्यहाँगई उनलाई निवेदन गर्‍यो :—

“हे आर्ये ! बँद्य आएको छ र उनी तपाइलाई हेर्न चाहन्छन् ।”

“हे द्वारपाल ! कस्तो बँद्य हो ?”

“हे आर्ये ! तरुणै छ ।”

“हे द्वारपाल ! भइहाल्यो, त्यो तरुण बँद्यले के गर्न सक्ला ! कत्रा कत्रा ठुल-ठूला दिशाप्रमुख बँद्यहरू आएर त मलाई निकोपान्न सकेनन्, धेरै हिरण्य लिएर गए ।”

अनि सो द्वारपालले जीवक कौमारभृत्यलाई भन्यो :—

“हे आचार्य ! सेठनी यस्तो भन्दछन् :— ‘हे भणे ! द्वारपाल भइहाल्यो, त्यो तरुण बँद्यले के गर्न सक्ला ! कत्रा कत्रा ठुल-ठूला दिशाप्रमुख बँद्यहरू आएर त मलाई निकोपान्न सकेनन्, धेरै हिरण्य लिएर गए ।’”

“हे भणे ! द्वारपाल, त्यसोभए तिमि गएर सेठकी भार्यालाई यस्तो भनी देऊ— ‘आर्ये ! पहिले नै केही विनुपर्दैन । जब रोग निकोहुन्छ अनिमात्र जे चाहन्छ सो देऊ !”

“आचार्य ! हुन्छ” भनी सो द्वारपाल जीवक कौमारभृत्यको कुरा सुनी पुन सेठनीसंग भन्दछ :—

“हे आर्ये ! वैद्य यसो भन्दछन् :— ‘आर्ये ! पहिले नै केही दिनु पर्दैन । जब रोग निको हुन्छ अनिमात्र जे चाहन्छ सो देऊ ।”

“त्यसो भए, द्वारपाल ! धैद्यलाई बोलाऊ !”

“हृषस्” आर्ये ! भनी सो द्वारपालले सेठनीको कुरा सुनी जीवक कौमारभृत्य कहाँगई भन्यो— “आचार्य ! तपाईंलाई सेठनीले बोलाउनु भएको छ !”

जीवक कौमारभृत्य सेठनीकहाँ गई उनको विकृति विचारगरी सेठनीलाई भने— “हे आर्ये ! मलाई एक पसर ध्यू चाहिन्छ ।”

सेठनीले जीवक कौमारभृत्यलाई एक पसर ध्यू दिलाइ दिइन् । त्यो ध्यूमा जीवक कौमारभृत्यले नानाप्रकारका औषधीहरू हाली खूबसँग पकाएर सेठनीलाई खाटमा उत्तानोपारी सुताई नाकभित्र हालिदिए । सो ध्यू नाकबाट पसेर मुखबाट निस्क्यो । सेठनीले ध्यू प्यूदानमा थुकी दासीलाई आज्ञा दिइन्— “हन्व, जे ! यो ध्यू कपासमा थापिल्यो ।”

यो देखेर जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“अहो आश्चर्य ! कति कठोर कृपणी रहिछन् यी गृहिणी ! क्याँकुपने ध्यू पनि कपासमा थाप्न लगाउँछिन् । यसमा मेरो धेरै मूल्य—

बान् औषधीहरू परेकाछन् । यस्तीले मलाई के दिन्छिन् होलिन् ।

सेठनीले जीवक कौमारभृत्यको मुख-विकार देखी जीवक कौमारभृत्यसंग सोधिन् :—

“हे आचार्य ! किन तपाइले मुख अँध्यारो पार्नु भएको ?”

मलाई यस्तो लाग्यो कि— “अहो आश्चर्य ! कति कठोर कृपणी भएकी होलिन् यी गृहिणी ! जहाँ कि पर्यावनु पर्ने घ्यू पनि कपासमा थाप्न लगाउँछिन् । यसमा मेरा धेरै मूल्यवान् औषधीहरू परेकाछन् । यस्तीले मलाई के दिन्छिन् होलिन् ।” “हे आचार्य ! हामी गृहस्थीहरू यस्तो स्याहार वा संचय गर्नुको अर्थ जान्दछौं । यो घ्यू बासहरूलाई, कामदारहरूलाई, खुट्टामा घस्न अथवा बत्तीमा राख्नको निमित्त असलछ । आचार्य ! तपाईं बेखुश हुनुपर्दैन । यसले तपाइले पाउनेमा कुनै कमी हुनेछैन ।”

जीवक कौमारभृत्यले सेठनीको सातवर्षदेखि टाउको दुखेको रोगलाई एक नसदिने कार्यले निकोपारि दिए । अनि रोगनिकोभएपछि सेठनीले जीवक कौमारभृत्यलाई चारहजार (रुपियाँ) दिइन् । छोराले— “मेरी आमा निरोगी भइन्” भनी चारहजार दियो । बुहारीले— “मेरी शासु निरोगी भइन्” भनी चारहजार दिई । पुरुष गृहपतिले पनि— “मेरी भार्यालाई निकोपारि दिए” भनी चारहजार दिए, दास, दासी र अश्वरथ पनि दिए ।

अनि जीवक कौमारभृत्य ती सोह्र हजार, दास, दासी तथा अश्वरथ समेत लिएर राजगृह तर्फ गए । क्रमशः राजगृहमा पुगी जहाँ

अभय राजकुमार थिए त्यहाँगई अभय राजकुमारलाई निवेदन गरे :—

“हे देव ! यो मेरो पहिलो काम हो, सोरह हजार (रुपियाँ), बास, दासी तथा अश्वरथ । देव ! मलाई पोषण गर्नुभएको बापत स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“हे भणो ! जीवक ! भइहाल्यो, तिमीलाई होस् ! हाम्र अन्तःपुरमा घर बनाऊ !”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्यले अभयरजकुमारको कुरासुनी अभय राजकुमारक अन्तःपुरमा घर बनाए ।

x

x

x

मूल पालि :—

३-बिम्बसार राजाको चिकित्सा

त्यस समय भगधराजा सेनीय बिम्बसारलाई अलकाई रोग थियो^१ । कपडामा रगत लाग्थ्यो । देवीहरूले देखेर हँसी उडाउँथे— “देव ! अब तपाइ श्रुतुमती हुनुभयो । देवको फूल फुलेको छ^२ । अब देवले चाँडैने जन्माउनु हुनेछ ।” यस कुराले राजा चुप हुन्थे ।

१. महाव. पृ. २९० बिम्बसारराजवत्यु ।

२. पालिसाहित्यमा मासिकधर्मलाई फूल फुलेको भन्दछन् ।

एक दिन मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले राजकुमार अभय लाई भने :—

“हे भणे, अभय ! मलाई त्यस्तो रोग भएकोछ जसले गर्दा कपडामा रगत लाग्छ । देवीहरूले मलाई देखेर हँस्ती उडाउँछन्— ‘देव ! अब तपाइ ऋतुमती हुनुभयो । देवको फूल फूलेकोछ । अब देवले चाँडै नै जन्माउनु हुनेछ ।’ हे भणे, अभय ! त्यसो हुनाले तिमिले त्यस्तो बँध खोज जसले मलाई औषधी गर्न सकोस् !”

“हे देव ! यो हाम्रो तरुण जीवक वैद्य राम्रो छ । देवलाई उसले औषधी गर्नेछ ।”

अनि अभय राजकुमारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिए:—

“हे भणे, जीवक ! जाऊ, राजालाई औषधीगर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य अभय राजकुमारको आज्ञासुनी नङ्मा औषधीलाई जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई बित्तिगरे :—

“हे देव ! म तपाइको रोग हेर्न चाहन्छु ।”

अनि जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको अलकाई रोगलाई एक लेपले निकोपारिदिए । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार निरोगीभई पाँचशय स्त्रीहरूलाई सबै अलंकारले विभूषितगरी, ती सबै अलंकार आभूषणहरू छिक्नलगाई एक पोकोपार्नलगाई जीवक कौमारभृत्यलाई भने :—

“हे भणे, जीवक ! यी पाँचशय स्त्रीहरूका आभूषणहरू जम्मा तिमिलेलाई भयो ।”

“त्यसं रहोस्, देव ! देवले मैले गरेको काममात्र सम्पन्नहोस् ”

“हे भणे, जीवक ! त्यसोभए मलाई स्त्रीहरू बस्ने अन्तःपुरमा र बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई पनि उपस्थानगर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई प्रत्युत्तर दिए ।

x

x

x

मूल पालि :—

४-शून्य चिकित्सा

त्यस समय राजगृहवासी सेठलाई सातवर्षदेखि टाउको बुल्ने रोग लागेको थियो । धेरै ठुल-ठूला दिशाप्रमुख वंछहरूले पनि निकोपार्न सकेका थिएनन् । धेरै हिरण्य लिएर गए । वंछहरूले त्यागिसकेका थिए । केही वंछहरूले ‘पाँचौं दिनमा सेठ गृहपति मनेछन्’ भनी भने, केहीले “सातौं दिनमा सेठ गृहपति मनेछन्” भनेका थिए ।

अनि राजगृह निगमवासीहरूका मनमा यस्तो लाग्यो:— ‘यी सेठ गृहपति राजाको पनि निगमवासीहरूका पनि बहूपकारी हुन् । किन्तु यिनलाई वंछहरूले त्यागिसके । केही वंछहरूले— पाँच दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ,’ केहीले ‘सातौं दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ’ भनेकाछन् । राजाको तरुण जीवक वैद्य असल छन् । सेठ गृहपतिलाई चिकित्सा गराउन किन राजासँग जीवक वंछ नमागौं ।”

यति विचारगरी राजगृह निगमवासीहरू जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारसँग बिनित्तगरे :—

“देव ! यी सेठ गृहपति राजाको पनि निगमवासीहरूको पनि बहूपकारीहुन् । उनलाई बँद्यहरूले त्यागिसके । केही बँद्यहरूले पाँचौँ दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भने र केहीले सातौँ दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भनी भनेकाछन् । सेठ गृहपतिको चिकित्सा गर्न देवले जीवक बँद्यलाई आज्ञा दिनुभए कल्याण हुनेथियो ।”

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञादिए— “जाऊ, भणे जीवक ! सेठ गृहपतिलाई चिकित्सागर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको आज्ञासुनी जहाँ सेठ गृहपति थिए त्यहाँगई सेठ गृहपतिको विकृति विचारगरी सेठ गृहपतिसँग सोधे :—

“हे गृहपति ! यदि तिमि निरोगी भएमा मलाई के दिनेछौ ?”

“हे आचार्य ! सबै सम्पत्ति तपाइको होस् र म पनि तपाइको दास हुनेछु ।”

“के तिमि सात महीनासम्म बाँयाकोलटो परी सुत्न सक्छौ ?”

“हे आचार्य ! सक्छु ।”

“के तिमि सात महीनासम्म बाँया कोलटोपरी सुत्न सक्छौ ?”

“हे आचार्य सक्छु ।”

“के तिमि सात महीनासम्म उत्तानोपरेर सुत्न सक्छौ ?”

“हे आचार्य सक्छु ।”

त्यसपछि जीवक वंछले सेठ गृहपतिलाई खाटमा सुताई त्यसैमा बाँधी टाउकोको छाला फर्काई (काटेर), खप्परको जोडनी छुट्याई दुइवटा प्राणक (अनुप्राणी) कीरा निकाली महाजनहरूलाई देखाए—
 “हेर यो दुइ कीराहरू, एउटा स्यानो, एउटा ठूलो । जुन आचार्यले पाँचौं दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भने तिनीहरूले यो ठूलो कीरा देखे । पाँचौं दिनमा सेठ गृहपतिको गिदी खानेथियो । त्यसपछि सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेथियो । ती आचार्यहरूले रात्रि देखेका हुन् । जुन आचार्यहरूले सातौं दिनमा सेठ गृहपतिको मृत्यु हुनेछ भने तिनीहरूले यो स्यानो कीरा देखे । सातौं दिनमा सेठ गृहपतिको गिदी खानेथियो । ती आचार्यहरूले रात्रि देखेका हुन् ।” अनि खप्परको जोडनी मिलाई टाउकोको छाला सिई लेप लगाइदिए । सेठ गृहपतिले एक साता बितिसके पछि जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भने :—

“हे आचार्य ! म दाहिनेतिर कोल्टोपरी सात महीनासम्म सुत्न सकिदैन ।”

“तिमीले मलाई ‘हे आचार्य सात महीनासम्म दाहिनेतिर कोल्टोपरी सुत्न सक्छु’ भनेको होइन ?”

“साँच्चैँ मैले त्यसो भनेको हुँ । तर अबत मरेर गएपनि म सात महीनासम्म दाहिने कोल्टोपरी सुत्न सकिदैन ।”

“गृहपति ! त्यसो भए तिम्री बाँया कोल्टोपरी सात महीनासम्म सुत् ।”

एक सातापछि फेरि सेठ गृहपतिले जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भने :—

“हे आचार्य ! म बाँया कोल्डो परेर पनि सात महीनासम्म सुत्न सकिदैन ।”

“तिमीले मलाई, ‘हे आचार्य ! सात महीनासम्म बाँया कोल्डोपरी सुत्न सक्छु, भनेको होइन ?”

“साँच्चैनं मैले त्यसो भनेको हुँ । तर अबत मरेर गए पनि म सात महीनासम्म बाँया कोल्डोपरेर सुत्न सकिदैन ।”

“गृहपति ! त्यसोभए तिम्रो उत्तानोपरी सात महीनासम्म सुत् ।”

फेरि एकसाता बितेपछि सेठ गृहपतिले जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भने :—

“हे आचार्य ! म उत्तानो परेर पनि सात महीनासम्म सुत्न सकिदैन ।”

“तिमीले मलाई, ‘हे आचार्य ! सात महीनासम्म उत्तानोपरी सुत्न सक्दछु’ भनेको होइन ?”

“साँच्चैनं मैले त्यसो भनेको हुँ । तर अबत मरे पनि म सात महीनासम्म उत्तानोपरेर सुत्न सकिदैन ।”

“हे गृहपति ! यदि मैले त्यति नभनेको भए तिम्रो यत्तिपनि सुत्ने थिएनौं होला । मलाई पहिले नै थाहा थियो कि तीन सातासम्ममा तिम्रो निको हुनेछौं । गृहपति उठ ! निरोगी भयौं । तिम्रीलाई थाहा—छ कि तिम्रीले मलाई के दिन्छु भनेका थियौं ?”

“आचार्य ! सबं सम्पत्ति तपाइको होस्, म पनि तपाइको दास हुनेछु ।”

“हे गृहपति तिमिले मलाई सबं सम्पत्ति दिन पर्देन, भइहाल्यो, तिमि मेरो दास पनि हुनुपर्देन । राजालाई एकलाख, मलाई एकलाख (रुपियाँ) देऊ ।”

अनि निरोगी सेठ गृहपतिले राजालाई एकलाख र जीवक कौमारभृत्यलाई एकलाख दिए ।

x

x

x

मूल पालि :--

५-बनारसी सेठपुत्रको शल्य-चिकित्सा

त्यस समय बनारसी सेठको छोराको घुमाउरे खेल खेलेको कारणबाट आन्द्रो गाँठोपर्ने रोग भएको हुनाले यिनले पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि रात्ररी पचदैनथ्यो, फाडा पिसाब पनि रात्ररी हुँदैनथ्यो । यसले गर्दा उ सारं दुब्लो र दुबलभई शरीर जम्मै यहेलोभई हाडछालामात्र बाँकी भएको थियो । अनि एकदिन बनारसी सेठको मनमा यस्तो लाग्यो :--

“मेरो छोरोलाई त्यस्तो रोग भएकोछ, जस्तेगर्दा उसले पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि रात्रोसँग पचदैन, फाडा पिसाब पनि रात्ररी हुँदैन । यसलेगर्दा उ सारं दुब्लो, सारं दुबल र शरीरजम्मै

१. महाव. पृ. २९२ सेट्टिपुत्तवत्थु ।

पहेंलोभई हाडछालामात्र बाँकी भइसक्यो । मेरो छोरोलाई औषधी गराउन किन न राजगृहगई राजासँग जीवक वैद्य नमागौं ।”

यति विचारगरी बनारसी सेठ राजगृहगई जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारसँग बिनित्तगरे :—

“देव ! मेरो छारोलाई त्यस्तो रोग भएको छ जसलेगर्दा पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि राम्रोसँग पचदैन र फाडा पिसाब पनि राम्ररी हुँदैन । यसले उ सारै दुब्लो, सारै दुबल र शरीरजम्मै पहेंलोभई हाडछालामात्र बाँकी भइसक्यो । मेरो छोरोलाई औषधी गराउन देवले जीवक वैद्यलाई आज्ञा दिनुभए कल्याणहुने थियो ।”

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिनुभयो :—

“जाऊ, भणे, जीवक ! बनारसमागई बनारसी सेठको छोरोलाई औषधीगर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य मगध राजासेनीय बिम्बिसारको आज्ञासुनी बनारसगई जहाँ बनारसी सेठको छोरो थियो त्यहाँगए । त्यहाँ पुगिसकेपछि बनारसी सेठको छोरोको विकृति परीक्षागरी मानिसहरूलाई हटाउनलगाई, पर्दा राख्नलगाई, थाममा बाँधी उसको भार्यालाई अगाडि राखी, पेट चिरी, आन्द्रोको गाँठो फिकी उसकी भार्यालाई देखाइविए:— “हेर, यही रोगलेगर्दा तिम्रो लोग्नेलाई पिएको यागु पनि, खाएको भात पनि राम्रोसँग नपचेको, फाडा पिसाब पनि

रात्रिसँग नभएको । यसैले गर्दा उ सारं दुब्लो, सारं दुबल, शरीरजम्मै पहुँलोभई हाडछालामात्र बाँकी भएको हो ।” यति भनी आन्द्रोको गाँठो फुकाई, फेरि आन्द्रो भित्र पसाली, पेटको छाला सिएर लेप लगाइ दिए । केही दिन पछि नै बनारसी सेठको छोरोलाई संचो भयो । अनि बनारसी सेठले “सेरो छोरोलाई संचो पारिदिए” भनी जीवक कौमार-भृत्यलाई सोरह हजार रुपैयाँ दिए । जीवक कौमारभृत्य त्यो सोरह हजार लिएर पुनः राजगृह फर्केर गए ।

X

X

X

मूल पालि :—

६—राजा प्रद्योतको चिकित्सा

Dhamma.Digital

त्यस समयमा उज्जैन^१ नगरमा राजा प्रद्योत^२ पाण्डुरोगले पीडित थिए^३ । धेरै ठुल-ठूला दिशाप्रमुख वंछहरू आएर पनि निकोपान्न सकेका थिएनन् । धेरै हिरण्य लिएर गए । एक दिन राजा प्रद्योतले मगधराजा सेनीय बिम्बिसारकहाँ दूत पठाए— “मलाई त्यस्तो रोगछ, जुन रोगको चिकित्साको लागि देवले जीवक वंछलाई

१. यो शब्द सि. रोमन. स्याममा छैन । केवल नालन्दा पालिमा मात्र छ । अवन्तिदेशको राजधानी उज्जैन हो ।

२. पुरानामः चन्द्रप्रद्योत ।

३. महाव. पृ. २९३: पज्जोतराजवत्थु ।

आज्ञा दिनुभए कल्याण हुनेथियो ताकि उनले मलाई औषधी गर्न सक्नु ।”

अनि मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले जीवक कौमारभृत्यलाई आज्ञा दिए :—

“जाऊ, हे भग्ने, जीवक ! उज्जैन नगरमा गएर राजा प्रद्योतलाई चिकित्सा गर ।”

“हवस्, देव !” भनी जीवक कौमारभृत्य मगधराजा सेनीय बिम्बिसारको आज्ञासुनी उज्जैन नगरमा गई जहाँ प्रद्योत राजा हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई राजा प्रद्योतको विकृति विचारगरी राजा प्रद्योतसंग विन्ति गरे :—

“हे देव ! ध्यू पकाउने छु, त्यसलाई पिउनुहोस् ।”

“भग्ने, जीवक ! भो भयो; यदि तिमिले ध्यू विना मलाई औषधीगरी निकोपान्न सक्छौभने त्यसोगर । मलाई ध्यू सारं घीनलाग्छु, म ध्यू मनपराउँदिन ।”

यो कुरासुनी जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो—

“यो राजालाई त्यस्तो रोगछ, ध्यूविना रोग निकोपान्न सकिदैन । किन मैले ध्यू पकाई त्यसलाई कषायवर्ण, कषायगन्ध र कषायरस नबनाउँ ।”

यति मनमा सोची जीवक कौमारभृत्यले नाना ओषधी हाली ध्यू पकाई कषायवर्ण, कषायगन्ध र कषायरस तयारगरी जीवक कौमारभृत्यले यस्तो विचार गरे :—

“राजालाई ध्यू पिलाई सकेपछि, पच्च लाग्नेबेलामा बाक्वाकी लाग्नेछ । यी राजा भने चण्ड (रिसालु) छन् । मलाई मान्न लगाउन पनि सक्छन् । किन मैले अगाडिनै राजाको आज्ञा लिई नराखौं ।”

यति सोचेर जीवक कौमारभृत्य जहाँ राजा प्रद्योत हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई राजा प्रद्योतसँग यस्तो बिलिगरे—

“देव ! हामी वंद्यहरू त्यस्तो मुहूर्तमा जडोबुटीहरू लिन्छौं, औषधी बनाउँछौं । त्यसो हुनाले देव ! वाहनागारमा र ढोकाहरूमा आज्ञा दिइराख्नु भए बेश हुनेथियो कि— ‘जुन वाहनमा जीवक जान चाहन्छ सोही वाहनमा जान दिनु, जुन ढोकाबाट निस्कन चाहन्छ सोही ढोकाबाट निस्कन दिनु, जुनबेला जानचाहन्छ सोहीबेलामा जानदिनु र जुनबेला आउन चाहन्छ उहीबेलामा आउन दिनु’ ।”

अनि राजा प्रद्योतले वाहनागारमा र ढोकाहरूमा आज्ञादिए—
“जुन वाहनमा जीवक जानचाहन्छ उही वाहनमा जानदिनु, जुनढोकाबाट निस्कन चाहन्छ उही ढोकाबाट निस्कनदिनु, जुनबेला जानचाहन्छ र जुनबेला आउनचाहन्छ सोहीबेलामा आउन र जानदिनु ।”

त्यसबखत राजा प्रद्योतको भद्रवतिका नामक हस्तिनी दिनको पचास योजन हिंडन सक्थ्यो । अनि जीवक कौमारभृत्यले राजा प्रद्योतलाई ध्यू हातमादिई— ‘देव ! कषाय पिउनुहोस् !’ भनी ध्यू पिलाई हात्तीसारमागई भद्रवतिका हस्तिनी चढी नगरबाट भागेरगए ।

राजा प्रद्योतले ध्यू पिइसकेपछि पच्च लाग्ने बेलामा उनलाई बाक्वाकी लाग्यो । अनि राजा प्रद्योतले मानिसहरूलाई आज्ञादिए :—

“हे भणे ! दुष्ट जीवकले मलाई धू पिलाएछ, त्यसोहुनाले भणे ! जीवकलाई खोज !”

“हे देव ! भद्रवतिका हस्तीनि चढी जीवक वैद्य नगरबाट भागेर गइसक्यो ।”

त्यसबेला राजा प्रद्योतकहाँ अमनुष्य (यक्ष) बाट जन्मेको बिलको साठीं योजन हिंड्नसक्ने काक नामक दाश थियो । राजा प्रद्योतले काक दाशलाई आज्ञादिए :—

“हे भणे, काक ! जाऊ, वैद्यलाई ‘राजाले तिम्रीलाई फर्काउँदैंछन् (बोलाउँदैंछन्)’ भनी फर्काएर ल्याऊ । हे भणे ! यो मनमा राख कि वैद्यहरू मायावी हुन्छन् । उनीहरूका हातबाट कुनै पनि चीज नलेऊ (नखाऊ) ।”

अनि काक दाशले जीवक कौमारभृत्यलाई कौशम्बीको बीच बाटोमा विहानको खाना खाइरहेको बेलामा भेट्टायो । काक दाशले जीवक कौमारभृत्यलाई मन्यो :—

“आचार्य ! राजा प्रद्योत तिम्रीलाई फर्काउँदैंछन् ।”

“भणे ! काक ! खाना खानुञ्जेलसम्म पर्ख । भणे ! काक ! तिम्रीले पनि खाना खाऊ ।”

“आर्य ! भयो भो, राजाबाट ‘भणे ! काक ! यी वैद्यहरू मायावी हुन्छन्, यिनीहरूका हातबाट केही पनि नलेऊ’ भनी आज्ञा भएकोछ ।”

त्यसबखत जीवक कौमारभृत्यले नङ्मा औषधीलिई आमलक खाएर पानी पिउँदै थिए । जीवक कौमारभृत्यले काकदाशलाई यस्तो

भने— “भणे ! काक ! आमलक खाऊ, पानी पिऊ !”

काक दाशले मनमा विचार गन्यो— “यो वंद्यले आमलक खाएर पानी पिउंदेछ, यसमा कुनै खराबी हुनसक्दैन ।” यति मनमा सोची आघा आमलक खाएर पानी पियो । त्यो आघा आमलक खाएपछि उसलाई त्यहीं पखाला लाग्यो । अनि काक दाशले जीवक कौमारभृत्यसँग सोध्यो :— “हे आचार्य ! के मेरो ज्यान बच्ने छ ?”

“हे भणे, काक ! डराउनु पर्दैन, तिमोलाई पनि सँचो हुनेछ, राजालाई पनि । राजा सारै रिसालुछन् मलाई मान्न लगाउन पनि सक्छन्, अतः म फर्फिन्न” भनी भद्रवतिका हस्तिनी काकलाई जिम्मा-दिई आफु जहाँ राजगृह हो त्यहाँ गए । क्रमशः जहाँ मगधराजा सेनीय बिम्बिसार हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगई मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई जन्मै प्रवृत्ति बित्तिगरे ।

“ठीक गन्यो भणे, जीवक ! यदि तिमो नफर्केको भए रिसालु त्यो राजाले तिमोलाई मान्न पनि बेर लगाउन्नथ्यो होला ।”

राजा प्रद्योत स्वस्थ भएपछि जीवक कौमारभृत्यकहाँ दूत पठाए— “जीवक आऊ ! तिमोलाई म वर प्रदान गर्नेछु ।”

जीवकले जवाफ दिए— “देव ! भो, भइहाल्यो; मैले गरेको कामलाई समझना राख्नुहोस् ।”

त्यसबखत राजा प्रद्योतलाई शिवीदेशमा बनेका दोसल्ला एकजोर प्राप्त भएको थियो जो धेरै कपडाहरूमध्ये, धेरै दोसल्लाहरूमध्ये, शयकडौं दोसल्लाहरूमध्ये, हजारौं दोसल्लाहरूमध्ये, लाखौं

दोसल्लाहरूमध्ये श्रेष्ठोत्तम, बढियाथियो । अनि राजा प्रद्योतले त्यो शिवीदेशमा बनेका दोसल्ला जीवक कौमारभृत्यलाई पठाए । जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“शिवीदेशमा बनेको, राजा प्रद्योतले पठाएको यो दोसल्ला धेरै कपडाहरूमध्ये... लाखौं दोसल्लाहरूमध्ये श्रेष्ठोत्तम तथा बढिया छ । यो दोसल्ला परिभोगगर्न भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध अथवा मगधराजा सेनीय बिम्बिसार बाहेक अरू कुनैपनि व्यक्ति योग्यछैनन् ।”

×

×

×

मूल पालि :—

७—तीसपटक विरेचन

त्यस समयमा^१ भगवान्को शरीर दोषग्रस्त (अस्वस्थ) थियो^२ । भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“आनन्द ! तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । तथागत विरेचन पिउन चाहन्छ ।”

अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ जीवक कौमारभृत्य गए त्यहाँगई जीवक कौमारभृत्यलाई यसो भन्नुभयो :—

१. राजगृहस्थित गृधकूट पर्वतमा हुनुहुन्थ्यो । अं. अ. क. पृ. २१६.

२. महाव. पृ. २९६: समर्तिसविरेचनकथा ।

“आवुसो, जीवक ! तथागतको शरीर दोषप्रस्त छ । तथागत विरेचन पिउन चाहनुहुन्छ ।”

‘ भन्ते आनन्द ! त्यसोभए भगवान्को शरीरलाई केही दिन स्निग्ध^१ (चिल्लो, नरम) पार्नुहोस् ।’

आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को शरीरलाई केही दिन स्निग्ध पारी जहाँ जीवक कौमारभृत्य थिए त्यहाँगई जीवक कौमारभृत्यलाई भन्नुभयो :—

“आवुसो जीवक! तथागतको शरीर स्निग्ध भईसक्यो । अब जे उचित ठान्छौ, गर ।”

त्यस वखतमा जीवक कौमारभृत्यको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“भैरो लागि यो प्रतिरूप छैन कि म भगवान्लाई पिउनपर्ने विरेचन (औषधी) दिउँ ।”

यति विचारगरी तीनवटा कमलको फूलमा अनेक औषधीद्वारा भावितागरी (पूटगरी) जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई पहिलो कमलको फूल चढाए— “भन्ते ! यो पहिलो कमलको फूल भगवान्ले सुँघ्नुहोस् । यसबाट भगवान्लाई दशबार विरेचन हुनेछ ।” अनि दोश्रो कमलको फूल चढाउँदै ब्रिन्तिगरे— “भन्ते ! दोश्रो कमलको फूल सुँघ्नुहोस् । यसबाट भगवान्लाई दशबार विरेचन हुनेछ ।” फेरि तेस्रो कमलको फूल चढाउँदै ब्रिन्तिगरे— “भन्ते ! यो तेस्रो कमलको फूल सुँघ्नुहोस् ।

१. तेल लगाउने ।

यसबाट भगवान्लाई अर्को दशबार विरेचन हुनेछ । यसरी तीसपटक विरेचन हुनेछ ।”

यसरी जीवक कौमारभृत्य, भगवान्लाई जम्मा तीसपटक विरेचन हुनेगरी (कमलको फूल सूँघाई) फर्केर गए । नगरद्वारबाट बाहिर निस्किसकेपछि जीवक कौमारभृत्यको मनमा ऊवास्म यस्तो लाग्यो :—

“मैले भगवान्लाई तीसपटक विरेचन हुने (औषधी) दिएको हुँ । तर तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । भगवान्लाई तीसपटक विरेचन हुनेछैन । एककम तीसपटक मात्र हुनेछ । यदि भगवान्ले विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा नुहाइसकेपछि भगवान्लाई अर्को एकपटक विरेचन हुनेछ । यसरी भगवान्लाई जम्मा तीसपटक विरेचन हुनेछ ।”

Dhamma.Digital

भगवान्ले जीवक कौमारभृत्यको मनको कुरा थाहापाई आधु-
ष्मान् आनन्दलाई भन्नु भयो :—

“आनन्द ! यहाँ जीवक कौमारभृत्य नगरद्वारबाट बाहिर निस्किसकेपछि उसको मनमा यस्तो लाग्यो— ‘मैले भगवान्लाई जम्मा तीसपटक विरेचन हुने (औषधी) दिएको हुँ । किन्तु तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । भगवान्लाई तीसपटक विरेचन हुनेछैन । एककम तीस पटकमात्र हुनेछ । यदि भगवान्ले विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा, नुहाइसकेपछि अर्को एकपटक विरेचन हुनेछ । यसरी जम्मा तीसपटक विरेचन हुनेछ ।’ आनन्द त्यसो हुनाले तातो पानी तयारगर ।”

“हवस् भन्ते !” भनी भगवान्को कुरासुनी आयुष्मान् आनन्दले तातोपानी तयार गर्नुभयो ।

अनि जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्सँग सोधे :—

“भन्ते ! भगवान्लाई विरेचन भयो कि ?”

“जीवक ! विरेचन भयो ।”

“भन्ते ! नगरद्वार बाहिर पुगेपछि मेरोमनमा यस्तो लागेको थियो— ‘मैले भगवान्लाई जम्मा तीसपटक विरेचन (औषधी) दिएको हुँ किन्तु तथागतको शरीर दोषग्रस्त छ । भगवान्लाई तीसपटक विरेचन हुनेछैन । एककम तीसपटकमात्र विरेचन हुनेछ । यदि भगवान्-ले विरेचन भएपछि नुहाउनु भएमा, नुहाइसकेपछि पुनः एकपटक विरेचन हुनेछ । यसरी जम्मा तीसपटक विरेचन हुनेछ ।’ भन्ते ! भगवान् नुहाउनुहोस् ! सुगत नुहाउनुहोस् !”

भगवान्ले तातो पानीले नुहाइसक्यो । नुहाइसकेपछि भगवान्लाई अर्को एकपटक विरेचन पनि भइसक्यो । यसरी भगवान्लाई जम्मा तीसपटक विरेचन भइसक्यो । त्यसपछि जीवक कौमारभृत्यले भगवान्-सँग यस्तो प्रार्थनागरे :—

“भन्ते ! भगवान्को शरीर प्रकृतिरूपले स्वस्थ नहुञ्जेलसम्म भगवान्ले घृसयुक्त भोजनमात्र ग्रहण गर्नुहोस् ।”

X

X

X

१. भगवान्को स्वास्थ्य ठीक नहुञ्जेलसम्म जीवकले नै घृसयुक्त पथ्य भोजनको प्रतिपादन गरेका थिए । अं. अ. क. पृ. २१६ ।

मूल पालि :--

८-दोसल्ला-दान

चाँडैनै भगवान्को शरीर यथावत् स्वस्थ भयो^१ अनि जीवक कौमारभृत्य त्यो (प्रद्योत राजाबाट पाएको ^२) दोसल्ला लिएर जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमार-भृत्यले भगवान्सँग यस्तो प्रार्थनागरे ।

“भन्ते ? भगवान्सँग एक वर माग्नु चाहन्छु ।”

“जीवक ! तथागत वरबाट मुक्त छ ।”

“भन्ते ! जो उचित र निर्दोषछ सोहीमात्र माग्नु चाहन्छु, अरु होइन ।”

“भन, जीवक !”

“भन्ते ! भगवान् पंसुकूलिक^३ हुनुहुन्छ तथा भिक्षुसङ्घ पनि । भन्ते ! मलाई प्रद्योत राजाले शिवीदेशमा बनेका, धेरै कपडाहरूमध्ये,

१. महाव. पृ. २९७: वरयाचनकथा ।

२. हेर पृ. ३८४

३. कुनै पनि गृहस्थीहरूले बनाइदिएको चीवर नलगाई केवल यताउता पर्याकिरासेका अथवा मसानमा फालिरासेका कपडाहरू जुटाई त्यसबाट चीवर सिएर लगाउनेलाई ‘पंसुकूलिक’ भन्थे ।

घेरें दोसल्लाहरूमध्ये, शयकडौं दोसल्लाहरूमध्ये, हजारौं दोसल्लाहरूमध्ये, लाखौं दोसल्लाहरूमध्ये श्रेष्ठोत्तम बढिया दोसल्ला एकजोर पठाउनु भएकोछ । अतःसो शिवीदेशमा बनेको दोसल्ला एकजोर भगवान्ले स्वीकारगरि दिनुहोस् र भिक्षुसङ्घलाई पनि गृहपतिहरूले सिद्ध दिएको चीवर ग्रहणगर्ने अनुमति दिइविनुहोस् !”

भगवान्ले शिवीदेशमा बनेको दोसल्ला स्वीकार गर्नुभयो । त्यसपछि भगवान्ले जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र प्रफुल्लित गराउनु भयो । जीवक कौमार-भृत्य भगवान्को धार्मिककथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा प्रफुल्लितभई आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए । अनि भगवान्ले यसै निदानमा, यसै प्रसंगमा धार्मिक कथामनी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो :—

“भिक्षुहो ! गृहपति चीवर ! (ग्रहणगर्ने) अनुज्ञा विन्छु । जो चाहन्छ सो पंसुकूलिक ह्वौ, जो चाहन्छ उसले गृहपति-चीवर ग्रहणगर । यी मध्ये कुनैलाई पनि म सन्नुष्टि नै भन्दछु अर्थात् उपर्युक्त दुइ प्रकारमध्ये—चाहे पांसुकूलिक चाहे गृहपति चीवरिक— कुनैरूपले बसेता पनि म प्रसन्न छु ।”

x

x

x

१. गृहस्थीहरूले सिएर दिएको चीवर गृहपति चीवर ।

मूल सूत्र :—

६—कसरी उपासक हुन्छ ?

एक समय भगवान् राजगृहस्थित जीवकको आम्रवनमा बस्नु-भएको थियो^१ ।

एक दिन जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्सँग निम्न कुरा सोधे :—

(क) “भन्ते ! कसरी ‘उपासक’ हुन्छ ?”

“हे जीवक ! जब मानिस बुद्धको शरणमा जान्छ, धर्मको शरणमा जान्छ तथा सङ्घको शरणमा जान्छ, जीवक ! तब उ ‘उपासक’ हुन्छ ।”

(ख) “भन्ते ! कसरी उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ ?”

“हे जीवक ! जब उपासक प्राणीहिंसाबाट अलग रहन्छ, अदिघ्नादानबाट अलग रहन्छ, काम-मिथ्याचारबाट अलग रहन्छ, मृषावादबाट अलग रहन्छ र सुरा, मेरय, मद्यप्रमादस्थानबाट अलग रहन्छ, हे जीवक ! तब उपासक ‘शीलवान्’ हुन्छ ।”

१. अं. नि-८ पृ. ३२५ जीवकसुत्तं ।

(ग) “भन्ते ! कसरी उपासक आत्महितको लागि रत हुन्छ किन्तु परहितको लागि रत हुँदैन ?”

“हे जीवक ! जब उपासक (१) स्वयं श्रद्धालु हुन्छ तर अर्कालाई श्रद्धालु हुनमा प्रेरणा दिदैन, (२) स्वयं शीलवान् हुन्छ तर अर्कालाई शीलवान् हुनमा प्रेरणा दिदैन, (३) स्वयं त्यागी हुन्छ तर अर्कालाई त्यागीबन्धमा प्रेरणा दिदैन, (४) स्वयं भिक्षुहरूको दर्शनाभिलाषी हुन्छ तर अर्कालाई भिक्षुहरूको दर्शन गर्नमा प्रेरणा दिदैन, (५) स्वयं सद्धर्मश्रवण गर्नमा मनलगाउँछ तर अर्कालाई सद्धर्मश्रवणगर्नमा प्रेरणा दिदैन, (६) स्वयं सुनेको धर्मलाई धारणागर्छ तर अर्कालाई सुनेको धर्मलाई धारणागर्नमा प्रेरणा दिदैन, (७) स्वयं धारणागरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षणगर्छ तर अर्कालाई धारणागरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षण गर्नमा प्रेरणा दिदैन, (८) स्वयं अर्थ बुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ तर अर्कालाई अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउनमा प्रेरणा दिदैन ।

“हे जीवक ! यसरी उपासक आत्महितको लागि रत हुन्छ किन्तु परहितको लागि रत हुँदैन ।”

(घ) “भन्ते ! कसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत हुन्छ ?”

“हे जीवक ! जब उपासक (१) आफु स्वयं पनि श्रद्धालु हुन्छ, अर्कालाई पनि श्रद्धालु हुनमा प्रेरणादिन्छ, (२) आफु स्वयं

पनि शीलवान् हुन्छ, अर्कालाई पनि शीलवान् हुनमा प्रेरणा दिन्छ, (३) आफु स्वयं पनि त्यागी हुन्छ, अर्कालाई पनि त्यागी बन्नमा प्रेरणा दिन्छ, (४) आफु स्वयं पनि भिक्षुको दर्शनाभिलाषी हुन्छ, अर्कालाई पनि भिक्षुको दर्शनगर्नमा प्रेरणादिन्छ, (५) आफु स्वयं पनि सद्धर्मश्रवणगर्नमा मन लगाउँछ, अर्कालाई पनि सद्धर्मश्रवणगर्नको निमित्त मनलगाउनमा प्रेरणादिन्छ, (६) आफुस्वयं पनि सुनेको धर्मलाई धारणागर्छ, अर्कालाई पनि सुनेको धर्मलाई धारणागर्नमा प्रेरणादिन्छ, (७) आफु स्वयं पनि धारणागरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षणगर्छ, अर्कालाई पनि धारणागरेको धर्मको अर्थोपपरीक्षणगर्नमा प्रेरणा दिन्छ, (८) आफु स्वयं पनि अर्थ बुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउँछ, अर्कालाई पनि अर्थबुझी, धर्मबुझी धर्मानुसार जीवन बिताउनमा प्रेरणा दिन्छ ।

“हे जीवक ! यसरी उपासक आत्महितको लागि पनि परहितको लागि पनि रत भएको हुन्छ ।”

[यो उपदेश सुनी जीवक उपासक सन्तुष्ट भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :-

१०-कम्बल-दान

त्यस समय काशीराजाले^१ जीवक कौमारभृत्यलाई आधा काशिक क्षौम (रेशम) मिसिएको ५०० जाने कम्बल (घुस्सा) पठाएका थिए^२ । जीवक कौमारभृत्य सो आधा काशिक क्षौम (रेशम) मिसिएको कम्बल लिएर जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्सँग यस्तो प्रार्थनागरे :-

“मन्ते ! मलाई काशीराजाने पठाएको आधा काशीको रेशम मिसिएको ५०० जाने कम्बल भगवान्ले ग्रहण गर्नुहोस् । जो मेरो लागि दीर्घकालसम्म हिताय सुखाय हुनेछ ।”

भगवान्ले कम्बल स्वीकार गर्नु भयो । त्यसपछि जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित सम्प्रहसित तथा प्रफुल्लित गराउनु भयो । जीवक कौमारभृत्य पनि भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित तथा प्रफुल्लितभई आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए । अनि भगवान्ले यस

१. प्रसेनजित कोशलराजाका भाई (एउटै पिताका) । अ. क. पृ. ८३०

२. महाव. पृ. २९८: कम्बलानुजाननाविकथा ।

निदानमा, यसै सन्दर्भमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“भिक्षु हो ! कम्बल स्वीकार गर्ने अनुज्ञा दिन्छु ।”

x

x

x

मूल पालि:—

११—भिक्षु बनाउन अयोग्य पुरुष

त्यस समय मगधराज्यमा कुष्ठ^१, गण्ड^२, किलास^३, सोस^४ र अपमार^५ (मृगी) जस्ता पाँचरोगहरू निक्कै फैलिएका थिए^६ । रोगले पीडित भएका मानिसहरू जीवक कौमारभृत्यकहाँ गई निवेदन गरे :—

Dhamma.Digital

१. रातोकुष्ठ र कालोकुष्ठ ।
२. आँडुभरी फैलिएर जाने एक प्रकारको खटीरे रोग । गाईको थुनको टुप्पो जस्तो ज्यूभरी देखिने रोग ।
३. कमलको फूल जस्तो गुलाबीरंग भएको ज्यूभरी फवाक्क फवाक्कगरी फोकाउठेर आउने, फोका फुटदा पानी नबग्ने रोग । यी तिन कुष्ठ रोग विशेष हुन् ।
४. ज्यू सुकेर जाने रोग ।
५. मृगी रोगमा देवमृगी तथा पित्तमृगी छन् । समन्तपा. पृ. ७४३ ।
६. महाव. पृ. ७६: पञ्चाबाघवत्थु, महाखन्धक ।

‘हे आचार्य ! हमीलाई औषधी गरिदिनु भए कल्याण हुने थियो ।’

जीवक भन्दछन्,—‘हे आर्य ! म सारं व्यस्तछु, धेरै कामछु, धेरै गर्नु पर्नेछ, मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई उपस्थान गर्नुपर्छ, अन्तःपुरमा नारी-गृह पनि हेर्नुपर्छ तथा बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई पनि उपस्थान गर्नुपर्छ । म औषधीगर्न सकिदैन ।’

‘हे आचार्य ! सबै सम्पत्ती तपाइलाई होस्, हामी पनि तपाइकै दाश हुनेछौं । हमीलाई औषधी गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।’

जीवक भन्दछन् :—‘हे आर्य ! म सारं व्यस्तछु, ...मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई उपस्थान गर्नुपर्छ, ... म औषधी गर्न सकिदैन ।’

अनि ती मानिसहरूका मनमा यस्तो लाग्यो :—

‘यी श्रमण शाक्यपुत्रीय (बौद्ध भिक्षुहरू) सुखजीवी, आराम साथ बस्ने, बढिया भोजनगरी निवासमाबसी शय्यामा सुत्छन् । किन हामी पनि श्रमण शाक्यपुत्रीयहरूकहाँ गई प्रव्रजित (सन्यास) नह्वौं । त्यहाँ (हमीहरूलाई) भिक्षुहरूले पनि सेवा गर्नेछन्, जीवक कौमार-भृत्यले पनि औषधी गर्नेछन् ।’

यति सोची ती मानिसहरू भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रज्या मागे । भिक्षुहरूले प्रव्रज्यादिए, उपसम्पदा^१ पनि गरे । उनीहरूलाई भिक्षुहरूले पनि उपस्थानगरे, जीवक कौमारभृत्यले पनि औषधीगरे ।

१. पूर्ण भिक्षुत्व ।

त्यस बखत भिक्षुहरू, धेरै रोगी भिक्षुहरूका सेवाटहल गर्दै धेरै माग्ने र विज्ञप्ति^१ बहुलभई बस्दथे—“गिलान (रोगीको निम्ति) भोजन देऊ, गिलानोपस्थान (रोगीको सेवाटहल) गर, गिलान-भेषज्य देऊ !” जीवक कौमारभृत्यले पनि धेरै रोगी भिक्षुहरूको चिकित्सा गर्नुपर्ने भएकोले उनी राजकार्यमा पनि जान सकेनन् ।

एक दिन पाँच रोगले पीडित कुनै एक पुरुषले जीवक कौमारभृत्यकहाँ गई निवेदन गर्‍यो :—“आचार्य ! मलाई चिकित्सा गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

“हे आर्य ! म सारै व्यस्तछु, धेरै कामछ, धेरै गर्नुपर्नेछ, मगध-राजा सेनीय विम्बिसारको उपस्थान गर्नुपर्छ, अन्तःपुरमा नारी-गृह पनि हेर्नुपर्छ तथा बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घको पनि उपस्थान गर्नुपर्छ । म चिकित्सागर्न सकिदैन ।”

“आचार्य ! सबै सम्पत्ती तपाइलाई होस् । म पनि तपाइकै दाश हुनेछु । मलाई चिकित्सा गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

जीवक भन्दछन् —“हे आर्य ! म सारै व्यस्तछु, ... चिकित्सागर्न सकिदैन ।”

“हे आचार्य ! सबै सम्पत्ती तपाइलाई होस्, म पनि तपाइकै दाश हुनेछु । मलाई चिकित्सा गरिदिनुभए कल्याण हुने थियो ।”

१. भिक्षुहरूका विनय (नियम) अनुसार बचन प्रकटगरी कुनै चीज माग्नेलाई ‘विज्ञप्ति’ भन्दछन् । रोगीले बाहेक निरोगी भिक्षुले बचन प्रकटगरी माग्नु आपत्तिजनक हुन्छ ।

“म सारं व्यस्तं तु, धेरं कामं च, धेरं गर्नुपन्नं च, मगधराजा
सेनीय बिम्बिसारको उ-स्थान गर्नुपठं, ... भिक्षुसङ्घको पनि उपस्थान
गर्नुपठं, म चिकित्सा गर्न सक्दिन” भनी जीवकले फेरि पनि भने ।

अनि सो पुरुषको मनमा यस्तो लाग्यो :—

“यी श्रमण शाक्यपुत्रीय मुखजीवी, आराम साथ बस्ने, बढिया
भोजनगरी निवासमा बसी शय्यामा सुत्छन् । किन म श्रमण शाक्यपुत्रीय-
हरूकहाँ गई प्रव्रजित न हुँ ! त्यहाँ मलाई भिक्षुहरूले पनि सेवाटहल
गर्नेछन्, जीवक कौमारभृत्यले पनि चिकित्सा गर्नेछन् । निरोगी भएपछि
म चीवर छाड्नेछु ।”

यति विचारगरी सो पुरुषले भिक्षुहरूकहाँ गई प्रव्रज्या माग्यो ।
त्यसलाई प्रव्रज्यागरे र उपसम्पदा पनि दिए । त्यसलाई भिक्षुहरूले पनि
सेवाटहल गरे । जीवक कौमारभृत्यले पनि चिकित्सा गरे । निरोगी
भएपछि उसले चीवर छाडीदियो । सो पुरुषलाई चीवर छाडेर गएको
जीवक कौमारभृत्यले देखेर उसँग सोधे :—

“हे आर्य ! तिम्रो भिक्षुहरूकहाँ गएर प्रव्रजित भएर बसेका
थियो होइन ?”

“हो, आचार्य !”

“तिमीले किन यस्तो गरेको नि ?”

सो पुरुषले जीवक कौमारभृत्यलाई यसको कारण बताइ दियो ।
जीवक कौमारभृत्य यो कुरा सुनी खिन्न भए, धिक्कारे र दुःखी भए—
“हेरे ! यी भिक्षुहरूले पाँच रोगले पीडित पुरुषलाई कसरी प्रव्रजित

गरे !” यति मनमा सोची जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान् हुनु-
हुन्थ्यो त्यहाँगई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा
बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्संग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यदि आर्यहरूले पाँचरोग हुनेलाई प्रव्रजित नगर्नु भए
बढिया हुने थियो ।”

भगवान्ले जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित,
सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा प्रफुल्लित गराउनु भयो । जीवक कौमार-
भृत्य भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित
तथा प्रफुल्लितभई आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षि-
णागरी फर्के गए ।

त्यसपछि भगवान्ले यसै कुराको निदानमा, यसै कुराको शिल-
शिलामा धार्मिक कथा सुनाउनुभई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“भिक्षुहो ! पाँच प्रकारका रोग हुनेलाई प्रव्रज्या नगर्नु । जसले
गर्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति (अपराध) लाग्ने छ ।”

x

x

x

मूल पालि :—

१२—जीवकको प्रार्थना

एक समय भगवान् चारिकागई क्रमशः वैशाली नगरमा पुग्नु-
भई वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो ।

१. बुल्लव. पृ. २०८: नवकम्मिक ।

त्यस समय वैशाली नगरमा उत्तम भोजनहरू दिने परिपाटि थियो । भिक्षुहरू ती उत्तम भोजनहरू खाएर अभिसन्न शरीरभई बहुरोगी हुन्थे ।

एकदिन केहिकामले जीवक कौमारभृत्य वैशाली नगरमा गए । त्यहाँ जीवक कौमारभृत्यले भिक्षुहरू अभिसन्न शरीरभई बहुरोगी भइरहेका देखे । अनि जीवक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँगए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्सँग यस्तो प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! यहाँ आजकल भिक्षुहरू अभिसन्न शरीरभई बहुरोगी भएका छन् । यदि भगवान्ले भिक्षुहरूका निमित्त चङ्क्रमणस्थल र जनताघर अर्थात् गरम बाफले नुहाउनेस्थान (Steam bath room) को अनुमति दिनुभए बेश हुने थियो । जसले गर्दा भिक्षुहरू निरोगी हुन सक्ने छन् ।”

अनि भगवान्ले जीवक कौमारभृत्यलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित तथा प्रफुल्लित गराउनु भयो । त्यसपछि जीवक कौमारभृत्य भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्देशित, ... र प्रफुल्लितभई आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी फर्केर गए ।

त्यसपछि भगवान्ले यसै सन्दर्भमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो :—

“भिक्षु हो ! चङ्क्रमण-स्थल र जनताघर नुहाउने स्थानको अनुज्ञा दिन्छु ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

१३—बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा जीवक कौमार-भृत्यको प्रशंसा गर्नु हुँदा भगवान्‌ले निम्न कुरा प्रकाश गर्नु भयो ।]

“हे भिक्षुहरू ! जीवक कौमारभृत्य छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् । कुन् छ गुण-धर्म भने ?—

(१) बुद्धप्रति अटल-श्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटल-श्रद्धा, (३) सङ्घप्रति अटल-श्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-ज्ञान र (६) आर्य-विमुक्ति ।”

“यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्नभई जीवक कौमारभृत्य तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका छन् ।”

x

x

x

मूल सूत्र :—

‘१४—अग्रस्थान-घोषणा’

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक सभामा व्यक्तिगत प्रसन्न हुनेहरूमध्ये जीवक कौमारभृत्य श्रेष्ठ छन् भनी भन्नुहुँदै भगवान्‌ले निम्न सूत्र भन्नु भयो—]

“एतद्गमां, भिक्खवे ! मम सावकानं उपासकानं पुगलप्प-सन्नानं यदिदं जीवको कोमारभच्चो’ति’ ।”

अर्थ :—

“हे भिक्षुहो ! मेरा श्रावक उपासकहरूमध्ये व्यक्तिगत प्रसन्न हुनेहरूमा जीवक कौमारभृत्य अप्रच्छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

१५—त्रिकोटी-परिशुद्ध मांस

यस्तो मैले सुने^१ ।

एक समय भगवान् जीवक कौमारभृत्यको आम्रवनमा बन्नु

१. अं. नि-१. पृ. २६: एतद्गवगो ।

१. म. नि. II पृ. ३९: जीवकसुत्तं ।

भएको थियो ।

त्यस बखतमा जीवक कौमारभृत्य जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्सँग यस्तो सोधे :—

“भन्ते ! मैले यस्तो सुने—‘श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमणगौतम जानि जानि उद्देश्यले बनाएको, तयार पारेको मांस खान्छन् ।’ भन्ते ! जसले यस्तो भन्दछन्—‘श्रमणगौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमणगौतम जानि जानि उद्देश्यले बनाएको तयारपारेको मांस खान्छन् ।’ भन्ते ! के यिनीहरूले भगवान्‌ले भन्नु भएको (कुरा) भन्छन् ? के यिनीहरूले भगवान्‌माथि फूटा आरोप लगाउँदैनन् ? के यिनीहरूले धर्मानुरूप (सत्यानुरूप) कुरा भन्छन् ? धर्मानुसार भनिराखेको कुनै कुराको निन्दात हुँदैन ?”

“जीवक ! जसले—‘श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन्, श्रमण गौतम जानि जानि उद्देश्यले बनाएको, तयारपारेको मांस खान्छन्’ भनी भन्छन्, तिनीहरूले मैले भनेका भन्दैनन्, बल्कि उनीहरू ममाथि फूटो आरोप, असत्य आरोप लगाउँछन् । जीवक ! म निम्न तीन प्रकारका मांस अभोज्यछन् भन्दछु—(१) देखेको^१ (= दिट्ठं), (२) सुनेको (= सुतं) तथा (३) शंका लागेको (= परिसङ्कितं) । यी तीन प्रकारका मांस अभोज्यछन् भनी भन्दछु । जीवक ! निम्न तीन

१. आफ्नोनिम्ति प्राणी मारिरहेको देखेको, सुनेको र मनमा शंका लागेको ।

प्रकारका मांस भोज्यछन् मनी म भन्दछु—(१) नदेखेको (= अदिट्टं)
(२) नसुनेको (= असुतं) तथा (३) शंका नलागेको (= अप-
रिसद्धितं) । यी तीन प्रकारका मांस भोज्यछन् मनी म भन्दछु^१ ।

ब्रह्मविहारी

“जीवक ! यहाँ कुनै भिक्षु^२ गाउँ वा निगमको आश्रयलिई बस्छ । उ एक दिशामा मैत्रीसहगतचित्त फेलाई बस्छ, द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, तथा चतुर्थ दिशामा मैत्रीसहगतचित्त फेलाई बस्छ । माथि, तल, बीच, सबैठाउँ, सबैतिर, सबै प्रकारले, सबै लोकमा मैत्रीसहगत-चित्त, मैत्रीसहगत विपुलचित्त, मैत्रीसहगत अप्रमाणचित्त फेलाई, अवैरो, अद्वेषी भई बस्छ । त्यसकहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्र गई भोलिको निम्ति भोजनद्वारा निम्तो गर्छ । इच्छामए उसले निम्तो स्वीकार गर्छ । अनि उ त्यस रात बितिसकेपछि पूर्वाह्नसमयमा चीवर लगाई, पात्र-चीवर ग्रहण-गरी जहाँ त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रको घर हो त्यहाँ जान्छ । त्यहाँ पुगेपछि बछ्याईराखेको आसनमा बस्छ । उसलाई त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले प्रणीत भिक्षा-भोजन पस्कन्छ । उसको मनमा (भोजन

१. यस किशिमको भोज्य मांसको अलावा अभोज्य मांस दश प्रकारका छन् :—मनुष्य-मांस, हात्तीको-मांस, घोडाको-मांस, कुकुरको-मांस, सर्पको-मांस, सिंहको-मांस, बागको-मांस, चितवाको-मांस, भालुको-मांस, र तरकूको-मांस, । महाव. पृ. २३५: भेसज्जकखन्धकं ।

२. स्वयंलाई लक्षगरी भन्नु भएको । म. नि. अ. क. III पृ. ३३ ।

गर्ने बेलामा) यस्तो हुँदैन—‘आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले मलाई प्रणीत भिक्षा-भोजन दिए हुन्थ्यो !; आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले भविष्यमा पनि यस्तैगरी प्रणीत भोजन दिए हुन्थ्यो !’ भन्ने पनि हुँदैन । उ सो भिक्षा-भोजनमा अल्छिई, मूछिई, डुबी रहँदैन बल्कि अवगुणको ख्यालराखी, निस्तारबुद्धिले भोजनगर्छ । जीवक ! के त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा आत्मपीडाको लागि, पर-पीडाको लागि अथवा दुवैको पीडाको लागि मनले चिताउँछ त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ ?”

“चिताउँदैन, भन्ते !”

“जीवक ! होइन त ? त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा निर्दोषपूर्ण आहार नै ग्रहण गर्छ ?”

“हो, भन्ते !; भन्ते ! मैले ‘ब्रह्मा मैत्रीविहारी हुन्’ भन्ने सुनेको छु । त्यस्तो ‘मैत्रीविहार’ मैले भगवान्मा नै प्रत्यक्ष देखेँ । भगवान् नै ‘मैत्रीविहारी’ हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! जुन रागले, द्वेषले र मोहले मानिस व्यापादवान् (द्वेषी) हुन्छन् तथागतको ती राग, द्वेष र मोह नाशभइसके, उच्छिन्नमूल भइसके, काटिएको तालवृक्ष समान भइसके, अभावप्राप्त भइसके, भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसके । जीवक ! यदि तिम्रिले यसै कुरालाई ध्यानमाराखी भनेको हो भने, म यसमा सहमत छु ।”

“भन्ते ! यसै कुरालाई ध्यानमाराखी भनेको हुँ ।”

“जीवक ! यहाँ कुनै भिक्षु गाउँ वा निगमको आश्रयलाई बस्छ । उ एक विशामा करुणासहगतचित्त फेलाई बस्छ, ... मुदित्वासह-

गतचित्त फंलाई बस्छ, ... उपेक्षासहगतचित्त फंलाई बस्छ, द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा तथा चतुर्थ दिशामा उपेक्षासहगतचित्त फंलाई बस्छ । माथि, तल, ... सबै लोकमा उपेक्षासहगतचित्त, उपेक्षा सहगत विपुलचित्त, उपेक्षासहगत अप्रमाणचित्त फंलाई, अवैरी, अद्वेषी भई बस्छ । त्यसकहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्र गर्दै भोलिको निम्ति भोजनद्वारा निम्तो गर्छ । इच्छामात्र उसले निम्तो स्वीकार गर्छ । अनि उ त्यस रात बितिसकेपछि पूर्वाह्नसमयमा चीवर लगाई, पात्र-चीवर ग्रहणगरी जहाँ त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रको घरहो त्यहाँ जान्छ । त्यहाँ पुगेपछि बछपाई राखेको आसनमा बस्छ । उसलाई त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले प्रणीत भिक्षा-भोजन पस्कन्छ । उसको मनमा (भोजन गर्ने बेलामा) यस्तो हुँदैन - 'आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले मलाई प्रणीत भिक्षा-भोजन दिए हुन्थ्यो ! ; आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले अविष्यमा अनि यस्तैगरी प्रणीत भोजन दिए हुन्थ्यो !' भन्ने पनि हुँदैन । उ सो भिक्षा-भोजनमा अल्झिई, मूछिई, डुबी, रहँदैन, बल्कि अवगुणको ह्यालराखी, निस्तारबुद्धिले भोजन गर्छ । जीवक ! के त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा आत्मपीडाको लागि, पर-पीडाको लागि अथवा दुवैको पीडाको लागि मनले चिताउँछ त ? यसमा तिम्रो के भन्छौ त ?”

“चिताउँदैन, भन्ते !”

“जीवक ! होइन त ? त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा निर्दोषपूर्ण आहारनै ग्रहण गर्छ ?”

“हो, भन्ते ! ; भन्ते ! मैले ‘ब्रह्मा मैत्रीविहारी हुन्’ भन्ने सुनेको

छु । त्यस्तो 'मैत्रीविहार' मैले भगवान्‌मा नै प्रत्यक्ष देखें । भगवान्‌नै 'मैत्रीविहारी' हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! जुन रागले, द्वेषले र मोहले मानिस व्यापादवान् (द्वेषी) हुन्छन् तथागतको ती राग, द्वेष र मोह नाशमइसके, उच्छिन्नमूल भइसके, ... भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसके । जीवक ! यदि तिमिले यसै कुरालाई ध्यानमाराखी भनेको हो भने म यसमा सहमत छु ।”

“भन्ते ! यसै कुरालाई ध्यानमाराखी भनेको हुँ ।”

पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ

‘जीवक ! जसले तथागत वा तथागत-श्रावकको उद्देश्यले प्राणीहिंसा गर्छ उसले पाँच कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ :—

(१) “जो त्यो गृहपतिले यस्तो भन्छ—‘जाऊ ! अमुक प्राणी ल्याऊ’—यो पहिलो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।

(२) “जो त्यो प्राणीलाई गर्धनमा डोरीले बाँधी ल्याउँछ, दुःख-दौर्मनस्य अनुभवगर्छ - यो दोश्रो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।

(३) “जो कि उसले यस्तो भन्छ—‘जाऊ, यो प्राणीलाई मार !’—यो तेश्रो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।

(४) “जो त्यो प्राणीलाई मार्दा दुःख-दौर्मनस्य अनुभवगर्छ—यो चौथो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।

(५) “जो उसले तथागतलाई वा तथागत-श्रावकलाई अकपिय (अनुचित) भोजन पकाउँछ—यो पाँचौ कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।

“जीवक! जसले तथागत वा तथागत-श्रावकको उद्देश्यले प्राणी-विहिंसा गर्छ उसले उक्त पाँच कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

यति भन्नु भएपछि जीवक कौमारभृत्यले भगवान्संग प्रार्थना गरे :—

“भन्ते ! आश्रय हां ! अद्भुत !! कपिय (उचित) भोजन नै भिक्षुहरूले ग्रहण गर्छन् ; निर्दोष आहार नै भिक्षुहरूले ग्रहण गर्छन् । धन्य, धन्य ! भन्ते ! जस्तो कि घोट्टेकोलाई उत्तानो पारिदिदा, छोपिएकोलाई उघारिदिदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिदा—आँखा हुनेहरूले रूप देखेका भगवान् बुद्धले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म भगवान्को शरण पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्को मलाई आजीवनसम्म शरणमै आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नु होस् !”

x

x

x

मूल सूत्रः—

१६—आप्रवनमा भगवान् बुद्ध

त्यस समय जीवक कौमारभृत्य मगधराजा अजातशत्रु

वैदेहीपुत्रको नजिक चुपचाप बसेका थिए^१ ।

अनि मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले जीवक कौमारभृत्यसँग सोधे :—

“जीवक ! तिमि किन चुपछो नि ?”

“देव ! भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध हात्रा आम्रवनमा ब्राह्मणाय पचास भिक्षुहरूका साथ बस्नु भएको छ । वहाँ भगवान्को यस्तो कल्याणकीर्तिशब्द फैलिएको छ—‘वहाँ भगवान् अरहत् हुनुहुन्छ’^२ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! त्यसोभए हस्तीयानहरू तयारगर्न लगाऊ ।”

“हवस्, देव” भनी जीवक कौमारभृत्यले मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रको आज्ञामुनी पाँचशय ढोईहरू तयारगर्न लगाई, राजा बस्ने हात्ती पनि तयारगर्न लगाई, मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रसँग बिन्तिगरे :—

१. वी. नि. I पृ. ४१: सामञ्जफलसुत्तं । त्यस समय राजा अजातशत्रु राजदरबारमा राजकीय परिषद्का साथ बसेका थिए । राजाले उपस्थित भारदारहरूसँग ‘आज कसको सत्संगत गर्ने होला ?’ भनी सोधेका थिए । उपस्थित सबैले फलाना फलानाको सत्संगतगरे बेशहोला भनी आ-आफ्ना मन्तव्य प्रकटगरे किन्तु जीवक कौमारभृत्य मात्र केही नबोली चुपलागेर बसेका थिए । यस सम्बन्धी विस्तृत कुराहरू ‘बुद्धकालीन राजपरिवार’ नामक पुस्तकमा लेखिन्छ ।

२. हेर पृ. ६८: बुद्धगुण ।

“देव ! हस्तीयानहरू तयार भंसके, जो उचित छ सो गर्नुहोस् ।”

अनि मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्र पांचशय ढोईहरूमा एक एक स्त्री राखी, आफु चढने हात्तीमा चढी, चिराक समात्न लगाई, महत् राजसीलाले राजगृहबाट निस्केर जहाँ जीवक कौमारभृत्यको आश्रय हो त्यहाँ गए ।

आश्रयको नजिक पुग्दा मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्र भय-त्रासले जिरौङ्गिएका थिए । अतः मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्रले भयभीतभई, आशंकितभई, जिरिङ्गभई जीवक कौमारभृत्यसँग सोधे :—

“सौम्य ! जीवक ! के तिमिले मलाई छकाएको त होइन ? धोका दिएको त होइत ? शत्रुका हातमा पार्न लागेको त होइन ? कस्तो हो यो ! जहाँ त्यत्रो ठूलो साँढे बारहशय भिक्षुहरू बसेको ठाउँमा हाच्छूगरेको, खोकेको शब्द अथवा कुनै घोष पनि नसुनिएको ! यो कस्तो होला !”

“महाराज ! न डराउनुहोस्, न डराउनुहोस् ! देवलाई मैले छकाएको छैन, न मैले धोका नै दिएको छु, न त देवलाई शत्रुका हातमा नै पार्न लागेको हुँ । बढनुहोस् महाराजा ! अगाडि नै बढनुहोस् !! त्यो मण्डलमालमा अर्थात् ठूलो गोलाकार हलमा दियो बल्दछ ।”

यति कुरा सुनी मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्र हात्तीबाट जानहुने बाटोसम्म हात्तीमागई, त्यसपछि पैदलनै जहाँ त्यो मण्डलमालको देलो हो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि जीवक कौमारभृत्यसँग सोधे :—

“सौम्य ! जीवक ! भगवान् कहाँ हुनुहुन्छ नि ?”

“महाराज ! भगवान्, त्यहीं नै हुनुहुन्छ, भगवान्, त्यहीं नै हुनुहुन्छ । जो बीचको स्तम्भको आडलाई पूर्वपट्टि हेरी, भिक्षुसङ्घको अगाडि बस्नु भएको छ । (वहाँ नै हुनुहुन्छ भगवान्,) ।”

अनि मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ (अगाडि) पुगेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्रले निर्मल जलाशय जस्तो चुपचापभई बसेका भिक्षुसङ्घलाई हेरी प्रीतिमय वाक्य प्रकट गरे :—

“आहा ! जस्तो यी भिक्षुसङ्घ यहाँ शान्तिमय जीवन बिताउँदै छन्, त्यस्तै उदयभद्र^१ राजकुमारले पनि शान्तिपूर्ण जीवन बिताउन सकोस् !”

“महाराज ! जहाँ प्रेमछ त्यहीं गयी ।”

“हो भन्ते ! उदयभद्र राजकुमार मलाई प्यारो लाग्छ । जस्तो यी भिक्षुसङ्घ यहाँ शान्तिमय जीवन बिताउँदै छन्, त्यस्तै शान्तिमय जीवन उदयभद्र राजकुमारले पनि बिताउन सकोस् ।”

यति कुरा सिद्धिएपछि मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्र भगवान्लाई अभिवादनगरी भिक्षुसङ्घलाई पनि दशऔंला जोरी बन्तिगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधराजा अजातशत्रु वंदेहीपुत्रले भगवान्सँग प्रार्थना गरे :—

१. राजाको छोरा ।

“भन्ते ! यदि भगवान्‌ले प्रश्नको उत्तर दिने अवकाश दिनु हुन्छ भने म भगवान्‌सँग केही कुरा सोध्न चाहन्छु ।”

“सोध, महाराज ! जहिले चाहन्छौ ।”

[यसपछि मगधराजा अजातशत्रुले बुद्धसँग प्रश्न सोधे । भगवान्‌ले पनि उत्तर दिनु भयो । यस सम्बन्धी अरू विस्तृत कुराहरू “बुद्धकालीन राजपरिवार” नामक पुस्तकमा लेखिनेछ ।]

१०. नकुलपिता गृहपति

परिचय

भग्ग (भर्ग) जनपदको सुं सुमारगिरी भन्ने नगरमा एक ठूलो धनाढ्य कुलमा नकुलपिता गृहपतिको जन्म भएको थियो । यिनले नकुलमाता गृहपत्नीसँग कुमार अवस्थामै विवाह गरेका थिए ।

नकुलपुत्रका पिता भएकोले 'नकुलपिता' र नकुलपुत्रका माता हुनाले 'नकुलमाता' भन्ने नामले प्रसिद्ध भएका हुन्^१ ।

यिनीहरू बुबै सम-श्रद्धा र सम-शील तथा सम-विचारले जीविका गर्दथे । उसको शरीरभए उसको मन र उसको मनभए उसको शरीर भई— दुइ भिन्ना भिन्न देहधारी प्राणी भएर पनि एक शरीर, एक मन कं गरी यिनीहरूले गृही जीवन बिताएका कुरा तलका सूत्रहरूबाट थाहा भएको छ ।

पहिलोपटक यिनीहरूले भगवानसँग सुं सुमारगिरी नगरको आसपासको भैसकला मृगदावनमा^२ भेट गरेका थिए । बुद्धसँग भेटहुँदा यिनीहरू बुबैका मनमा बुद्ध भगवान् भन्नु भन्दा बढी पुत्रमाहुने

१. सं. नि. अ. क. II पृ. १८१.

२. मृगहरूलाई अभयदान दिइराखेको हुनाले 'मृगदावन' भनिएको हो ।

स्वात्सल्य गुणमा ममता उत्पन्न भएको कुरा संयुक्तनिकाय र अङ्गुत्तरनिकायार्थकथामा वर्णन गरिएको छ ।

जब यिनीहरूले बुद्धलाई देखी सभाषद् सबैलाई आश्रय तथा अद्भुत हुनेगरी — “हे पुत्र ! यतिका दिनसम्म तिम्री कहाँ थियौ ? हामी बुढाबुढी भएका बाबुआमालाई हेरविचार गर्नुपर्दैन ?” भनी भने । भगवान् बुद्धले यिनीहरूका मुखबाट स्वतः निस्केका प्रेम तथा स्नेह भरित आमन्त्रणलाई नसुनेकं गर्नुभयो र पछि जब यिनीहरू फसंग भएकं भई होसमा आई मध्यस्थभावले कुरागरे तब बुद्ध भगवान्ले यिनीहरूलाई करुणापूर्वक धर्मोपदेश गर्नुभयो । बुद्धको उपदेश सुनी दुवैजना स्रोतापन्न भए ।

उपरोक्त घटनाबाट आश्रय तथा चकित भएका भिक्षुहरूले ती नकुलपिता गृहपति र नकुलमाता गृहपत्नीले भगवान्लाई “पुत्र, पुत्र” भनी सम्बोधन गरेको घटनाको रहस्य बुझ्न नसकी रहस्य उद्घाटन गर्नुहुन भगवान्सँग प्रार्थनागरेपछि उपस्थित भिक्षुहरूलाई “भवसंसारमा आवागमन यात्राको कुरालाई पूर्वानुस्मृति ध्यानले हेर्नेहो भने यस संसारमा कुनै न कुनै प्रकारले अन्यमन्य सम्बन्ध न भएका प्राणीहरू पाउन बुलभ न हुनेछन् । अतएव सबै प्राणीप्रति मैत्री राखी बस्नुपर्छ” भनी भन्दुहुँदै “यी नकुलपिता भवान्तरमा ५०० जन्मसम्म निरन्तर मेरो पिताको रूपमा, ५०० जन्मसम्म बाजेको

१. सं. नि. अ. क. II पृ. १८२, अं. अ. क. पृ. २१७

२. सं. नि. अ. क. II १८२, अं. अ. क. पृ. २१७.

रूपमा र ५०० जन्मसम्म काकाको रूपमा थिए । यी नकुलमाता गृहपत्नी पनि ५०० जन्मसम्म आमाको रूपमा, ५०० जन्मसम्म बजैको रूपमा र ५०० जन्मसम्म फूपूको रूपमा थिइन्^१” भनी रहस्य उद्घाटन गर्नुहुँदा ३०० जन्मसम्म साथमा भएको कुरा भन्नु भई “यिनीहरूकै काखमा जन्म जन्मान्तरसम्म लालन पालन तथा हुर्किंदै आएको थिः । यसै संस्कारको प्रभावले— पूर्व परिचित हेतुले — अहिले मलाई देख्नेबित्तिकै यिनीहरूका हृदयमा स्नेह उत्पन्न भई विश्वास भएको हो” भनी भन्नुभयो । जातकपालिमा पनि यस्तो भन्नु भएको छ :—

१- “यस्मिं मनो निविसति, चित्तञ्चापि पसीदति ।

अदिट्टपुब्बके पोसे, कामं तस्मिं पि विस्ससे’ ति^२ ॥

२- “पुब्बेव सन्निवासेन, पच्चुपन्नहितेन वा ।

एवं तं जायते पेमं, उत्पलं व यथोदके’ ति^३”

अर्थ :—

१— “देख्ने बित्तिकै जसमा मनबस्छ अथवा चित्त प्रसन्न हुन्छ, पहिले न देखेको पुरुषमा पनि (पूर्व संस्कारको हेतुले वर्तमानमा पनि) बृह विश्वास (चित्त) उत्पन्न हुन्छ ।

१. सं. नि. अ. क. II १८२, अं अ. क. पृ. २१७.

२. जातकपालि- नं. ६८ I पृ. १७ साकेतजातकं ।

३. जातकपालि नं २३७ I पृ. ६१ साकेतजातकं ।

२- “पूर्व जन्ममा एकै ठाउँमा बसिसकेको र वर्तमान समयमा पनि हित-चित हुँदा— पानीमा उत्पन्नहुने उत्पलादि फूलजै— प्रेम उत्पन्न हुन्छ ।”

यस्तैगरी साकेत ब्राह्मणले पनि बुद्धलाई “पुत्र, पुत्र” भनी सम्बोधन गरेको घटनाको बारेमा साकेतजातकमा^१ र धम्मपदद्वय कथामा^२ पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

×

×

×

नकुलपिता र नकुलमाताहरूका जीवनमा कस्तो परस्पर स्नेह, समझदारिपन, र विश्वास तथा भक्ति थियो भन्ने कुरा एकदिन भगवान् उनीहरूका घरमा जाँदा नकुलपिता र नकुलमाताहरूका आफ्नै मुखबाट आफ्ना प्रीतिमय दाम्पत्य जीवनकोबारे र अझ यस जन्ममामात्र नभई परजन्ममा समेत एकसाथ बस्ने इच्छा प्रकट गरेका तल लेखिएको “मुखमय दाम्पत्यजीवन” द्वारा प्रष्ट हुनेछ ।

बुद्धेसकालमा पुगेर आफ्नो तरुणकालको जीवन स्मरणगरी त्यसबाट सन्तोषलिन सक्नु र परस्पर बुझ्ने बुझ्नु जस्ता त्रिकालदर्शी महापुरुषका सामुन्ने आफ्ना बितेका कुराका सत्यतालाई दृढतापूर्वक प्रकट गर्नसक्नु— यो साँच्चैकं दिव्यमय गृही-जीवन हो भनी भन्न सकिन्छ । आफ्ना भित्रीमनका कुरा— जो कि आफ्ना आमा बाबुका

१. जातक अ. फ-१

२. पृ. ४८८: क्रोधवर्ण ।

अगाडि पनि प्रकटगर्न कठिनाई हुन्छ त्यस्ता कुरा बुद्धमाथि भएको बुद्धविश्वासको कारणले— उद्गारतापूर्वक पोखे ।

x

x

x

संयुक्तनिकाय, नकुलपितु सूत्रमाः उल्लेख भएजं एकदिन बुद्ध नकुलपिता, भेसकत्ता मृगदाबनमा बसिरहनु भएका बुद्धकहाँगई बुद्धसँग आफु वृद्ध तथा जराजीर्ण भएको हुँदा बुद्ध दर्शनार्थ संधं आउन नसकेको कुरा व्यक्तगरी, उपदेशको लागि प्रार्थनागर्दा भगवान् बुद्धले “यो शरीर रोग, व्याधि र मृत्युले भरिएकोछ, यो शरीर फुल (अण्डा) जस्तै कमजोरछ, चाँडै फुट्छ, अण्ड फुलभन्दा पनि असुरक्षित छ । फुललाई कुनै कीट-पतंगले टोक्न सक्नेन किन्तु यो शरीरलाई कीट-पतंगले टोक्न सक्छ, लामखुट्टेले पनि टोक्न सक्छ । यस्तो असुरक्षित तथा जरा, व्याधि, मृत्यु जस्ता आतुरले भरिएको— कहिले के कस्तो हुनेहो भन्ने थातलिन नसक्ने, अरू अरू वस्तुहरूको जतिमात्रामा मानि-सहरूले केही अवधिसम्मको लागि भएता पनि ग्यारेन्टी दिन सक्छन्, त्यतिसम्म पनि कसैले कुनै बेलासम्मको लागि पनि ग्यारेन्टी दिन नसक्ने— यो शरीर परिहरण गर्नेहरूका चित्त पनि त्यत्तिकं नं बेचैन, असुरक्षित तथा आतुरयुक्त भई बस्नेहुँदा तिमिले यो शरीर असुरक्षित र आतुरपूर्ण भएता पनि चित्तलाई अनातुरपारी, सुरक्षितगरी बस” भनी भन्नुभएको अमृतोपदेश सुनी नकुलपिता गृहपति अत्यन्त खुशीभई

१. तल लेखिएको छ ।

बुद्धलाई प्रदक्षिणागरी, “विहारमा आएको बेलामा सारिपुत्र महास्थ-
विरको पनि दर्शन गरेर जाउँ” भन्ने विचारले वहाँकहाँ गए ।

जब सारिपुत्र महास्थविरले नकुलपिता जस्ता वयोवृद्धको
चेहरामा पनि प्रसन्नमुद्रा तथा उज्यालोपन देखेनभयो तब सारिपुत्र
महास्थविरले नकुलपितासँग “हे गृहपति ! के तिमीले भगवान्को
श्रीमुखबाट उपदेश त सुनेर आएनौ ?” भनी सोध्दा नकुलपिताले
“किन होइन त” भनी भनेबाट नकुलपिताको हृदयमा बुद्धप्रति भएको
दृढ विश्वासको भाव व्यक्त हुन्छ ।

सारिपुत्र महास्थविरले नकुलपितासँग “हे गृहपति ! त्यसबेला
तिमीले भगवान्सँग कतिसम्ममा आतुरकाय भएर पनि अनातुरचित्त
भएर बस्न सक्छ त भनी सोधेनौ त ?” भनी भन्नुहुँदा नकुलपिताले
“सारिपुत्र महास्थविरबाट नै सो कुराको उत्तर सुन्न पाउँ” भनी प्रार्थना
गरेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले प्रत्युत्तर दिनुहुँदै “म मेरो” भनी
समाती न बस्नाले नै अनातुरचित्त हुन्छ भनी बताउनु भयो ।
विस्तृत कुरा तल सूत्रमानै आउने छ ।

यससूत्रमा जुन “आर्यहरू, आर्यधर्म, सत्पुरुषहरू र सत्पु-
रुष-धर्म” भन्ने शब्दहरू प्रयोग भएकाछन् तिनीहरूका अर्थ बौद्ध
धर्मानुसार यसप्रकार हुन् :—

“आर्यपुरुष” भन्नाले विशेषगरी बुद्धलाई नै लक्षित गरेको हो ।

“सत्पुरुष” मनी प्रत्येक बुद्ध र तथागत श्रावकहरूलाई भनिएको हो ॥

वासना सहित सबैप्रकारका क्लेश निर्मूल भइसकेको हुँदा बुद्धलाई नै सर्वश्रेष्ठ ‘आर्य’ भन्दछन् । साधारणत क्लेश नभएका सबै ‘आर्य’ हुन् ।

चतुरार्यसत्यादि सतिपट्टान (स्मृतिप्रस्थान ध्यान) धर्मलाई आर्य-धर्म भनिन्छ अथवा बुद्धले यी धर्महरू भाविता गरिसक्नु भएकाले सतिपट्टानादि धर्मलाई ‘आर्य-धर्म’ भनिएको हो ।

प्रत्येकबुद्ध र तथागत श्रावकहरू पनि क्लेशबाट विमुक्त भएका हुनाले यिनीहरूलाई ‘सत्पुरुष’ भन्दछन् । यिनीहरूले पालन गरिने सतिपट्टानादि धर्महरूलाई ‘सत्पुरुष-धर्म’ भनिन्छन् ।

साधारण अर्थमा सत्पुरुषनै आर्य हो, आर्य नै सत्पुरुष हो । सत्पुरुष-धर्म नै आर्य-धर्म हो, आर्य-धर्म नै सत्पुरुष-धर्म हो १ ।

‘पृथक्जन’ भन्नाले भिन्नाभिन्न जीवनका लक्ष, धारणा, विश्वास तथा स्वभाव भएका मानिसलाई भनिएको हो; पृथक् पृथक् विचार भएकालाई भनिएको हो । अर्को अर्थ हो :— जबसम्म मानिस स्रोता-पन्न हुँदैन तबसम्म उसलाई पृथक्जन भन्दछन् । स्रोतापन्न हुने जुनसुकै जाति, गोत्र, वर्ण, लिङ्ग तथा देशका भएता पनि उनीहरूका विचारधारा, जीवनको लक्ष तथा विश्वास एउटै हुन्छ, भिन्ना-भिन्न हुँदैन अतएव यिनीहरू आर्य हुन् । यस बाहेक अरु जम्मै पृथक्जन हुन् ।

“आर्यहरूका दर्शन नगरेका र गरेका” भन्नाले केवल आसचक्षु अथवा दिव्यचक्षुद्वारा मात्र देखने वा नदेखनेलाई भनेको होइन । अपितु आर्य-धर्मलाई स्वयं साक्षात्कारगर्ने र नगर्नेलाई भनेको हो । त्यसोत आर्यपुरुषहरूलाई मानिसलेमात्र नभई पशुपंक्षिहरूले पनि देखेका हुन्छन् । तर यस्तो देखाइलाई ‘देखेको र नदेखेको’ भनेको होइन । जस्तो कि—

चित्तल्लपर्वतमा एक क्षीणाश्रव आर्यभिक्षु थिए । उनकहाँ बैसंबितेर प्रव्रजित भएका एक शिष्य भिक्षु थिए । एकदिन यी दुवै भिक्षाटनका निमित्त गए । वृद्धप्रव्रजित भिक्षुले आफ्नो गुरुको पात्र-चीवर लिएका थिए । बाटोमा वृद्धप्रव्रजित भिक्षुले आफ्नो गुरुसँग “भन्ते! आर्य-पुरुष भन्ने कस्तो हुन्छ ?” भनी सोध्दा क्षीणाश्रव आर्यभिक्षुले “कहिले काहि आर्यपुरुषका सेवाटहल्लगरी, भिक्षाटन जाँदा उसको पात्र-चीवर पनि लिएरजाने शिष्य हुन्छ ।” यति भन्दा पनि वृद्धप्रव्रजित भिक्षुले आर्यपुरुष चिन्न सकेनन्^१ ।

भगवान्को पालामा बक्कलि भन्ने भिक्षु थिए । उनी भगवान्-प्रति असाध्यै भक्ति तथा श्रद्धा राख्थे । उनको भक्ति भित्रीज्ञानको नभई भगवान्को सुन्दरतामा मात्र सीमित थियो । जहिले पनि भगवान्-कै अनुहारमात्र हेरी भगवान्को मुखाकृति तथा शारीरिक सुन्दरतामा नै मुग्ध रहन्थे^२ ।

१. सं. नि. अ. क. II पृ १८३

२. अं. अ. क. पृ. १३९

एकदिन बिरामी भएको बेलामा उनले भगवान् बुद्धलाई खबर पठाए । भगवान् बुद्ध उनकहाँ आउनुभएपछि उनले “भन्ते ! केगरी, बिरामीको कारणले गर्दा भगवान्को दर्शनगर्न पनि आउन सकिन” भनी भन्दा भगवान्ले उनलाई “अलं वक्कलि ! किं ते इमिना पूतिक्रायेन दिट्ठेन ? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति सोमं पस्सति, योमं पस्सति सो धम्मं पस्सति । धम्मं हि वक्कलि ! पस्सन्तो मं पस्सति, मं पस्सन्तो धम्मं पस्सति^१ ।” अर्थात्— “भैंहात्यो वक्कलि ! अपवित्रले भरिएको यो शरीर हेरेर के गर्छौं? वक्कलि! जसले धर्मलाई देख्दछ, उसले मलाई देख्नेछ जसले मलाई देख्नेछ उसले धर्मलाई देख्दछ । वक्कलि ! धर्मलाई नै देख्नेले मलाई देख्दछ, मलाई देख्नेले नै धर्मलाई देख्दछ ।” भनी भन्नु भएबाट पनि धर्मदर्शन (साक्षात्कार) नै सत्पुरुष वा आर्यपुरुषहरूको दर्शनहो भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

Dhamma.Digital

×

×

×

एकदिन नकुलपिता सारं बिरामीभई वैद्यले पनि त्यागी सकेको थियो । त्यसबेला नकुलमाताले “अब मैले आफ्नो सत्यकृयाद्वारा नकुलपिताको रोग निकोपारी दिनुपर्छ” भन्ने विचारगरी बिरामी नकुलपिताको अगाडिगई जुनरूपले नकुलपितालाई कुरा सुनाइन् त्यो सारं मर्मस्पर्शी तथा आश्चर्यजनक छ ।

मानिसहरू प्रायः मृत्युकोबारे कुरागर्न डराउँछन्, भयभीत

१. सं नि. II पृ. ४३०: वक्कलिमुत्तं ।

हुन्छन् अथवा मृत्युको कुरा गर्न चाहन्छन् । किन्तु बुद्धधर्ममा मानिसलाई मृत्युबारे पनि सफासफ निर्भीकरूपले कुरागर्न सिकाएको छ । मृत्युबारे सतर्कभई, दुःखभोग्न नपर्ने काम जिउंदै छँदा प्रतिपादन गर्छन् । अर्को अर्थले हेर्नेहो भने जसले यस जीवनमा अपुण्यमय जीवन बिताएको हुन्छ— कसैको हिंसा, व्यभिचार, असत्य, चोरी डकंती, फूट-कपट, धोकाबाजी र अनैतिक अपराधपूर्ण काम गरेको हुन्छ— उ मृत्युदेखि डराउँदैन । उसमा यो दृढता हुन्छ कि मैले जीवनमा कसैको खराबी गरेको छैन, असलै गरेकोछु, भलोनै गरेको छु, अतएव म मृत्यु भए पनि बुर्गतिमा जानेछैन, सुगतिमा नै जानेछु ।

यसै कुराको परिपुष्टि नकुलपिताले पनि गरेका कुरा तल आउने “बिरामी नकुलपिता” बाट स्पष्ट हुनेछ । बिरामी भइरहेका आफ्ना वृद्ध स्वामीलाई आफ्नो जीवनको सत्यकुरा सुनाई मानसिक प्रसन्नता र प्रफुलितपारी पतिको रोग निकोपारि दिइन् । यतिमात्र नभई आफ्नो चरित्रबारे त्रिकालदर्शी बुद्धलाई साक्षिस्थानमा राखी “यदि कसैलाई मेरो कुरामा शंकालागे बुद्धकहाँगई सोधुन्” भनी आफ्ना निर्मल जीवनबारे दृढताका साथ परिचय दिएको छ । यस्तै भार्यालाई सक्षमा राखेर नै भगवान्ले “भार्या नै परम मित्रः” भनी भन्नु भएको होला ।

बिरामी नकुलपितालाई प्रेमपूर्वक तथा प्रमाणसहित संक्रान्त बिलाउँदै भनेको कुराबाट त्यसबेलासम्म उनीहरू दुवैले गृहस्थी-ब्रह्मचर्यशील पालन गरेको सोरहवर्ष भएको पनि साबित हुन्छ ।

बुद्ध भेट हुनुभन्दा अगाडि देखिनं यिनीहरू सदाचार सम्पन्न तथा सुमधुर दाम्पत्य जीवन यापन गर्दै आएका र बुद्धभेट भएपछि स्तोतापन्न फलमा प्रतिष्ठित भएका हुनाले यिनीहरूका जीवन सुन-माथि सुगन्ध भएजस्तै भएको छ । यिनीहरूले बुद्धलाई आफ्नो वृद्ध अवस्थामा देखेको कुरा पनि ध्यानमा राख्न योग्य छ ।

सुंसुमारगिरी नगरमा जहिले आउनु भएपनि नकुलपिताहरूलाई संग्रह गर्ने विचारले भगवान् बुद्ध यिनीहरूका घरमा जानुहुन्थ्यो । यसबाट यो स्पष्ट देखिन्छ कि नकुलपिताका बुद्धप्रति कति गहिरो विश्वास थियो । यस्तै विश्वासीहरूलाई ध्यानमाराखी एकदिन भगवान्ले जेतवन विहारमा नकुलपिता र नकुलमातालाई^१ विश्वासीहरूमध्येमा श्रेष्ठोत्तम हुन् भन्ने कुरा घोषणा गर्नुभयो र साथै नकुलपिता गृहपतिमा आर्य-श्रावकहरूमा हुने छ गुण-धर्महरू पनि विद्यमान् छन् भनी प्रशंसा पनि गर्नुभयो ।

x

x

x

मूल सूत्र :—

१-म वृद्ध छु

यस्तो मैले सुनें^२ ।

एक समय भगवान् भर्गदेशको सुंसुमारगिरी नगरस्थित भैसकला मृगदाबनमा बस्नु भएको थियो ।

१. नकुलमाताबारे 'बुद्धकालीन महिलाहरू' भन्ने अर्को पुस्तकमा उल्लेख हुनेछ ।

२. सं. नि. II पृ. २४१: नकुलपितुसुत्तं ।

एकदिन नकुलपिता गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवान्लाई बित्तिगरे : —

“भन्ते ! म जराजीर्ण बुढो छु, जन्मले जेठोछु, उमेर पुगिसकेको छु, तीनै बंस बितिसकेको छु; आतुर (बेचैन, व्याधिग्रस्त) कायछु, सधैं रोगीछु, रोगको कारणले गर्दानै भगवान्को र मनोभावनीय (जसको सत्संगत वा दर्शनगर्दा मन हलुँगो हुन्छ त्यस्ता) भिक्षुहरूको नित्य दर्शनगर्न आउन सकिदैन । भन्ते ! मलाई भगवान्ले अववाद र अनुशासन (दयापूर्वक संझाई बुझाई केही कुरा केही उपदेश) गर्नुहोस् ! जुन मेरो निम्ति दीर्घकालसम्मकोलागि हित र सुख हुनेछ ।”

“गृहपति ! यस्तै हो ! यस्तै हो !! यो शरीर जहिले पनि दुःखपूर्ण, रोगग्रस्त तथा बेचैन छ । यो शरीर फुल जस्तै सूक्ष्म छविले ढाकिएकोछ; रोगरोगले भरिएको यो शरीर परिहरण (परिपालन) गर्दा एकछिन मात्र आरोग्य भएको थाहा पाउन सके अरु के चाहिन्छ र ? त्यसकारण तिमिले यस्तो सिक कि— ‘आतुर (रोगग्रस्त, बेचैन) काय भएको मैले, चित्तलाई अनातुर (निरोग, चैन) पारी बसौंला ।’ त्यहीनै तिमिले सिकन सक्नुपर्छ ।”

अनि नकुलपिता गृहपति भगवान्को उपदेश भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदनगरी आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ

पुगिसकेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिसँग आयुष्मान् सारिपुत्रले निम्न-
कुरा सोध्नु भयो :—

“हे गृहपति ! तिम्रो मुख प्रसन्न छ, इन्द्रियहरू पनि प्रफुल्लित छन्, मुखवर्ण निर्मल तथा परिशुद्ध देखिन्छ । आज भगवान्बाट उपदेश सुन्न पायौं कि क्या हो ?”

“भन्ते ! किन नपाउनु नि, भरखरमात्र मलाई भगवान्ले धर्मकथाको अमृतोपदेशद्वारा अभिषिक्त गर्नु भएको छ ।”

“हे गृहपति ! कस्तो धर्मकथाको अमृतोपदेशद्वारा तिम्रीलाई भगवान्ले अभिषिक्त गर्नुभयो ?”

“भन्ते ! म भगवान्कहाँ गएको थिएँ । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसेँ । एक छेउमा बसेको मैले भगवान्लाई यस्तो बित्तिगरें :—

“भन्ते ! म जराजीर्ण बुढोछु, जन्मले जेठोछु, उमेर पुगिसकेको छु, तीनै बंस बितिसकेकोछु; आतुरक ायछु, सँध रोगीछु, रोगको कारणले गर्दा न भगवान्को र मनोभावनीय भिक्षुहरूको नित्य दर्शन-गर्न आउन सकिदैन । भन्ते, मलाई भगवान्ले अववाद र अनुशासन गर्नुहोस् ! जुन मेरो निम्ति दीर्घकालसम्मकोलागि हित र सुख हुनेछ ।”

“भन्ते ! यति बित्तिगर्दा मलाई भगवान्ले निम्न उपदेश दिनुभयो :—

‘गृहपति ! यस्तै हो! यस्तै हो!! यो शरीर जहिले पनि दुःख-

पूर्ण, रोगग्रस्त तथा बेचैन छ । यो शरीर फुल जस्तै सूक्ष्म छविले ढाकिएकोछ; रोगरोगले भरिएको यो शरीर परिहणगदां एकछिन मात्र आरोग्य भएको थाहापाउन सके अरू के चाहिन्छ र ? त्यसकारण तिमीले यस्तो सिक कि— 'आतुरकाय भएको मैले, चित्तलाई अनातुर पारी बसौंला ।' यहीनै तिमीले सिक्न सक्नुपर्छ ।

“यसरी भन्ते ! मलाई भगवान्‌ले धर्मकथाको अमृतोपदेशद्वारा अभिषिक्त गर्नुभयो ।”

सारिपुत्रोपदेश

“हे गृहपति ! तिमीले भगवान्‌सँग— ‘भन्ते ! कतिसम्मले आतुरकाय हुन्छ र कतिसम्मले आतुरचित्त हुन्छ ? कतिसम्मले आतुरकाय भएर पनि अनातुरचित्त हुन्छ ?’ भनी प्रश्न सोध्ने विचार गरेनौत ?”

“यसकुराको अर्थ बुझ्नका लागि हामी टाढंबाट भए पनि आयुष्मान् सारिपुत्रका समक्ष आउने थियौं होला । अतएव आयुष्मान् सारिपुत्रले नै अहिले भन्नुभएको कुराको अर्थ संझाई दिनुभए बेशहुने थियो ।”

“हे गृहपति ! त्यसोभए सुन, राम्ररी मन लगाऊ ! भन्ने छु ।”

“हवस् भन्ते !” भनी नकुलपिताले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! कसरी आतुरकाय र अनातुरचित्त हुन्छ भने ? —

A १— ‘गृहपति ! यहाँ— आर्यहरू दर्शन नगरेका, आर्य, धर्ममा दक्षता नभएका, आर्यधर्ममा विनीत नभएका; सत्पुरुषहरू दर्शन नगरेका, सत्पुरुषधर्ममा दक्षता नभएका, सत्पुरुष धर्ममा विनीत नभएका— अभुतवान् पृथक्जन्तौ ‘रूप’ आत्महो भनी हेर्छ, रूपत्वलाई ‘आत्महो’ भनी हेर्छ; आत्ममा ‘रूपछ’ भनी हेर्छ अथवा रूपमा ‘आत्मछ’ भनी हेर्छ । ‘म रूप हुँ मेरो रूपहो’ भनी (चातुर्माहाभौतिक शुद्धरूपमा) पर्युत्थानभई अर्थात् त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ । ‘म रूपहुँ, मेरो रूपहो’ भनी (तृष्णा, दृष्टिले) त्यसैमा तल्लीन भई बस्नेको ‘रूप’ विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘रूप’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, दुःख, दोर्मनस्य तथा मानसिक बेचैनी हुन्छ ।

A २— ‘वेदना’ आत्महो भनी हेर्छ, वेदनात्वलाई ‘आत्महो’ भनी हेर्छ; आत्ममा ‘वेदनाछ’ भनी हेर्छ अथवा वेदनामा ‘आत्मछ’ भनी हेर्छ । ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ । ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनी त्यसैमा तल्लीनभई

१. “रूपं अत्ततो समनुपस्सति, रूपवत्तं वा अत्तानं, अत्तनिवा रूपं, रूपस्मि वा अत्तानं ।”

बस्नेको 'वेदना' विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'वेदाना' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, दुःख, दोर्मनस्य तथा मानसिक बेचैनी हुन्छ ।

A ३— “ 'संज्ञा' आत्म हो भनी हेर्छं, संज्ञात्वलाई 'आत्महो' भनी हेर्छं; आत्ममा 'संज्ञाछ' भनी हेर्छं अथवा संज्ञामा 'आत्मछ' भनी हेर्छं । 'म संज्ञा हूँ, मेरो संज्ञा हो' भनी त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ । 'म संज्ञा हूँ, मेरो संज्ञाहो' भनी त्यसैमा तल्लीनभई बस्नेको 'संज्ञा' विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'संज्ञा' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुन्छ ।

Dhamma.Digital

A ४— “ 'संस्कार' आत्म हो भनी हेर्छं, संस्कारत्वलाई 'आत्महो' भनी हेर्छं; आत्ममा 'संस्कारछ' भनी हेर्छं अथवा संस्कारमा 'आत्मछ' भनी हेर्छं 'म संस्कार हूँ, मेरो संस्कारहो' भनी त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ । 'म संस्कार हूँ, मेरो संस्कार हो' भनी त्यसैमा तल्लीनभई बस्नेको 'संस्कार' विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'संस्कार' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुन्छ ।

A ५— “ 'विज्ञान' आत्म हो भनी हेर्छं, विज्ञानत्वलाई

‘आत्महो’ भनी हेर्छ; आत्ममा ‘विज्ञानछ’ भनी हेर्छ अथवा विज्ञानमा ‘आत्मछ’ भनी हेर्छ । ‘म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो’ भनी त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दछ । ‘म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो’ भनी त्यसैमा तल्लीनभई बस्नेको ‘विज्ञान’ विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘विज्ञान’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप,... मानसिक बेचैनी हुन्छ ।

“गृहपति ! यसप्रकार आतुरकाय पनि हुन्छ र आतुरचित्त पनि ।

“गृहपति ! कसरी आतुरकाय भएर पनि अनातुरचित्त हुन्छ भने ?—

B १— “गृहपति! यहाँ—आर्यहरूका दर्शन गरेका, आर्यधर्ममा दक्षता भएका, आर्यधर्ममा विनीत भएका; सत्पुरुषहरूको दर्शन गरेका, सत्पुरुषधर्ममा दक्षता भएका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएका— श्रुतवान् आर्यश्रावकले ‘रूप’ आत्महो भनी हेर्दैन, न रूपत्वलाई ‘आत्महो’ भनी हेर्छ; न आत्ममा ‘रूपछ’ भनी हेर्छ, न त रूपमा ‘आत्मछ’ भनी हेर्छ । ‘म रूप हुँ, मेरो रूपहो’ भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म रूपहुँ, मेरो रूपहो’ भनी त्यसैमा तल्लीनभई नबस्नेको रूप पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘रूप’ विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, दुःख, दौर्मनस्य तथा मानसिक बेचैनी हुँदैन ।

B २ — “‘वेदना’ आत्महो भनी हेदैन, न वेदनात्वलाई
 ‘आत्महो’ भनी हेछ; न आत्ममा ‘वेदनाछ’ भनी हेछ, न त वेदनामा
 ‘आत्मछ’ भनी हेछ । ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदनाहो’ भनीकन पनि
 त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म वेदना हुँ, मेरो वेदना हो’ भनी
 त्यसैमा तल्लीनभई नबस्नेको वेदना पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा
 हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘वेदना’
 विपरिणामन्यथाभाव प्राप्तहुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक
 बेचैनी हुँदैन ।

B ३ — “‘संज्ञा’ आत्महो भनी हेदैन, न संज्ञात्वलाई
 ‘आत्म हो’ भनी हेछ; न आत्ममा ‘संज्ञा छ’ भनी हेछ, न त संज्ञामा
 ‘आत्मछ’ भनी हेछ । ‘म संज्ञा हुँ, मेरो संज्ञाहो’ भनीकन पनि
 त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म संज्ञा हुँ, मेरो संज्ञाहो’ भनी त्यसैमा
 तल्लीनभई नबस्नेको संज्ञा पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात्
 परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो ‘संज्ञा’ विपरिणामन्यथा-
 भाव प्राप्तहुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी
 हुँदैन ।

B ४ — “‘संस्कार’ आत्महो भनी हेदैन, न संस्कारत्वलाई
 ‘आत्महो’ भनी हेछ; न आत्ममा ‘संस्कारछ’ भनी हेछ; न त संस्का-
 रमा ‘आत्मछ’ भनी हेछ । ‘म संस्कार हुँ, मेरो संस्कारहो’ भनीकन
 पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । ‘म संस्कार हुँ, मेरो संस्कारहो’
 भनी त्यसैमा तल्लीनभइ नबस्नेको संस्कार पनि विपरिणाम हुन्छ,

अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'संस्कार' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्त हुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुँदैन ।

B ५—“ 'विज्ञान' आत्महो भनी हेर्दैन, न विज्ञानत्वलाई 'आत्महो' भनी हेर्छ; न आत्ममा 'विज्ञान' भनी हेर्छ, न त विज्ञानमा 'आत्म' भनी हेर्छ । 'म विज्ञानहुँ, मेरो विज्ञान हो' भनीकन पनि त्यसैमा तल्लीन भएर बस्दैन । 'म विज्ञान हुँ, मेरो विज्ञान हो' भनी त्यसैमा तल्लीनभई नबस्नेको विज्ञान पनि विपरिणाम हुन्छ, अन्यथा हुन्छ अर्थात् परिवर्तन हुन्छ, आफ्नो स्वभावमा रहँदैन । सो 'विज्ञान' विपरिणामन्यथाभाव प्राप्तहुँदा उसलाई शोक, सन्ताप, ... मानसिक बेचैनी हुँदैन ।

“गृहपति ! यसप्रकार आतुरकाय भएर पनि अनानुरचित्त हुन्छ ।”

आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभएपछि सन्तुष्टभई नकुल-
पिता गृहपतिले आयुष्मान् सारिपुत्रको उपदेशलाई अभिनन्दन गरे ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

२-सुखमय दाम्पत्य जीवन

यस्तो मैले सुनें ।

एक समय भगवान् भगदेशको सुं सुमारगिरी नगरस्थित भेसकला मृगदावनमा बस्नु भएको थियो ।

एकदिन भगवान् पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण-गरी जहाँ नकुलपिता गृहपतिको घरहो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बछ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो ।

अनि नकुलपिता गृहपति र नकुलमाता गृहपत्नी भगवान् भएको ठाउँमागई भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवान्लाई यस्तो बित्तिगरे :—

“भन्ते ! जहिलेदेखि नकुलमाता गृहपत्नीलाई कुमारी अबस्थामै मैले ल्याएँ, उसबेलादेखि नकुलमाता गृहपत्नीप्रति मेरो मनले पनि ब्यभिचार गरेको (मनले पाप चिन्ताएको) मलाई थाहाछैन भने शरीरद्वारा ब्यभिचार गर्नेत सवालं उठदैन ! भन्ते ! हामी (दुवै) यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न चाहन्छौं !”

नकुलमाता गृहपत्नीले पनि भगवान्लाई यस्तै बित्तिगरिन् :—

“भन्ते ! जहिलेदेखि नकुलपिता गृहपतिले मलाई कुमारी

१. अं नि- ४. पृ. ६५: पठमसमजीविसुत्तं ।

अवस्थामै त्याए, उसबेलादेखि नकुलपिता गृहपतिप्रति मेरो मनले पनि व्यभिचार गरेको (मनले पाप चिताएको) मलाई थाहाछैन भने शरीरद्वारा व्यभिचार गर्ने त सवालै उठदैन । भन्ते । हामी (दुवै) यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न चाहन्छौं !”

“हे गृहपति ! यदि दुवै दम्पतिले यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर (दुवैले) हेर्न र देख्न चाहन्छौं भने— सम-श्रद्धा, सम-शील, सम-त्याग, सम-प्रज्ञा हुनुपर्छ । यस्तो भएमा उनीहरूले यस जन्ममा पनि परजन्ममा पनि परस्पर हेर्न र देख्न सक्नेछन् ।”

यसपछि पुनः गाथा भन्नुभयो :—

- १- “उभो सद्धा वदब्बू च, सब्बता धम्मजीविनो ।
ते होन्ति जानिपतयो, अब्बमब्बं पियंवदा ।
- २- “अत्थासं पचुरा होन्ति, फासुकं^१ उपजायति ।
अमित्ता दुम्मना होन्ति, उभिन्नं समसीलिनं ।
- ३- “इध धम्मं चरित्वान, समसीलब्बता उभो ।
नन्दिनो वैबलोकस्सिम, मोदन्ति कामकामिनो’ ति ॥”

अर्थ :—

१- “दुवै श्रद्धालु, परस्पर बुझ्न सक्ने र संयमी, धर्मजीवी, परस्पर प्रियवादी हुने दम्पतिहरूलाई—

२- “समानशीलको कारणले प्रचूर मात्रामा धन हुन्छ,

१. रोमनमाः वासत्थं ।

आरामसाथ घर बस्छन्, अमित्र (शत्रु) हरूको मुख अँध्यारो हुन्छ ।

३— “यसलोकमा धर्मचारीभई समानशील पालनगर्ने दुवै कामनागरेको पाउने देवलोकमा पनि सुख प्राप्तगरी नन्दित हुन्छन् ।”

×

×

×

मूल सूत्र :—

३—किन यसैजन्ममा परिनिर्वाण हुन्न ?

एक समय भगवान् भर्ग देशको सुंसुमारगिरी नगरस्थित भेषकला मृगदावनमा बस्नु भएको थियो ? ।

एकदिन नकुलपिता गृहपति जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिले भगवान्सँग निम्नप्रश्न सोधे :—

“भन्ते ! के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ? के हेतु, के प्रत्यय होला जो कि केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ?”

▲ १— “हे गृहपति ? यहाँ चक्षु-बिज्ञेयरूपहरू छन् जो

१. सं नि III पृ. १०६ नकुलपितुमुत्तं ।

इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित र रजनीय हुन्छन्। जो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दनगर्छ, बयानगर्छ र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुनसक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A २— “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन गर्छ, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A ३— “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तेन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A ४— “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन्

जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A ५— “हे गृहपति ! यहाँ काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

A ६— “हे गृहपति ! यहाँ मनोविज्ञेय-धर्महरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहन्छ, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबिरहँदा उसमा त्यसैको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुन्छ । उपादान संयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन सक्तैन । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो कि यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुँदैनन् ।

B १— “हे गृहपति ! यहाँ अक्षु-विज्ञेय रूपहरू छन् जो इष्ट, कान्त अनाप, प्रियरूप, कान्तरूपसहित र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रूपहरूको

अभिनन्दन, गर्देन बयान गर्देन र त्यसैमा डुबि रहेंदेन, सो भिक्षु ती रूपहरूको अभिनन्दन, बयान र त्यसैमा डुबि नरहेंदा उसमा त्यसैको कारणले रूप-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B २— “हे गृहपति ! यहाँ श्रोत-विज्ञेय शब्दहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबिरहेंदेन, सो भिक्षु ती शब्दहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसैमा डुबि नरहेंदा उसमा त्यसैको कारणले शब्द-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ३— “हे गृहपति ! यहाँ घ्राण-विज्ञेय गन्धहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबि रहेंदेन, सो भिक्षु ती गन्धहरूको अभिनन्दन... र त्यसैमा डुबि नरहेंदा उसमा त्यसैको कारणले गन्ध-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसै जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ४— “हे गृहपति ! यहाँ जिह्वा-विज्ञेय रसहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र

त्यसंमा डुबि रहेंदैन, सो भिक्षु ती रसहरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबि नरहेंदा उसमा त्यसंको कारणले रस-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ५— “हे गृहपति ! यहाँ काय-विज्ञेय स्पर्शहरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसंमा डुबि रहेंदैन सो भिक्षु ती स्पर्शहरूको अभिनन्दन, ... र त्यसंमा डुबि नरहेंदा उसमा त्यसंको कारणले स्पर्श-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन ! उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्यय हो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।

B ६ — “हे गृहपति । यहाँ मनोविज्ञेय धर्महरू छन् जो इष्ट, ... र रजनीय हुन्छन् । जो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबि रहेंदैन, सो भिक्षु ती धर्महरूको अभिनन्दन... र त्यसंमा डुबि-नरहेंदा उसमा त्यसंको कारणले धर्म-विज्ञानद्वारा उपादान उत्पन्न हुँदैन । उपादान विसंयुक्त भिक्षु परिनिर्वाण हुन्छ । गृहपति ! यही हेतु, यही प्रत्ययहो जो यहाँ केही सत्वहरू यसं जन्ममा परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

[यी उपदेश सुनी नकुलपिता गृहपति प्रसन्न भए ।]

×

×

×

मूल सूत्रः—

४—बिरामी नकुलपिता

एक समय भगवान् भर्ग देशको सुसुमारगिरी नगरस्थित भैसकला मृगदावनमा बस्नु भएको थियो ? ।

त्यस समय नकुलपिता गृहपति रोगी थिए सारै बिरामीभई दुःखी थिए । अनि नकुलमाता गृहपत्नीले नकुलपिता गृहपतिलाई यस्तो कुरा भनिन् :—

१— “हे स्वामी ! सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा नपर्नुहोस्, सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्दा दुःख हुन्छ । सापेक्षी भएर मृत्युहुनेलाई बुद्धले पनि प्रशंसा गर्नु भएको छैन । हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो हुन सक्छ कि — ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी मेरो मृत्युपछि बालकहरूको भरण-पोषण गर्न सक्नेछैन, घरबार पनि धान्न सक्नेछैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो सोचनु पर्दैन, म कपासको धागो कात्न सिपालुछु, तपाइको मृत्युपछि बालकहरूका भरण-पोषण पनि गर्न सक्छु र घरबार पनि धान्न सक्छु । स्वामी ! त्यसकारण तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।

२— ‘हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो हुन सक्छ

१. अं नि-६ पृ. १७ नकुलपित्तुसुत्तं ।

“कि— ‘यी नकुलमाता गृहपत्नी मेरो मृत्युपछि अर्काको घरमा (अर्को पुरुषसँग) जानेछ ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो संकल्प पढेन । तपाइलाई पनि थाहाछ, मलाई पनि थाहाछ कि हामी दुबैले सोरहवर्षसम्म गृहस्थ-ब्रह्मचर्य शील पालन गरेका कुरा । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्युहुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।

३— ‘हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो हुनसक्छ कि— ‘मेरो मृत्युपछि यी नकुलमाता गृहपत्नीले भगवान्को दर्शन-गर्न चाहने छैन, भिक्षुसङ्घको पनि दर्शनगर्न चाहने छैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो चिन्ताउनु पढेन । तपाइको मृत्युपछि म जन्म भगवान्को दर्शनगर्न चाहनेछु तथा भिक्षुसङ्घको पनि दर्शनगर्न चाहनेछु । स्वामी ! तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्युहुनेलाई प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।

४— ‘हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो हुन सक्छ कि— ‘यी नकुलमाता गृहपत्नीले मेरो मृत्युपछि राम्ररी शील पालन गर्नेछैन ।’ स्वामी तपाइले यस्तो सोचनु पढेन । जति भगवान्का गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, राम्ररी शील पालनगर्ने— तिनीहरूमध्ये म पनि एक हुँ । जसले यसबारे शंकासन्देह गर्छ उसले भगवान् बुद्धकहाँ गएर सोधोस् । अहिले भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध

भग्न देशको सुसुमारगिरी नगरस्थित भेसकला भन्ने मृगदावनमा बस्नु भएकैछ । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमा पर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्यु हुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएकां छैन ।

५— “हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो हुन सक्छः कि— ‘यो नकुलमाता गृहपत्नी आध्यात्मिक चित्त समाधि लाभिनी हुनेछैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो सोचनु पर्दैन । भगवान्का जति गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, आध्यात्मिक चित्त समाधि लाभिनी— तिनीहरूमध्ये म पनि एक हुँ । जसले यसबारे शंका-सन्देह गर्छ उसले भगवान् बुद्धकहाँ गएर सोधोस् । अहिले भगवान् धरहत् सम्यक् सम्बुद्ध भग्नदेशको... मृगदावनमा बस्नु भएकै छ । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् । सापेक्षी भएर मृत्युको हातमापर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षीभएर मृत्युहुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।

६— “हे स्वामी ! शायद तपाइको मनमा यस्तो हुनसक्छः कि— ‘यो नकुलमाता गृहपत्नी यो धर्म-विनयमा (बुद्धधर्ममा) गम्भीरता प्राप्त, अतिगम्भीरता प्राप्त, आश्वासन प्राप्त, शंकासन्देहले कुरागर्नु नपर्नेभई, वैशारद्य प्राप्तगरी कसैको भरमा (धर्मावबोधका-स्वागि) पर्नु नपर्नेभई बस्नेछैन ।’ स्वामी ! तपाइले यस्तो संक्यु पर्दैन । भगवान् बुद्धका जति गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी तथा धो धर्मविनयमा गम्भीरता प्राप्त, ... वैशारद्य प्राप्तगरी कसैको भरलिनु

नपर्नेभई बस्छन्— तिनीहरूमध्ये म एक हुँ । जसले यसबारे शंकासन्देह गर्छ उसले भगवान् बुद्धकहाँगई सोधोस् । अहिले भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्ध भर्ग देशको... भेषकला भन्ने मृगदावनमा बस्नु भएकं छ । स्वामी ! त्यसैले तपाइको मृत्यु सापेक्षी नहोस् ! सापेक्षी भएर मृत्युको हातमापर्नु दुःख हो । भगवान् बुद्धले पनि सापेक्षी भएर मृत्युहुनेलाई प्रशंसा गर्नुभएको छैन ।”

नकुलपिता गृहपतिलाई नकुलमाता गृहपत्नीले यसप्रकार अववाद (संझाई बुझाई प्रेमपूर्वक कुरा सुनाउनु) गर्दा उसको सो रोग निको भयो । नकुलपिता गृहपतिको सो रोग दूरभई नकुलपिता गृहपति त्यस रोगासनबाट उठे । रोगासनबाट उठेको केही शिनपछि नकुलपिता गृहपति लौरोट्टेकी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि नकुलपिता गृहपतिले भगवान्लाई अभिवादनगरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका नकुलपिता गृहपतिलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो :—

“हे गृहपति ! तिम्रो निम्ति लाभहो, तिम्रो निम्ति मुलाभ हो !! जसको नकुलमाता गृहपत्नी जस्ती अनुकम्पिका, अर्थकामी, अववादिका तथा अनुशासिका (प्रेमपूर्वक संझाउने) स्त्री छे । (१) गृहपति ! जति मेरा गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, रात्ररी शील पालन गर्ने— तिनीहरूमध्ये नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन् । (२) गृहपति ! जति मेरा गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, आध्यात्मिक चित्तसमाधि लाभी— तिनीहरूमध्ये नकुलमाता

गृहपत्नी पनि एक हुन् । (३) गृहपति ! जति मेरा गृही श्राविकाहरू छन्— निर्मल शुद्धजीवी, यो धर्मविनयमा गम्भीरता प्राप्त, अति गम्भीरता प्राप्त, आश्वासन प्राप्त, शंकासन्देहले कुरागर्नु नपर्ने, वैशारद्य प्राप्त, कसैको भरलिनु नपर्ने— तिनीहरूमध्येमा नकुलमाता गृहपत्नी पनि एक हुन् ।

“हे गृहपति ! अतएव तिम्रो निमित्त यो लाभ हो ! सुलाभ हो !! जसको नकुलमाता गृहपत्नी जस्ती अनुकम्पिका, अर्थकामी, अववादिका तथा अनुशासिका स्त्री छे ।”

[यति उपदेश सुनी नकुलपिता गृहपति अति प्रसन्न भए ।]

x

x

x

मूल सूत्र :—

५—अग्रस्थान-घोषणा

[एक दिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा भिक्षु तथा उपासकहरूका एक समामा विश्वासीहरूमध्ये नकुलपिता गृहपति सर्वश्रोठछन् भनी घोषणागर्नु हुँदा भगवान्‌ले निम्न कुरा भन्नुभयो—]

“एतद्गमं, भिक्खवे ! मम सावकानं विस्सासिकानं
यदिदं नकुलपिता गृहपती’ ति^१ ।”

अर्थ :—

‘हे भिक्षुहो ! मेरा विश्वासी श्रावक उपासकरूपमध्येमा
नकुलपिता गृहपति अग्रछन् ।

×

×

×

मूल सूत्र :—

६—बुद्धद्वारा प्रशंसा

[एकदिन श्रावस्तीस्थित जेतवन विहारमा नकुलपिता गृहपति-
को प्रशंसा गर्नुहुँदै भगवान्ले निम्न कुरा मन्तुभयो—]

‘हे भिक्षु हो ! नकुलपिता गृहपति छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न
भई तथागतमा निष्काराधी, अमृतदर्शी र अमृतसाक्षात्कारगरी बसेका
छन्^२ । कुन छ गुण-धर्म भने ?—

‘(१) बुद्धप्रति अटलश्रद्धा, (२) धर्मप्रति अटलश्रद्धा,
(३) सङ्घप्रति अटलश्रद्धा, (४) आर्य-शील, (५) आर्य-
ज्ञान तथा (६) आर्य-विमुक्ति ।’

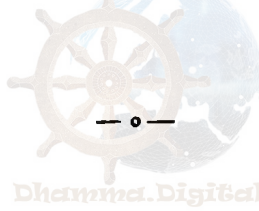
१. अं नि- १ पृ. २६: एतद्गमवग्गो ।

२. अं. नि-६ पृ. १४९: भत्तुकादिसुत्तां ।

“भिक्षु हो ! यिनै छ गुण-धर्महरूले सुसम्पन्न भई नकुलपिताः
 गृहपति तथागतमा निष्ठाराखी, अमृतदर्शी तथा अमृतसाक्षात्कारगरीः
 ब्रह्मेकाद्यन् ।”

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित
 “बुद्धकालीन गृहस्थीहरू” भाग-१, संग्रह-२

नामावली

अ

अकनिष्ठ २७५

अगालव चैत्य १९७, २७०

अङ्गुत्तरार्थकथानुसार १३७, ३४३

अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथामा २, ४१३

अवेल कश्यप १४३, १८५, १८६,
१८७

अञ्जन राजा २१५, २१६

अजातशत्रु ३६१, ४०७, ४०८, ४०९,
४१०

अतप्पा २७५

अनाथपिण्डिक २५, २६, २७, २८, २९,

३०, ३१, ३२, ३३, ३४, ३५,

३६, ३७, ३८, ३९, ४०, ४१,

४२, ४३, ४४, ४६, ४७, ४९,

५०, ५३, ५४, ५५, ५८, ६४,

६५, ६७, ६८, ७२, ७३, ७४,

७५, ७७, ७८, ८५, ८८, ८९,

९१, ९२, ९५, ९७, १०२,

१०३, १०६, ११३, ११४,

११९, १२०, १२१, १२२,

१२३, १२४, १२५, १२६,

१२७, १२८, १३३, १३४,

१३६, १७२

अनाथपिण्डिक देवपुत्र १३५, १३६

अनुरुद्ध १६९, २११, २१२, २१५,

(शाक्य) २१०

अम्बळ ३४४

अम्बाटकाराम १३९, (मा) १४०

अम्बाटक वनखण्ड १३८, १५४,

१५७, १७२ (मा) १३९,

१४४, १४६, १४९, १५५,

१५८, १६०, १६५

अम्बाटक विहार १३९

अभय ३५४, ३७२

अभय राजकुमार २४७, ३६४, ३६५,

३७१, (सँग) ३५०

अमता २१५

अमितादेवी २१०, २११

अमृता २१५, २१६

अमृतादेवी २११

अमृतोदन २१५	इच्छानङ्गल वनखण्डमा २३७
अवन्तिबाट १५३	उक्कल १
अवन्तीमा १५३	उत्कला १, ५
अविहा (ब्रह्मलोक) १९३, २०९, २७५	उक्कला ५
अस्सजि २८०	उज्जैन ३४७, (नगरमा) ३७९, ३८०
असितञ्जन १, २	उत्तरा ३४९
अशुक्लोदन २१५	उद्गत ३१०, ३११, ३१३, ३१७, ३१८, ३३०, ३३७
आ, इ, उ, ऋ	
आनन्द ३, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १४, १५, १६, १७, १८, १९, २०, २१, ६८, ७२, ७३, ९१, ९२, ९४, १२८, १३४, १३६, १६९, २१५, २६१, ३८४, ३८५, ३८६ (लाई) ७, (ले) ८	उद्गत गृहपति १३७, ३१०, ३११, ३१२, ३२३, ३२४, ३२७, ३२८, ३३०, ३३१, ३३२, ३३३, ३३८, ३४०, ३४१
आनन्द महास्थविर २१०	उद्गत देवपुत्रसँग ३२८
आम्रग्राम ३३०	उदयभद्र ४१०
आम्रवन ३५६, ३५७, (मा) ३६१, ४०१, ४०८, ४०९	उरुवेलकप्प २, ७
आम्रवन विहारमा ३६१	उरुवेलकत्प २
आम्रभाली ३६२, ३६३	उपालि १६९
आराम देवता १८८, १८९	ऋषिगिरी ३०५
आलवक १९१, १९२	ऋषिदत्त १३९, १४८, १४९, १५१, १५३, १५४
आसवक राजकुमार १९१	ऋषियतन २१
आलवी १९१, १९३, १९७, २००	क, ग, घ
	कञ्चना २१०, २१५, २१६, कथिलवस्तु २११, २१४, २४१, २४५,

२४६, २४९, २६१, २६२,
२९५, २९६, (बासी) २४९,
२५०, २५१, २६१

गौतम ३०७, ३०८, ३०९
गृधकूट ३५७, (पर्वत) ३०४, ३५६
घोषिताराम ८८

कर्मन्ति गाउँ ८९

कलन्दक निधापमा ३६२

कश्यप १८८

काक ३८२, ३८३

कामभू १६०

कामभू महास्थविर १३९, १५८

काल २६

कालकण्ठि २७

काशीजनपद्मा ८९

काशीराजात्ते २९३

कूटागार शालामा ३१३, ३१८, ३२४,
३९८

कूटागारहरू ३६२

कोशल नरेश २१२

कौमारभृत्य ३४८, ३६५

कौशम्बिक ८८, ८९

कौशम्बिको बीच ३८२

गणिका ३४७, ३४९, ३६२, ३६३

गन्धकुटी ३५६

गोवत्त १६५, १६६

गोवत्त महास्थविर १३९

गोध २४२, २४४, २४५

गोध शाक्य २४१, २४३

च, छ

चक्रवर्ती १८८, १८९

चन्द्र प्रद्योतको ३५१

चातुर्महाराजिका २३४, २६६

चातुर्महाराजिका देवता २२९, २९३

चित्तल पर्वतमा ४१९

चित्र-गृहपति १८, १३७, १४०, १४१, ...

१४२, १४३, १४४, १४५,

१४७, १५०, १५५, १५६,

१५७, १५८, १५९, १६०,

१६६, १७०, १७१, १७८,

१८०, ४८१, १८२, १८३,

१८४, १८५, १८६, १८८,

१८९, १९०, १९३, २०५,

२०६

चुल्ल अनाथपिण्डक १३७

चूलपन्थ ३६१

छवर्गीय २८०, १८१, २८२

ज

जम्बुग्रामहरू ३३०

जयसेन राजा २१५

जातक पालिमा ३१४	३५७, ३६१, ३९१, ३९४,
जेतकुमारको ४०	३९५ ३९६, ३९७
जेत कुमारले ४१	जीवक कौमारभृत्य ३४५, ३५६,
जेतवन १३४, १३६, (मा) ४०, ४१	३६६, ३६७, ३६८, ३६०, ३६१,
जेतवन विहार १३५, (मा)	३६४, ३६५, ३६६, ३६७,
२३, ४२, ४३, ७७, ८८, ८९,	३९०, ३९३, ३९७, ३९८,
१७, १०३, ११३, १२०,	३९९, ४००, ४०१, ४०२,
१२६, १४२, १७२, १७८,	४०७
१८०, २०२, २०३, २०४,	जीवक आम्नवनमा ३५८
२०७, २९४, ३२३, ३२८,	त, थ, द, ध
३४१, ३४५, ३४६, ४००,	तथागत ३८, १००, १०१, १०२,
४०१, ४२२, ४४२, ४४३	१४१, १४२, १८०, २८९,
जीवक कौमारभृत्य ३७०, ३७२,	३८४, ४०६, ४०७, (मा)
३७४, ३७८, ३७९	४१८, ३४६, ४४४
जीवक वंछ ३७३, ३७८, ३८२	तपुस्स १, ३, २, ४, ५, ९, २१, २३, २४,
जीवक सुत्तमा ३५९	(गृहपति) ३, ८
जीवक ३५०, ३५१, ३५२, ३५६,	तक्षशिला ३५०, ३५१, (मा) ३६५
३५८, ३६९, ३७०, ३७१,	तार्त्त्रिश देवता २२९, २६६
३७३, ३७५, ३७७, ३७९,	तिस्स स्थविर २११
३६१, ३६५, ३६६, ३६७,	त्रिपिटक २५
३८०, ३८३, ३८४, ३८८,	तुषित देवता २२९, २६६
३८९, ३९१, ३९४, ३९५,	थुल्लतिस्स २१५
३९६, ३९७, ४०४, ४०५,	वण्डपाणी २१६
४०७, ४०८, ४०९, ४१२,	वशाबल ३४४
४२२	वशाबल शास्ता ३४२, ३४३
जीवक वंछ ३४७, ३५३, ३५६,	देवहव शाक्य २१६

देवदत्त भिक्षुले ३५८

देवगण ३३७

धनञ्जानी २६

धम्मदिन्न उपासक १३७

धम्मपदट्टकथा ३४९, (मा) ४१५

धौतोदन २१५

न

नकुलपिता ४१२, ४१३, ४१४, ४१५,

४१६, ४१७, ४२०, ४२२,

४२३, ४२४, ४३०, ४३१,

४३२, ४३३, ४३८, ४४१,

४४२, ४४३, ४४४

नकुलपुत्र ४१२

नकुलमाता ४१२, ४१३, ४३१, ४३८,

४३९, ४४०, ४४१,

४४२

नन्द २१५

नन्दकुमार २१०

नन्दकुमारी २१०

नन्दा २१५

नागमुण्डा २१२

नागवन ३३०, (मा) ३३३

निगण्ठ नाथपुत्र १४३, १८२, ३०५,

(का) ३४७

निगण्ठ सर्वदर्शोच्च ३०४

निगण्ठहृत् ३०५, ३०६, ३०७, ३०८

निगमवासीहृत्का ३७३, ३७४

निर्माणरति देवता २६६

न्यग्रोधाराम २३०, २३५, २४१, २४९

२७८, २८४, २८८, (मा)

२६१, २६३, २९५, २९८

प

पञ्चभद्रवर्गीय २४, १३८,

पण्डुक २८०

पद्मावती ३४७

परनिर्मित वशवर्ति देवता २२९,]

२६६

परिव्राजकाराम २६०, (मा) २९

पापिमार ३४४

पुष्यलक्षणा २५

पुनर्बंसु ३८०

पूर्णा २६

प्रजापति गौतमीका २१०

प्रत्येक बुद्ध १००, ४१८

प्रद्योत ३७९, (राजा) ३८०

प्रद्योत राजाले, ३८८

प्रमिता २१५

ष

बनारसवासी ३५६

बनारसी ३७७, ३७९, (सेठ) ३७८

बिम्बिसार, ३१, ३२, (ले) ३७८

३०७, ३०८, ३०९, ३६३,
३७२, ३७४, ३७८, ३८३,
३८४, (को) ३५४

बुद्ध ३, ३०, ३९, ५९, ७३, ८७, ९३,
२०१, १०२, १९१, २३१,
३१५, ३३४, ३५६, ४२२

बुद्ध भगवान् २७८, ३६२, ४०८,
४१२

बुद्धगयातिर १

अर्हंकायिक देवता २२९, २३४

अर्हलोक २१, १९३, २६६

अर्हा ३५, २६०

भ

भग (भर्ग) ४१२

भगवान् २, ७, ९, २६, ३०, ३१, ३३,
३४, ३५, ३७, ४२, ४५, ४६,
४९, ५३, ५५, ५८, ६४, ७३,
७४, ७५, ७७, ७८, ८५, ८८,
९७, १०२, १०३, १०६,
११६, १२५, १२६, १२७,
१३४, १४१, १७३, १७८,
१८७, १९०, १९१, १९३,
१९४, १९७, १९९, २००,
२०४, २०७, २०८, २२५,
२३०, २३१, २३७, २४१,

२४३, २४४, २४५, २४६,
२४७, २४९, २५०, २६०,
२३१, २६३, २६४, २६८,
२७३, २७८, २७९, २८२,
२८४, २८५, २८८, २९५,
२९८, ३१०, ३१३, ३१७,
३१८, ३२४, ३२७, ३२८,
३३१, ३३२, ३३७, ३३८,
३४२, ३४४, ३४७, ३४८,
३९०, ३९३, ३९८, ४०१,
४०८, ४०९, ४१०, ४१५,
४२०, ४२२, ४२३, ४३१,
४३३, ३३८, ४३९, ४४०,
४४१

भगवान् बुद्ध १, ५, २१, ६८, १९२,
२१०, २११, २१४, २४२,
२६४, २८९, ३१२, ३३०,
३५५, ४२०, ४२२ (ले)
५०७, ४१६

भगवान् शास्ता ३४३

भगवान्सँग २८ भगवान् समक्ष ४

भद्रवतिका ३८१, ३८२, (हस्तिनी)
३८३

भद्रोय २१२

भरंण्डु कालाम २४६, २४९

मल्लुक १, २, ३, ४, ५, ६, २१, २३,
२४, (ले) २२

मुम्मज्जक २८०

भेसकला मृगदा वनमा ४१२, ४१६,
४२२, ४३१, ४३३, ४३८

भेसकला ४४०, ४४१

म

मगधराजा ३१, ३२, ३७, ३०७,
३०९, ३६३, ३७१, ३७२,
३७३, ३७४, ३७८, ३७९,
३८०, ३८३, ३८४, ३९४,
३९५, ३९६, ३९७, ४०७,
४०८, ४०९, ४१०

मच्छिकासण्ड १३७, १४०, १४२,
१४३, १४६, १४९, १५५,
१५८, १६०, १६५, १७०,
१८१, १८२, १८५, (मा)
१३८, १४३, १५४, १५७,
१६९, १७२, १७६, १७७,
१८६

मण्डलमालमा १४४, ४०९

मद्दकुच्छि गाउँमा ३५८

मल्लराज्यस्थित ७

महक १३९, १५५, १५६, १५७

महाकप्पिन १६९

महाकात्यायन १६९

महाकोट्टिक १६९

महाचुन्द १६९

महानाम २२५, २२६, २२७, २२८,
२२९, २३०, २३१, २३२,
२३४, २३५, २३६, २३७,
२४१, २४२, २४३, २४४,
२४५, २४६, २४८, २५२,
२५४, २५५, २५६, २५७,
२५८, २५९, २६०, २६२,
२६३, २६४, २६५, २६९,
२७०, २७१, २७२, २७६,
२७८, २७९, २८०, २८१,
२८२, २८५, २८७, २८८,
३०६, ३०९, २८९, २९०,
२९१, २९२, २९३, २९३,
२९६, २९७, २९९, ३००,
३०१, ३०२, ३०३, ३०४

महानाम शाक्य २१०, २११, २१३,
२१४, २१५, २१६, २४१,
२४३, २४६, २४७, २६१,
२६८, २७३, २८२, २९४,
२९५, २९८

महानाम शाक्य २१०, २११, २१३,
२१४, २१५, २१६, २४१,
२४३, २४६, २४७, २६१,
२६८, २७३, २८२, २९४,
२९५, २९८

महापन्थ ३६१

महामौद्गल्यायन १६९, १७९, २०५,
३५८, (महास्थविर) १४०

महावनमा २,३,७,८, १३८, १३९

महासुभद्रा २६

भार देवपुत्र ३४३, ३४४

मुचलिनद ५

मृगदावनमा २१

मृगपथक १३८, १४४

मृगी २१५, २१६

य, र

यशोधरा २१५, २१६

यामादेवता २२९, २६६

राजकुमार ४१, १९४, ३४९

राजगृह ३, २५, २७, ३१, १३१,

३०४, ३५४, ३७०, ३७९,

३८३, (मा) ३४७, ३५५

राजगृह नगरमा २१, ३६३

राजगृह निगमवासीहरू ३६२, ३६३

राजगृहवासी ३७३

राजगृहवासी सेठ ३१, ३५६

राजगृह सेठ २५, २७

राजायतन १, ४, ५

राजा प्रद्योत ३८१, ३८२, ३८३,

(लार्ई) ३८०

राहुल ११५, १७०

रेवत १६९

ल

लकुण्टक भद्रीय महास्थविर १३९,

१५८

लिच्छवी राज्यको ३१०

लुम्बिनी २१६

लोमसकंभिय २३५

व

वक्कलि ४१९, ४२०

वज्जि (वृजि) ३३२, ३३८

वनदेवताहरू १८९

विशाख उपासक १३७

विशाखा २६

वेणुवन ३५६

वेणुवनस्थित ३६२

वेलाम ९८, ९९, १००, १०१

वंशालीस्थित ३२४

वंशालीवासी ३१३, ३२४, ३२७,

३२८, ३३०

वंशालीनगर ३१०, ३३०, ३६२,

३६३, (मा) ३९८, ३९९

वंशालीवासी उद्गत ३१४

वंशालिमा ३६३

वृजि जनपदमा ३३०

वृक्षदेवता १८८

स	सुधर्म १६९, १७०, १७१, १७२, १७४, १७५, १७६, १७७
सक्कोवन २१०	
सनत्कुमारले २६०	सुधर्म महास्थविर १३९, १४०, १४१
सम्यक् सम्बुद्ध ६८, ८७, २२५, ३८४, ४०८, ४३९, ४४०, ४४१	सुप्रबुद्ध २१६
संयुक्तनिकाय ४१३, ४१६	सुमन सेठ २५
साकेत ३५३, (जातकमा) ४१५	सुमना २६
साकेत नगर ३६७, (मा) ३६७	सुं सुमारगिरी ४१२, ४२२, ४३१, ४३३, ४३८, ४४०
साकेत ब्राह्मणले ४१५	सेठनी ३६८
सारिपुत्र ३०, ६५, ६६, ६७, ६८, ७२, ७३, १०६, १०७, १०८, १११, १२६, १२७, १२८, १२९, १३४, १३५, १६९, १७९, २०५, ४१७, ४२३, (महास्थविर) १४०	श शरणानि २७२, २७३, २७७, (शाक्य) २६८, २६९, २७२ शरणानि शाक्यको २६७ शाक्य राजवंश २१५ शास्ता २२५ शालवती ३४७, ३४९, ३६३, ३६४ शिवक यक्षले ३३, ३४ शिबीदेशमा ३८३, ३८४, ३८८, ३८९ शीतवन ३४ शीतल वनमा ३० शुद्धोदन २१०, २१५, २१६ शुक्लोदन २१०, २१५
सिद्धार्थ २१५, (कुमार) २१०	
सिद्धार्थ गौतम ४	
सिरिमा ३४९	
सिसपावन १९३, १९४	
सिंहहनु २१०, २१५, २१६	
सुगत ६८, ८७, १९८, २२५, २८७	
सुजाता २६	
सुदत्त ३०, ३४, ११४	
सुदर्शी २७५	

[४५४

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू

शूर अम्बळ ३४२, ३४३, ३४५,	१८१, १९२, १९३, १९४,
३४६ (उपासक) ३४६	१९८, १९९, २००, २०१,
श्रमण गौतम ४०२	२०३, २०४, २०५, २०६,
आवस्ती २५, २७, ३९, ४२, १४१,	२०७, २०९
(मा) २३, ३८, ६७, ९०,	हस्तिग्राम ३३०, (मा) ३३२, ३३८
१७२, २९४, ३२२, ३४०	हस्तिग्रामक ३३०, ३३१, ३३३,
ह	३३७, ३३८
हस्तक २०२, (आलवक) १३७,	हस्तिग्रामवासी ३३२

शब्दावली

अ

अ-ऋण-मुख ५५, ५६

अकरणीय २७३

अकल्पिय ४०७

अकालिक ६९, ८७, (छ) २२६

अकारणमा ६३

अर्काको घरमा ४३९

अर्कापट्टि २४४, २४५

अकुशल ३०६

अकुशल संबुक्त ६६

अकुशल विषयान्तर २९९, ३००

अकृत्य ६०

अर्को जीवहो १२४, १५०

अर्को शरीर हो १२४, १५०

अकोप्य २१, १६८

अकोप्य-चित्त-विमुक्ति १६८

अखण्ड ७०, ८७, ९४, १०८, ११७,

२४३, (छ) २२७, २३३,

२९१

अखण्डित २६५

अङ्ग १६१

अगाडि ३३७

अगौरवपूर्वक ९७, ३१६

अग्र ८५, १६८

अग्रगण्य २४, २५, १९३, ३१२

अग्रङ्गन् २०४, ३४१, ३४४, ३४५,

४०१, ४४३

अग्रस्थान घोषणा २०३, २१३, ३४५

अग्रदाता २१४

अग्रदान ३२८ (हो) ४४

अग्रदायी ३२९

अग्रफल ३२८

अग्रसर २१४

अग्रश्रावक १४०

अघनिष्ठ ३५२

अघि थियो वा थिएनौ ३०६

अघि पापकर्म ३०६

अटल ३४३, (श्रद्धा) २२, ६८,

६९, ११३, १८०, २०३,

४४३

अष्ट आश्रयगुण ३११

अण्डकोष २५७, २५८, २५९

अणुमात्र ३८६	अर्थोपपरीक्षणगर्नमा ३९२
अचल ७३	अवरिद्र ७३
अर्चि १५७	अदिग्नादान ५०,५१, (बाट) ३९८
अच्छिद्र २९१	अदिग्नादायी ५१,८६,११५
अच्छिद्रछ ७०,८७,९४,१०७,१०८, २२७,२४३	अद्वितीय ३४२
अच्छिद्रित २६५	अदेयछ ४०
अन्तरधान ३४,१३५,१३६,३४४	अद्वेषचित्त १६६
अन्तरध्वनी ३३	अद्वेषी ४०३,४०५
अन्तरपरिनिर्वाणगामी २७४	अधर्मतापूर्वक ७८,७९,८०,८१,८२
अन्तवानलोक हो ११२	अन्धकार २३,३४,३१६
अन्तःपुरमा ३४८, ३६५, ३७१, ३७३,३९५,३९६	अधिक वेदना १२८
अस्तर १९४	अधिकतर ३०९
अतिक्रमगरी २४७,२४८	अधिकार ३३५
अतिथी-बली ६२,१०४	अध्रुव हो १८९
अस्तिसुख ५५,५६	अधो १६६
अतीतकालमा २०१	अधोगामी ३१३
अर्थकथामा ३	अधोगामी-लक्षण २७४
अर्थकामी ४४१,४४२	अधोगामी संयोजन २७४,३१७
अर्थचयाद्वारा २०१	अध्ययन ३५१, (गरी) ३५३
अर्थयुक्त २६०	अँध्यारो ३७०,४३३
अर्थसहित २५५	अँध्यारोमुख २६
अर्थावबोध २२५, २२६, २२७, २२८,२२९,२३०,२३५	अनन्त १५,१६
अर्थोपपरीक्षणगर्छ ३९१,३९२	अनन्त आकाश १४
	अनन्तभक्त ३३१
	अनन्तवान्लोक १२२,१२३,१५८
	अनन्तविज्ञान १७

अनधिकारी ६२	अनुताप ६४
अननुलोमिक १७३	अनुव्रत १७६, १७७
अनागतमा २०१, ३०५	अनुपम २५७, २५८, २५९
अनातुर ४२३, ४२५, (गरी) ४१६, (चित्त) ४१७, ४२५, ४२६, ४२८, ४३०	अनुपूर्वविहारी २१
अनागामी १००, १४१, १९२	अनुबोध ३००
अनागामीफलमा ३३१	अनुबोधगरिसकें ३००
अनागामी-लक्षण २७०	अनुभव २९०, २९१, २९२, २९३, ३०१
अनाथ २९	अनुस्मरण ३३, ६४, १०६, २२५, २२७, २२८, २३१, २३२, २३३, २३४, २५५, २५८, २५९, २६०, २८९, २९०, २९१
अनात्म हो ३४४	
अनावर्ति २९९	अनुमानित ३९९
अनालव ११२	अनुमोदन ४३, ४५, ७२, १३६, २६०, ३२६, ३२७, ३५६
अनित्य हो १२३, १२४, १८९, ३४४	अनुमोदनगरी १६१, १६५, ४२३
अनित्यसंज्ञा १०२	अनुरोध १३९
अग्निभयवाट १०३	अनुलोम ४
अग्निशालाहरू ४१	अनुलोम प्रतिलोम २१
अनिमित्त-चित्त-विमुक्ति १६६, १६७	अनुशासन ४२३, ४२४
अनिमित्तताको स्पर्श १६४	अनुशासिका ४४१, ४४२
अनीधो १५९	अनुज्ञा ३८९, ३९४
अनुकम्पाराखी ६७, ९१, ९२	अनेक दृष्टि १२१
अनुकम्पिका ४४१, ४४२	अनैतिक ४२१
अनुकूल २८३	अन्यतैर्यीय २९, १२०, १२५, २३७, २३८
अनुचित १७३	
अनुत्तर ६८, ८७, १७८, १७९, २२५, २२६	

अन्यथा ३१६, ३३५	अल्पेच्छता १९७, २८३, (को)
अन्यमन्य ४१३	१७३
अपरामर्शित ७०, ८७, ९४, १०८,	अल्पेच्छी २००, २०२, २८२
११७, २४३	अफवाह ३५९
अपमार (मृगी) ३९४	अभावप्राप्त ४०४
अपरिवर्त्य २१	अभिनन्दन ३०९, ३१९, ३२०, ४२३,
अपराध २८४, ३५९, (पूर्ण) ४२१	४३०, ४३४, ४३५, ४३६,
अल्पघोष ३९	४३७, (गच्छ) ३१८,
अल्पभीड ३९	३१९, ३२०, ३२१, ३२२,
अल्पशब्द ३९	४३४, (गर्देन) ३२०,
अल्पसुख २२९, ३००	(गरी) २७८, २७९, २८०,
अल्पसुख बहुदुःख २१३, २९८	२८५, २८८, ३१३, ३१७,
अप्रणिहितताको स्पर्श १६४	३१८
अप्रतिरूप १७३	अभिध्या २५२, २५३
अप्रमाण-चित्त १६६, १६७, ४०३,	अभिध्याविषमलोभ ६०, ६१
४०५	अभिनन्दन २६१, ३३९, ३४०,
अप्रमाण-चित्तविमुक्ति ११६	(गच्छ) ३३९
अप्रमादी ४९, ६२	अभिनन्दनगरी २९५, २९८, ३२४,
अप्रसन्न १७३, २८३	३२८, ३३३
अप्रसादचित्त ६८, ६९	अभिवादन ४२३, (गरी) ४२३,
अप्रसादनीय १४१	४२४, ४३१, ४३३, ४४३
अपाय ६८, ६९, ७०, ७१, ७२,	अभिलाषा ४७, ४८
२७१, २७२, २७४, २७५,	अभिरूप ३६२, ३६३
२७६, ३०४, (गति) ११५	अभिवादन ३७, ३८, ४२, ४५, ४७,
अपायगतिबाट ८६, ८८, १०७	४८, ५३, ५५, १२५, १३५,
अपुण्य ४०६, ४०७, (मय) ४२१	१३६, १४७, २५०, १५४,

१५५, १६१, १६५, १७०,	अभोज्यछन् ४०२
२०२, २४७, २५०, ३८९,	अभ्यन्तर सम्प्रसाद २८६
३९३, ३९८ (गरी) ५८,	अभ्यन्तरबाट २९८, २९९
६७, ७३, ७४, ७५, ७८,	अभ्यास ६१
८५, ८९, ९०, ९१, ९७,	अमधुर ३५२
१०३, १०६, १२५, १२७,	अमनुष्य ३३, ३८२
१३४, १३६, १४५, १४७,	अमात्य १८९, १९०
१५०, १५५, १५६, १५८,	अमानुषीय २५८, २६०
१६६, १७०, १७३, १९४,	अमायावी १८३, १८४
१९८, १९९, २०१, २०७,	अमुक ३१५
२२६, २३१, २४३, २४६,	अभोध ७३
२४७, २४९, २५०, २६१,	अमृत साक्षात्कारगरी २९४, ३२३,
२६४, २६८, ३३७, ३३८,	३४०, ३४१, ३४६, ४००,
३४२, ३४३, ३८७, ३८८,	४४३, ४४४
३९०, ३९३, ३९८, ३९९,	अमृतवर्षी २३, ११३, १८०, २०३,
४०२, ४१०	२९४, ३२३, ३४०, ३४१,
अभिवृद्धि १०५	३४६, ४००, ४४३, ४४४
अभिसम्बोध २१	अमृतोपदेश ३११, ४१६
अभिसम्पराय २६२, २९६	अल्फिई ४०४
अभिषिक्त ४२४, ४२५	अरहत् ३, २१, ३३, ५९, ६८, ११६,
अभिज्ञान २५८, २५९, २६९	१८८, १९०, २८९, ३१२,
अभिज्ञान साक्षात्कारगरी २८७	अरहन्त ९३, १००, १०७, २२५,
अद्भुत ६५, ३१४, ३१५, ३१६,	२३७, २४०
३१७, ३१८, ३३१, ३३२,	अरहत्त्व १४१
३३३, ३३४, ३३५, ३३६,	अरण्यमा २६७
३३७, ३३८, ४१३	अलकाई रोग ३५४, ३७१, ३७२

अग्लो अग्लो १९४

अलंकृत ९९

अलंकार ३७२

अवकाश ४११

अवगुण ११, १२, १३, १४, १५, १६,
१७, १८, १९, २०, ८०, ८३
८४, ८५

अवर्णना २८३

अवर्णनीयछ २५

अवबोधगर्न २९७

अवबोध १३८, १४५, २३२, २६९,
२९०, २९१, २९२, २९३,
३१२, ३४४

अववाद १३४, ४२३, ४२४, ४४१

अववाद-उपदेश ७३

अववादिका ४४१, ४४२

अविचार ४८२

अवितर्क १८२, १८४ (मा) ११

अविनिपाती ११९, २६८, २७१,
२७३, २७५, (ह्रौं) ८६,
८८, १०७, ११५

अविनीत १५२

अवैरञ्जित १६६

अवैरभई २२६, २२७, २२८, २२९

१३०

अवैरी ४०३, ४०५

असत्कारपूर्वक ९७, ९८

असठ १८३, १८४

असत्य ४२१

असन्तुष्टिताको १७३

असन्तुष्टिता २८३

असलखेत २७७

असल बिउ २७७

असत्यहो १८४, १८५

असमाहित-चित्त २२५

असत्य आरं.प ४०२

असाहस ७९, ८२

असारता २७६

असुरक्षित ७५, ७६, ४१६

असंयमी २५२, २५३

असंस्कार-परिनिर्वाणगामी] २७४

असंप्रहीता २८३

अशाश्वतलोक ३५०, (हो) १२२

अश्वरथ ३५३, ३७०, ३७३

अशुद्धचित्तलाई १०८

अशैक्ष ७४, ७५

अशैक्ष-प्रज्ञाको बारेमा २८६, २८७

अशैक्ष-शीलको बारेमा २८६, २८७

अशैक्ष समाधिको बारेमा २८६,

२८७

अ-श्रामाणिक १७३

अध्यामण्य २८२	आश्चर्यजनक १९८, १९९, २००,
अधुतवान् ६८, ६९, ७०, ७१, ७२,	२०२, २८५, ३०७, ३०८,
९२, ९३, ११२, ४२६	३०९, ३११, ३१३, ३१४,
अज्ञानतापूर्वक १२३, १२४	३१५, ३१६, ३१७, ३३१,
अर्हत-लक्षण २६९, २७३	३३२, ३३७, ३२८, ४२०
अहंकार ३१२, ३१७, ३३७	आचार्य १४३, ३५१, ३६५, ३६६,
अहिंसक १९१	३६८, ३६९, ३७०, ३७४,
आ	३७५, ३७६, ३८२, ३८३,
आऊ, हेर ! ६९, ८७, २२६	३९५, ३९६, ३९७
आकाश १६	आचार-गोचर २८६
आकाश-धातु १३१	आजीवनसम्म ६, ३६, ४०७
आकाशानन्त्यायतन १५, १६, १३२	आठ प्रश्न १८५
आकाशानन्त्यायतन सहगतसंज्ञा १७,	आठ मुट्टी २
१९	आठों ३१७, ३३७
आकिञ्चन्यायतन १७, १८ (मा)	आतुर ४२३, (काय) ४१७, ४२४,
१३२	४२५, ४२६, ४२८, ४३०,
आकिञ्चन्यायतन-चित्तविमुक्ति	(चित्त) ४२५, ४२८
१६६, १६७	आतुरपूर्ण ४१६
आकीर्णता २०८	आतुरयुक्त ४१६
आगन्तुक ३७	आदिकल्याण २५५
आगन्तुक भोजन १७०	आदिनव (अवगुण) १०
आंगनमा २७, १५७	आन्द्रो ३७७, ३७९
आघात १७३	आध्यात्मिक ४४०, ४४१, ४४२
आश्चर्य ६५, १८६, १८७, ३११,	आनापान स्मृति २३७, २४०
३१६, ३३७, ३५१, ३६५,	आनिसंस १०, ११, १२, १३, १४,
३६६, ३६८, ४१३	१५, १६, १७, १९

आनुपूर्विकथा ३५, ३१४, ३३४	आर्यपुरुष ४१९
आपत्ति १७४, १७७	आर्यप्रजा २३
आपद ६२	आर्यभिक्षु ४१९
आपघातुमा १३१	आर्यविमुक्ति २३, ११३, १८०, २०३, २९४, ३२३, ३४१, ३४६, ४००, ४४३
आपाथदशी ६१	आर्यशील २३, ६९, ८७, ११३, १८०, २०३, २९४, ३२३, ३४१, ३४६, ४००, ४४३
आफुलाई ६१	आर्यश्रावक ५९, ६५, ६६, ८६, ८७, १०७, १०८, ११७, १५३, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३१, २३५, २४०, २४२, २५०, २५३, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २८७, २९६, २९७, ३३१
आभूषणहरू ३७२	
आत्म १५२, १५३	
आत्मछ ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	
आत्महं ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	
आमन्त्रण १७३, २५१, २५२, ३८४, ३८९, ३९४, ३९८, ३९९	
आमलक ३८२, ३८३	
आमा ३४९, ३६५, ३७०, (बाबु) ३४८	
आमाको रूपमा ४१४	
आमा पनि पुत्रसँग ३०२	
आमाबाबुमाथि २३५	
आमुक्तमणिकुण्डल ९९	
आर्यकान्त ७०, ७३	
आर्य ३९७, ४१८, (हर्ष) ४१७	
आर्यधर्म ६४, १११, १५२, १५३, ४१७, ४१८, ४२६, ४२८,	
आर्यपुत्र ४०, १८९, १९०	
	आर्यश्रावकद्वारा ४५
	आर्यश्राविका ३५२
	आर्यज्ञान ११३, १८०, १८६, १८७, २०३, २९४, ३२३, ३४१, ३४३, ४००, ४४३
	आयाचना ४७, ४८, २०५, २०६
	आयु ४६, ४७, ४९, २५८
	आयुदायी ४७
	आयुदिएको हुन्छ ४५

आयुष्मान् ७, ८, २१, २२, ६५, ६७,	आवागमन ४१३
६८, ७२, ७३, ९१, ९२,	आवासिक १६९
१०६, १२३, १२६, १२७,	आवाह ३१
१३३, १३४, १३६, १४७,	आवाह-विवाह ३२
१४८, १४९, १५१, १५४,	आवुसो १९९, २००, २३७, २४१,
१५५, १५६, १५७, १५८,	२८१, २८२, ३०५, ३०६,
१५९, १६०, १६५, १६६,	३०७, ३०८, ३८५
१६९, १७०, १७१, १७२,	आसक्त १२९, १३०, १३१, १३३
१७३, १७५, १७७, १८१,	आसन २८ (मा) ४२
१८८, २६६, २५१, २५२,	आस्रव ३०५
२६०, २६१, २६४, २६५,	आस्रवहरू २०
२६७, २३६, ३५७, ३८४,	आस्रवक्षय २५९, (गरी) २७४,
३८६, ३८७, ४१७, ४२३,	२८७
४२४, ४२५, ४३०	
आयुलाभ ४७	आस्वाद ३००
आर्ये ३६९	आशा २६५
आरब्धवीर्यं २५५	आश्वसनीय २६४, २६५
आरामदायी २५४	आश्वस-प्रश्वस १६१
आराधक २८९	आश्वसन २६४
आरामहरू ३९	आशिर्वाद ३५२
आरोग्य ४२३, ४२५	आशंकितभई ४०९
आलस्यताको १७३	आश्रममा ३५१
आलोक ३३, ३४	आज्ञा २७९, २८०
ओत्तोकितपारी २०७	आहार २, ४०४
आवरणीय २५४	आहारपान २५८
आवाज ३४	आहुनेय्य ७५

इ	उदयास्तगामिनी २२६
इच्छानुसार २५७, २५८	उद्देश्य ३४३
इष्ट ४७, ५८, ५९, ३००, ३१८,	उद्यान ४०, ३३०, (मा) ३३१
३१९, ३२०, ३२१, ३२२,	उर्ध्व १६६
३३८, ३४०, ४३४, ४३५,	उद्धृत्त कुक्कुच्च ६०, ६१ (नीवरण)
४३६	२३६
इष्ट-मित्र ६१	उर्ध्वगामी २६२, २६३
इन्द्रिय संयमी २५२, २५७, २५९	उर्ध्वस्रोत अकनिष्ठगामी २७५
इन्द्रियहरू १६३, ४२४	उद्धार ३४२
इहलोक १३२	उन्नतशील २९६
उ	उन्नतिशील २६१
उत्कृष्ट ९३, ९४, १९३	उपचारद्वारा ५५
उच्च शब्द १२०	उपस्थान २८, ५४, ६४, ६५, १५४,
उच्चिमूल ४०४, ४०६	१५७, १८८, २०८, २०९,
उज्यालोपन ४१७	३३१, ३९५, ३९६, ३७९
उत्तरासङ्ग १५७, १७७	उपस्थानशालाहरू ४१
उत्तरीय - मनुष्यधर्म १५६, १८६,	उपदेश २१, २६, ९४, १३४, १९०,
१८७	२५१, २६४, २८५, २८७,
उत्तम ८५, २६६	४१७, ४२३, ४२४
उत्रास ९२, ९३, ९४	उपधि १९७
उत्तानो ३७६	उत्पन्न ११७, ३०१, ३०२, ३०३,
उत्तानो परेर ३७४	३०४
उत्तानोपारी ३६९, ३७६	उपभोग ५६
उत्तीर्ण १२५, १५९	उपमा १४५
उत्थान-बल वीर्यद्वारा ५५, ५६, ६१,	उपयुक्त ४७, ४८, ६३ (छ) ३१४,
६२, ६३,	३३४

उपलब्ध ५५, ५७, १०३, १०४	उमेर ४२४
उपक्लेश ६०, ६१, २९८	उत्साहितभई २०२
उपसम्पवा १८७, १८८, ३९५, ३९७	उत्साह ३०१
उपहृच्च परिनिर्वाणगामी २७४	उही जीवहो १५०
उपशान्त ५१, ५२, ८६, ८८, ११५, ११६, ११९	उही शरीरहो १५०
	ए
उपार्जन ६१, ६२, ६३	एकजन्म २५८, २५९
उपादान ११८, ११९, ३१९, ३२०, ३२१, ३२२, ३३९, ३४०, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७	एकविंशामा ४०४
उपाध्याय ५८, ५९	एकशय कार्षापण ३६३
उपाय २०१	एकसाता ३७६, (पछि) ३७५
उपासक ३६, १३८, १४१, १४२, १४३, २६९, ३३१, ३४२, ३४३, ३९०, ३९१, ३९२, ४०७, (हल) ७, २३	एकपटक ३७६, ३८७
उपासिकाहलू २४४, २४५	एकपटक मात्र. २७०, २७५
उपेक्षा १८४	एक पसर ३६९
उपेक्षी २८६	एकलाख ३७७
उपेक्षावान् १२, १३, १८४, २५६	एक दिन-रात ३०८
उपेक्षासहगत-चित्त १६५, ४०५	एकपौत्रिक १७८, २०५
उपेक्षासहगत-संज्ञा १४	एक द्रोणीजति २८१
उमिइरहँबा २९०, २९१, २९२, २९३	एक रात २४६
उष्म धातु १६३	एक हप्ता ४, ५, (सम्म) ३३०
	एकाग्रचित्त २८५
	एकान्तवास १८३, १८७, २५६, २६८
	एकान्तसुख ३०८
	एकार्य १४४, १६६, १६८
	एकापट्टि २४४, २४५

एकोहंरो १५९

एकांश १७७

एकं प्रश्न १८५

एकं मात्रा ३५३, ३५४

औ

औंठी ९०

औपनयिक ६९, ८७

औपपातिक २७०

औषधी ३५३, ३५७, ३५८, ३६८,

२७२, ३७८, ३८०, ३८१,

३९५, (मा) ३६६, (हरू)

३६९, ३७०

मृ

ऋण ५६

ऋतुमती ३७१, ३७२

ऋद्धि १५७

ऋद्धिप्रातिहार्य १३९, १५६

ऋद्धि-संस्कार १५६

क

कटु १७८, १७९, २०४, २०६,

(वेदना) ३०५

कति दानपात्रघ्नन् ? २८

कनिका ९७

कम्पनी ३०४

कपासमा ३६९, ३७०

कल्पित १२३, १२४

कम्बल ३९३, ३९४

कर्म १३६ (रोग) ३५४,

कर्मक्षयहो ३०५

कमलको फूल ३८५, (मा) ३५७

कमसल खेत २७७

कमसल बिड २७७

कर्मान्त गाउँ ८९

करुणापूर्वक ४१३

करुणाचित्त १६६

करुणा समापत्तिमा ३४२

करुणासहगत चित्त ४०४

कलह ८८, ८९, ३०२

कलस ३१५, ३३५

कलिलो ३४८

कल्याण ३९५, ३९६

कल्याण कीर्तिशब्द ४०८

कल्याणधर्मा १८९

कसर २६२

कसिगर ३४७, ३६४

कषाय ३८१, (गन्ध) ३८०, (रस)

३८०, (वर्ण) ३८०

क्रमसहित ७०, ८७, ९४, १०८, ११७,

२२७, २४३, २६५, २९१

काकाको रूपमा ४१४	कामविषयान्तर २९९, ३००
कान्छा १४८, १५१	कामविषयमा २९९, ३००
कान्छो १५५, १५६	कामविषयबाट २२९, ३००
कान्त ४७, ५८, ५९, ३००, ३१८, ३२०, ३३८, ४३४	कामविषयकै दोषहो ३०३, ३०४
कान्तारमयछ ३६७	कामसहगतसंज्ञा १०
कामच्छन्द ३१७	कामसंयुक्त ६६
कामको आस्वादहो ३००	कामहेतु ३०१, ३०२, ३०३, ३०४
कामको दोष केहो ? ३०१	कामूपसंहित ३१८, ३००, ३३८, ४३४
कामगर्छ ३०१	काय १४६
कामच्छन्द नीवरण २३६	काय-कर्म ७५, ७६, ७७, ९५, ९६,
कामबाट अलगभई १०	कायद्वारा ३०४
कामना १७८, १७९, २०५	काय-धातु १४८
कामनिदान ३०१, ३०२, ३०३, ३०४	कायप्रतिबद्ध १६१
कामराग-संयोजन २११	काय-विज्ञान १२९
कामभोगी ८१, ८४, (ले) ८१, ८२, ८३, ८४	काय-विज्ञान धातु १४८
कामस्मिथ्याचार ५०, ५१, (बाट) ३९०	कायविज्ञेय स्पर्शहरू ३२०, ३२२, ३३९, ३४०, ४३५, ४३७
कामस्मिथ्याचारी ५१, ८६, ११५	काय-संस्पर्शज १३१
कामविषयको तुच्छकषा ३१४	काय-विज्ञेय स्पर्श ३००
कामविषयको १०, ३००, ३०१, ३०२	काय-संस्पर्शमा १३०
कामविषयको दोषकथा ३१४	काय-संस्कारः १६०, १६१, १६२, १६३, १६४, २३८
कामविषयको अवगुण ३६	कायसंयम ३०५
	कायसादीछिन् ३३६

कायशान्त २९०, २९३	कोठा ४१
कायिक १९५, १९६	कोरलि ३०३
कायेन्द्रिय २५३	कोलफल ३२५
काशीको वस्त्र ३२६	कोसेली ३४६
काशिकक्षीम (रेशम) ३९३	कौवा १७१, (ले) २६२
किलास ३९४	कृष्ण १११
कीर्ति ४९	कृत-कृत्य ११२
कीरा ३७५	कृतज्ञतापूर्वक ३५४
कुकुरले २६२	कृत्य ६०
कुखुरा १७२ (ले) २५७	कृषिकर्मद्वारा ३०१
कुण्ट ३९४	कृपणी ३६९, ३७०
कुटी ३५६	क्रूरकर्म ३०७
कुण्ठित ३४९	ख
कुमार ३९	खण्डित ९४
कुमारी ३१५, ३३४, ३३५, ४३१	खन्तीलिई ३६६
कुराकानी ३३७, ३१७	खप्परको जोडनी ३७५
कुलघरमा ९७	खराबी ४२१
कुशल ३०६, (धर्म) ३०७	खरो १७८, १७९, २०४, २०६, ३०५
कुशलसंयुक्त ६६	खाद्य ९०, ९९
के प्रत्ययहो ३१८, ३३८, ४३२	खाद्य-भोज्य ३८, ४२, ४३, १४२, १४९, १५४, १७१
केश-धातु २	खाटमा ३६९, ३७५
केही छैन १७, १८, १६७	खाना ९५, ३८२
के हेतु २०, ३१८, ३३८, ४३३	खुट्टामा ३७०
कोटी रूपैयाँ ४०	खेत ३०१
कोटी हिरण्य ४०	
कोल्टो ३६६, (परी) ३७४	

खोपडी ३०३

१५४, १५७, १७२, १८८

ग

गुण १४, १५, १७, १८, १९, २०

गोत्र २५८, २६०, ४१८

गण्ड ३९४

गोरु १११, ११२, १४५, १४६

गणितद्वारा ३०१

गोपालनद्वारा ३०१

गन्ध-धातु १४८

गौरवताको १७३

गन्ध-विज्ञान १२९, (द्वारा) ३२१,

गौरवपूर्वक ९८, ३१६

४३४, ४३६

गृहस्थी ब्रह्मचर्यशील ४२१

गन्धसुंघने १०१, १०२

गृहस्थ ब्रह्मचर्यशील ४३९

गर्धनमा ४०६

गृहस्थी १९९, २००, (ह्रू) ३७०

गर्भिणी ३६३

गृहपति ३२, ३३, ३४, ३५, ३७, ४०,

गम्भीर २८५, (ता) ४४०, ४४२

४१, ४३, ४५, ४६, ४७, ४८,

गर्मी १५५

४९, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६,

गरीब २७

५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६३,

गर्व ३१६, ३३७

६४, ६५, ६७, ६९, ७०,

गाइको थुनमा १०१

७१, ७२, ७४, ७५, ७६, ७८,

गाइह्रू १९३, १९४

७९, ८०, ८१, ८२, ८४, ८५,

गाडा ४०, ११२ (ह्रू) १

८६, ८८, ८९, ९२, ९३, ९४,

गाँठो ३७९

९५, ९६, ९७, ९८, ९९,

गाथा २२, १५९, १९६, १०८, २६०

१००, १०१, १०३, १०४,

गान ३६२, ३६३

१०६, १२९, १३३, १३४,

गिलान ३९६

१३६, १४३, १४५, १४६,

गिद्धले २६२

१४८, १४९, १५१, १५२,

गिलान भेषज्य ३९६

१५३, १५४, १५७, १५९,

गिलानोपस्थान ३९६

१६०, १६१, १६३, १६४,

गिलानप्रत्यय २८, ५४, ५५, ६५,

१६६, १७१, १७७, १८३,

१८६, १८७, १८८, १८९,	ध्यू ८५, २०७, २६२, २७८, २८९,
१९४, १९५, १९६, ३१३,	२८२, ३६९, ३७०, ३८०,
३१४, ३१८, ३१९, ३२०,	३८१, ३८२, (मा) ३५३
३२१, ३२२, ३३३, ३३६,	घोडा ३३, २६२, २९६
३३८, ३३९, ३४०, ३७३,	घोषणा १४२, ३१२, ४२२
३७४, ३७५, ३७६, ३७७,	घुमाउरे ३७७
४०३, ४०४, ४०५, ४२३,	घंटो २६२
४२४, ४२५, ४२६, ४२८,	घ्राण १४६
४३०, ४३२, ४३४, ४३५,	घ्राण-धातु १४८
४३६, ५३८, ४४१, ४४२	घ्राणविज्ञान १२९, (धातु) १४८
गृहपति-चीवर ३५६, ३८९	घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू ३१९, ३२१,
गृहपति पनि गृहपतिसँग ३०२	३३९, ३४०, ४३४, ४३६
गृहपतिपुत्र ४०३, ४०५	घ्राणविज्ञेय गन्ध ३००
गृही कामभोगी ८, ९	घ्राण-संस्पर्शज १३१
गृहिणी ३६९, ३७०	घ्राण-संस्पर्शमा १३०
गृही जीवन ४१५	घ्राणेन्द्रिय २५३
गोठमा २८१, २८२	च
ग्यारेन्टी ४१६	चकित ४१३
घ	चण्ड ४८१
घडा २५०	चतुर्थ दिशामा १६६
घमण्ड ३१२	चतुर्थदिशा ४०३
घरमा २७	चतुर्थ ध्यान १३, १४, १८४, १८७,
घरबनाऊ ३१७	२५६, २८७
घीन लाग्छ ३८०	चतुप्रतिसम्भवा १४१

चतुर्मधु ४	चारधर्म ५४ (हहू) ५८
चतुर्मासशरी २७८, २७९	चार दोबाटामा ३०३
चतुसंग्रह १९३, २०४	चार प्रश्न १८५
चर्बोहरू ४१	चार महीना २७९
चरण २५७	चार सम्पत्ति ५८
चरणकमलमा ३५, ६७, ३४२	चार सम्पदा ५९
चरणसम्पन्न २६०	चार सुख ५५
चरित्र २९	चारहजार ३७०
चरित्रानुकूल ३४३	चार संग्रहवस्तु २००
चहाड ३४८	चारिकार्थ २६३, २६४, २८८
चक्षु १४६	चारै दिशाबाट ६
चक्षु धातु १४८	चारै दिशामा ३५१
चक्षुरिन्द्रिय २५२	चिकित्सा ३७३, २७४, ३८०, ३९६, ३९७
चक्षु-विज्ञान १२९	चित्र १३७
चक्षुविज्ञेयरूप ३००	चित्त २६६, २६७, २९८, ४१४, ४१६
चक्षु-विज्ञान धातु १४८	चित्त धातु १४९
चक्षु-विज्ञेय रूपहरू ३१८, ३२०, ३३८, ३३९, ४३५, ४३६	चित्तधार १६४, १६५
चक्षु-संस्पर्शज १३०, १३१	चित्त-विज्ञान-धातु १४९
चाकरीमा ३६४	चित्तविमुक्ति २५९, २६०, २६८, २६९, २८७
चाकरीद्वारा ३०१	चित्तसंस्कार २३८, (हहू) १६०, १६१, १६३, १६४
चाण्डाल ११२	चित्तमुरक्षित ७५, ७६
चातुर्महामौतिक १५९, २६२, २६३	चित्तसंस्पर्शज १३१
चार अरूप १३२	
चारजन्म २५८	
चार दिन-रात ३०८	

चिन्तागर्छ ३०१	छडीले ३०३
चिरकालसम्म ५८, ५९	छन्दरोग १४६
चिराक ४०९	छ दिन-रात ३०८
चीवर ६५, ६८, १५४, १५५, १५७, १७२, १८७, २५१, २६३, २६४, २८०, ३८९, ३९७ (लगाई) ४०३, ४०५	छ धातुहरू १३१
चीवरद्वारा ५४	छ प्रश्न १८५
चीवर पहिरी ९२, १२७, ३१३, ३२४, ३३३, ४३१	छ स्पर्श-काय १३०
चीवर-वस्त्र २८०, २८१, ३५५	छलकपट ३५२
क्षुपचाप ४०८	छ विज्ञान-काय १३०
खेहरा ४१७	छ वेदना-काय १३१
खेतसिक १६१	छाना ७६, ९५, ९६
खोरीगर्छ ३०२	छाला १९५, ३०३, ३०४, ३७५, ३७९
खोरी ४२१	छाँटौं ३१६, ३३६
५४ करोड २५, २८	छोटो शास २३८
८४ हजार ९९	छोरा २६, (ले) ३७०
खौथो ५९, ६२, ८४, १०४, ३१६, ३३५, ४०६	छोरा जन्माई ३६४
खंक्रमण ३३, २५४	छोरी २६ (हरू) २६
खंक्रमणस्थल ३९९, ४००	ज
खंक्रमण शालाहरू ४१	जडीबुटी ३५१, (मा) ३५२
छ	जडीबुटीहरू ३८१
छ अनुस्मृति २२५, २३१, २८९	जस्तै ३६, ८५, ११७, १५०, १५१, १५२, २०७, २०८, २५८, २५९, २६२
छ गुणधर्महरू २३	जस्तो ३६, ३२८
	जस्तो कि ७६, ९५, ९६, १२८, १२९, १४५, १७८, १७९,

१८१, २०१, २०५, २०६, २५७, २७६, २७७, २९७, ४०७	जिह्वासंस्पर्शज १३०, १३१ जिह्वा विज्ञेयरस ३०० जिह्वेन्द्रिय २५३
जनताघर ३९९, ४०० जनाकीर्ण २६१, २९६ जब २१, ६१, ८८, २२५, २२६, २२८, २३०, २८९, २९१, २९२, २९३, २९९, ३००, ३१४, ३१६, ३३३, ३३४	जीवन ८, ९, २९, ३५२, (मा) २५७, २५८, २५९, २६०, (भर) २८०
जन्म ११९	जीविका ३०१
जरा ११८, ११९, ४१६, (जीर्ण) ४२३, ४२४	जीवित छ ३४७, ३४८
जलन ३५८	जुनबेला २२५, २२६, २२७, २२८, २३०, २८९, २९०, २९१, २९२, २९३
जलाशय ४१०	जुलाफ ३५७
जवनप्रज्ञा २७१, २७५, २७६, (ले) २६९, २७०, २७३, २७४	जेठान ३१
जसरी ३१४, ३३४	जेठी ३१५, (पत्नीले) ३३५
जाग्रत २५२, २५४	जेठोछु ४२३, ४२४
जाति ११८, ४१८	जेत ३९
जानि जानि ४०२	म
जिरीङ्ग ३३, ९२, ९३, ९४, (मई) ४०९	कगडा ८९, (गर्छ) ३०२
जिह्वाधातु १२९, १४८	कसंग ४१३
जिह्वाविज्ञान धातु १४८	काडा ३७७, ३७८
जिह्वाविज्ञेय-रसहरू ३१९, ३२१, ३३९, ३४०, ४३४, ४३६	कवाट्ट ३०७, ३०८
	कवास्त ३८६
	कूटो आरोप ४०२
	कूट कपट ४२१

ट, ठ, ड, ढ,	तपस्वी ३४२, (माघ) २८३
टाउको बुखेरोग २५३	तब ८८, २२५, २२७, २५७, ३१४,
टुक्रा टुक्रा पारी ३०४	३१६, २९०, २९१, २९२,
ठुल-ठूला ३६८, ३७३, ३७९	२९९, ३००, ३३४
डकंती ४२१	तबमात्र २१
डराउंविन ९४	तरकारीहरू ३१
डुबिरहन्छ ३१८, ३१९, ३२०, ३३९,	तरवारले, ३०३, ३०४
४३४, ४३५	तल्लीन ४२६, ४२८, ४२९, ४३०
डुबि रहेंदेन ३२०, ३३९, ३४०,	तात २०८
४३६, ४३७	तातोपानी ३८७
डुबिरहेको हुन्छ ८३	ताम्रवर्ग ३५६
डुबी ४०४	तालवृक्ष १५९, १६७, १६८, १९५,
डोरी १४६	१९६
ढाल तरवारले ३०३	तालवृक्षसमान २३७
ढोकाहरू ३८१	तिन्न ३०५
त	तिरश्चीन कुराहरू १२०
तकलिफ २९	तिरश्चीनगति ११५
तक्रिया १९५, ३२६	तिरश्चीनगतिबाट ८६, ८८, २०७
तथागतप्रति २७६	तिर्यक २७१, २७२, २७५, २७६,
तथागत जीवन २२५, २२६, २३७,	(गति) २७०, २७१
२४०, २४१	तिलको लड्डु १७१
तथागत श्रावक ४०६, ४०७	तीनमागंफल ३३१
तदनुकूल १७३, २८३	तीनजन्म २५८
तदनुरूप १७३, २८३	तीन प्रश्न १८५
तदनुलोमिक २८३	तीन दिन-रात ३०८
	तीन महिना २३७, २८८

स्तीन संयोजनहृत्लाई २७०	त्यस्तै ८५, ३२५, ३२६, (गरी)
स्तीन सातासम्म ३७६	३६, ९५, २०८, २५७,
स्तीने मार्गफल ३११	२६३, ३१५, ३३४
स्तीने संयोजन २७१, २७५, (लाई)	त्यसबखत २३०, २९०
२७५	त्यसबेला २२५, २२६, २२७, २२८,
तीर्थ १६६	२८९, २९०, २९१, २९२,
तीस वर्ष १८६	२९३
तीसपटक ३८६, ३८७	त्यही जीव हो १२२
तीसवार विरेचन ३५७	त्यही शरीर हो १२२
तुच्छता ३६	त्याग २२९, २३४, २६२, २६३, २९३
स्तूप २	त्यागवान् १९८, २०२
तूष्णिभावले ९०, ९२	त्यागसम्पदा ५९, ६०
तूष्णिभूत १२५	त्यागानुस्मृति २२८, २२९, २३४,
तेजधातु १३१	२९२
तेल २०७, २७८	त्यागानुस्मरण २९२
तेल र बत्ती २१३	त्यागी २८७, ३९१, ३९२
तेश्रो ५८, ६२, ८०, ८१, ८२, ८४,	तृष्णा ११८, ११९, १५८
१०३, १०८, २५९, ३१६,	तृप्त २०८, २०९
३८५, ४०६, (पटक)	तृप्तगराए ३८
१४८, १५१, १७१, १७२,	तृतीय दिशा १६६, ४०३, ४०५
१७५, ३३५,	तृतीय ध्यान १८४, १८७, २५६,
तेश्रोपटक पनि २७९, २८१	२८७
तैर्थीय १२१, १२२	त्रिकालदर्शी ३०५, ४१५, ४२१
तैर्थीय सम्प्रवायका ३४२	

त्रिकोटि परिगुद्ध ३६०
स्त्री ४०९

थ

थाममा बाँधी ३७८
थीनमिद्ध ६०, ६१
थीनमिद्ध नीवरण २३६
स्थूलशरीर २०७
थेरगाथामा २२

द

दण्ड ३०३
दशऔला ३३१, (जोरी) ४१०
दशकारण २८३
दशजन्म २५८
दर्शन ४७७, (गर्न) ४२०, ४२३,
४२४, ४३९
दर्शनगर्नमा ३७२
दर्शनाभिलाषी ३९१, ३९२
दर्शनीय ३६२, ३६३
दशबार ३८५, ३८६
दाजुभाइ पनी दिदीबहीनिसँग ३०२
दानकथा ३१४, ३३४
दानकार्य २९२
दाम्पत्य ४१५, ४२२

दाश ३५४, ३७१, ३७४, ३७६, ३७७,
३८२, ३९५, ३९६, ३७०,

दाशी ३५४, ३७०, ३७१
दिदीबहिनी पनि दाजुभाइसँग ३०२
दिवास्थान ३५६
दिव्य-कामसुख २६६
दिव्यचक्षु २५८, ४१९
दिशाप्रमुख ३७३, ३७९, ३६७, ३६८,
(वैद्य) ३३५

दीर्घायु ३२९
दीर्घकालसम्म ३९३, ४२३
दुइ जन्म २५८
दुइ दिन-रात ३०८
दुष्कृत्य आपत्ति ३९८
दुःख २८७, ४२६, ४२७, ४२८,
(पूर्ण) ४२३

दुःखदोर्मनस्य ३०१, ४०६
दुःख समुदय २८७
दुःखक्षय ३०५
दुःखस्कांध हो ३०१, ३०२, ३०३,
३०४
दुःख निरोध २८७
दुःखित २६४, २६५

दुःखी ४३८	दोश्रो २५९, ३१५, ३३४, ३८५,
दुर्गति २७१, ३७२, २७४, २७५,	४०६
२७६, ३०४	दोश्रोपटक पनि २७९, २८१
दुधे-बालक ३४७, ३६४, (लाई)	दोश्रो सफलता ३५४
३६४	दौर्मनस्य ४२६, ४२७, ४२८
दुर्बल ३७८, ३७९, (मई) ३७७	द्वारपाल ३६८, ३६९
दुर्मरता २८३	द्वितीय-ध्यान २५६, २८६
दुर्लभ ३५२	द्वितीयदिशा ४०३, ४०५
दुर्माषित ३६०	द्वेष २०७, २९८, ४०४, ४०६
दुःस्पोष्यता २८३	द्वेषयुक्त २८९, २९०, २९३, २९८
दुबलो ३७७, ३७८, ३७९	दृष्टि (सम्यक) प्राप्त छन् ३३६
दुराख्यात २७७	ध
दुराचार ३०४	धनसम्पत्ति ३१६, ३३५
दुर्वतिरबाट विमुक्तछन् ३३५	धनुष बाँणले ३०२, ३०३
दुःशील ३३६	धागो ४३८
देखेको (दिट्ट) ४०२	धारणगर्छ ३९१, ३९२
देवगणहरू ३१६, ३३२, ३३६	धारणगर्नमा ३९२
देवतानुस्मरण २९३	धारणा ४१८
देवतानुस्मृति २९२	धक्कारे ३९७
देवपुत्र ३२८	धोका बाजी ४२१
दोसल्ला ३५५, ३५६, ३८३, ३८४,	धर्म ३१५, ३३४, (दर्शन) ४२०
३८८, ३८९	धर्मप्रति २६२, २६४, २६७, २७०,
दोष ३०१	२७१, २७३, २७४, २७५,
दोषवस्तु ३८४, ३८६, ३८७,	२९४, २९६, ३२३, ३४१,
	३४६, ४००, ४४३

धर्मचक्षु ३१५, ३३४	न देखेको (अविद्वुं) ४०३
धर्मजीवी ४३२	न मुनेको (असुतं) ४०३
धर्मविज्ञानद्वारा ३२२, ३३९, ३४०	नाउँ २५८
धर्मविनयमा ४४०, ४४२	नाकभिन्न ३६९
धर्मप्रकाशन ४०७	नाक-कान ३०३
धर्मसंयुक्त २९०, २९१, २९२, २९३	नाच ३६२, ३६३
धर्मन्तिवासी ३५१	नातादार ३४८
धर्मानुरूप ४०२	नालिय शाक ३२५
धर्मानुसार ३९१, ३९२, ४०२	नाङ्लोमा राखी ३६४
धर्मानुस्मरण २९०	निगण्ठ सम्प्रदायमा ३०७
धर्मानुस्मृति २९०	निष्ठाराखी ३२३, ४४३
धर्मानुसारी-लक्षण २७१, २७६	निस्तार बुद्धिले ४०४, ४०५
धर्मानुसारी छुन् ३३६	निस्तारण ३०५
धर्माविबोध २९०, २९१, २९२, २९३, ३१५, ३३४	नित्यपवारणा २८४
धर्मोपदेश २९८, ३१४, ३१६, ३२७, ३३४, ३३५, ३४३, ३५६, ४१३	निर्दागी २६५, २९१
न	निर्दोष ३८८, ४०७, (पूर्ण) ४०४, ४०५
नर्क २७१, २७२, २७४, २७५, २७६, (मा) ३०४	निदान ३९८ (मा) ३८९, ३९४
नर्कमति २७०, २७१ (बाट) २७०	स्निग्ध ३८५
नगरद्वार ३६७	निर्मल २९०, २९१, २९२, २९३, ४२४, ४४१
नजिक २९७	निर्मूल ३३१
	नियम २८३
	निरोध धर्म ३१५
	निरोगी ३७४, ३७६, ३९७, ३९९

निवेदन २९५, ३७१

नीच-उच्च २५९

नीवरण ३१४

नुहाउनु ३८६, ३८७

स्नेह ४१३, ४१५

नैऋत्यको गुणकथा ३१४

नोकर ३३०

नोकरीद्वारा ३०१

नौनी २७८

प

पत्करहरू १९१, १९४

पखाला ३८३

पञ्चस्कन्ध १३२, ३४४

पञ्चबली ६२, ६४, १०४

पञ्चबलीकार्य १०५

पञ्चभय-वैरादि ११५

पञ्चविषय-सुखभोग ९७, ९८

पञ्चशील २६, १०७

पचास कार्षापण ३६२, ३६३

पश्चिमाभिमुखगरी २५१

पण्डित ४९, ७३

स्पर्श ११८, ११९

स्पर्श-घातु १४८

स्पर्शविज्ञान १३०

स्पर्शविज्ञानद्वारा ३२२, ४३५, ४३७

पर्याय १६४, १६६, १६७

परजन्ममा पनि ४३१, ४३२

परदार १११

परदारगमन ५३

परदेश १

परस्पर ३०२

परम रूपवती ३६२, ३६३

परलोक १३३, ३२८, ३५० (मा) १३३

परस्त्रीगमन ३०३

परामर्शित २९१

परित्याग ४०, ३१६, ३३५

परिनिर्वाण ३०, ४४, ११२, १९३,

१९७, २७०, ३१२, ३१८,

३१९, ३२०, ३२२, ३३१,

३३८, ३३९, ३४०, ४३२,

४३४, ४३५, ४३६, ४३७,

परिभोग ३६, ८३, ८४, ८५, २५०,

३३५

परिवर्तन ४२६, ४२७, ४२८, ४२९,

४३०

परिव्राजकहरू १२१, १२५

परिवेणहरू ४१

परिशुद्ध ४२४

परिहरण १०३, ४२३

परिहानी १३४	पापभीरु १९८, २०२
परिक्षीण १०४	पापकर्म गरेका थियौं ३०५
परीक्षा ३४४, ३५२	पाचित्तिय २८४
पलङ्ग १९४, ३२६	पायश १५५
पर्वदिनमा ३४८	पारित १७५
पवारणा २८४	पालनपोषण ६४, १०५, ३४७, ३४८, ३४९
पसिना ५५, ५६, ६१	पाला ३०४
पंसुकूलिक ३५५, ३८८, ३८९	प्यारो लाग्छ ४१०
पहिलो ५८, ६२, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ८७, १०३, १०७, २५८, ३१४, ३३४, ३७१, ३८५, ४०६ (पटक) ४१२	पाँच अधो भागीय संयोजन २७०
पहिलो सफलता ३५४	पाँच कर्तव्य १०३
पाण्डुरोग ३५५	पाँचजन्म २५८
यात्राचीवर ७, ३८, ४२, ६८, ९२, १४७, १५०, १५४, १५५, १७१, १७२, १९८, १९९, २५०, ३१३, ३३३, ३३४, ४०३, ४०५, ४१९, ४३१	पाँच दिन-रात ३०८
पात्रहरू ९८, ९९, १९४	पाँच प्रश्न १८५
पानी ७६, ७७, २४६, ३८३	पाँच भय-वैरादि ११९
पानीखाने ठाउँहरू ४१	पाँचशय ६४, १०६, २००, ३७२, ४०८, ४०९
पानीघरहरू ४१	पाँच शय जन्मसम्म ४१३, ४१४ ५०० गाडामा १, २७
पापकटन ३६०	पाँच शिक्षापदहरू १०१, १०६, १०७
पापकर्म ३०७	पाँचौं १०४, ३१६, ३३५, ४०७
	पाँचौं दिनमा ३७३, ३७४, ३७५
	पिसाब ३७७, ३७८
	पिण्ड २९, ३०
	पिता ३४९, ३६५, (को रूपमा) ४१३

पितापनि पुत्रसंग ३०२	१५०, १५५, १७१, १९८,
पितृघात ३६१	१९९, ३१३, ३२४, ३३३,
पीठिउं २५१	४०३, ४०५
पीडित २६४, २६५	पेट चिरी ३७८
पीडा ३०१	पेय्य ९९
पीरा ३२६	४५ योजन २७
पुष्करणीहरू ४१	पोखरीहरू ३६२, ३६३
पुण्यकार्य ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४	पोषण ३७१
पुण्यक्षेत्र ६९, ८७, ९४, १०७, १०८, २२७, २३२, २४२, २४३, २६५, २९१, २९७, ३२७	प्रजापतिहरू ३१५, ३३४
पुत्र २६, ६१	प्रणालि ३५२
पुत्र पनि आमसंग ३०२	प्रणिधान १८८, १८९
पुत्र पनि पितासंग ३०२	प्रणीत ९८, ११५
पुत्रभार्यामाथि २६५	प्रणीततर छ १८३
पुनर्भव २१	प्रतिष्ठित १३७, १९०, १९१, ३३१,
पुरानो पापकर्म ३०५	३४३, ४२२
पुरुषदम्प्यसारथी ८७, २२५	प्रतिकूल २८२
पूजनीय ६९	प्रतित्यसमुत्पाद ४, ११७
पूर्वपट्टि ४१०	प्रतिदिन १४२
पूर्वप्रेत-बली ६२, १०४	प्रतिपदा ४२१
पूर्वजन्ममा ५, ४१५	प्रतिनिसर्ग २३८
पूर्वानुस्मृति २५८, ४१३	प्रतिरूप २८९
पूर्वाभिमुखगरी २५१	प्रतिलोम ४, २८३
पूर्वाह्नसमयमा ७, ३८, ४२, ९२, १४७,	प्रतिवेध २५५
	प्रतिसंवेदी ११६
	प्रतिसंख्यानगरी २५४
	प्रतिसारणीयकर्म १७४, १७५

प्रत्यय ९, ११, १२, १३, १५, १६, १८, २०, ३४२	३९५, ३९७, ४१९
प्रत्यक्षणीय ६९	प्रव्रज्या १८७, १८८, ३९५, ३९७, ३९८
प्रत्यक्षसुखकर १०७, १०८	प्रवर ८५
प्रत्युत्तर ४१७, ४२५	प्रवारणा २७८
प्रत्युपस्थान ५४	प्रविवेक प्रीति ६५, ६६
प्रथमध्यान १८३, १८७, २५६, २८६	प्रवृत्ति २८२
प्रथमवार २७	प्रसन्न १७३, १७४, १७७, २८३, ३३४, ४२४ (ता) ३१०, ४२१
प्रवक्षिणागरी १७०	प्रसन्नमुद्रा ४१७
प्रश्न २९	प्रसंगमा ३८९
प्रपञ्चकारी १६८	प्रशंसा ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, ११३, १८०, १९२, २०२, ३४५, ३४६, ४००, ४२२, ४३८, ४३९, ४४०, ४४१
प्रपात ८, ९	प्रहार ३०३
प्रफुल्लित ३८९, ३९३, ३९८	प्रज्ञा २२९, २३४, २८७, २९३, (चक्षुः) १४६, १६०, १६८
प्रभातभयो ३३	प्रज्ञाद्वारा ११९
प्रभापूर्ण ३२८	प्रज्ञापन २४७, २४८, २८३
प्रभावितमई २०२	प्रज्ञावान ५३, ११२, १३५, १९८, २०९, २५५, २६४, २६५
प्रभाश्वर ९६	प्रज्ञाविमुक्तछन् ३३५
प्रमाणकर २०५, २०६ (हो) १७९, १८१	प्रज्ञाविमुक्ति २६० (ले) २६९
प्रमाणकारी १६७	प्रज्ञाविमुक्तिलाई २८७
प्रमाणसहित ४२१	प्रज्ञासम्पदा ५९, ६०, ६१
प्रमुदित ६४	
प्रयत्न ३०१	
प्रलाप १८९	
प्रव्रजित १४३, १८६, १७९, १८८, २११, २१२, २१६, ३४२,	

प्रज्ञासम्पन्न ६१	प्रियंकर वायक ३२४
प्रज्ञेन्द्रिय २७१, २७६	प्रीति ३०, ६५, १८३, १८७, २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३२, २३३, २३४, २३५, २५६, २८६, २९०, २९३
प्राचीनसिद्धान्त ३५२	
प्राणक (अनुप्राणी) ३७५	
प्राणातिपाती ८६, ११५	
प्राणीघात ५०, ५३	
प्राणीहिंसा ४०६, ४०७, (बाट) ३९०	प्रीतिसहगतसंज्ञा १३
प्राणीहिंसक ५०	प्रीति-सुख १२, १८३, २९९, ३००
प्राप्तधर्म ३६	प्रीतिमयवाक्य ४१०
प्राप्तिमोक्षसंवर २८६	प्रेतगति ११५, (बाट) ८६, ८८, १०७, २७१
प्राप्तिहार्य १५५	
प्रार्थना ४७	प्रेम ३५२, ४१३, ४१५, (पूर्वक) ४२१
प्रामोद्य २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३२, २३४, २३५, २९०, २९१, २९२, ३९३	प्रेममात्र २७२, २७६
	प्रेरणा ३९१, ३९२, (विच्छ) ३९२
	प्रोत्साहन ३५२
	पृथक्जन ६८, ६९, ७०, ७१, ७२, १५२, ३११, ४१८
प्रासादिकता २८३	पृथ्वीघातुमा १३१
प्रासादिकताको १७३	पृथुलप्राज्ञ ६१
प्रासादहरू ३६२, ३६३	
प्रासादिक ३६२, ३६३	फ
प्रियरूप ३००, ३१८, ३२०, ३३८, ४३४	फुल (अण्डा) २५७, ४१६
प्रियवचनद्वारा २०१	फूपुको रूपमा ४१४
प्रियवादी ४३२	फ्यूवानमा ३६९
प्रियंकर वस्तुवान ३१२	ब
प्रियंकर ३२३	बभ्रवा १७१
	बल्छीले ३०४

बज्रको रूपमा ४१४	बाजे ३४८
बडिया बडिया ९७, ९८	बाटोखर्च ३२५, ३५४, ३६७
बडिया ३८४, ३८८	बांडछ ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४
बत्ति २५०, (मा) ३७०	बांडदेन ७९, ८०, ८१, ८२, ८३
बन्धन १४५, १४६, १५८, १६०, ३००	बादल १५६
बयर ३२५	बाधापूर्ण १०, १२, १३, १४, १६, १७,
बयान ३१९, ३२०, ३३९, ३४०,	१८, १९
४३४, ४३६	बाँधिएको हुन्छ ८३, ८४
बयानगर्छ ३१८, ३२०, ३३९, ४३४	बाल ११२
बयानगर्ने ३२०	बालविक्रित्सक ३४८
बलवान १२९	बालुवा २८
बलवीर्य १०३	बाह्रशयपचास ४०८
बलियोपाछ ६१	बाहिरका छ आयतन १२९
बसीरहँदा २९०, २९१, २९२, २९३	बाहिर ३८६
बहिनी २५, २६	बाहुबलद्वारा ५५, ५६, ६१, ६३,
बहुजनाकीर्ण ३६२, ३६३	१०३, १०४
बहु दुःख २९९, ३००	बाहुमा २८५
बहुरोगी ३९९	बिछ्याउना १९५
बहुक्लेश २९९, ३००	बिनाआमाका छोरा ३४८
बहुश्रुत १९८, २०२	बिरामी ६७, ४२०, ४२१, (छ) १२६,
बहुश्रुतहुन्छ २५५	१२७, ३६४, ३६८
बहूपकारी १६५, ३७३	बिरामी बुद्धकहाँ २१४, २८४
बाक्ला बाक्ला १९५, ३२६	बिलौनी २६२
बाङ्गा १८४	२० एकड २५
बाजले २६२	बीस जन्म २५८
बाजा ३६२, ३६३	बुढापाका ३५३

बुधो ४२३, ४२४	व्यापाव नीवरण २३६
बुधगुण ६८, ८७, १०७, ११६	व्यापारीहृ ३५०
बुधत्व ५	ब्रह्मचर्य-पञ्चशील ३११, ३३१,
बुधद्वारा प्रशंसा २०२	(को) ३१५, ३३४
बुध-धर्म १३७, (मा) ४२१	ब्रह्मचारी ६४
बुधरूप ३४३	ब्रह्मजालमा १५०, १५१
बुधप्रति ६८, ९२, ९३, ९४. १०७,	ब्रह्मजीवन २४०
११६, १८०, १९०, २०३,	ब्रह्मा २४५
२४२, २६४, २७०, २७१,	ब्राह्मण ६२, ९९, ११२, २४९, २५०
२७३, २७४, २७५, २९४,	ब्राह्मण पनि ब्राह्मणसँग ३०२
२९६ ३२३, ३४१, ३४६,	भ
४००, ४२२, ४४३	भगवान् प्रति २९६, ३३३
बुधानुस्मृति २२५, २२६, २३१, २८९	भगो ३६९, ३७१, ३७२, ३७३, ३७८,
बुद्धासन ३११	३८२, ३८३
बुहारी २६, (ले) ३७०	भण्डारहृ ४१
बुचन ४१६, ४२३, ४२५, ४२६,	भक्तिपूर्वक ३४२
४२७, ४२८, ४२९, ४३०	भक्ति २९, २६५, ४१५, ४१९
बोधनीय ६९, ८७, ९४, १०८, ११७,	भन्ते २८०, २८१, २८५, ३१४, ३१५,
१३४	३१६, ३१८, ३२५, ३२६,
बोधिमा ५९	३३३, ३३४, ३३५, ३३६,
बोधिवृक्ष ४	३४३, ३८७, ३९१, ३९८,
बोधिसत्वमै छंदा ९, २९९	४११, ४१९, ४२०, ४२३,
बोधिज्ञान १४१	४२४, ४३२
ब्यञ्जनप्राही २५२, २५३	भद्रकार्य ५५
ब्यञ्जनसहित २५५	भवन्त ३१३
ब्यञ्जनहृ ३२६	भयवेरावि ११५, ११६

भय २२	भीत १९५, ३२६
भय त्रास ५०, ५१, ५२, ५३	भुङ्गोमा १२९
भयदर्शी २५५	भैषज्य ६५, १५४, १७२, १८८, २७८, २७९, २८०, २८१
भयभीत भई ४०९	भैषज्य परिष्कारद्वारा ५४
भरणपोषण ४३८	भोगसम्पत्ति ५८, ५९, ६२, ६३, ६४, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३, ८४, १०३, १०४, १०५, १०६, ३१५, ३१६, ३०१, ३३४, ३३५
भव ११८, ११९	भैषज्य प्रत्यय २७९
भवान्तरमा १	भोगसुख ५५, ५६, ५७
भविष्यमा ३०५	भोजन २८, ८९, ९०, ३३६, ३९३
भात ३०, ३१, ३७७, ३७८	भोजनदान १०१
भार्या ६१, (लाई) ३७०	भोजनद्वारा ५४, ५५
भावना १०२	भोजनमा मात्राज्ञ २५२, २५४, २५७
भावितागर २८९, २९०, २९१, २९२, २९३	भोज्य ९०, ९९, (छ) ३६०, ४०३
भित्ता ७६, ७७	भोलि ३३
भित्ताहरू ९६	म
भित्रका छ आयतन १२९	मङ्कुभूत १२५
भिक्षताछ्छ ९	मण्डपहरू ४१
भिक्षामिर्ष ४१८	मदिराको नसा ३३१, ३३३
भिक्षाटन १४४, १४५, ४१९	मदिरापानगरी ३३०
भिक्षा भोजन ६५, १५४, १५७, १७२, ३१७, ३४२, ४०४, ४०५	मद्यपान २६८
भिक्षु १४१ (हरू) २७९, २८०, २८३, २८४	मद्यु २
भिक्षुसङ्घ २४४, २४५, ३८८	मद्यप्रकल्याण २५५
भिक्षुणी १४१	
भिक्षुणीसङ्घ २४४, २४५	

मन १४६, ४१२ (कर्म) ७५, ७६, ७७, ९५, ९६	मरणतुल्य ३०२, ३०३, ३०४
मनद्वारा ३०४	स्मरण २६२, २९६
मननगरी १०, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८, १९	मरणमय ९२, ९३, ९४
मनमा ३१	मरीमेटो ३०१
मन संयम ३०५	म रूप हूँ ४२६, ४२८
मनपछ ३२५, ३२६	मल २७७
मनपर्णे ३२४, ३२५, ३२६, ३२७, ३२८	मलिन ९६
मनाप ४७, ५८, ५९, ३००, ३१८, ३२०, ३३८, ४३४	म विज्ञान हूँ ४२८, ४३०
मनेन्द्रिय २५३	म वेदना हूँ ४२६, ४२९
मनोविज्ञेय धर्महरू ३२०, ३२२, ३३९, ३४०, ४३५, ४३७	म संस्कार हूँ ४२७, ४२९
मनोवृत्ति ३५२	म संज्ञा हूँ ४२७, ४२९
मनोभावनीय २६१, ४२३, ४२४	मह २७८
मनोविज्ञान १२९	महत्तुच्छा २८३
मनोकामना ३१२, (द्वारा) ४३५, ४३७	महानचित्त १६६
मनोमय ३२८	महाप्राज्ञ ६१, ७३
मनोमय ब्रह्मलोकमा ३१२	महाराज ४०९, ४१०, ४११
मर्मस्पर्शा ४२०	महापुरुष १४१, ३४२
ममता ४१३	महायज्ञ ३२ (छ) ३१
मरण ११८, ११९, २६२, २६३, ३०२, ३०३, ३०४	महायज्ञकार्य ३२
	महाशब्द १२०
	मही ५, ६
	महेच्छताको १७३
	मार्गफल २३१, २३५, ३४३
	मात्सर्य मल युक्त २९२
	मातृपक्ष २१६
	मादकपदार्थ १११

मानसत्कार ३६४	मिथ्याविमुक्ति ७२
मानसिक ५१, ५२, १९५, १९६, ३५०, ४२६, ४२७, ४२८ ४२९, ४३०	मिथ्यासङ्कल्प ७०
मानवकल्याण ३५०	मिथ्यासमाधि ७१
मानवकल्याणकारी ३५०	मिथ्याज्ञान ७२
मापवण्ड १४३, १९३, २०४, २०५, २०६, (हो) १७९, १८१	मुखले कुरा नगरी ३०८
मामा ३४८	मुखविकार ३७०
मामिक ३४९	मुखाकृति ४१९
मायावी १८४, ३८२	मुण्डनता १८६
मार २१, (सेना) २२	मुदिता सहगत चित्त ४०४
मारिष ५	मुदिता १६६
मास्न बाँकीछन् ३०६	मुद्रागिन्तिद्वारा ३०१
मासिद्यौ ३०५	मुसीहरू ७६, ७७, ९५, ९६
मासिसक्थो ३०६, ३०७	मूर्छित ८०
मांस ४०२ (चक्षु) ४१९	मूर्छिइ ४०४
मासु ३०४	मूर्छित भएको हुन्छ ८३
मित्र १८९	मूल्यवान ३७०
मित्रहरू ३९	मेरो रूप हो ४२६, ४२८
मिथ्याकर्म ७०, ७१	मेरो विज्ञान हो ४२८, ४३०
मिथ्याजीविका ६१	मेरो वेदना हो ४२६, ४२९
मिथ्यादृष्टि ७०	मेरो संस्कार हो ४२७, ४२९
मिथ्यास्मृति ७१	मेरो संज्ञा हो ४२७, ४२९
मिथ्यावाचा ७०	मेघावी ५७, ७३
मिथ्यावायाम ७१	मेहनतगर्छ ३०१
	मैत्री-चित्त १०१, १०२, १६६
	मैत्री विहार ४०४, ४०५, ४०६
	मैत्री सहगतचित्त १६६, ४०३

मोघपुरुष १७३, २८२	यसलोकमा ३३७
मोह २९८, ४०४, ४०६	यसं जन्ममा ३०१, ३०२, ३०४,
मोहचित्त १६०, १६७, १६८	३२१, ३२२, ३३८, ३०६,
मोहजन्य १९६	३१८, ४३३, ४३४, ४३६, ४३७
मोहयुक्त २६९, २९०, २९३, २९८	यसं जन्ममा परिनिर्वाण ३२०
मृगचर्म ९९	यश ४७, ४८, ४९, ६०
स्मृति १८९, २४०, २५१, २५४	यशकौत्ति १७८, १७९, २०४, २०६,
स्मृतिवान १२, १३, १८४, २५५, २५६	३४२
स्मृतेन्द्रिय २७१	यशदायी ४८
मृत्यु ७६, ९५, ९६, १६२, १६३, २०८,	यशलाभ ५८
२६२, २६७, २६८, २७२,	यशलाभी ४८, ५४
२९६, ३६७, ३७३, ३७४,	यशवान ४६, ३२९
३७५, ४१६, ४३८, ४४०,	यही प्रत्यय हो ३१९, ३२०, ३३९,
४४१	३४०, ४३४, ४३५, ४३६
मृत्युपछि ३०४, ४३८, ४३९	यही हेतु ३१९, ३२०, ३३९, ३४०,
मृदुल ३१४	४३४, ४३५, ४३६
मृषावाद ५०, ५२, ५३, (बाट) ३९०	यागु ३१, ३२, ३७७, ३७८
मृषावादी ५२, ८६, ११६	याचकपात्र ६०, (मई) २९२
य	यापनीय ६८, ९२, १२८, १२९
यति दुःख ३०६, ३०७	युक्तियुक्त ६२
यस जन्ममा ५०, ५१, ५२	योगक्षेम १७८, १७९, २५७
यस्तैगरी ७६, ७७, ९६, १४२, १४६,	योजन योजनसम्म ३६९
१६६, २६५, २७६, २७७,	र
२९७	रजनीय ३००, ३१८, ३१९, ३२०,
यथार्थत २८७	३२१, ३२२, ३३८, ३३९,
यस धर्म-विनयमा १२५	३४०, ४३४, ४३५, ४३६

रगत ३७१, ३७२	रुखमुनी ङ
रय ३३, १५९, २६२, २९६	रुचाउंछन् १३४
रत्न ९०	रुचाउंदेनन् १३३
रमणीय ३३०	रुन्छ ३०१, ३०२
रसघातु १४८	रूप १५२, १५३, ४२६, ४२८
रस-विज्ञान १३०	रूपत्वलाई ४२६
रस विज्ञानद्वारा ३२१, ४३५, ४३७	रूपघातु १४८
रहस्य ४१३, ४१४	रूपमा १३३, १५२, १५३
राग १५९, २७०, ४०४, ४०६	रूपवान १५२
रागचित्त १६७, १६८	रूपविज्ञानद्वारा ३२१, ३३९, ४३४,
रागजन्य १९५	४३६
रागयुक्त २२५, २२६, २२७, २२८,	रूप-पिबान १२९
२३०, २३१, २३४, २८९,	रूप सम्पन्न ३१०
२९०, २९३	रूप सहगतसंज्ञा १६
राज कार्यमा ३९६	रूपावचर २४७
राजकुलमा ३६५	रूपीय ध्यान १५
राजदरबारमा ३५०	रुक्ष छ ९७
राजवैद्य ३५४	रेशम ३२६
राजबली ६२, १०४	रेशम कपडा ९९
राजभयबाट १०३	रोग ४१६, (ग्रस्त) ४२३, ४२५
राजा पनि राजासँग ३०२	रोगी ३६४, ४३८, (छु) ४२४
रात्रीस्थान ३५६	रोगरोगले ४२३, ४२५
रात्ररी ६१, ४२५	रौद्र ३०७
राम्नाराम्ना ९७, ९८	रंग ३१४, ३३४
राम्रोसँग २५७	रु
रुख २९७	लग्नताको १७३

सज्जालु २५५, २८२	वद्यथाइ १९३, १९४
सज्जावान १९८, २०२	वद्यथान २४६, २४७
सक्ष ४१८	वर्ण ४६, ४७, ४८, ४९, ११२, २५८,
साम २९२, ३०१	४१८
सामसत्कार १७८, १७९, २०४, २०५	वर्णदायी ४८
२०६, ३५५	वर्णदिएको हुन्छ ४५
सामखुट्टे ४४	वर्णना २८३
सामो शास २३८	वर्णनागरी १७३
सिङ्ग ४१८	वर्णलाम ४८
सुट्छन् ३०३	वर्णलामो ४८
सूटपाट ३०३	वर्णवादी १२१
लेटिरहँदा २९०, २९१, २९३	वर्तमान समयमा ४१५
लेय्य ९९	वर्तमानकालमा २०२
लोकमा ५८, ५९, ७५	वस्त्र ३२७
लोकविद् ६८, ८७, २२५	वन्दना ६७
लोभ २९८, (युक्त) २९८	वरदायी ३२९
लोमहर्षित ३३	वशीभूत ६०
लोहितक २८०	वर्षावास ३८
लोहितपाणि ३०७	वाक्वाकी ३८१
लौरोटेकी ४४१	वादविवाद ८८
व	वाहनमा ३८१
वचन १९१	वाहनागारमा ३८१
वचनद्वारा ३०४	वाणिज्यद्वारा ३०१
वची-कर्म ७५, ७६, ७७, ९५, ९६	विकृति ३५३, ३६९, ३७०, ३७८
वची-संस्कार १६०, १६१, १६२,	विग्रह ३०२
१६३, १६४	विचार १८२, १८३, १८७, (गरी)

३६९	विभूषित ९९
विचारधारा ४१८	विमुक्ति ४, २६७, (चित्त) २६७
विचिकिच्छा ६१	विमुक्तिमुख ५
विचिकित्सा ३१७	विमुक्तिप्रज्ञाले २६९, २७०, २७१, २७३, २७४, २७५, २७६
वितर्क १८२, १८३, १८४, १८७	विरज ३६, ३१५, ३३४
वितर्क-विचार १६१, २८६	विरेचन ३८४, ३८५, ३८६, ३८७
वितर्कसहगत-संज्ञा १२	विलाप ३०१, ३०२
विदितधर्म ३६	विवर्तकल्प २५८
विदेशमा ३५२	विवाद ८८, ८९
विनयशिक्षा २८४	विवाह ४१२
विद्या १३५, २६०	विवाह छ २५, २६, ३१
विद्यमान ३१४, ३१५, ३१६, ३१७, ३३७, ४२२, (छ) ३३७	विसंयुक्त ३२१, ३२२
विद्याचरण ६८, ८७, २२५	विश्वास १८२, २५५, ४१५, ४१५, ४१८, ४१८, ४२२
विद्यार्थी ३५१, (जीवनमा) ३५२	विशुद्ध ९९
विद्यासम्पन्न २६०	विशुद्ध-चित्तलाई १०७
विध्वंश ६०	विशेषगामी २३३
विनाप्रयास २५७, २५८, २५९	विशेषभागी २६२
विनिपात ६८, २६९, ३०४ (बाट) २७०, २७१	विषमतामाबस्ने २२५, २२६, २२७, २२८, २२९, २३०, २३२, २३३, २३४, २३५
विनिपातमा २७३	विषय २७६, (मा) २८९
विनीत ४२६, ४२८	विहार २८, ३९, १५६
विपश्यना ४४, १६५	विज्ञप्ति ३९६
विपरिणाम ४२७, ४२८, ४२९, ४३०	विज्ञप्रशंसित २६५, २९१, ७०, ८७,
विपुल-चित्त १६६, ४०३, ४०५	
विपुल रूपले २५७, २५८, २५९	

१४, १०८, ११७, २४३ (छ)	व्यस्त छु ३९५, ३९६
२२७	व्यभिचार ४२१, ४३१, ४३२
विज्ञान १६, ११८, ११९, १३०, १३१,	व्याघ्रचर्म ९९
१३२, १३३, १५२, १५३,	व्याधि ४१६
४२७, ४२८, ४३०	व्यापाद ६०, ६१
विज्ञानत्वलाई ४३०	व्यापादवान् ४०४, ४०६
विज्ञानन्त्यायतन १६, १७, (मा) १३२	व्यापाद संयोजन ३१७
विज्ञानन्त्यायतन-सहगत-संज्ञा १८	वृष्टि १५६
विज्ञानधानु १३१	वृद्ध प्रव्रजित ४१९
विज्ञानमा १३२, १५२, १५३	वृक्ष मूल १६७
विज्ञानवान १५२, १५३	स
वीतमल ३६, ३१५, ३३४	सकारणमा ६३
वीर्येन्द्रिय २७१	सत्कारपूर्वक ९८, ३३५
वीर्यवानताको १७३	सकृदागामी १००, १११, ११२, २७०
वेदना ६९, ७०, ७१, ७२, ११८, ११९,	२७५
१५२, १५३, १५४, १६१,	सकृदागामी-फल २६
४२६, ४२७, ४२९	सकृदागामी-लक्षण २७०, २७५
वेदनात्वलाई ४२६	सङ्गणिकता २८३
वेदनामा १३२, १५२, १५३	सङ्गणिकताको १७३
वेदनावान १५२, १५३	सङ्घ ४, १७७
वेदनाक्षय ३०५	सङ्घगण १७०
वेद्याचार्य ३६६	सङ्घगुण ६९, ८७, १०८, ११७
वेद्यविद्या ३५६	सङ्घप्रति ६९, ९३, ९४, १०८, ११७,
वेद्यशास्त्र ३५१, ३५३	१८०, १९०, २०३, २४२,
वेद्य ११२	२४३, २६२, २६५, २६९,
वेद्यशारद्य २६, ४४०, ४४२	२७०, २७१, २७३, २७४,

२७५, २७६, २९४, २९६, २९७, ३२३, ३४१, ३४६, ४००, ४४३	सत्व १५०, १५१, (हृह) ३१८, ३३८, ४३३, ४३४, ४३५, ४३६, ४३७
सङ्घसेवक १७३, १७४, १७५	सन्दर्भमा ३९४
सङ्घाटि २५१	सन्दाशित ३८, १२५, १७०, २५१, ३८९, ३९३, ३९८, ३९९
सङ्घानुस्मरण २२६	
सङ्घानुस्मृति २२६, २२७, २३२, २९१	सवाचार १३७, ४२२
सजायि ३०३	सर्दोगर्मी ३०१
सठ १८४	सदुपयोग ६१, ६३
सतसंगत ३१४, ३१६	सन्दृष्टिक २२६
सन्त ११२	सन्ध्यासमयमा ३४४
सन्तजन १११	सद्धर्म २०८, २८३, (श्रवण) ३९१
सन्तर्पित ३८	सन कपडा ९९
सन्ताप ११९, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, (गर्छ) ३०१	सम्पत्ति ३०२, ३७४, ३७६, ३७७, ३९६, सम्पत्तिमा १३३
सतिपट्टान ४१८	सर्प ४४
सन्तुष्ट २०८	सम्पर्क ३५०
सन्तुष्टता २८३	सम्परायिक ५१, २८३
सन्तुष्टिताको १७३	सम्परायिक बोधहो ३०४
सन्तुष्टि ३८९	सत्पुरुष ४१८, ४२०
सत्तु २	सत्पुरुषधर्म १५२, १५३, ४१७, ४१८, (मा) ४२८
सत्तु पिण्ड ५, ६	सत्पुरुषहरू १५३, ४१७, ४२६
सन्तोष ६५	सम्प्रतिष्ठित ३८, १२५, १७०, २५१, ३८९, ३९३, ३९८, ३९९
सत्यकृयाद्वारा ४२०	
सत्य १८४, १८५, (कुरा) ४२१	
सत्यासत्य ३५९	सम्प्रसाद २५६

सम्प्रहर्षित ३८, १२५, १७०, २५१,
३९३

सम्प्रहर्षित भई २०२

सफा ३१४

सफासफ ४२१

सम्बन्ध ३५२

सबैठाउंमा १६६

सबंदुःख ३०५

सम्बोधि परायण ८६, ८८, १०७,

१०९, ११५, ११९, २४१,

२४२, २६८, १७१, १७२,

२७३, २७६

सम्बोधिज्ञान २५७, २५८

सब्रह्मचारी २४६

समशील ४१२, ४३२

समश्रद्धा ३३२, ४१२, ४३२

समतामा बसी २२५, २२६, २२७,

२२८, २२९, २३०, २३२,

२३३, २३४, २३५

समत्याग ४३२

समथ १६५

समप्रज्ञा ४३२

समर्थ २५७, २५८

समाधि १८४, २८५, २८७, ४४०

समाधिज २५६, २८६

समाधिष्ठ १६२, १६७, २२५, २२६,

२२७, २२८, २२९, २३०, ...

२३२, २३४, २३५, २९०,

२९१, २९२, २९३

समाध्येन्द्रिय २७१

समानतापूर्वक २०१

समानशील ४३३

समानचित्तले ३३६

समाधिसंवर्तनिक ७०, ८७, ९४, १०८, ...

११७, २२७, २४३, २६५,

२९१

समाहितचित्त २८५

समुचित ६२, ६३

समुत्तोजित १२५, १७०

समुदय ११८

समुत्साहित ३८, २५१, ३८९, ३९८, ...

३९९

समृद्धशाली २९६, ३१०

सम्मोदनीय ३१, १८२, १८६

सम्मोहित ३०२

सर्वतो रूपसंज्ञालाई १५

सर्वदर्शी ३०५

सर्वप्रथम ३, ७, ३३३, ३५३

सर्वश्रेष्ठ ४१८

सवितर्क १०

सर्वोत्तम २६५

सत्संगत २४७, ३३४, ३३५

ससंस्कार परिनिर्वाणगामी २७४

सहनगर्छ ३०१

सहमत १७५, १७६, १७७, ४०६

सहश्रजन्म २५८

सहायता ३३४

सहेली ३३०

स्वकायदृष्टि १५२, २६७, ३११

स्वभाव ४१८

स्वर्ग ४७, ४८, ४९

स्वर्गकथा ३६, ३१४

स्वर्गगामी ५४, ६३, १०४

स्वर्गदायी ४८, ६३

स्वर्गलाभी ४८

स्वस्थ २८३, ३८३, ३८८

साँढे बारहशय ४०९

स्वागत ३४२

स्वातन्त्र्य २४३, २६५, २९१, ३७०,

३७३, (छ) २२७

स्वादृष्ट ९७, ९८

स्वाधीन ७०, ८७, ९४, १०८, ११७

स्वानुभव २९९, ३००

स्वानुभूति २९९

स्वीकार ६८, २८०, २८४, ३२५,

३२६

स्वामी ४३८, ४३९, ४४०

सात हप्तासम्म ४

सातवर्षदेखि ३५३, ३६७, ३६८

सातवर्ष सम्म ३५३

सात प्रश्न १८५

सात महीनासम्म ३७४, ३७५, ३७६

सात दिन-रात ३०८

सातौं ३३७, ३१७, (दिनमा) ३७३,

३७४, ३७५

सापेक्षी ४३८, ४३९, ४४०, ४४१

साथक ६३

साथी २७, ३९

साथी पनि साथीसँग ३०२

सामञ्जस्यता ३५२

सारथी ६८

सामुक्कंसिका ३१४

सारिपुत्रोपदेश ६८, ४२५

साहस ७८, ७९, ८०, ८१, ८२ (विना)

७९, ८०, ८१

साक्षात्कारगरी २६९, ३११

साक्षात्कार २११,

साक्षात्गरी २५९, २६०

स्याहार ३०१, ३७०

सिद्ध बँध ३५९

सीधा १८२, १८४

सिपालु ४३८

सीप ३६५

सीहचर्म ९९

सुकिलो ३१४, ३३४

सु-आख्यात ६९, ११७, १८६, १८७,

१९० (छ) ८७, १०७,

२२६, २३२, २४२, २४३,

२६४, २६९, २७७, २९०,

२९७, ३१६, ३३६, ३३७,

सुख ४६, ४७, ४८, ६०, १८३, १८७,

३०० (जीवी) ३९५, ३९७

सुख दुःख २८७

सुखवायी ४८

सुख परिहरण ६१

सुख प्रतिसंबैवी २३८

सुखपूर्वक १९४, १९५, १९६, १९७,

२८३, ३०७, ३०८, ३०९

सुखलामी ४८

सुख विपाकी ६३, १०४

सुख-सौमनस्य ६६

सुख-शान्ति ३५०

सुखानुभव ५६, ५७, २२५, २२६, २२७,

२२८, २२९, २३०, २३५,

२९०, २९१, २९२, २९३

सुखाय ३९३

सुखावह ४४

सुखित चित्त २२५, २२६, २२७,

२२८, २२९, २३५, २९०,

२९१, २९२, २९३

सुखी ७८, ७९, ८०, ८१, ८२, ८३,

८४, १०३

सुखीपाछं ६१

सुगति ५९, ४२१

सुगति-दुर्गतिमा २५९

सुगुरको मासु ३२५

सुन्दर २६६, ३३०, (तामा) ४१९

सुंघ्नुहोस् ३८५

सुत्त ३७४, ३७५, ३७६

सुनिग्रह १२५, १२६

सुनेको (सुतं) ४०२

सुप्रतिपन्न ८७, ११७, २४२, २४३,

(छ) ६९, १०८, १९०,

२२६, २३२, २६५, २६९,

२९१, २९७

सुप्रसिद्ध ३५६

सुप्रतिबिद्ध ३०, ११५, ११७, ११९

सुपोष्यता २८३

सुपोष्यताको २७३

सुबोधनीय १३३

सुभरता २८३

सुभरताको १७३	सोरह वर्षसम्म ४३९
सुभाषित ६५, २६०, २७२	सोरह वर्ष ४२१
सुभिक्ष ३६३	सोरह हजार ३७१, ३७९
सुमधुर ४२२	सोस ३९४
सुरक्षित ६२, ७६, ७७, (गरी) ४१६	सोह ३७०
सुरापान ५३	स्रोत १५९, १८३, (मा) २९७, ३४३
सुरामेरय-मद्यपान ५०, ५२	स्रोतधारमा २९६
सुरामेरय-मद्यपायी ५२	स्रोतबन्ध ३, २१, १३८, १४१, १९१, २११, २१२, २४३, २४४, २६८, २७१, २७३, २७५, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५६, ४१३, ४१८
सुलाम २९२	स्रोतापन्न हुं ८८, १०७, ११५, ११९
सुवर्ण ९९	स्रोतापन्नलक्षण २७०, २७५
सुवर्ण-वुर्वर्ण २५९	स्रोतापत्यङ्गले ११६
सुवर्णालंकार ९९	स्रोतपन्न-फल २६, २७, ३११, ४२२
सुबिख्यात छ २५	सौमनस्य १३, १८४, २५६, ३००
सुविनीत १५३	सौम्य ४०९
सुसम्पन्न ८६, ८७, ८८, ९३, ९४, ११५, १३७, २५७, ३११, ३३८, ३४३, ३४५, ३४६, ४००, ४४३, ४४४	सौहार्दपूर्ण ३५१
सुसम्पृष्ट ३६२	स्यालले २६९
सूप ३१, ३२, ६२, (बुद्ध) ३८७	स्रंज्जक ११७, १४२, १५३, ४२७, ४३६, ४३०, (मा) १३२, १५२, १५३
सेठपव ३३०	संस्कारवान १५२, १५३
सेनीय ३१, ३२	
सेवक ३४२	
सोजा १८२, १८४	

संस्कारित १२३, १२४

संस्कारहरू १६०

संकोच २८२

संग्रह २, १९३, २०१, २०२, २०३

संग्राम ३०२

संचय २७०

संयुक्ता ४२१

संतुप्तगराए ४३

संस्थागार २४९, २५०, २५१

संप्रतिष्ठित २०२

संयम २८३

संयमी ६४, २८६, ४३२

संयोजन १४४, १४५, १४६, १८७,

३१७, ३३७

संयोजनीय १४४, १४५

संखिलणता ३६

संबर्तकल्प २५८

संसारमा ४१३

संज्ञा १५२, १५३, १६१, २५१,

४२७, ४२९, (मा) १३२,

१५२, १५३

संज्ञात्वलाई ४२७, ४२९

संज्ञावान १५९, १५३

संज्ञावेदयित-निरोध १९, २०

संज्ञावेदयित निरोध-समापत्तिघाट

१६२, १६३, १६४, १६५

ष

षडभिन्न २१

षडायतन ११८, ११९

षडायतन विभङ्ग १३८, १४२

षडायतन विभक्ति १४२

श

शतसहस्र जन्म २५८

शस्त्र ३०२

शस्त्रभस्त्र ३५०

शक्ति ४६

शक्तिदिएको हुन्छ ४५

शब्द-धानु १४८

शब्दविज्ञानद्वारा ३२१, ४३४, ४३६

शब्द-विज्ञान १२९

शयजन्म २५८

शयन १९४, १९५, १९७

शयनासन ६५, १५४, १५७, १७२,

१८८, ३२७

शयनासनद्वारा ५४, ५५

शरण ४०७

शरणमा ३६, ३९०

शरीर १५९, ३०४, ३८४, ३८६,

३८७, ३८८, ४१२, ४२०,

४९३, ४२५

शरीर नचलाई ३०८	शिक्षाकामी २८२, (ता) २८३
शरीरद्वारा ४३१, ४३२	शीतल १५६
शाक्यपुत्रीय ३९५, ३९७	शील ७०, ७३, ८७, ९४, १०८, ११७,
शान्त ६७, ७०, ७१, ७२, २२५, २२६,	२२९, २३४, २६२, २६३,
२२७, २२८, २२९, २३०,	२६५, (पालन) ४३९
२३५, (तर) २९९, ३००	शीलकथा ३६, ३१४
शास्ता ६८, ८७, २४२, (छ) ९, १०,	शीलगुण १०७, १०८
११, १२, १३, १४, १५, १६,	शीलानुस्मृति २२७, २२८, २३३,
१७, १८, १९, २०	२९१
शान्तिपूर्ण ४१०	शीलव्रत परामर्श ३१७
शान्तिमय जीवन ४१०	शीलवान ५०, ५३, १३५, १८९,
शास्त्रसिद्धि ३५४	१९०, १९८, २०२, २०६,
शायद ४३८, ४३९, ४४०	३१६, ३३५, ३३६, ३९०,
शालपुष्पक ३२५	३९१, ३९२
शासु ३७०	शीलवानताको १७३
शाम्भतलोक १५०, १५१, १५२ (हो)	शीलसम्पदा ५९
१२२, १२३	शीलसम्पन्न २५२, २५७, २५९
शिल्पद्वारा ३०१	शीलानुस्मरण २९१
शिल्प ३५०, ३५२, (विद्या) ३५०	शुद्धजीवन १३३
शिल्प चिकित्सा ३५६	शुद्धजीवि १२०, १३४, १४३, ४३९,
शिवद्वार ३३	४४१, ४४२
शिष्य ४१९	शुद्धास्त्रधारी १९१, २००
शिशिर हावा ४४	शुद्धवास ब्रह्मलोकमा २७४, २७५
शिक्षा ३५२, (पद्धतिमा) ३५२	शुलीमा ३०४
शिक्षा २७७, (पव) २८३, २८४	शूत्र ११२

शून्यागारमा ३८, १६७

शून्यता चित्त-विमुक्ति १६६, १६७

शून्यताको स्पर्श १६४

श्वेत १११

शीलमय पात्रहरू ६

शिक्ष ७४, ७५, (समाधि) २८६,

२८७ (शील) २८६

शिक्ष जीवन २३६, २३७, २४१

शिक्षत्व १७९, २०५

शिक्ष-प्रतिपदा २५१ (मा) २५७,

२५८

शिक्ष-प्रज्ञा २८७

शिक्ष प्रज्ञाको बारेमा २८६, ३८७

शिक्ष समाधिको बारेमा २८६, २८७

शिक्ष शीलको बारेमा २८५, २८७

शोक ४२६, ४२७, ४२८, ४२९,

४३०

शोकगर्छ ३०१

शंका २१३

शंका सन्देह ४३९, ४४०, ४४१

शंका लागेको (परिसंकितां) ४०२,

४०३

श्र

श्रद्धा २९, ५९, ७३, २२९, २३४,

२६२, २६३, २९३, ३१०,

४१९, ३४३, ३४४, ३६५

श्रद्धामात्र २७२, २७६

श्रद्धालु ५९, १७३, १७४, १७५,

१७८, १८१, १९२, २०५

२०६, ३९१, ४३२, (हुन्छ)

२५५

श्रद्धानुसारी छन् ३३६

श्रद्धानुसारी लक्षण २७१, २७६

श्रद्धावान १९८, २०२

श्रद्धाविमुक्त छन् ३३६

श्रद्धा-सम्पदा ५९

श्रद्धेन्द्रिय २७१, २७६

श्रमण ६२, १८२, १८४, २४९, २५०

श्रमण-ब्राह्मण २१, १०४

श्रमण गर्तमा ३९२

श्रावक २४, १३८, १७९, १८१,

२०५, २०६, ३२४, ३४४,

३४५

श्रावकसङ्घ ६९, ८७, ९४, ११७,

२२६, २२७, २४३, २६५,

२९१, २९७

श्राविकाहरू ४३९, ४४०, ४४१,

४४२

श्रुतधर २५५

श्रुतवान ९३, ९४, ४२८

श्रुतसन्निचय २५५

श्रुति २२९, २३४, २६२, २६३, २९३	हानीकारक १७८, १७९, १९४, २०४, २०६
श्रंष्ठ ८५, (छम्) ४०१	हावा १५६
श्रंष्ठस्थान ३२९	हिंडिरहँवा २९०, २९२, २९३
श्रंष्ठदान ३२९	हिताय ३९३
श्रंष्ठदायी ३२९	हिमपात समय छ १९४
श्रंष्ठोत्तम ३८४, ३८८, ४२२	हिरण्य ९८, ३६७, ३६८, ३७३, ३७९
श्रोत १४६	हिंसा ४२१
श्रोत संस्पर्शज १३०, १३१	हेतु ९, ११, १२, १३, १५, १६, १८, ३२१, ३२२
श्रोतघातु १४८	हृदयस्पर्शी ३४९
श्रोतविज्ञान १२९	
श्रोतविज्ञान-घातु १४८	क्ष
श्रोतविज्ञेय शब्दहरू ३१९, ३२१, ३३९, ३४०, ४३४, ४३६	क्षणभर ३४४
श्रोतविज्ञेय शब्द ३००	क्षत्री ११२, २६०
श्रोतेन्द्रिय २५२	क्षत्री पनि क्षत्रीसँग ३०२
ह	क्षमनीय ६८, ९२, १२८, १२९
हरणगर्छ ३०२	क्षमा १४१, १७४, १७५, १७६, १७७
हजार ३७०	क्षार ३०४
हस्यागर्ने नियतले ३५८	क्षीणालव १५९, १६०, १६७, १६८, ४१९
हस्तीयानहरू ४०९	क्षीर भोजन ७२
हसन-प्रज्ञा २७०, २७१, २७४, २७५, २७६, (ले) २६९, २७३	क्षुधा २५४
हाडछालामात्र ३७७, ३७८, ३७९	
हातखुट्टा ३०३	
हात्ती ३३, २६२, २९६, ४०८	

क्षुधापिपासा ३०१

क्षेमकुशल २७

ज्ञ

ज्ञातिकुल ३१५

ज्ञाति ५८, ५९

ज्ञातिबन्धु ३४८

ज्ञाति-बली ६२, १०४

ज्ञान १८३, २८५

ज्ञान दर्शन २१

ज्ञानवर्षी ३०५

ज्ञानपूर्वक २५४

ज्ञानवान १३, २५६

ज्ञापन १७६, ३००

ज्ञापनगर्ह २१, ३००

